

ISSN2078-144X

VISNYK | **ВІСНИК**
OF THE LVIV | ЛЬВІВСЬКОГО
UNIVERSITY | УНІВЕРСИТЕТУ

Series Sociology

Серія соціологічна

Issue 5

Випуск 5

Scientific journal

Збірник наукових праць

Published 1–2 issues per year

Виходить 1–2 рази на рік

Published since 2008

Видається з 2008 року

Ivan Franko National
University of Lviv

Львівський національний
університет імені Івана Франка

2011

Друкуються за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Зареєстровано Міністерством Юстиції України.
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 14617–3588 Р від 30.10.2008 р.
Перереєстровано як фахове видання України (Постанова
Президії ВАК України № 1-05/2 від 27 травня 2009 р.).

Зібрано статті з актуальних питань історії та теорії соціології, соціологічних досліджень посткомуністичних трансформацій у політичному та соціокультурному вимірах. Для науковців, викладачів, студентів.

The fifth issue consists of articles dealing with the problems of history and theory of sociology as well as with empirical studies on postcommunist transformations in political and socio-cultural dimensions. It is for scholars, teachers and students.

Редакція:

Н. Й. Черниш голова редколегії; *О. Б. Демків* відповідальний редактор; *В. В. Середя* науковий редактор; *В. І. Сусак* науковий редактор; *Т. С. Бурейчак* відповідальний секретар

Редакційна колегія:

д-р соціол. наук, академік АПН України, проф. *В. С. Бакіров* (Україна); д-р соціології, проф. *К. Вудз* (Польща); д-р філос. наук, проф. *Є. І. Головаха* (Україна); д-р іст. наук, проф. *Я. І. Грицак* (Україна); д-р політ. наук, проф. *В. М. Денисенко* (Україна); д-р іст. наук, проф. *Л. О. Зашкільняк* (Україна); д-р філос. наук, проф. *А. Ф. Карась* (Україна); д-р соціол. наук, проф. *Н. В. Коваліско* (Україна); д-р соціол. наук, проф. *Н. В. Костенко* (Україна); д-р соціол. наук *П. В. Кутуєв* (Україна); д-р соціол. наук, проф. *О. Д. Куценко* (Україна); канд. психол. наук *В. С. Магун* (Росія); д-р соціол. психології *О. Маланчук* (США); д-р філос. наук, проф. *В. П. Мельник* (Україна); д-р соціології, проф. *М. Наджафізадег* (США); д-р соціол. наук, проф. *Ю. Ф. Пачковський* (Україна); д-р соціол. наук, проф. *В. М. Піча* (Україна); д-р філос. наук, проф. *А. О. Ручка* (Україна); д-р соціол. наук, старший наук. співр. *О. Г. Стегній* (Україна); д-р соціології, проф. *В. Дж. Стейплз* (США); д-р соціол. наук, проф. *Н. Й. Черниш* (Україна); д-р соціол. наук, проф. *Ю. І. Яковенко* (Україна).

Editorial Board:

Chernysh Nataliya (editor-in-chief), *Demkiv Oleh* (responsible editor), *Sereda Viktoriya* (editor), *Bureychak Tetyana* (responsible secretary), *Susak Viktor* (editor), *Bakirov Vil'*, *Denysenko Valeriy*, *Golovakha Yevhen*, *Hrytsak Yaroslav*, *Karas' Anatolij*, *Kovalisko Nataliya*, *Kostenko Nataliya*, *Kutsenko Olga*, *Kutuev Pavlo*, *Magoun Vladimir* (Russia), *Malanchuk Oksana* (USA), *Mel'nyk Volodymyr*, *Najafizadeh Mehrangiz* (USA), *Pachkovs'kyj Yurij*, *Picha Volodymyr*, *Ruchka Anatolij*, *Staples William G.* (USA), *Stehnij Olexandr*, *Wudz Katarzyna* (Poland), *Yakovenko Yurij*, *Zashkil'nyak Leonid*.

Відповідальний за випуск *О. Демків*

Адреса редколегії:

Адреса редакційної колегії:
Львівський національний університет
імені Івана Франка, історичний факультет,
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна.
Тел. + (38) (032) 239-42-80
E-mail: sociology_chair@yahoo.com

Editorial office address:

Ivan Franko National University of Lviv,
History Faculty,
1 Universytetska str.,
79000, Lviv, Ukraine
Tel. + (38) (032) 239-42-80
E-mail: sociology_chair@yahoo.com

<http://www.lnu.edu.ua/faculty/inomov.new/Visnyk/index.html>

Редактор М. МИХАЛЮК

Технічний редактор С. СЕНИК

Коректор І. ПІРОЖИК

Адреса редакції, видавця і виготовлювача:

Львівський національний університет
імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції. Серія ДК №3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 26,9.
Тираж 100 прим. Зам.

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2011

ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ДЕФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

УДК 316.256

ІНСТИТУЦІЙНІ ІНКУБУСИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬСТВ

С. О. Макеєв

*Інститут соціології Національної академії наук України,
вул. Шовковична, 12, м. Київ, 01021, Україна,
serg-makeev@yandex.ru*

Концептуалізовано явище патогенної інституційної структури, характерної для тоталітарних та посттоталітарних суспільств. Розглянуто особливості успадкованих від радянського суспільства та новопосталих патогенних інституційних структур українського суспільства.

Ключові слова: соціальні інститути, інституційна еволюція, інституційний інкубус.

Доцільно почати з ключового слова, яке винесене у заголовок статті. А після цього послідовно розглянути три сюжети: що таке інституційні інкубуси, як вони пов'язані з еволюцією суспільств та, насамкінець, яке відношення це все має до України. У латинській мові слово *incubo* є дієсловом, з сімома значеннями: “я лежу в чи на на”, “я сиджу”, “я залишаюся вірним, я дотримуюсь, я проживаю”, “образно – я висиджую”, “образно – я обтяжую”, “я впорядковую, залагоджую”, “я є притаманний, я належу до”. В англійській мові *incubus* – іменник і є синонімом до слова *incubo*, яке має три значення: “той, хто лежить на чомусь”, “дух, який охороняє приховані скарби” і, нарешті, “демон”, найчастіше зловісний – всілякі інкуби та суккуби. Російські та українські тлумачні словники містять лише один відповідник зі збереженим коренем – інкубатор – апарат з вирощування різної живності, а також похідні від нього. Значно багатша семантика латини та англійської зумовлює вибір. Отже, інкубус – суб'єкт, але суб'єкт активний, діючий, суб'єкт, який щось утверджує, підтримує, впорядковує. Таким чином маємо доволі складну за змістом “суміш”, яку треба утримувати в полі зору соціологічної уяви, зберігаючи кожен гран сенсу, який одного разу несподівано може знадобитися. Етимологія, бестіарій, демонологія, тваринницький індустріалізм, а також теорія інституційної структурації – все є матеріалом для роботи інтуїції, припущень, інтерпретацій.

Деякі фізики і біологи самовпевнено вважають, що науки поділяються на природні та протиприродні, зараховуючи до останньої категорії ледь не всі соціогуманітарні науки. Проте, здається, вони навіть не здогадуються, у чому саме вони праві. Природі

зі всіма її могутніми стихіями не можна приписати злих намірів, але люди не такі: від людської непоміркованості, як говорив Герберт Спенсер, як і від атмосферних негараздів, ліків немає. І тому правила суспільного співіснування є настільки небездоганними, що кращої назви ніж “протиприродні” для них годі й знайти. Веберівські ідеальні типи – це те, на що обставини, процеси і структури могли б бути подібними, але зазвичай, чи майже завжди, подібними не бувають.

Соціологія, як відомо, починається з розгорнутої оповіді про еволюцію суспільств, фактично, про еволюцію інститутів. Услід за Дюркгеймом варто вважати, що соціологія є наукою про інститути, а не наукою про суспільство загалом. Інакше кажучи, про масові способи відчувати, розуміти, пояснювати, обґрунтовувати і діяти, які історично склалися у спільнотах індивідів: “Самогубство” Дюркгейма, “Есе про дар” Марселя Мосса виключно про це.

Однак в такій багатоманітності чітко виділяються інституційні універсалії. Йдеться про генералізовані способи ієрархізації та координації спільного життя людей: держава, церква, сім’я, економіка, власність, політика, право, наука, освіта. Як пояснює у виключно пропедевтичних цілях будь-який навчальний посібник, вони виконують важливі функції, виступаючи способами вирішення життєво важливих проблем. А у найкращих посібниках додають, що якщо інститути і діють, то виключно за посередництвом людей – добровільних чи корисливих носіїв писаних і неформальних правил, норм, прав і обов’язків, а останні в сукупності є нічим іншим як організаціями. Атрибути та акциденції інституту неправомірно приписувати людям, але люди часто діють так ніби це їхні власні атрибути та акциденції.

Інституційні інкубуси. В другій половині XIX століття, в колах суспільствознавців, які тільки-но почали утворюватися, про походження сім’ї, приватної власності та держави дискутували безстрашно і цілком серйозно. Там, на початкових етапах становлення цивілізації, у загадковому і привабливому мороці століть постулювалося існування певних поєднань інститутів, недиференційованих станів, які лише поступово розпадалися й незалежнювалися. Так, писана історія надає приклади нерозділеності влади світської і влади релігійної, а в середні віки і протистояння між ними, конкуренцію за домінування. Церква як соціальний інститут регулює економічну поведінку (фактично церква включає в себе економіку і намагається монополізувати власність) і виступає джерелом права, присвоює функції правозастосування, даючи приписи, забороняючи, переслідуючи і караючи.

В епоху Модерну метаморфози суспільства здебільшого полягають у тому як автономізуються інститути та змінюється їхній “формат”. У XIX і першій половині XX століть Англія, США, Франція поступово конституюють взірці того, що ми і сьогодні схильні називати “конституційною демократією” – співіснування відносно суверенних інститутів і наявність легітимних засобів контролю за дотриманням такого порядку. В Західній і Північній Європі, в Північній Америці реалізований I-й тип еволюції суспільств – тип, який передбачає координовану взаємодію емансипованих інститутів. І ця їхня не безумовна і, звісно, не повна окремішність функціонування хоч і попереджує остаточне настання соціальної ентропії, але й не блокує її періодичні появи на поверхні соціального чи то у вигляді звичайного господарського безладу (економічних

криз, які періодично повторюються), чи то в подібні дюркгеймівської аномії (корупція, деморалізованість).

Між тим, ХХ століття виявило і зразки тоталітаризму. Для нас найближчим є випадок СРСР і у наведених нижче констатаціях саме він і мається на увазі. В такому тоталітарному соціумі формується “масивний” інституційний інкубус, який включає державу (владу), економіку і право (суд) і поширює свій пригнічуючий вплив на інші основні соціальні інститути. Він стає джерелом негативних ефектів для соціального цілого, продуцентом неблагополуччя і загроз для індивідів та спільнот. Так відбувається тому, що три інститути “зліпаються” в певну нерозділеність, в згусток, утворюючи потовщення, певний фокус тяжіння в інституційній сфері, яка мала б бути дисперсною. Самі вони при цьому деформуються і обмежують один одного як у можливостях нормально діяти, так і трансформуватися відповідно до ритмів, які відповідають поміркованому чи гіперболічному зросту очікувань і сподівань людей.

Інкубуси можуть бути виявлені через функції та “ефекти” їхньої діяльності, які більш чи менш чітко виявляються у зворотній часовій перспективі. Коротко перерахуємо їх. Найпершою функцією інкубуса є збереження влади угрупованнями, які її досягли. За тридцятиліття після 1917 року репресивні організації, які безпрецедентно розрослися, фізично винищили десятки мільйонів “ворогів народу”, тобто ні в чому не винних громадян. Впродовж наступного тридцятиліття переслідування дисидентів – розумово й емоційно невірноважених людей, як їх представляв офіціоз, які страждають на очевидні душевні розлади – репресивна діяльність інкубуса стала значно вибірковішою – рахунок жертв йде лише на десятки тисяч. Тоталітарний інкубус еволюціонує в авторитарний: віднині він не зазіхає на життя всіх людей, але за природою своєю він все ще доцентровий, плекає усупільнену власність. Обидва різновиди інкубуса просякнуті страхом, інфікують ним інституційне середовище, випромінюють його у повсякденне життя. Страх тут основа невимушеної агресії проти власних громадян, рівно ж як і безсилля у соціальній творчості. Жести, дія, риторика зазвичай забороняючого чи руйнівного характеру, які надходять від інкубуса, що охороняє владу, наповнені часом прихованою, а часом такою, що виривається назовні ненавистю.

Статус права і суду в інкубусі умовний і декоративний. У багатьох галузях права (адміністративному, наприклад) просто немає ніякої необхідності. Конституції 1936 і 1977 років існували самі по собі та були формально солідним документом, але насправді таким, що нікого і ні до чого не зобов’язує: права і свободи декларуються, але практично не дотримуються. І суд нібито присутній як окрема інстанція, але він не самостійний і підлеглий принципам партійного керівництва. Економіка вкрай неефективна, марнотратна, закрита для інновацій. В СРСР підприємництво було викоринене і, меншою мірою, загнане в глибоке підпілля. Проте наявність підприємництва в економічному просторі розвинутого соціалізму підтверджується існуванням серед слідчо-розшукових структур держави такого органу як ВБРСВ (Відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності). Інакше кажучи, інкубус продукує ще й тіньову економіку.

Отже, соціуми відрізняються за інституційним ландшафтом. В одних основні інститути є великою мірою автономними, орієнтованими, не імперативно ясна річ, на координацію дій і на функціональну відповідність. Інші ландшафти не такі, оскільки

деякі інститути об'єднуються в ригідні n-елементні асиметричні констеляції, з доцентровими налаштуваннями, а відтак з ефектами, які є анахронічними за структурою і такими що генеруються емерджентно. Так реалізується II-й тип еволюції суспільств – з реплікацією інституційних інкубусів, які продукують страх і недовіру в суспільстві, хаос і неорганізованість в економіці, практики безправності на всіх рівнях соціальної ієрархії.

Випадок України. Двадцять років тому трансформований у пізньому соціалізмі інкубус був успадкований Україною. За час, що минув відтоді він модифікувався, але не зник. Однак порівнювати новонабуте й староуспадковане не станемо та й складна це справа. Між тим про життєдайність інкубуса свідчить боротьба за владу, неефективна економіка, серйозні проблеми з правом і судом. Ось кілька ілюстрацій на підтвердження цієї тези.

До 22 грудня 1999 року в незалежній Україні змінилося 9 урядів – тобто кожен уряд діяв близько року. В перше десятиліття 2000-х ситуація не особливо змінилася: ще 8 урядів. Зараз 17-й за рахунком уряд за два десятиліття. Немає сенсу ставити питання про конструктивність роботи виконавчої влади: рік припадає на конвертацію влади в матеріальні й фінансові активи. Кабінети міністрів, які після 1992 року щорічно кадрово оновлювалися на половину, а, насправді, різні політичні угруповання, отримували шанс прийняти участь у зіткненні за роздержавлювані шматки власності. Доступ до участі відбувався за єдиної умови – не зазіхати на найвищу владу.

Шостий прем'єр-міністр Євген Марчук був звільнений з посади президентом за те, що працював на власний імідж, тобто нагромаджував символічний ресурс. Сьомий глава кабінету Павло Лазаренко, не зважаючи на принципи і особи розпорядився національним майном у спосіб вилучення з нього і присвоєння собі впродовж наданого йому року, також усунений з посади, а уже будучи народним депутатом і зібравши навколо себе відомо з якою метою одностумців змушений тікати з країни в 1999 році, а пізніше визнаний винним у вчиненні адміністративних правопорушень у США і випущений з в'язниці в 2011 році, хоча все ще підозрюється у розкраданні державних 200 мільйонів доларів. Юлію Тимошенко заарештовували на початку минулого десятиліття, а впродовж останнього року регулярно викликають у Генеральну прокуратуру у зв'язку із відкритою з приводу її дій на посаді прем'єр-міністра кримінальною справою і певний час утримується у слідчому ізоляторі. Тобто мстивість і підозри до всього – ось іманентні риси інкубуса, а 2005–2011 роки підтвердили це, переконуючи, що справа не в особистостях, а в інституційних принципах: обов'язково має бути ворог. Згадаємо етимологію та демонологію: інституційний інкубус-демон завжди на поготові – він охороняє владу як скарб, який сам собі довірив.

Становлення великого, середнього і малого бізнесу відбувається за супроводу заплутаних інтриг, маневрів та ігор з владами різних рівнів. Влада значно більшою мірою, аніж право, є гарантом збереження і процвітання бізнесу. Судові рішення набувають товарну форму. За п'ять років з часів проголошення незалежності і до прийняття Конституції (червень 1996 року) і введення гривні (вересень 1996 року) правила взаємодії влади і бізнесу сформувалися й утвердилися. За рідкісним виключенням все стає товаром, у всього з'являється ціна, включно з “безкоштовними послугами”, про-

голошеними Основним законом. За умов, коли різноманітні ресурси й активи стають об'єктом нестримних зазіхань, а поєднання політичних і економічних майданчиків (чи сцен) забезпечує привілеї та віщує переваги, “незацікавлена дія” чи дія “доцільна з державницької точки зору”, спрямовані на дотримання певного “загального блага”, стає справою непрактичних суспільствознавців для споживання на конференціях і “круглих столах”.

Оскільки правила хоча б частково встановлені, а негласні конвенції укладені, економіка починає повільно і невпевнено підніматися наприкінці 90-х років. Настільки повільно, що в 2010 кризовому році ВВП України склав 63% від ВВП 1990 року [1]. Щось подібне спостерігається лише в Грузії та Молдавії, але ж там не один рік тривала війна. Країни східної і центральної Європи досягли ВВП 1990 року до середини 1990-х років (у Польщі в 2010 році він подвоївся), а країни Балтії до середини 2000-х років. Очевидно, час у нас протікає повільніше; фізики знають, що таке буває поблизу масивних об'єктів, таких як “чорні діри”.

Зношеність основних фондів становила 40% у 2000 році і 60% десять років по тому. Гігантська тінь, яка не має аналогів у європейських децентралізованих економіках, приховує за різними оцінками від 30% до 50% усієї господарської діяльності. Таким чином в колізію з господарчо-правовими настановами входить чи не половина економічно активного населення – і це скоріше занижена ніж завищена оцінка. Звідси випливає три висновки: а) ця господарська система є нечутливою до зовнішніх впливів, тобто виконавча влада лише деякою мірою керує нею; б) держава в особі статистичних органів бачить соціально-економічні процеси лише наполовину, через суттєво спотворену “оптику” (інкубус “бачить” лише політику), а тому нездатна реально оцінювати ситуацію; в) ця форма і спосіб господарювання несприйнятливі до інновацій та такі, що використовують засоби виробництва до їхнього повного виснаження.

Українська економіка, головню приватизована і пов'язана злякисними вузами з владою, постійно стривожена черговими і позачерговими виборами чи, толерантніше кажучи, є вкрай чутливою до політичної кон'юнктури. В 2004 році зростання ВВП становило 112%, а в 2005 лише 103% – і це слід прямо пов'язано з побоюваннями бізнесу щодо того, що негласні конвенції будуть переглянуті після приходу до влади угруповання під помаранчевими прапорами. Побоювання виявилися марними. Після цього 102% ВВП було тільки в кризовому 2008 році. І цього ж року у 26 разів (до 6196,6 мільйонів доларів) зросли українські інвестиції в економіку інших країн та продовжували несуттєво зростати впродовж наступних років. Більша частина цих коштів (93%) у 2010 році були спрямовані на Кіпр. Найімовірніше – це реакція на світову фінансову кризу, але і на непередбачуваність реакції на кризу з боку держави. Три роки поспіль спостерігаємо феномен “човникових інвестицій”: майже однакові суми (7 – 9 мільярдів доларів) перераховуються на Кіпр і повертаються в Україну, щоби потім знову маршрутом з українських варяг переправитися на грецьку, чи, хтозна, турецьку частину вподобаного острова.

В інкубусі, це визначено його природою, право і суд лише жалюгідно животіють. Тезу про незалежність суду спростовує занадто багато фактів, а рішення судів у багатьох випадках викликають таке обурення, що громадянам доводиться шукати судового

захисту поза межами батьківщини – Україна входить у першу п'ятірку країн за кількістю звернень громадян в Європейський суд з прав людини. Цікаву роботу здійснив би той, хто склав би перелік порушень статей Конституції органами і представниками влади за 15 років після її ухвалення. Така робота була б довготривалою, адже тих, хто полюбляє, бажає і кому вдається її порушувати надто багато.

У моніторингу Інституту соціології НАН України є розділ “Суспільна мораль, конфлікти, довіра”. У цьому розділі із використанням низки запитань з'ясовується сприйняття респондентами життєвих обставин, у яких вони перебувають. Починаючи з 1992 року і до сьогодні три четверті опитаних визнають, що все навколо є невизначеним і нестійким – немає на що покластися і чому довіряти. Навколишній світ не визнається своїм і близьким – так ніби він збожеволів і з нього зникла передбачуваність – стало незрозуміло, як вибудовувати відносини з ним. Перед нами масове визнання безладу, патологічного розходження між очікуваннями людей і дійсним станом справ, розходження яке поглиблюється впродовж останніх двадцяти років.

Відголос тоталітарного інкубуса, який породжує чи лише підтримує хаос, є за спадковістю хижим, а тому без жертв не минулося. Жорстоке вбивство політичного журналіста Георгія Гонгадзе, сплановане високими посадовими особами і здійснене їхніми підлеглими, не має прецедентів у всій постсоціалістичній ойкумені. В Заяві Президента України (Л. Кучма), Голови Верховної Ради (І. Плющ) і прем'єр-міністра (В. Ющенко) від 13 лютого 2001 року акції протесту в Києві були названі “українським різновидом націонал-соціалізму”, а мирним громадянами пропонувалося згадати “як починався фашизм”, тобто злякатися і підтримати владу, як злякалась і підбавдорила себе такою заявою сама влада. Зрештою, побоюватися не того і не тих кого слід – так само характерно для інкубуса. Після прийняття Акту про незалежність населення України скоротилося на 5 мільйонів осіб, а середня тривалість життя зменшилася на три роки впродовж 90-х років і в наступні десятиліття не зростала.

* * *

У 80-х роках минулого століття Вільям Мак-Ніл і Чарльз Тіллі, опираючись на великий історичний матеріал, показали як сучасні національні держави (влада) виникали з війн за незалежність і як капіталізм сприяв їхньому посиленню. Двадцятилітні війни за владу і національну власність в Україні породили інституційний інкубус, про анігіляцію якого можна буде говорити лише тоді, коли єдиний товар, який в Україні оцінюється не за вартістю – робоча сила – стануть продавати за світовими чи, хоча б, центральноевропейськими цінами.

Цей час прихований за неблизьким горизонтом майбутнього і не видно героя, який розрубав би інституційний вузол, який генерує соціальну ентропію – поєднання держави (влади), економіки (бізнесу) та права (суду). Але є й більш оптимістична опція: до вітчизняного інституційного інкубуса можна звикнути, “притертися” і навіть, з часом, трохи переймаючись через відсутність обнадійливої альтернативи, підтримати на виборах політичні сили, навчені вміло давати собі раду з інкубусом. На територіях на північ від України так сталося уже давно, а тепер така перспектива відкривається і у нас.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Модернізація України – наш стратегічний вибір. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс] / Київ, 2011. – 416 с. – Режим доступу до тексту: www.president.gov.ua/docs/Poslannya_sborka.pdf

INSTITUTIONAL INCUBUSES AND SOCIETAL EVOLUTION

S. Makeev

*Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine,
Shovkovychna Str. 12, Kyiv, 01021, Ukraine,
serg-makeev@yandex.ru*

The phenomenon of pathogenouos institutional structures common for totalitarian and posttotalitarian societies is conceptualized. The specific features of inherited and new institutional structures of Ukrainian society are analyzed.

Key words: social institutions, institutional evolution, institutional incubus.

**ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ИНКУБУСЫ
И ЭВОЛЮЦИЯ ОБЩЕСТВ**

С. А. Макеев

*Институт социологии Национальной академии наук Украины,
ул. Шовковичная, 12, г. Киев, 01021, Украина,
serg-makeev@yandex.ru*

Концептуализируется явление патогенной институциональной структуры, характерной для тоталитарных и посттоталитарных обществ. Рассматриваются особенности унаследованных и новых патогенных институциональных структур украинского общества.

Ключевые слова: социальные институты, институциональная эволюция, институциональный инкубус.

*Стаття надійшла до редколегії 19.06.2011
Прийнята до друку 11.07.2011*

УДК 316.334.56:303.714(477)”2010”

ДО ПИТАННЯ КОНСТРУЮВАННЯ ПОКАЗНИКІВ МОДЕРНОСТІ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЙ СЬОГОЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В. І. Сусак

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
vi.susak@gmail.com*

Обгрунтовано та представлено схему показників модерності сьогочасного українського суспільства за параметрами ідентичностей та установок жителів міст Львова, Донецька, Києва, Житомира та Херсона в контексті категорій теорії множинних модерностей Ш. Айзенштадта.

Ключові слова: множинні модерності, операціональні показники, ідентичність, установка.

Модерність – це особливий тип суспільного устрою, у якому кристалізуються нові, на противагу традиційним, соціальні відносини, структурні та інституційні властивості, рівно ж як і окрема культурна програма, що формують новий тип особистості [1].

Модерність, з однієї сторони, є тимчасовим явищем, а з іншої – стабільним. Тимчасовий аспект модерності виражається у артикуляції особливостей певної історичної епохи. Стабільність / універсальність модерності включає у себе характеристики, що виходять за рамки певної історичної епохи, наприклад, зменшення авторитету традиційної влади та заперечення участі релігії у політиці, акцент на особистій автономії індивіда, можливість будувати новий порядок із орієнтацією у майбутнє, соціальний конструктивізм тощо [2, с. 514–515]. Також зазначимо, що модерність як культурна модель прямо корелює з універсальними демократичними цінностями, зокрема, з такими як: свобода індивіду у вірі, висловленні поглядів, участі у суспільних акціях; рівноправність етнічних, релігійних, расових та іншого типу меншин щодо їхньої участі в загальному політичному та суспільному житті країни, в якій вони проживають; право усіх дорослих громадян обирати та бути обраними; справжня відкритість та конкурентність електорального поля; правова рівність усіх громадян; незалежність правової системи; реальний плюралізм джерел інформації та форм організації незалежного від держави життя тощо [3, с. 22].

Модерність є множинною, тобто допускається одночасне існування специфічних різновидів модерності, які можуть формуватися на основі певних культурних спадщин, під впливом соціально-політичних умов конкретних суспільств, унаслідок дій різних активістів та суспільних рухів, які мають власне бачення і розуміння модерності. Мно-

жинність модерностей конструюється за допомогою різноманітних реінтерпретацій структурних, інституційних та культурних взірців модерності в межах конкретних соціальних систем, що функціонують в рамках тих чи інших цивілізацій, націй, держав, макрорегіонів тощо. Зазначені реінтерпретації здійснюються як у покликанні одна на одну, так і у посиленні на досвід початкової Європейської та пізнішої Американської динамік модернізації. При цьому можливі часті протиріччя або й конфлікти між ними, які слугують поштовхом до розвитку нових інституційних, функціональних та культурних зразків модерності [4, с. 1–3].

У межах конкретної соціальної системи (нації, макрорегіону тощо) може існувати декілька моделей модерностей, а це, в свою чергу, свідчить про формування “системи множинної модерності” (далі – СММ), яка позначається наступними базовими характеристиками [див. детальніше: 4, с. 28–36].

1. СММ позначається одночасно як відкритістю, так і невизначеністю.

2. СММ відкрита до постійної трансформації та адаптації її культурних та інституційних моделей. З одного боку такі процеси викликані напруженнями та видозмінами у загальних культурних та політичних програмах модерності як універсального феномену, а з іншого характеризуються внутрішніми динаміками технологічної, економічної, політичної та культурної сфер, які еволюціонують в рамках конкретного суспільства, або поширюються за його межами. Таким чином, під СММ можна розуміти:

- відкриті до змін структурні та інституційні моделі функціонування різних сфер суспільства (політичної, економічної, соціальної, культурної та ін.), що включає, зокрема, можливість конструювання та реконструювання суспільства згідно з поглядами людей;
- комплекс постійно видозмінюваних групових ідентичностей, які виступають суб’єктом конкуренції у відносинах між центром та периферією;
- множинні візії стосовно того, що є суспільним добром, які також часто конкурують одна з одною.

3. Важливим ресурсом для постійного формування та реформування модерності є традиція, під впливом якої різні культури розвивають властиві для них зразки модерності, хоча центральне структурне та ідеаційне ядро модерності зберігається.

4. Множинність модерності передбачає, що людина постає вільною у своїх діях, при чому, автономність індивіда забезпечується як з питання його місця та ролі у формуванні та реформуванні суспільно-політичного порядку, так і в контексті можливості належати до ширших транслокальних, можливо також видозмінюваних спільнот.

5. Довіра відіграє принципову роль для неперервності суспільної взаємодії та розбудови інститутів як з’єднальна ланка між відповідними одиницями у межах певної СММ, а також як зв’язок між різними СММ. З іншого боку, довіру треба постійно конструювати та реконструювати унаслідок зазначеної вище мінливої природи множинної модерності. При цьому тривалість та здатність до трансформацій модерних інституційних комплексів залежить від можливості для розвитку довіри з рівня малих закритих груп до рівня ширших спільнот та мереж. Процес генералізації довіри неминує викликає суперечності та напруженості між різними суспільними когортами, що можуть розрізнитись між собою як кількісними, так і якісними характеристиками. За

таких обставин завжди є серйозна основа як для втрати усталених форм довіри між різними секторами СММ, так і для гнучкості й відкритості в контексті конструювання нових довірливих зв'язків між ними. Можливості для руйнування або обставини для реконструювання зв'язків довіри постійно змінюють одна одну в СММ на всіх рівнях суспільної взаємодії, формуючи один з найбільш стійких викликів для неперервного функціонування будь-якої системи множинної модерності.

Представлене вище теоретичне моделювання особливостей модерного суспільства, здійснене на основі теорії множинних модерностей, на мій погляд, може цілком ефективно використовуватись для проведення емпіричних досліджень при вивченні соціально-політичних процесів у державах, що виникли після розпаду СРСР у 1991 р. загалом та в Україні, зокрема, оскільки дає змогу відійти від домінантної транзитологічної парадигми, яка інтерпретує посткомуністичні трансформації суто як політичну та культурну конвергенцію экс-комуністичних суспільств із Західною Європою [5]. Як зауважив П. Блокер, теорія множинних модерностей допоможе набагато глибше зрозуміти природу змін у посткомуністичних суспільствах завдяки тому, що, по-перше, визнає множинність агентів модернізації, по-друге, сприймає поліінтерпретативність та відмінність як первинні ознаки модерності, а, по-третє, є чутливою до інституційної різноманітності модерних суспільств [2, с. 503].

Після здійснення теоретичної інтерпретації базових понять будь-якого соціологічного дослідження наступним важливим кроком є конструювання операціональних емпіричних показників, які б уможливили деталізований аналіз досліджуваних феноменів. У цьому випадку йдеться про "систему множинної модерності". Достатньо часто зазначену операціоналізацію соціолог здійснює з використанням існуючих баз даних статистичних досліджень у режимі вторинного аналізу інформації, отриманої раніше. У цій статті як приклад такої операціоналізації здійснено конструювання показників модерності в контексті реалій сьогочасного українського суспільства з використанням змінних характеристик респондентів статистичного соціологічного дослідження "Львів-Донецьк-Київ-Житомир-Херсон: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей"¹, проведеного у березні-квітні 2010 р. працівниками кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка у співпраці з Інститутом соціальних досліджень Мічиганського університету (США) та Програмою дослідження сучасної історії України імені Петра Яцика.

Схема мережі операціональних змінних характеристик об'єкта дослідження "Показники модерності сьогочасного українського суспільства за параметрами ідентичностей та установок жителів міст Львова, Донецька, Кисва, Житомира та Херсона (березень-квітень 2010 р.) в контексті категорій системи множинної модерності"

1.1. Відкритість до змін:

1.1.1. Зміни у структурних та інституційних моделях функціонування різних сфер суспільства:

¹ Вибіркові сукупності обсягом 400 респондентів в кожному з 5-ти міст репрезентують доросле населення віком від 18 р. і старше. Гранична помилка вибірки становить 4,89%.

indpech – інтегрований показник ставлення до політичних та економічних трансформацій: перевага прийняття над неприйняттям.

1.1.2. Комплекс постійно видозмінюваних групових ідентичностей:

v11a-v11bb – ієрархія ідентичностей зі списку 28 ідентитетів, що репрезентують такі групи: вікова ознака, релігійність, національність, політична сфера, гендер, регіональна ознака, соціально-класовий/професійний статус;

indmua – інтегрований показник важливості модерних ознак “справжнього українця”: перевага важливості над неважливістю.

1.2. Множинність візій, що є суспільне добро:

1.2.1. Множинність візій, що є суспільне добро у політичній сфері:

v26.1 – позиція, що Україна і Росія мають бути повністю окремими самостійними державами на протипагу до точки зору, що Україна і Росія мають бути однією країною.

1.2.2. Множинність візій, що є суспільне добро у соціалній сфері:

v29 – позиція, що уряд повинен гарантувати людям соціалній захист, навіть якщо це приведе до підвищення податків, на протипагу до точки зору, що гарантії соціалнього захисту з боку уряду не є обов’язковими.

1.2.3. Множинність візій, що є суспільне добро в економічній сфері:

v35 – позитивне ставлення до економічних реформ, навіть якщо вони на певний період погіршують рівень життя людей, на протипагу до негативного.

1.2.4. Множинність візій, що є суспільне добро у культурній сфері:

v53 – позиція, що українське православ’я повинно бути визнане офіційною державною релігією в Україні на протипагу до точки зору, що цього не треба робити.

1.3. Свобода та ініціативність індивідів і їхніх груп:

1.3.1. Свобода індивідів та їхніх груп у суспільстві:

1.3.1.1. Свобода індивідів у суспільстві:

v7 – перевага прихильності до ідеології лібералізму над прихильністю до ідеології консерватизму;

v62 – віддавання переваги свободі дій людини в суспільстві над намаганням регулювати її дії;

v69 – перевага позиції, що свобода людей говорити те, що вони вважають за необхідне, має бути захищена, навіть якщо те, що вони говорять, часом може бути небезпечним для суспільства, над усвідомленням, що такого захисту не треба робити.

1.3.1.2. Свобода груп у суспільстві:

v54 – позиція, що свобода віросповідання повинна бути гарантована, на протипагу до точки зору, що така гарантія не є необхідною;

v55 – секуляризація на протипагу до плекання стійких релігійних цінностей в суспільстві;

v66 – усвідомлення, що уряд зобов’язаний здійснювати контроль за дотриманням прав всіх меншин на протипагу до позиції, що це не є обов’язковим;

grfrdm – інтегрований показник ставлення до свободи груп в суспільстві.

1.3.2. Ініціативність індивідів у суспільстві:

1.3.2.1. Соціальна включеність:

v40 – перевага усвідомлення, що людина має за обов'язок щось робити, якщо вона незадоволена політикою уряду, над позицією, що нічого неможливо зробити, щоб покращити ситуацію;

v57 – прийнятні принципи управління суспільними справами: перевага активної участі громадян в управлінні суспільними справами над принципом приймання важливих рішень групою надійних та компетентних лідерів.

1.3.2.2. Самоорганізація vs патерналізм:

v23 – перевага установки на самоорганізацію над прихильністю до державного патерналізму;

v46 – прийнятні принципи управління суспільними справами: перевага регіонального самоуправління над централізацією.

1.4. Довіра – формування та генералізація:

1.4.1. Рівень генералізованості довіри до людей:

v4 – перевага установки, що більшості людей можна довіряти, над установкою, що потрібно бути обережним з ними.

1.4.2. Рівень міжгрупової лояльності та толерантності.

1.4.2.1. Рівень міжгрупової лояльності та толерантності між національними та етнічними групами:

indnegat – інтегрований показник лояльності щодо різних національностей чи етнічних груп: перевага дуже високого рівня лояльності над дуже низьким;

v76 – перевага позиції, що різні національні групи можуть жити в гармонії між собою в одній країні, над усвідомленням, що це є неможливим;

v30 – прийнятність мовного плюралізму в суспільстві на протигагу до позиції, що має бути домінування однієї комунікативної мови.

1.4.2.2. Рівень міжгрупової лояльності та толерантності між гендерними групами:

v20 – перевага усвідомлення, що чоловіки і жінки мають відігравати однакову роль в управлінні промисловістю і державою над позицією, що місце жінки є вдома;

v67 – перевага позиції, що і чоловіки, і жінки мають мати однаковий шанс для здобуття місць праці у випадку, коли їх бракує, над усвідомленням, що в такій ситуації чоловіки повинні мати перевагу над жінками.

1.5. Традиція як ресурс для формування СММ:

v50.1-v50.7 – змінні, що представляють установки респондентів щодо рівня важливості для розуміння історії України таких історичних подій: Київська Русь, Козацтво, Повстання Мазепи проти Петра I, Переяславський договір між Україною і Росією 1654 р., УНР (1917–1920), УРСР (1922–1991), Проголошення незалежності України у 1991 р. За допомогою зазначених змінних конструюватимуться індекси, які репрезентують дві моделі історії України – “українська” та “радянська”, що між собою конкурують [див. детальніше: 6].

Представлена вище схема достатньо різноманітно та наповнено відображає феномен множинності модерності в контексті параметрів ідентичностей та установок жителів міст Львова, Донецька, Києва, Житомира та Херсона. Зокрема, ймовірні виміри модерності як особливого типу суспільного устрою, у якому кристалізуються нові, на протигагу традиційним, соціальні відносини, структурні та інституційні властивості, рівно ж як і окрема культурна програма, представлені змінними *indpetch*, *indmua*, v7, v62, v69, v54, v55, v66, *grfrdm*, v40, v57, v23, v46, v4, *indnegat*, v76, v30, v20, v67. Модерність як множинність та, водночас, як ймовірність для протиріч або конфліктів може досліджуватись за допомогою змінних *v11a-v11bb*, v26.1, v29, v35, v53, v50.1-v50.7. Зазначені вище змінні також слугуватимуть показниками робочих гіпотез дослідження щодо впливу на варіацію їхніх значень таких основних факторів, як місто / регіон постійного проживання респондентів, їхні рідна та розмовна мови, вікові групи, статус зайнятості, рівень доходів, ідеологічні та партійні преференції тощо. При цьому змінні, що стосуються традиції як ресурсу для формування СММ (v50.1-v50.7), в одних аналітичних ситуаціях можуть слугувати показниками множинності модерності, а в інших – факторами, що її формують в контексті реалій сьогочасного українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Harrison D.* The Sociology of Modernization and Development / David H. Harrison. – London: Unwin Hyman, 1988. – 196 p.
2. *Blokker P.* Post-Communist Modernization, Transition Studies, and Diversity in Europe / Paul Blokker // European Journal of Social Theory. – 2005. – Vol. 8, No. 4. – P. 503-525.
3. *Diamond L.* The Spirit of Democracy: The Struggle to Build Free Societies Throughout the World / Larry Diamond. – New York: Holt Paperbacks, 2009. – 448 p.
4. Reflections on multiple modernities: European, Chinese, and Other Interpretations : [coll. of res. papers / edited by Dominic Sachsenmaier & Jens Riedel with Shmuel N. Eisenstadt]. – Leiden: Koninklijke Brill NV, 2002. – 319 p.
5. Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: в 2 т. – Т. 1: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы : [сб. науч. трудов / науч. ред. П. Штыков, С. Шваниц и др.]. – СПб.; М.; Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге; Летний сад; Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – 510 с.
6. *Sereda V.* Regional Historical Identities in Ukraine: Case Study of Lviv and Donetsk / Victoria Sereda // Наукові записки. Т. 20. Соціологічні науки / Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – Київ, 2002. – С. 26–33.

TO THE QUESTION OF MODERNITY INDICATORS CONSTRUCTION IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY REALTIES

V. I. Susak

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
vi.susak@gmail.com*

The scheme of indicators of contemporary Ukrainian society modernity by the parameters of identities and attitudes of Lviv, Donetsk, Kyiv, Zhytomyr, and Kherson inhabitants in the context of S. Eisenstadt multiple modernities theory is argued and presented.

Key words: multiple modernities, operational indicators, identity, attitude.

К ВОПРОСУ О КОНСТРУИРОВАНИИ ПОКАЗАТЕЛЕЙ МОДЕРНОСТИ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЙ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

В. И. Сусак

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
vi.susak@gmail.com*

Обосновано и представлено схему показателей модерности современного украинского общества в соответствии с параметрами идентичностей и установок жителей Львова, Донецка, Киева, Житомира и Херсона в контексте категорий теории множественных модерностей Ш. Айзенштадта.

Ключевые слова: множественные модерности, операциональные показатели, идентичность, установка.

*Стаття надійшла до редколегії 20.06.2011
Прийнята до друку 10.07.2011*

УДК 316.443

“ЖЕЛАТИНОВЕ СУСПІЛЬСТВО”: ДО ПРОБЛЕМИ ОЗНАЧЕННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

В. Є. Савка

*Національний університет “Львівська політехніка”,
вул. Квітна, 6, м. Львів, 79044, Україна,
savka@polynet.lviv.ua*

У статті обґрунтовано можливість означення сучасного стану українського суспільства через характеристику його інституційно-організаційної підсистеми, оскільки саме вона визначає не лише актуальні форму та зміст суспільної системи, але і характер та напрям її подальших змін.

Ключові слова: суспільство, інституційно-організаційна підсистема суспільства.

Відображення в означенні феномену, який піддається аналізу, його сутнісних характеристик є важливою методологічною вимогою наукового дослідження. Проте, вона часто порушується, в чому можна переконатися на прикладі багатьох соціологічних категорій, які у трактуванні різних авторів можуть набувати цілком суперечливого змісту. А це ускладнює процес наукових рефлексій стосовно сутності соціальних феноменів.

Проблема означення сутності модерних суспільств стала предметом уваги в роботах К. Поппера, Д. Белла, Ф. Фукуями, Ж.Бодрієра та інших відомих дослідників. Серед вітчизняних учених, які внесли свій вклад у ідентифікацію сучасного стану українського суспільства, треба виділити роботи Є. Головахи та Н. Паніної. Проте, на наш погляд, пропонувані означення сучасного стану вітчизняного суспільства недостатньо повно відображають його сутнісні характеристики.

Тому у цій роботі ми ставимо завдання визначити категорію, яка б, означаючи сучасний стан українського суспільства, максимально повно відображала його саме сутнісні властивості, підкреслюючи своєрідність, і водночас дала б змогу означити його місце серед інших відомих типів суспільних систем.

Серед поширених нині означень сучасного стану українського суспільства найчастіше трапляються ті, в яких декларується його певний динамізм, спрямованість до змін. Водночас, можливо керуючись методологічною вказівкою Д.Норта про “залежність від пройденого шляху”, дослідники найчастіше використовують такі терміни як “постсоціалістичне” чи “пострадянське”, “перехідне” чи “транзитне”. Сильними сторонами такого роду означень є, по-перше, відзначення динаміки суспільства, його змінності; по-друге, підкреслення “вихідного стану”, з якого власне розпочалася ця трансформація – радянського зразка соціалістичного устрою. Такого роду терміни виявили свою життєздатність протягом останніх двох десятиків років. Водночас доволі

значний час їхнього застосування в науковій практиці, як це не парадоксально, все ж, на наш погляд, є доказом недосконалості та певного роду слабкості цих означень. Достатньо добре справляючись із “прив’язкою до минулого стану суспільства”, вони не виконують на належному рівні ще двох важливих функцій: 1) означення сутності нинішнього, актуального стану соціуму; 2) його орієнтації на ціль, до якої спрямовуються ці зміни, їхньої мети. Зрештою, навіть саме означення динаміки суспільства, яке перебуває в такому стані протягом двох десятиліть, викликає певні сумніви: суспільство, яке трансформується багато років, повинно врешті вийти на позиції, з яких стратегічна мета транзиту мала б бути видимою та усвідомленою не лише науковцями та політичною елітою, але й утвердитися в громадській думці.

Застосування певної категорії для означення конкретного явища чи структури – об’єкта дослідження – повинно підпорядковуватися хоча б такій найменшій вимозі як об’єктивне відображення сутності цього феномену. Прийняті в науковій практиці такі означення суспільств як “феодалне” чи “буржуазне”, “соціалістичне” достатньо повно відображають структурні та політико-управлінські аспекти їхньої сутності, принаймні декларують бажаний для їхніх теоретиків суспільний устрій та відповідний йому спосіб правління. Означення “індустріальне” чи “постіндустріальне”, “інформаційне” акцентують увагу на домінуючий в них спосіб продукування суспільних благ та їхню природу.

У найчастіше застосовуваних до сучасного українського суспільства дефініціях таких його сутнісних характеристик немає. На наш погляд, їх треба шукати в структурно-функційних вимірах нинішнього українського соціуму, оскільки саме в них відображаються, по-перше, ті основні компоненти, з яких складається суспільна система, по-друге, вони визначають не лише можливі орієнтири суспільних змін, але і спосіб, якими вони реалізуються, рівень динаміки.

Оснovo будь-якого суспільства становить його інституційно-організаційна система. При тому, під соціальними інституціями ми розуміємо певний комплекс, конвенціонований та легітимізований у соціумі ансамбль стандартів дій, взаємно узгоджених і спрямованих на досягнення наперед визначеної стратегічної суспільно значимої мети. Таке розуміння соціальних інституцій достатньо поширене і в економічних науках і в соціології, відповідає уявленням таких відомих фахівців як Д. Норт [1] та Д. Ходжстон [2]. Під організаціями маємо на увазі стабільні цільові структуровані та ієрархізовані групи, які дають змогу об’єднувати та координувати зусилля їхніх функціонерів для досягнення певної мети, виконання визначених функцій. Цілком очевидно, що низка інституцій, набувши достатньо високого рівня формалізації, для забезпечення ефективності роботи формують власні системи організацій. Наприклад, функціонування таких важливих для сучасного суспільства інституцій як власність чи освіта неможливе без відповідних організаційних одиниць – банків, бірж, дошкільних освітніх закладів, ліцеїв, академій, університетів тощо. Треба також звернути увагу на необхідність взаємної відповідності сутності інституцій та організаційних утворень, які забезпечують їхню роботу. В іншому випадку робота інституції розбалансовується “зсередини” і в результаті її дія втрачає сенс. Саме тому, на наш погляд, треба звертати увагу не на соціальні інституції самі по собі, а на відповідність сутності інституцій тих організацій,

які покликані забезпечувати їхню діяльність. З огляду на це треба аналізувати інституційно-організаційну систему як єдиний комплекс, важливу підсистему суспільства.

Роль соціальних інституцій та відповідних організаційних структур є настільки важливою для розуміння сутності суспільства що ще Т. Парсонс характеризував певні типи суспільств відповідно до тих інституцій, які в них домінували: родове із інституцією сім'ї, капіталістичне з ринком і власністю, тоталітарне соціалістичне із диктатом держави, стрижнем якої є потужний бюрократичний апарат.

Нинішнє українське суспільство відзначається надзвичайно високим рівнем бюрократизації та прагненням державного апарату контролювати майже усі сфери суспільного життя. У цьому воно уподібнюється власному попереднику – радянському суспільству, проте, має суттєву відмінність від нього. Вона полягає передусім у відмові від основи основ радянського устрою – тотального одержавлення. Нинішня українська державна бюрократія, як і інші в багатьох пострадянських країнах, допустила створення потужного, хоча і відносно малочисельного олігархічного прошарку, котрий, будучи на перших порах цілковито залежним від неї, сьогодні все більше усамостійнюється і набуває здатності суттєво впливати на формування політичного курсу країни. Виникнувши як природний наслідок роздержавлення та впровадження ринку, демократизації у “пострадянському” їх трактуванні, новітні українські олігархи так само кореспондують з бізнесменами в країнах західного світу, як і інші ознаки нинішнього українського суспільства із їхніми відповідниками в цивілізованих країнах: державою, демократією тощо. Водночас, вони становлять цілком реальну силу, здатну не лише до формування і декларування, але й реалізації власних інтересів. Отже, на нинішній суспільній арені маємо принаймні трьох основних акторів: бюрократизовану державу, олігархічно-кланові угруповання та структури громадянського суспільства. Цілковито очевидними є і факти, по-перше, конкуренції їхніх інтересів, по-друге, можливості застосування ними для реалізації власних інтересів відмінних інструментів, до яких належить і інституційно-організаційна система суспільства.

У сучасному українському суспільстві можемо відстежити присутність практично повного комплексу інституційно-організаційних структур, властивих модерним демократичним суспільствам, принаймні формальну. Проте, ефективність їхньої діяльності протягом багатьох років залишається вкрай низькою. Свідченням цього можуть бути результати моніторингу Інституту соціології НАНУ. [3] На наш погляд, такий стан справ може бути пояснений, зокрема, невідповідністю сутнісних принципів, закладених у певні інституції та формально проklamованих, тим принципам, яким реально підпорядковується їх робота, в тому числі під впливом основних суспільних акторів. Зокрема, чи не найчастіше порушується базовий принцип будь-якої інституції – вимога її деперсоналізації. Така ситуація в сучасній Україні може бути проілюстрована на прикладі функціонування інституцій, які діють майже у всіх сферах життя суспільства. Особливо яскраво це виявляється в політиці. Наприклад, більшість наявних партій створені “під лідера” і не мають відповідних ідеологічного підґрунтя, соціальної бази. Тому їхня роль у суспільно-політичному житті та рейтинг повністю залежать від впливовості особисто голови партії. Звідси, зокрема, така швидка переорієнтація партійних функціонерів та активістів на переможців у чергових виборчих перегонах

і “повний розрив”, до наступного етапу переділу сфер впливу, із нещодавно “своїми” партіями та їхніми керівниками, який при тому не відкидає можливості повернення при зміні ситуації.

Така персоналізація інституційно-організаційного комплексу суспільства створює необхідні передумови для забезпечення їх певної, переважно позірної ефективності: будучи персоналізованими, інституції спрямовуються на задоволення не стратегічних суспільно значимих потреб, а потреб часткових, тимчасових, часто важливих не стільки для всього суспільства, як окремих його частин. Водночас, вона є головною причиною невиконання інституційно-організаційним комплексом свого головного призначення – бути власне основою, стрижнем, який об’єднує суспільство і згуртовує його, надаючи йому певної форми, визначеності, спрямування. Утворення, які б повинні виконувати роль каркасу і, відповідно, володіти певним “запасом жорсткості”, є занадто “гнучкими”. Ця їхня якість створює ілюзію можливості практично будь-яких і при тому швидких змін, виступає головною передумовою для постійних спроб правлячої еліти, з одного боку, застосовувати методи “ручного управління”, а, з іншого – ініціювати та впроваджувати різного роду реформи, які зазвичай закінчувалися їх крахом. Реформування “зверху” переважно зводиться до надання нових зовнішніх форм суспільним структурам без зміни їхнього змісту. Отримана форма є тимчасовою і не здатна довго зберігатися без зовнішнього впливу (правлячої еліти), хоча б з причини все тієї ж нестачі каркасу. Прикладом можуть бути неодноразові реформи політичної системи, внесення змін до Конституції, прагнення постійно приймати все нові і нові закони¹, які часто суперечать одні одним, а надто стремління кожного з урядів реформувати так звані бюджетні сфери (управлінсько-адміністративну, освітню, медичну), оскільки саме вони є найбільш пластичними, бо їхні функціонери повністю залежать від своїх працедавців.

Отже, унаслідок персоналізації та “ручного управління” нинішній інституційно-організаційний каркас суспільства, часто набуває подвійних форм, які не дублюють його для підсилення, а, навпаки, дестабілізують, оскільки передбачають можливість інших варіантів дій, які суперечать задекларованим, дають ситуативний вигравш (передусім для правлячої еліти, “сильних світу цього”), а отже, стратегічний програш для суспільства загалом. Ця дуальність виявляється в одночасному існуванні офіційних інституційно-організаційних структур, з одного боку, і таких же утворень, які, хоча і функціонують “в тіні”, проте реально перебирають на себе, принаймні частково, функції каркасу суспільства. Більше того, вони навіть мають певне визнання і є прийнятними в суспільній свідомості, що може розглядатися як очевидна ознака їхньої інституціалізації, реальної присутності в інституційному просторі суспільства. В цьому можна бачити соціальні передумови масового розповсюдження корупції, тобто системи задоволення потреб певних суб’єктів соціальних дій, яка не передбачає “три за офіційно прийнятими правилами”, їхнього підпорядкування вимогам легальної інституційної системи.

У стабільних модерних суспільствах справді ефективний каркас соціуму становлять інституційні структури, створені переважно громадянським суспільством, тобто “знизу”. Вони не лише виникають природнім шляхом, але й так само легітимізуються.

¹ При тому їхня дія нерідко блокується різного роду підзаконними актами.

При тому громадянське суспільство постійно зберігає певний контроль за діяльністю цих інституцій, держави та її функціонерів зокрема. Нині громадянські якості у більшості громадян України розвинуті недостатньо. Свідченням цього можуть бути хоча б результати емпіричних досліджень соціальних ідентичностей. У них на перших місцях виступають ідентичності, які ґрунтуються на приписаних статусах, локально орієнтовані ідентичності (житель регіону, міста). Це, на наш погляд, може розглядатися як не лише вияв дисфункцій базових інституцій, тривалої соціальної аномії, але і як свідчення кризи соціальності як такої, відсутності активного соціального життя у більшості громадян. Унаслідок цього вони замикаються в собі і своїй сім'ї (доказом цього є максимальні показники довіри до рідних і мінімальні до структуроутворюючих компонентів суспільства – держави, правової системи) [3, с. 518; 4, с. 113, 117]. Від 2005 року постійно зростає кількість тих, хто погоджується з твердженням що “...більшість людей взагалі ні у що не вірить”. У 2010 р. їх кількість становила 80,6 % [3, с. 504]. Індекс аномічної деморалізованості суспільства в 2010 р. становив 12,9 при максимальному показнику – 18 [3, с. 507]. Не дивно, що впевненості у власному майбутньому у 2010 р. не мали 63,8% громадян [3, с. 546].

Брак громадянських якостей та інституційних можливостей для їх реалізації має наслідком слабкість усіх структур громадянського суспільства в Україні, а отже, і перманентних проблем із впровадженням демократії та відповідної цьому суспільному устрою інституційної системи.

Такий стан інституційно-організаційного “каркасу” нинішнього українського суспільства та, відповідно, і всієї суспільної системи в цілому, дозволяє нам запропонувати новий термін для означення його нинішнього стану: “желатинове суспільство”. На наш погляд, застосування саме цієї категорії дає змогу виокремити важливі сутнісні характеристики суспільства:

1) відсутність стабільного інституційно-організаційного каркасу, здатного до ефективного функціонування та, відповідно, постійні спроби еліт переорієнтувати життєдіяльність усіх суспільних підсистем на власну користь, що не передбачає стабільної та очевидної користі для суспільства загалом. Одним із виявів цього є постійні зміни політичного курсу та початок широкомасштабних суспільних реформ з приходом до влади кожної нової президентської команди. Отримані унаслідок цього форми суспільної системи є тимчасовими і не здатними довго зберігатися без зовнішнього впливу, оскільки не торкаються сутнісного наповнення, хоча б з огляду на нестачу “каркасу”. При тому “желатиновий” характер суспільства дозволяє йому, з одного боку, піддаватися впливу таких реформаторських починань, а з іншого – достатньо швидко повертатися до попередніх форм, таких, які часто важко піддаються певному визначенню, межують з аморфністю. “Желатиновий” стан суспільства водночас є запорукою того, що воно, при всій своїй нестійкості та невизначеності, все ж зберігає певні форми, залишається єдиним цілим, хоча і перебуває під постійною загрозою втрати своїх компонентів. Маючи стан пластичного та позірно сприятливого для радикального реформування, суспільство все ж є не лише достатньо інерційним з причини поширення в ньому різного роду “тіньових” практик і структур, які перешкоджають його суттєвим трансформаціям, але і таким, що здатне “поглинати” та нейтралізувати нові ініціативи;

2) застосування такого терміну також вказує на певну невизначеність перспективи суспільства, його принципову здатність до подальшого розвитку у будь-якому напрямку.

Отже, застосування означення “желатинове” до сучасного стану українського суспільства, його інституційно-організаційного каркасу зокрема, дає змогу достатньо адекватно визначити сутність його нинішнього стану: динамізм, хоча і часто ілюзорний, відсутність чітко визначених орієнтирів та перспектив подальших трансформацій, зафіксувати його постійне балансування на грані дисфункційності.

Константація цих якостей суспільства має певні евристичні перспективи, оскільки привертає увагу дослідників до важливих характеристик сучасного українського суспільства та вказує на можливі варіанти виходу з його нинішнього стану.

На наш погляд, цей термін може бути застосований і до інших аналогічних українському суспільств, час транзиту яких з різних причин виявився занадто тривалим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт – К.: “Основи”, 2000. – 198 с.;
2. *Ходжстон Д.* Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Д.Ходжстон. – М.: “Дело”, 2003. – 464 с.;
3. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д. екон. н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
4. *Головаха Є.* Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009 / Є. Головаха, А. Горбачик. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 118 с.

“JELLY SOCIETY”: TO THE PROBLEM OF UKRAINIAN MODERN SOCIETY DEFINITIONS

V. Savka

*Lviv Polytechnic National university,
st. Kvitneva 6, Lviv, 79044, Ukraine,
savka@polynet.lviv.ua*

In this article substantiating the possibility of defining Ukrainian society current condition by means of its institutional and organizational subsystem characteristic. Because it defines not only the actual form and content of the public system, but also the nature and direction of further changes.

Keywords: society , institutional and organizational subsystem of society.

**“ЖЕЛАТИНОВОЕ ОБЩЕСТВО”:
К ПРОБЛЕМЕ ОБОЗНАЧЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ
УКРАИНСКОГО СОЦИУМА**

В. Савка

*Национальный университет “Львовская политехника”,
ул. Квитнева, 6, г. Львов, 79044, Украина,
savka@polynet.lviv.ua*

В статье обосновывается возможность обозначения современного состояния украинского общества через характеристику его институционно-организационной подсистемы, поскольку она определяет не только актуальные форму и сущность общественной системы, но и характер и направление ее последующих изменений.

Ключевые слова: общество, институционально-организационная подсистема общества.

*Стаття надійшла до редколегії 12.05.2011
Прийнята до друку 25.06.2011*

УДК: 316.334.3:324

ЕЛЕКТОРАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ ЯК ОСОБЛИВА СОЦІОІНЖЕНЕРНА ДІЯЛЬНІСТЬ: ФУНКЦІЇ ТА ДОСЛІДНИЦЬКІ МЕТОДИ

К. А. Телєгіна

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
м-н Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна,
kseniatelegina@mail.ru*

У статті представлено новий погляд на електоральну соціологію. Обґрунтовано необхідність у розмежуванні електоральної соціології на академічну, що є підрозділом наукових знань, та практичну, тобто електоральну соціологію як соціоінженерну діяльність, адже ці два різновиди електоральної соціології досить часто існують не перетинаючись, мають свої особливості та виконують різні функції. Особливу увагу приділено соціальним функціям електоральної соціології як соціоінженерної діяльності та методам, завдяки яким ці функції найчастіше реалізуються.

Ключові слова: електоральна соціологія, вибори, соціоінженерна діяльність, функції електоральної соціології, методи електоральних досліджень.

Суспільство як об'єкт дослідження значною мірою відрізняється від об'єктів дослідження природничих наук. Незважаючи на це, соціологія виборола своє право називатися наукою і її науковий статус ми сьогодні не будемо ставити під сумнів. Проте електоральна соціологія – це не завжди наукова діяльність. “Наука – це застосування систематичних методів емпіричного дослідження, аналіз даних, теоретичне осмислення і логічна оцінка різних точок зору з метою розвитку знання щодо певної проблеми” [4, с. 550]. Усе це стосується соціології, але електоральні соціологічні дослідження дуже часто не дають нового наукового знання і навіть не ставлять таке завдання. Мета статті – проаналізувати особливості електоральної соціології – одної з галузей соціології, що розвивається швидкими темпами в сучасній Україні.

Кожен кандидат на високу державну посаду повинен знати, чого саме бажають його виборці. Без цього знання сьогодні неможливо проводити жодну передвиборчу кампанію. Інформація про потреби виборців використовується і для створення передвиборчої програми кандидата та слугує підґрунтям для опрацювання стратегії виборчої кампанії політичними маркетологами та фахівцями з піару. Надати політичним партіям та окремим політикам інформацію про стан передвиборчої ситуації, настрої та соціальні очікування виборців, про перебіг попередніх виборів здатні саме соціологи, які займаються електоральними дослідженнями. “Завдяки соціологічним дослідженням є можливість з'ясувати особливості сприйняття пересічними громадянами виборчих

заходів, образів кандидатів або політичних партій, рівень реального впливу засобів масової інформації на суспільство і, зрештою, спрогнозувати попередні підсумки результатів виборів” [15, с. 322]. Без вичерпної соціологічної інформації жоден політик не в змозі навіть вирішити, чи має сенс йому балотуватися на якусь посаду, чи в нього немає жодних шансів її отримати.

Ми маємо безліч електоральних досліджень, які проводять досить систематично та у яких застосовують низку наукових методів. Проте можна стверджувати, що розвиток електоральної соціології в Україні нині відбувається зазвичай за рахунок прикладних досліджень, що зумовлюється комерційною затребуваністю останніх, на відміну від теоретично та методологічно спрямованих досліджень, що не знаходять належної фінансової підтримки. Електоральні дослідження, що проводяться в Україні, орієнтуються на отримання практично корисної інформації для суб’єктів виборчого процесу та не роблять ані найменшого внеску до скарбниці соціологічних знань. Це зазвичай комерційні дослідження, результати яких є власністю замовника і навіть соціологи, які отримали цю інформацію, не мають права її використовувати навіть задля більш глибокого розуміння перебігу електорального процесу.

Зазвичай емпіричні електоральні дослідження проводяться не при університетах, а у спеціалізованих центрах, фондах, інститутах та дослідницьких організаціях. Спеціалізуються такі установи зазвичай на соціально-політичних дослідженнях (Київський міжнародний інститут соціології, Центр “Соціальний моніторинг”, Центр соціологічних і політичних досліджень та технологій “СОЦІОПОЛІС”), соціологічних та маркетингових дослідженнях (Центр соціальних і маркетингових досліджень SOCIS, Донецький інформаційно-аналітичний центр (DIAC), Research & Branding Group) або ж дослідженнях громадської думки (“ФОМ-Україна”).

Автори навчального посібника з політичного PR-у зазначають, що “проведення соціологічних досліджень у виборчій кампанії має великі відмінності від досліджень, які здійснюються в інших напрямках соціального життя суспільства” [15, с. 322] і з цим висловлюванням не можна не погодитись. Найголовніша особливість прикладних електоральних досліджень полягає у тому, що їх результати зазвичай не дають прирощення наукового знання. Електоральні дослідження викликані життєвою потребою в інформації. Вони проводяться за науковими методиками, проте не є наукою як такою.

Досі українські вчені розглядали електоральну соціологію як галузь науки, намагаючись визначити її об’єкт, предмет та місце у системі соціогуманітарних знань [3; 9]. Такий підхід дуже важливий для розуміння структури соціології та її взаємозв’язків із політологією, психологією, політичним маркетингом та менеджментом. Проте, існує й інша іпостась електоральної соціології – практична. Пов’язувати це відгалуження електоральної соціології з академічною соціологією, як зазначалося вище, недоцільно. Але не брати практично спрямоване відгалуження електоральної соціології до уваги неможливо. Саме у цьому руслі електоральна соціологія сьогодні розвивається найшвидшими темпами і потрапляє у публічний дискурс. Тому ми пропонуємо розглядати окремо електоральну соціологію як галузь соціологічного знання та електоральну соціологію як *соціоінженерну діяльність*.

Чому ж ми називаємо електоральну соціологію саме соціоінженерною діяльніс-

тю? Спробуємо обґрунтувати свою позицію. По-перше, електоральна соціологія розвивається, зазвичай, як прикладна діяльність, що вирішує позанаукові потреби. А наукові методи використовуються у електоральних дослідженнях лише як вимірвальні прилади, що дають змогу вирішувати ці практичні завдання. Недаремно представники академічної соціології скептично ставляться до роботи електоральних соціологів, не знаходячи в ній власно науковості. По-друге, для електоральної соціології як соціоінженерної діяльності важливою є інноваційність. Традиційних соціологічних методів виявляється недостатньо для відповідей на всі запитання, що виникають у ході проведення електоральних досліджень. І оскільки першорядною в електоральній соціології є не методологія, а результат, то тут активно вдосконалюються старі методичні прийоми, залучаються можливості інших наук і винаходяться зовсім нові методи та технології. Завдяки цьому електоральна соціологія стає двигуном розвитку емпіричних досліджень у всіх галузях соціології. По-третє, для проведення електоральних досліджень потрібна спеціальна професійна підготовка. Причому важлива не стільки базова соціологічна освіта, скільки знання формалізованих операцій, процедур, вироблених шляхом досвіду при проведенні саме електоральних досліджень. Сам процес організації і проведення електорального дослідження має інженерний характер. Це не наукові дослідження, які можуть тривати роками, а оперативна праця, що виконується у дуже стислий термін. Отже, діяльність електорального соціолога дуже близька до професії інженера, що застосовує наукові знання для отримання практично корисної інформації. Окрім того, в останні десятиліття і сама інженерія наблизилася до соціології. Об'єктами інженерної діяльності усе більше стають не технічні прилади, а економічні, соціальні і політичні процеси. Активно розвивається соціальна інженерія як частина соціології [12]. Але якщо соціальна інженерія бачить своїм головним завданням перетворення соціальної реальності, то електоральна соціологія виконує інші функції. Електоральні дослідження іноді здійснюють певний вплив на думки людей і навіть на хід соціально-політичних процесів, проте, частіше, це є другорядним, побічним і незапланованим ефектом. Вплив на суспільство можуть чинити не самі по собі електоральні дослідження, а певне використання даних цих досліджень політичними діячами та їхніми командами.

Незважаючи на те, що електоральна соціологія як соціоінженерна діяльність виходить за межі науки, вона виконує свої досить важливі для сучасного суспільства функції. Білоруський соціолог, що займається дослідженням виборів, Д. Г. Ротман називає наступні основні функції електоральних досліджень: інформаційну, коригувальну, прогностичну і пропагандистську [13, с. 64].

Інформаційна функція електоральних досліджень полягає у забезпеченні політичних інститутів суспільства достовірними відомостями про електоральну ситуацію. Ця інформація може бути використана при прийнятті управлінських рішень.

Оскільки результати електоральних досліджень використовуються і для перевірки ефективності реалізації прийнятих раніше управлінських рішень із метою вдосконалення характеру та напрямків діяльності відповідних політичних сил, то електоральні дослідження виконують і *коригувальну* функцію.

Прогностична функція полягає в побудові під час аналізу даних електоральних вимірів прогнозу щодо подальшого розвитку досліджуваних процесів і явищ у рам-

ках електорального поля. Найбільш поширеними, звичайно, є електоральні прогнози результатів виборів, що наближаються.

Пропагандистська функція електоральних досліджень полягає у інформуванні широкої громадськості про результати соціологічних досліджень. У процесі її реалізації відбувається ознайомлення населення з ходом передвиборчої кампанії, що допомагає виборцям краще орієнтуватися у перипетіях політичної боротьби, сприяє підвищенню інтересу до майбутніх виборів [13, с. 64].

Для виконання цих функцій в арсеналі електоральної соціології є безліч методів і прийомів, що дають змогу збирати емпіричний матеріал та аналізувати особливості електоральної поведінки різних груп населення, мотиви і механізми прийняття рішень про участь у виборах, виявляти та описувати типи виборців, вивчати характеристики інформаційного середовища під час передвиборчих кампаній та багато іншого.

Для одержання первинної інформації електоральна соціологія використовує різноманітні опитувальні методи – масове опитування, фокусоване групове інтерв'ю, експертне опитування, глибинне інтерв'ю, екзит-пол.

Масове опитування є найпоширенішим соціологічним методом одержання первинної інформації, а в електоральних дослідженнях він просто незамінний. Масові опитування використовують під час вивчення думок і установок широких прошарків суспільства, що забезпечує, за умови коректного застосування, можливість відстежувати навіть невеликі зміни у динаміці електоральних уподобань [5, с.16]. По суті, масові опитування в електоральних дослідженнях є дослідженнями громадської думки із притаманними їм особливостями – вибіркоким методом та прагненням досягти репрезентативності.

Незважаючи на високу ефективність методу масового опитування під час вивчення політичних орієнтацій і намірів виборців, та великий досвід його застосування, формування репрезентативної вибірки як і раніше залишається одним зі слабких місць опитувальних методів в електоральних дослідженнях. У соціологів виникають не стільки претензії до самого вибіркового методу, скільки до особливостей його реалізації [1; 7]. Причиною цього є протиріччя між вимогою високої точності до результатів електоральних досліджень, з одного боку, і труднощі, які виникають при побудові і реалізації моделі вибірки в ході збирання інформації, з іншого боку. Важливо відзначити, що в електоральних дослідженнях, особливо коли мова йде про загальнонаціональні, генеральна сукупність може становити мільйони людей. Складна організація генеральної сукупності змушує дослідників застосовувати так звану багатоступеневу районовану вибірку. І оскільки випадкові та систематичні помилки виникають на кожному із щаблів відбору, до вибірки в електоральних дослідженнях потрібна особлива увага.

Для вірного діагностування електоральної ситуації і здійснення точного прогнозу щодо результатів голосування опитування виборців необхідно проводити в моніторинговому режимі, тобто регулярно, через більш-менш рівні проміжки часу. Такі регулярні опитування ще називають трендовими. “У трендовому опитуванні та сама генеральна сукупність вивчається у різні моменти часу, причому щораз вибірка будується заново. Іншими словами, аналізуються послідовні вибірки з однієї і тієї ж сукупності” [5, с. 121–122]. Такими є опитування Інституту Геллапа, які прово-

дяться щомісяця впродовж виборчої кампанії. Вони показують динаміку установок населення стосовно кандидатів або партій. Перевагою оперативних трендових досліджень є можливість “прив’язки” спостережуваних змін до поточних подій – політичних скандалів, рішень урядових органів, змін у фінансово-економічній ситуації [5, с. 121–122].

Поряд з опитуваннями за місцем проживання в електоральній соціології часто використовуються телефонні опитування. Телефонні електоральні опитування допомагають зменшити витрати часу на збирання інформації і у такий спосіб виконати вимогу оперативності. Однак, дані, отримані за допомогою телефонного опитування, можуть не відповідати головній вимозі електоральних досліджень – вимозі репрезентативності [8].

Незважаючи на наявні недоліки, метод масового опитування здобуває все більшу популярність. Розвиток комп’ютерної техніки, поява спеціалізованого програмного забезпечення для опрацювання та аналізу соціологічних даних, зібраних у ході масового опитування, дає змогу застосовувати найрізноманітніші математико-статистичні методи аналізу, розширює можливості для електорального прогнозування.

Досить часто в електоральних дослідженнях використовуються *експертні опитування* – різновид соціологічного опитування, в якому респондентами виступають особливі люди – експерти. Це компетентні особи, що мають глибокі знання про досліджуване явище. Основне призначення експертного опитування: виявлення найбільш суттєвих, важливих аспектів досліджуваної проблеми, підвищення надійності, вірогідності, обґрунтованості інформації, висновків і практичних рекомендацій завдяки використанню знань і досвіду експертів [6, с. 487–488].

У електоральних дослідженнях в якості експертів виступають лідери суспільних рухів і партій, депутати і державні діячі, політологи, соціологи і журналісти. Дані експертного опитування можуть використатися як для поглиблення розуміння електоральної ситуації на самому початку виборчої кампанії, так і враховуватися при побудові фінального прогнозу щодо підсумків голосування.

На основі даних масового або експертного опитування в ході електоральних досліджень будуються *політичні рейтинги*. “Рейтинг – це конкурентна оцінка діяча, партії або події, отримана шляхом опитування аудиторії цільової групи, добре знайомої з тою або іншою соціально-політичною подією (політичним лідером, партією) у теперішній момент часу і виражена у відсотках або в балах” [6, с. 516]. І хоча передвиборчі політичні рейтинги, обраховані соціологами, часто розглядають як спосіб маніпулювання громадською думкою, вони дають змогу визначити статус різних політиків або політичних партій у суспільстві.

Під час проведення електоральних соціологічних досліджень також нерідко використовуються *фокусовані групові інтерв’ю (або фокус-групи)*. В основі методу лежить групове інтерв’ю. Фокус-група є одним із різновидів якісних методів, який дозволяє одержати інформацію про глибинні мотиви електорального вибору. Тобто за допомогою фокус-груп ми можемо відповісти на запитання: чому виборці ставляться саме так до того або іншого кандидата або політичної партії [11, с. 46].

Під час проведення електоральних досліджень за допомогою фокус-груп зазвичай вивчають:

- імідж політика, його сильні та слабкі сторони, причини того або іншого ставлення мешканців певної території до конкретного політика або політичної партії;
- очікування виборців, актуальні для виборців проблеми та найбільш оптимальні варіанти їх вирішення, що надалі може лягти в основу виборчої програми;
- тестування друкованої, аудіо- і відеопродукції, а також створення образу “ідеального” політика або політичної партії, розробка оптимальних слоганів, логотипів і символіки політичної партії [11, с. 46; 14, с. 63].

Ще одна перевага фокус-груп – можливість аналізувати динаміку групового процесу. Тобто ми можемо досліджувати не тільки існуючі на даний момент часу уявлення виборців про конкретного кандидата, але й простежити, як зміняться їхні погляди під впливом тих або інших чинників.

В електоральних дослідженнях можуть використовуватися і *глибинні інтерв'ю*. Залежно від завдань дослідження за технікою проведення глибинні інтерв'ю в електоральних дослідженнях можуть варіюватися від структурованих до наративних. Загальним для всіх глибинних інтерв'ю є прагнення викликати респондента на відверту розмову і зрозуміти глибинні мотиви ставлення виборця до тієї або іншої події [14, с. 56].

Метод глибинного інтерв'ю дає можливість вивчати електоральні очікування, проблеми округу, ставлення до кандидатів, виявляти загальне сприйняття населенням передвиборчої ситуації, а також визначити найбільш авторитетні особистості, події та чутки, що формують соціально-політичні настрої виборців.

Візиткою електоральної соціології як соціоінженерної діяльності стали *екзит-пол* (англ. “exit-poll” – “опитування на виході”) – це особливий різновид електорального соціологічного дослідження, проведений у день голосування, що полягає в опитуванні виборців, які виходять із виборчих дільниць, методом стандартизованого інтерв'ю “віч-на-віч” або анкетування.

Основною функцією екзит-полу є короткострокове *прогнозування*, тобто передбачення результатів виборчої кампанії до оголошення офіційних результатів виборів. Однак екзит-пол може виконувати й інші важливі функції.

По-перше, *інформаційну функцію*, що полягає в наданні засобами масової інформації даних населенню про те, як пройшло голосування.

По-друге, *аналітичну функцію*: дані екзит-полу надають можливість вивчати структуру електорату. Перевагою екзит-полу як аналітичного інструменту є великий обсяг вибірки, що дозволяє отримати масив репрезентативних даних з десятків тисяч респондентів [2].

По-третє, *контролюючу функцію*, адже істотні розбіжності між результатами екзит-полів і результатами виборів можуть свідчити про фальсифікації останніх, а їхній збіг – про об'єктивність результатів голосування [10].

Основною вимогою до результатів екзит-полу є точність, оскільки незабаром після результатів екзит-полів стають відомі і результати реального голосування виборців. Такі умови у випадку точного прогнозування можуть продемонструвати ефективність соціологічних вимірювальних методик, а у випадку помилки – підірвати репутацію

навіть найавторитетнішої соціологічної служби. Тому ключовими питаннями при проведенні екзит-полів є формування вибіркової сукупності і технології збирання, передачі та опрацювання інформації.

Окрім опитувальних методів в електоральних дослідженнях також широко використовуються методи аналізу документів. Досить багато про передвиборчу ситуацію, про її учасників і про політичні настрої виборців можна довідатися із засобів масової інформації, політичних листівок, плакатів і програм політичних партій. На сьогоднішній день однією з найпоширеніших методик прикладного вивчення текстової інформації є *контент-аналіз*. Методика контент-аналізу дає можливість як просто фіксувати частоту згадування у ЗМІ тих чи інших політиків або політичних партій, так і аналізувати контекст, у якому вони згадуються. Так відбувається вивчення політичної спрямованості, заангажованості різних ЗМІ.

Серед методів електоральної соціології можна назвати також *спостереження*. Спостереження відіграє важливу роль при вивченні таких швидкоплинних явищ громадського життя як передвиборчі мітинги, форуми та демонстрації. У процесі спостереження фіксується як хід самого заходу, так і дії людей, що беруть у ньому участь, їхній психологічний стан, особливості зміни їхніх настроїв і формування поведінкових установок [14, с. 83]. Наприклад, на мітингу можна відстежити реакцію людей на різні гасла політиків, які звучать із трибуни.

Використання тих або інших методів в електоральному дослідженні визначається етапом підготовки до виборів і тими завданнями, які стоять на цьому етапі перед соціологами. Умовно прийнято розрізняти “стадію пасивної підготовки до виборів”, коли відбувається вивчення суспільно-політичної ситуації, “стадію цілеспрямованої підготовки до виборів”, коли формуються виборчі штаби, визначається стратегія і тактика ведення виборчої кампанії, аналізуються можливості суперників та “стадію активних дій”, під час якої проводяться регулярні заміри електоральних установок і будується прогноз результатів голосування. Крім цього окремо виділяють дослідження в день виборів і післявиборчі дослідження [13].

Отже, електоральна соціологія як соціоінженерна діяльність – це дослідження електоральних установок і поведінки виборців з метою інформування політичних сил і широкої громадськості про хід виборчої кампанії, а також прогнозування результатів голосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Березина Е. В. О точности прогноза результата голосования / Е. В. Березина // Социологические исследования. – 1995. – № 2. – С. 98–104.
2. Бок М. Б. Экзитпол как инструмент анализа структуры электората / М. Б. Бок, С. В. Львов // Мониторинг общественного мнения. – 2007. – № 2 (82). – С. 34–42.
3. Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / О. І. Вишняк. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 310 с.
4. Гидденс Э. Социология / Энтони Гидденс; [При участии К. Бердсолл: Пер. с англ. Изд 2-е, полностью перераб. и доп.]. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.
5. Девятко И. Ф. Методы социологического исследования / И. Ф. Девятко. – М.: Университет. – 2002. – 295 с.

6. *Добреньков В. И.* Методы социологического исследования: учебник / В. И. Добреньков, А. И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 768 с.
7. *Жабский М. И.* Идеология выборочных исследований / М. И. Жабский // Социологические исследования. – 1994. – № 8–9. – С. 165–172.
8. *Исупова О. Г.* Телефонное интервью: заметки организатора опроса / О. Г. Исупова // Социология: 4М. – 1996. – №7. – С. 130–146.
9. *Нельга О. В.* Соціологія виборчого процесу як галузь науки / О. В. Нельга // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 54–60.
10. *Паниотто В.* Социологические исследования как способ контроля за результатами выборов и референдумов / В. Паниотто, Н. Харченко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – №1. – С. 155–170.
11. *Полторац В. А.* Избирательные кампании: научный подход к организации / В. А. Полторац, О. В. Петров. – К.: Знання України, 2004. – 119 с.
12. *Резник Ю. М.* Социальная инженерия в системе социологического образования / Ю. М. Резник // Социологические исследования. – 1994. – №5. – С. 14–22.
13. *Ротман Д. Г.* Электоральные исследования: сущность и технология / Д. Г. Ротман // Социологические исследования. – 1998. – №9. – С. 63–68.
14. *Ротман Д. Г.* Электоральные социологические исследования / Д. Г. Ротман. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2002. – 100 с.
15. Сучасний виборчий PR: навчальний посіб. / [В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, В. М. Іванов та ін.]. – К.: ВД “Професіонал”, 2004. – 384 с.

ELECTORAL SOCIOLOGY AS A SPECIAL SOCIOENGINEERING ACTIVITY: FUNCTIONS AND RESEARCH METHODS

K. A. Telegina

*V. N. Karazin National University of Kharkiv,
sq. Svobody, 4, Kharkiv, 61077, Ukraine,
kseniatelegina@mail.ru*

A new view on electoral sociology is presented in the article. The author proves the necessity of making differentiations within electoral sociology between the academic one which is a subfield of scientific knowledge, and the practical one interpreted through electoral sociology as socioengineering activity, as these two forms of electoral sociology quite often exist without intersection, have their own features and carry out different functions. The particular attention is paid to social functions of electoral sociology as a socioengineering activity and methods frequently used in order to perform these functions.

Key words: electoral sociology, elections, socioengineering activity, functions of electoral sociology, methods of electoral researches.

ЭЛЕКТОРАЛЬНАЯ СОЦИОЛОГИЯ КАК ОСОБАЯ СОЦИОИНЖЕНЕРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ: ФУНКЦИИ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ МЕТОДЫ

К. А. Телегина

*Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
м-н Свободы, 4, г. Харьков, 61077, Украина,
kseniatelegina@mail.ru*

В статье представлен новый взгляд на электоральную социологию. Автором обосновывается необходимость разделения электоральной социологии на академическую, которая представляет собой подраздел научных знаний, и практическую, то есть электоральную социологию как социоинженерную деятельность, поскольку эти две формы электоральной социологии достаточно часто существуют не пересекаясь, имеют свои особенности и выполняют разные функции. Особенное внимание уделяется социальным функциям электоральной социологии как социоинженерной деятельности и методам, с помощью которых эти функции чаще всего реализовываются.

Ключевые слова: электоральная социология, выборы, социоинженерная деятельность, функции электоральной социологии, методы электоральных исследований.

Стаття надійшла до редколегії 24.04.2011

Прийнята до друку 25.05.2011

УДК 316.01: 316.47: 316.3

ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

К. О. Ковязіна

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 64, 01601, Київ, Україна,
karol_sky@mail.ru*

Автор розкриває особливості емпіричного вивчення соціального капіталу на пострадянських теренах та розглядає практичне використання концепції соціального капіталу українськими вченими. У статті подано результати досліджень соціального капіталу українського соціуму та висунуто пропозицію щодо вивчення мережевої форми соціального капіталу як найбільш адекватної для постсоціалістичних суспільств.

Ключові слова: концепція соціального капіталу, вимірювання соціального капіталу, мережевий соціальний капітал.

Концепція соціального капіталу, яка є досить популярною на Заході, почала завойовувати й український науковий простір. У наявній вітчизняній літературі дослідники зазвичай приділяють увагу теоретичному аналізу та викладу існуючих підходів соціального капіталу та різних напрацювань іноземних вчених. Менше уваги приділено висвітленню емпіричного вимірювання соціального капіталу. Останнє можна пояснити тим, що ці дослідження здебільшого проводяться або в країнах з розвиненою демократією залежно від режимів добробуту (welfare state regimes), або в країнах третього світу, особливо в Індії та Африці. Обидва різновиди суспільств далекі від якісних характеристик українського суспільства, а тому отримані результати не можна співвіднести з українськими реаліями. Крім того, не висвітленим залишаються й вітчизняні здобутки з розвитку концепції соціального капіталу та дослідження відповідного феномену. Тому, ця стаття присвячена огляду практичного застосування концепції соціального капіталу на пострадянському просторі і в Україні зокрема.

Дослідження, присвячені соціальному капіталу на пострадянських теренах, почали активно проводитися на початку 90-х років ХХ ст., оскільки в часи соціально-економічної кризи соціальні мережі відігравали одну з провідних ролей в адаптації до складних життєвих умов. Дослідження соціальних мереж представлені у працях О. Леденевої [1], І. Штейнберга [2], А. Демина [3], С. Барсукової [4] та ін. Окрім цього, багато дослідників звертають увагу на вивчення довіри як однієї з складових соціального капіталу, як це представлено, наприклад, у статтях П. Козиревої [5], Р. Блома, Х. Меліна, А. Сарно, І. Сарно [6]. Не можна не згадати дослідження І. Селеньї, Г. Еяла та Е. Тоунслі [7], де соціальний капітал виступає як основний ресурс

виживання, збереження та досягнення статусних позицій в комуністичну епоху. Також емпіричні дослідження соціального капіталу часто здійснюються в межах психологічної науки, наприклад, Н. Лебедева та О. Татарко [8] вимірюють соціальний капітал у взаємозв'язку з цінностями, відношенням до здоров'я та соціально-економічними установками індивідів.

Останнім часом, окрім існуючих досліджень, що показують значущість соціального капіталу, його роль у функціонуванні громадянського суспільства, в забезпеченні ефективності політичної, державної та економічної сфери, дослідники також звернули увагу на те, що він може виступати як соціальний ресурс, при різному доступі до якого можна говорити про соціальну нерівність, про розшарування суспільства за цим показником. Приклади таких досліджень знаходимо в Росії. Так, у 2006 році дослідницькою групою, до складу якої увійшли Н. Давидова, І. Попова і Н. Тихонова, був реалізований проект "Росія, що змінюється: формування нової системи стратифікації" [9]. Однією з головних цілей проекту був аналіз того, як саме ресурс мереж взагалі і соціальний капітал зокрема впливають на місце індивідів у системі стратифікації суспільства. Соціальний капітал російські соціологи розглядають з двох сторін. По-перше, як включеність в розгалужену систему міжособистісних і міжсімейних контактів і відносин, тобто володіння розвиненим соціальним ресурсом. За цим показником було встановлено, що доступ до складної багатовимірної підтримки (соціальна допомога, ресурсна підтримка і надання послуг), як найважливіший компонент неформальних мереж і соціального капіталу загалом, суттєво впливає насамперед на подолання важких ситуацій в житті особи і позитивну динаміку добробуту. Окрім цього дослідники дійшли висновку, що у бідних і малозабезпечених показники соціального капіталу виявляються істотно нижчими, ніж у всіх інших, що поглиблює їхнє тяжке становище. У такий спосіб володіння розвиненим соціальним капіталом прямо пов'язане з соціальною нерівністю. Соціальний капітал розглядається як система значущих зв'язків, що є не тільки ресурсом, але і капіталом. Таким капіталом є замученість до соціальних мереж, які можуть бути використані для найефективнішого вирішення складних життєвих проблем і розширення життєвих шансів. Було встановлено, що ступінь насиченості соціальних зв'язків, як і володіння соціальним капіталом загалом, безпосередньо пов'язаний із соціально-економічним статусом респондентів. Більш благополучні соціальні групи не тільки володіють ним більшою мірою, але й використовують його як гарант незмінності власного соціального статусу. Отже, соціальний капітал є істотним стратифікаційним чинником суспільства.

Інше дослідження, спрямоване на вивчення соціального розшарування залежно від соціального капіталу індивідів, представлено в статті А. Красілової "Соціальний капітал як інструмент аналізу нерівності в російському суспільстві" (2007) [10]. Вибір саме соціального капіталу як фокусу вивчення соціального розшарування зумовлений трьома причинами: 1) існування нерівного доступу до соціального капіталу; 2) неоднорідність соціального ресурсу з погляду його цінності; 3) вплив соціального капіталу індивіда на його соціальний статус. Головна гіпотеза дослідження була такою: "соціальний капітал взаємозалежний з традиційними показниками соціальної нерівності, такими як рівень благополуччя, владні повноваження, культурний капітал та іншими статусними

характеристиками” [10, с. 165]. Для перевірки гіпотези були виділені гомогенні групи на основі створеного індексу рівня забезпеченості соціальним капіталом. Кожна група була описана за основними соціально-демографічними характеристиками, що дало змогу побачити повну відповідність представників груп з високим та низьким рівнем соціального капіталу представникам вищих та нижчих прошарків у загальноприйнятому сенсі. А це свідчить про те, що взаємозв’язок соціального капіталу та основних критеріїв, які зазвичай використовують для вивчення розшарування суспільства, знайшов своє емпіричне підтвердження. І тому можна говорити, що концепт соціального капіталу здатний виступати як універсальний методологічний інструмент аналізу соціальних нерівностей.

Щодо вітчизняних досліджень, то перші спроби емпірично проаналізувати стан соціального капіталу в українському суспільстві були зроблені А. Бовою [11] та О. Демківим [12] із застосуванням вторинного аналізу даних. Автори, скориставшись даними моніторингу, який був проведений Інститутом соціології НАН України з 1994 по 2004 рр., дійшли до однакових висновків, а саме: формальний соціальний капітал, представлений участю в громадських організаціях, виявився досить низьким (понад 80% респондентів не належать до жодної з таких організацій); відбувається поступове зменшення громадянської активності громадян. Проте, неформальний соціальний капітал, навпаки, є стабільно високим протягом досліджуваного періоду. Таку ситуацію О. Демків пояснює тим, що громадяни переносять неефективність діяльності держави на формальні організації загалом, тому членство в них не сприймається як ефективний засіб розв’язання повсякденних проблем. На противагу цьому родина та найближче оточення стає опорою в складній ситуації та дієвим засобом вирішення проблем.

Намагаючись визначити об’єм соціального капіталу українського суспільства, О. Левцун [13] звернувся до інших емпіричних даних, до моніторингового проекту “Європейське соціальне дослідження” 2005 року. Автор виокремлює три показники, за якими характеризує стан соціального капіталу в Україні: довіра до найближчого оточення, готовність до сплати податків як форми групової солідарності та участь у діяльності громадських ініціатив та організацій як реальний прояв соціального капіталу. Всі показники мали одні з найнижчих значень порівняно з іншими країнами Європи. Проте, близькими до України, хоча і з кращими результатами, виявилися інші пост-соціалістичні країни (Чехія, Словаччина, Угорщина, Польща). Це все вказує на те, що спільний досвід державного соціалізму та довга соціальна криза перехідного періоду, що супроводжувалася деінституціоналізацією та становленням нових інститутів, мали значний вплив на подальший розвиток цих країн, хоча деякі з них значно краще справилися із труднощами та змогли скоріше вийти з кризового стану, ніж Україна.

Головним висновком з отриманих даних у ході вторинного аналізу у всіх дослідників є констатація низького рівня участі українських громадян у добровільних об’єднаннях та незначного рівня довіри до формальних організацій. Це все, на їхню думку, вказує на слабкий та маловпливовий соціальний капітал українського суспільства. Хоча, на нашу думку, тут не враховується та обставина, що соціальний капітал, окрім соціально позитивних форм функціонування має ще й негативні форми, які проявляються в корупції, злочинності, непотизмі, сприяють утворенню закритих неформальних мереж

перерозподілу суспільно значущих ресурсів. Можна припустити, що поширене в українському суспільстві функціонування соціального капіталу в негативній формі знижує обсяги позитивного соціального капіталу, який і є переважним предметом вітчизняних соціологічних досліджень. Окрім того, для українського суспільства характерною є значна перевага “зв’язуючого” соціального капіталу (*bonding social capital* – термін за Р. Патнемом [14]), який проявляється у вузькому колі близьких друзів та родичів, що сприяє розвитку кумівства та недовіри до формальних організацій та інституцій.

Треба відзначити, що робити висновки про стан соціального капіталу в суспільстві на основі вторинного аналізу, використовуючи дані досліджень, які першопочатково не мали на меті вимірювання соціального капіталу, є не зовсім коректним. Тому розроблення відповідної спеціалізованої методики для дослідження соціального капіталу українського суспільства залишається актуальним питанням. Однак, перші кроки в цьому напрямі вже роблять¹. Це свідчить про визнання значення соціального капіталу для соціуму та необхідність його емпірично вивчати цілеспрямовано, а не тільки шляхом вторинного аналізу.

Пострадянське минуле та затяжна соціальна криза значно вплинули на розвиток суспільства загалом та на кристалізацію, закріплення практик використання індивідуального соціального капіталу: від стратегій виживання до вирішення проблем бізнесу, освіти, здоров’я і т.д. Він перебрав на себе функції, які не здатна була виконувати держава та формальні інститути в ті часи. Те, що в країнах із розвинутою демократією виконують некомерційні, громадські організації, в пострадянських країнах виконує індивідуальний, мережевий соціальний капітал. Використання родинно-дружніх мереж для вирішення будь-якого роду проблем у тих соціальних реаліях, в яких зараз знаходяться соціальні актори, настільки укорінилися в їхніх повсякденних практиках, що вивчення цієї форми соціального капіталу, особливо для українського, російського, білоруського і т.п. суспільств, є найбільш доцільним для аналізу соціального капіталу загалом. Адже результати дослідження соціального капіталу з точки зору включеності індивідів у суспільне життя через членство в тих чи інших об’єднаннях та ступінь їх суспільної активності, тобто вивчення соціального капіталу макрорівня, вказують на майже повну відсутність соціального капіталу чи його зародковий стан. Отже, вивчення саме індивідуального соціального капіталу може дати можливість досліднику виявити значущість соціального капіталу, обсяг та форми його функціонування в українському суспільстві.

¹ Так, на початку вересня 2010 року було створено громадську організацію “Інститут досліджень соціального капіталу”, головною метою якої є “проведення наукових досліджень в сфері розвитку соціального капіталу на Львівщині зокрема та в Західній Україні загалом” [15]. Дана організація розпочала свою діяльність із проекту “Молодий голос Галичини”, маючи на меті створення платформи для висловлення думок, позицій і рефлексій молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Леденева А.* Блат и рынок: трансформация блата в постсоветском обществе // Неформальная экономика. Россия и мир / А. Леденева ; под. ред. Теодора Шанина. – М., 1999. – С. 111–124.
2. *Штейнберг И.* Русское чудо: локальные и семейные сети взаимоподдержки и их трансформация / И. Штейнберг // Неформальная экономика. Россия и мир / под. ред. Теодора Шанина. – М., 1999. – С. 227–239.
3. *Денин А. Н.* Возможности использования человеком индивидуальных и социальных ресурсов в ситуации отсутствия работы / А. Н. Денин // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность / под общ. ред. Т.И.Заславской. – М., 2000. – С. 341–348.
4. *Барсукова С. Ю.* Сетевые обмены российских домохозяйств: опыт эмпирического исследования / С. Ю. Барсукова // Социологические исследования. – 2005. – № 8. – С. 34–45.
5. *Козырева П. М.* Межличностное доверие в контексте формирования социального капитала / П. М. Козырева // Социологические исследования. – 2009. – №1. – С. 43 – 54.
6. *Блом Р.* Социальный капитал доверия и менеджериальные стратеги / Р. Блом, Х. Мелин, А. Сарно, И. Сарно // Мир России. – 2005. – Т. XIV, № 2. – С. 126–159.
7. *Селеньи И.* Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / И. Селеньи, Г. Эял, Э. Тоунсли // пер. с англ. И. Беляевой. – Киев: Институт социологии НАНУ; Харьков: Харьковский национальный университет им. В.Н.Каразина, 2008. – 320 с.
8. *Лебедева Н. М.* Социальный капитал: теория и психологические исследования / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. – М. : РУДН, 2009. – 233 с.
9. Изменяющаяся Россия: формирование новой системы стратификации [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті:http://www.isras.ru/analytical_report_Social_inequality_7.html
10. *Красилова А.Н.* Социальный капитал как инструмент анализа неравенства в российском обществе / А. Н. Красилова // Мир России. – 2007. – Т. XVI, № 4. – С. 160–180.
11. *Бова А. А.* Соціальний капітал українського суспільства / А. А. Бова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр. – Харків: Вид. центр Харк. нац. ун-ту, 2003. – С. 69–72.
12. *Демків О. Б.* Концепція групового соціального капіталу та її адаптація до вітчизняних умов / О. Б. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 104–118.
13. *Левцун О.* Соціальний капітал: разом нас багато... [Електронний ресурс] / О. Левцун // Диалог.UA от 2 июля 2008 года – Режим доступа до статті: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=13270
14. *Putnam R.* Bowling alone: The collapse and revival of American community / R. Putnam // – New York: Simon and Schuster, 2000. – 541 pages.
15. ГО “Інститут досліджень соціального капіталу” [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: <http://risclviv.wordpress.com/>

PRACTICAL APPLICATION OF THE CONCEPT OF SOCIAL CAPITAL IN POST-SOVIET SPACE**K. Koviagina**

*V. N. Karazin National University of Kharkiv,
sq. Svobody, 4, Kharkiv, 61077, Ukraine,
karol_sky@mail.ru*

The author reveals the features of an empirical study of social capital in post-soviet space and details the practical use of the concept of social capital by Ukrainian scholars. The article presents the results of studies of social capital of Ukrainian society and makes proposals concerning the study of network form of social capital as the most suitable for the post-socialist societies.

Key words: the concept of social capital, measuring social capital, network social capital.

ПРАКТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ**К. А. Ковязина**

*Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
м-н Свободы, 4, г. Харьков, 61077, Украина,
karol_sky@mail.ru*

Автор раскрывает особенности эмпирического изучения социального капитала на постсоветском пространстве и детально рассматривает практическое использование концепции социального капитала украинскими учеными. В статье представлены результаты исследований социального капитала украинского социума и выдвигается предложение касательно изучения сетевой формы социального капитала как наиболее подходящей для постсоциалистических обществ.

Ключевые слова: концепция социального капитала, измерение социального капитала, сетевой социальный капитал.

Стаття надійшла до редколегії 20.04.2011

Прийнята до друку 12.05.2011

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР СУСПІЛЬСТВА: СТАЛІСТЬ ТА ЗМІНА

УДК 316.485.6

ГЛОБАЛЬНА КУЛЬТУРА В РАКУРСІ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

В. В. Танчер, І. П. Шевель

*Київський національний університет культури і мистецтв,
вул. Чигоріна, 20, Київ, 01042, Україна,
shevelinna@ukr.net*

У статті проведено аналіз особливостей глобальної культури, яка спрямована на низку взаємопов'язаних процесів: економічних, культурних, технологічних, політичних, інвайроментальних. Центральним є поняття “глобальна культура”, яку може вживатися у розумінні наявності процесів глобалізації у сферах культури, дозвілля, побуту тощо, але не у розумінні встановлення єдиної, інтегрованої, стандартної культури, що заміщує національні культури.

Ключові слова: глобалізація, глобальна культура, глокалізація, мультикультурність, Західна культура.

У сучасному суспільстві актуалізується питання процесу глобалізації, яка означає посилення взаємозалежності, послаблення кордонів, які склалися історично, стискання як часу, так і простору. Ця взаємозалежність, взаємозумовленість притаманна усім соціальним рівням та усім сферам – економічній, культурній, політичній, науковій, екологічній тощо.

Процес глобалізації здійснюється через створення глобальної мережі культурних кодів, символів та значень. Інтернет, мода, реклама, кінематограф, природні катаклізми, політичні події, наукові відкриття, курси валют – усі ці різноякісні явища, повідомлення й знаки існують одночасно, для усіх, сприймаються усіма однаково та справляють відповідний вплив. Завдячуючи глобальним засобам масової інформації й мережевій спільності всі живуть в одній системі подій та одній системі смислів [1].

Отже, глобалізація постає як сукупність взаємопов'язаних процесів: економічних, культурних, технологічних, політичних, інвайроментальних. Наслідком таких процесів є необмежений плин інформації, образів, ідей, товарів, капіталів, людей, стилів життя, загроз та ризиків через кордони. У поєднанні із виникненням соціальних мереж і політичних інституцій, що обмежують вплив національних держав на життєдіяльність суспільств – це сприяє створенню глобальної культури сучасного світу.

За таких умов, культурні процеси, які є дуже важливими для соціального функціонування й визначення ідентичності членів соціумів, майже не контролюються на

політичному рівні національними державами. Наднаціональні, глобальні впливи стають більш потужними і визначальними. Звідси виникають не досліджувані раніше проблеми, що постають перед культурологами, соціологами культури, керманічами культурного життя.

Відповідно, постмодерністська соціологія – це узагальнене поняття, яке позначає сукупність соціологічних ідей та концепцій, що набули поширення наприкінці ХХ століття на ґрунті нового соціально-філософського підходу до суспільного життя, культури, науки, людської діяльності. Це соціокультурна, світоглядна конфігурація, яка займає чи вже зайняла місце модерну, епохи модернізму, а також місце концепцій, що пояснюють соціальні зміни. “Ситуація постмодерну” характеризується такими особливостями: недетермінованість суспільних процесів; фрагментація і непевність соціального життя; відсутність абсолютних цінностей; кінець віри у невідворотній прогрес, раціональність, наукову істинність; наголошення на важливості підсвідомих, вільно плінних знаків і образів; загальна плюралізація.

Мета статті – це синтез соціологічної царини постмодерністського підходу, зокрема різних інтерпретацій сучасної соціальної та культурної реальності, в кілька напрямів теоретизування, котрі взаємодоповнюються. Хоча ці узагальнення і висновки ще не усталилися і є досить розпливчастими, вони поєднані спільним дискурсом і змальовують єдиний “образ” суспільства, яке називають постмодерним.

Хоча прихильники концепції глобалізації рідко безпосередньо ототожнюють себе з постмодернізмом, очевидно, що багато які тези глобалізації тісно пов’язані із визнанням “постмодерного повороту” у соціальній аналітиці. А отже, “глобальна культура”, передусім, розглядається як постмодерний феномен, який характеризується відповідно постмодерними рисами як-от: швидкозмінність, фрагментарність, плюральність, гібридність тощо. Тобто за умов постмодерності глобальна культура постає як її закономірний наслідок [1].

Водночас неunikнено фрагментизована і плюралістична глобальна культура, за аргументами теоретиків глобалізації, не стає світовою культурою. Вочевидь стверджується, що не спостерігається “одного глобального репертуару вірувань та стилів”. Питання глобальної культури постало тому, що обсяг й швидкість поширення комунікативних мереж у світі неодмінно тягнуть за собою плин цією мережею культурних продуктів, певних смислів, уніфікованих значень такою ж мірою, як і уніфікованих товарів, стандартів споживання.

Світом поширюється не тільки мережа Макдональдсів та інших представників “швидкої їжі” (є вже і у нас мережі подібних закладів), але й певних моделей світосприйняття, стилів життя. Наприклад, партнерських відносин “разового вживання”, які не передбачають розвиток і збереження цих відносин, взаємопідтримку і компроміси, натомість стратегію “зараз і тут”, де швидкоплинність і непевність набувають переваги над довготривалістю і стабільністю. Взаємозобов’язання типу “доки нас не розлучить смерть” – заміщаються контрактом “доки відчувається задоволення”. Постмодерний наголос на “вживанні”, а не на “виробленні” ставить під сумнів не тільки “вічні цінності”, але й необхідність врахування ближчої перспективи будь-яких дій. Такі приховані смисли і підтексти культурних продуктів індустрії глобального маскульту проникають у тканину соціального життя та певним чином позначаються на ньому [3].

Отже, поняття “глобальна культура” може вживатися у розумінні наявності процесів глобалізації у сферах культури, дозвілля, побуту тощо, але не встановлення єдиної, інтегрованої, стандартної культури, що заступає культури національні. Відбувається експансія певної духовної атмосфери, яка породжує спротив, зростає культурна “вакцинація” проти епідемії вірусів глобалізації в царині культури. Тобто незаперечним є процес глобалізаційних проявів у світовій культурі, проте про виникнення якоїсь єдиної глобальної культури говорити ще зарано [1; 2].

Водночас, безсумнівним виглядає трактування глобальної культури як феномену постмодерного світу. Цей феномен містить у собі більше, ніж гетерогенність, фрагментованість, плинність. Таке трактування має включати аналіз того, як цінності й смисли західної культури приймаються і сповідуються у світі, попри тернисті шляхи їх вкорінення. Постмодерністською мовою, глобальна культура стає метанаративною, хоча й декларує свою відкритість та повагу до інакшості під гаслами постмодерної “рівності різноманітного” та мультикультурності як засадничих тез. Інше питання – наскільки реалізуються ці декларації.

Висновки та умовиводи сучасних культурологів, соціологів та мистецтвознавців відносно початків глобальної культури зводяться до кількох узагальнень.

По-перше, відмічається багатозначність поняття “Західна культура” в контексті глобалізації. Ставиться під сумнів положення про універсальність західних цінностей, поцінованість їх усіма, в усі часи й повсюдно. Адже вони сприймаються у різний спосіб різними суспільними верствами, суспільствами з різним історичним і соціальним досвідом, а отже, виявляються різними за змістом. Досить згадати, що такі цінності як демократія, справедливість, громадянські права, гуманізм і т.п. під час їх реалізації у різних контекстах різними суспільствами наповнюються різним змістом. Наприклад, те, що є справедливим для американця (зокрема, принцип “переможець отримує все”), не виглядатиме справедливим для росіянина, з його колективістськими уподобаннями.

По-друге, вказується на очевидну різноманітність, різноякісність “Західної культури”. Вона ніколи не була однорідною (тільки у співставленні з Іншою). Тим більше тепер, коли внаслідок потужної міграції на Захід, переважно із колишніх колоній, утворюються нові культурні ідентичності такі як “Азійські Американці”, “Чорні британці” чи “Мусульманські слов’яни”, котрі теж є частиною Західної культури й справляють на неї помітний вплив. Так, широковідомі напрями популярної музики “реггі”, “реп” та інші є не-західного походження і традиції, проте стали важливою складовою світової популярної музичної індустрії [4; 2].

Суттєвою також є та думка, на яку спираються численні аналітики культурних процесів, які розмежовують два різні аспекти “Західної культури”. З одного боку – вона вмщує універсальні гуманістичні цінності, усе те, що сприяє просвітництву й самореалізації особистості, розвитку кращого у людській природі, поширенню високих ідеалів людяності, насамперед, цінностей ліберального гуманізму. З іншого – в ній втілені специфічні національні здобутки духовного розвитку, кращі традиції і звичаї народів, що покликані інтегрувати ці народи навколо національних ідеалів і символів. Того, що формує націю як “уявну спільноту”, за визначенням Б. Андерсона [5], оскільки націоналізм, як це довів цей відомий теоретик, – є культурним продуктом, який виробляється в процесі ідентифікації з побратимами у протиставленні до Інших.

Отже, двоєдина сутність культури, де поєднується гуманістична вселюдська культура й специфічна національна культура, що розвинулися в XIX ст. на основі національних мов, друкованих видань та інших носіїв національної ідентичності, має бути врахована при тлумаченні феномену глобальної культури, тому що така двоїстість буде зберігатися й у ній. Варто підкреслити, що певне напруження завжди буде відчуватися між цими двома аспектами культури: універсальним, наднаціональним й партикулярним, національним.

Звідси випливає, що процес глобалізації культури є у своїй основі постмодерним тому, що він плюралізує й фрагментує кожне залучення до сучасної домінуючої культурної продукції Заходу. Сучасна глобальна культура еkleктично поєднує й універсальну “Західну культуру”, і неуніфіковані культури, які існують “під дахом” національних держав. Можна говорити про типово постмодерний стан співіснування різних наративів, у тому числі локальних, які не обов’язково є носіями універсальних цінностей. Важливими рисами глобальної культури будуть спроби поєднання різних форм і моделей культурного життя, гнучкість у бажанні зрозуміти суперечливі підходи й погляди. Мультикультурність, що декларується як важливе надбання сучасного західного світу, не означає відмови від первинно набутої ідентичності, як підкреслює У. Бек. Створюється складне сплетіння часткових, “глокально” переплетених спільнот, в яких ми живемо і діємо [7].

На сучасній моделі глобальної культури позначився досвід західних інтелектуалів, які прийшли до проголошення принципів релятивізації, плюралістичної толерантності й ліберальності відносно широкого кола поглядів та ідеалів. За аргументами З. Баумана, соціальні мислителі більше не є законодавцями суспільних процесів, вони не є “законодавцями духу і розуму” як у часи Просвітництва, тими, хто встановлює раціональну соціальну організацію на базі універсальних принципів розуму. На першому плані є інша стратегія – стратегія виживання, стратегія зваблення споживанням і ринкового маркетингу, на які спирається соціальний порядок. За Бауманом, [3] це є результатом втрати інтелектуалами своєї політичної, культуроформуючої ролі, втратою віри у “Західні цінності”.

Відповідно, сучасна постмодерна соціологія і культурологія є принципово діалоговими – в них метою виступає “не досягнення істини про себе, але підтримка постійного обговорення, піддавання сумніву знайдених узгоджень й нове обговорення”. Така постмодерністська зосередженість на діалозі створює ризики маргіналізації поглядів, носії яких не здатні до діалогу з “Іншими”. Толерантність й плюральність відходить на задній план, коли йдеться про “догматичних фундаменталістів”, для яких, зокрема, релігійні істини є абсолютними [6].

Аналізуючи процеси глобалізації не можна оминати проблему так званого “культурного імперіалізму”, під яким розуміється нав’язування мистецьких продуктів, способу життя, духовних цінностей Заходу усій “Решті світу”. Тут, думається, треба розділяти два малопо’язані процеси: розповсюдження маскульту глобальною індустрією, його “просування” як і будь-якого ринкового продукту та об’єктивну тенденцію наближення до планетарного споживання культурних товарів. Тобто йдеться про той процес, на який звернув увагу З. Бауман, [3], на те, що суттєвою рисою глобалізації є її

некерованість, самостійний характер усього, що відбувається у світі культури, іншими словами “відсутність пульту управління”. Адже ситуація постмодерну зовсім відмінна від тієї, що панувала в часи сподівань реалізації модерного проекту: поширення універсальних знань, загального раціонального порядку у планетарному масштабі тощо. За свідченням аналітиків, глобалізаційні процеси у царині культури є абсолютно непередбачуваними й неавтономними, вони не мають відношення до того, чого ми прагнемо, а тільки до того, що з нами відбувається.

Ми можемо говорити про “анонімні сили”, що діють на теренах, які є, зазвичай, поза нашим досягненням і впливом. Політичного суб’єкта цих процесів виявити ще не вдалося. Водночас, ми стикаємось зі слабкістю традиційних суспільних інститутів, котрі займаються підтримкою соціального порядку, відтворенням цінностно-нормативної основи суспільства. Очевидне безсилля, насамперед, демонструє сучасна держава. За влучною метафорою одного радикального соціолога: “в кабаре глобалізації держава виконує стриптиз, і у кінці вистави на ній залишається лише мінімально необхідне – її репресивні повноваження”. Тобто із засобів впливу залишається тільки насилля, але в XXI столітті – це надто неефективний засіб.

Отже, якщо відійти від пропагандистських гасел “західного культурного імперіалізму”, “американізації” і т.п., то ми не побачимо значного гомогенізуючого, стандартизуючого ефекту глобальної культури, натомість звертає на себе увагу феномен, що отримав назву “глокалізація” [9].

Стає все очевидніше, що наслідком культурної глобалізації виступає не тільки певна вестернізація (“макдональдизація”, “кокаколонізація” та інші подібні явища), а також суміжні явища комодифікації, консюмеризації усіх сторін життя, експорт “західних” цінностей і стандартів до “решти” світу, але й нові відносини між глобальним і локальним (місцевим, регіональним, національним) у культурному світі.

Як слушно зазначає відомий соціолог А. Ручка [7], йдеться передусім про дифузю культурних взірців, пов’язаних з ідеями споживацького суспільства. І, хоча домінують тут взірці, які типові для західної культури, проте функціонують вони перетвореними згідно з локальними стандартами та місцевими умовами, тобто як глокалізовані, а не просто глобальні взірці. Таким чином світ залишається культурно диференційованим й надалі.

Найважливішим у цьому новому співвідношенні є дві констатації. По-перше, національна держава вже не в стані контролювати потік ідей, образів, зразків, який плине через кордони. Вони просто оминають будь-які перепони. (інтернет, супутникове ТБ, мультинаціональна реклама тощо).

По-друге, глобальна культура – це певна загроза “усереднення”, гомогенізації, стандартизації, тоді як локальне акцентує на специфічному, особливому, прив’язаному до конкретного місця, такого, що аутентичне певному способу життя.

Отже, найсуттєвішим видається те, що під тиском глобальної масової комунікації культурна диференціація змінює своє обличчя. “В контексті глобалізаційних процесів вона є не просто синдромом культурних відмінностей, а організацією культурних різномірностей, котра покликана стимулювати розвиток людства загалом”. Найбільш точно таке явище визначається поняттям “гібридизація”, що означає змішування культурних

змістів, які відірвалися від основних контекстів свого початкового прояву, змішування елементів різних культур, які належать різним суспільствам або перебувають у межах одного суспільства [2].

Отже, немає опозиції глобального і локального. Вони взаємопов'язані і зумовлені, породжують спільну динаміку культурного розвитку. Очевидно, що глобалізація є великомасштабним, макросоціальним процесом, але специфікація його відбувається у локальному масштабі. Глобальне – проявляється у певній локальності, тоді як остання визначається загальним дискурсом глобалізації у спеціалізованій виокремленості. Поняття “глокалізація” найкращим чином “схоплює” цю двоєдиність. Глокалізація – це “глобальна перспектива, яка накреслена в локальних умовах”, або ж “спосіб, у який товари, послуги й реклама створюють для диференційованих локальних ринків”. Вони завжди відмінні, модифіковані. Наприклад, транснаціональні фірми виробляють продукцію для специфічних груп споживачів різних країн, підлаштовуючись під місцеві смаки. Так, “Кока-кола” однакова у Європі і в Африці, проте представляється і рекламується по-різному.

Крім того, вироби глобальної культури по-різному діятимуть тому, що різними є способи, якими споживачі глобальних медіа роблять свій культурно специфічний вибір зразків, образів, метафор. Так, відомо, що “мильні опери” знаходять різні інтерпретації у різних регіонах світу, ті ж самі сюжетні лінії отримують різне витлумачення у різних країнах. Іноді навіть важко передбачити як телеглядачі сприймуть той чи інший поворот подій на телеекрані.

Глокалізація означає також, що локальна культурна продукція виробляється для реалізації на глобальному ринку. Насамперед це стосується виробів традиційних промислів для іноземних туристів. Відомі приклади, коли відбувалося відновлення призабутих “фольклорних” виробництв, орієнтованих на міжнародний попит. Завдяки цьому маргінальні меншини виходять на міжнародний ринок, а локальні культури стають модними. Так, гуцульські мотиви “диких танців” української співачки Руслани знайшли відгук в європейській публіки. Все частіше зразки традиційної, народної культури поширюються, стають популярними, глобально відомими через світові медіа.

Отже, глобальне і локальне у світовому культурному процесі, суперечливо взаємодіючі й взаємовпливаючі, поєднуються у спільному русі людського розвитку. Видається важливим, щоб глобалізація культури не призводила до маргіналізації й придушення того, що вважається незахідним, тобто не може ототожнюватися з універсальним, сучасним, прогресивним тощо. Уникнути хибного протиставлення плюралістичного, толерантного, ліберального Заходу – догматичному, фундаменталістському, традиціоналістському Сходу (решті). В цьому разі може виявитися корисним постмодерністське гасло “поваги до інакшості”, визнання відносності, частковості будь-яких висновків і узагальнень. Інтерпретації завжди багатозначні, завжди можна знайти чимало поглядів на певні історичні події чи способи життя, навести аргументи на користь тієї чи тієї оцінки, завжди буде місце для сумніву, корекції позицій. Таким чином постає нагальність діалогу. Отже діалоговість має стати головним принципом і метою культурної політики за умов постмодерної культурної глобалізації.

Необхідно враховувати нову структуру відчуттів, що виникає, стилів життя, гібридні ідентичності, які притаманні сучасній людині, адже вона тепер може жити од-

ночасно немов би у різних світах, соціокультурних полях, виконувати різні соціальні ролі, притримуватись різних орієнтацій. Багато чого привносить у наше життя транснаціональний та інтеркультурний обмін, який вже не потребує державного чи ще якогось санкціонування.

Не зменшується актуальність підтримки інтегрованої національної культури, пошуку нових форм для цього. Зокрема, видається перспективним розвинення гібридних форм сучасних культурних продуктів. Заслуговує на увагу транскультурна співпраця, міжнародний культурний обмін тощо.

У концепції “нового космополітичного реалізму” У. Бека [8] цінності живого розмаїття національних культурних здобутків поєднуються із космополітичним “здоровим глуздом”, який охоплює великі частини людства і сприяє тому, щоб надати сенсу безладному нібито розвитку. Як аргументує У. Бек, “космополітичний погляд поєднує повагу до культурної іншості з турботою про виживання кожного індивіда. Інакше кажучи, космополітизм – це наступна велика ідея, що приходить на зміну націоналізму, комунізму, соціалізму, неолібералізму, що вичерпали себе, і ця ідея могла б уможливити неймовірне – щоб людство пережило XXI століття без повернення до варварства”.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Nash K.* Global Culture: Globalization as Postmodernization / K. Nash. – Contemporary Political Sociology. – Oxford: Blackwell Pub., 2002. – 309 p.
2. *Featherstone M.* Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity / M. Featherstone. – London.: SAGE., 1990. – 280 p.
3. *Bauman Z.* Intimations of Postmodernity / Z. Baumanю – London.: Routledge., 1992. – 260 p.
4. *Giddens A.* The Consequence of Modernity / A. Giddens. – Stanford: Stanford Un. Press, 1990.
5. *The New Social Theory Reader: Contemporary Debates.* – Alexander J. (ed) – L., N.Y.,: Rutledge, 2001.
6. *Леш С.* Соціологія постмодернізму / С. Леш. – Львів: Кальварія, 2003.
7. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: навч. посібник / за ред. А. Ручки. – К.: ІС НАНУ, 2007.
8. *Бек У.* Влада і контр влада у добу глобалізації / У. Бек. – К.: Ніка-Центр, 2011.
9. Глобальні модерності / за ред. М.Фезерстоуна, С.Леша, Р.Робертсона. – К.: Ніка-Центр, 2008.

GLOBAL CULTURE FROM THE POINT OF VIEW OF CONTEMPORARY SOCIOLOGY

V. V. Tancher, I. P. Shevel

*Kyiv national university of culture and art,
Chigorina str., 20, Kyiv, 01042, Ukraine,
shevelinna@ukr.net*

The paper analyzes the characteristics of a global culture that seeks to complex interlocking “associated processes: economic, cultural, technological, political, environmentally. A fundamental theme is the concept of “global culture” that could be used to sense the presence of globalization in culture, life, etc, but does not set a single, integrated, standardized culture, which replaced the national culture.
Keywords: globalization, global culture, glokalizatsiya, multicultural, Western culture.

ГЛОБАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА В РАКУРСЕ СОВРЕМЕННОЙ СОЦИОЛОГИИ

В. В. Танчер, И. П. Шевель

*Киевский национальный университет культуры и искусств,
ул. Чигорина, 20, Киев, 01042, Украина,
shevelinna@ukr.net*

В статье осуществлен анализ особенностей глобальной культуры, которая направлена на комплекс взаимосвязанных процессов: экономических, культурных, технологических, политических, инвайроментальных. Основопологающей темой является понятие “глобальная культура”, которая может употребляться в наличия процессов глобализации в сферах культуры, досуга, быта и т.д., но не установлено единой, интегрированной, стандартной культуры, определяет культуры национальные.

Ключевые слова: глобализация, глобальная культура, глокализация, мультикультурность, Западная культура.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2011

Прийнята до друку 21.06.2011

УДК 316(094)

РЕЛІГІЙНІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ В ПРОЦЕСІ ЗМІН

Я. Маріанський

*Люблінський Католицький Університет імені Івана Павла II,
ал. Рацлавіцке 14, 20-950 Люблін, Польща
wns@kul.pl*

За останні 20 років польська молодь стала менш релігійною. Ми спробували описати це зниження релігійності коротко і дуже наближено. Головною особливістю цих змін є вибірковість стосовно доктрини церкви, а не атеїзм, а також відхід від церкви в інституційному сенсі, а не відхід від трансценденції, відповідно до принципу “Я вірю в Бога, але не в церкву”.

Ключові слова: релігія, релігійність молоді, секуляризація, незалежність від церкви, евангелізація, зміни в релігійності, церква.

Польська молодь знаходиться в полі напружень між секуляризацією і евангелізацією і це поле не вдається описати, оминаючи суперечності. З однієї сторони сильними є секуляризаційні процеси (напр., відцерковлення, криза релігійної ідоctrинації), з іншого боку, важливими є впливи католицької церкви та інших християнських вірувань, а також нових релігійних рухів на релігійну свідомість молоді (евангелізація). В наслідок цих суперечливих суспільно–культурних впливів адекватною може бути лише комплексна інтерпретація процесів змін релігійності польської молоді. Багато дослідників прогнозує, що в Польщі відбудуться ті ж процеси змін релігійності молоді що і в західноєвропейських країнах (секуляризм чи незалежність від церкви є добрим експортним товаром), інші прогнозують специфічний шлях розвитку релігійності в молодіжних середовищах.

Деякі інтерпретатори сучасних соціальних змін в польському суспільстві вважають відверто фальшивою тезу про винятковий характер польської релігійності на тлі інших європейських країн. Переважна більшість європейських соціологів, що висловлюються на тему польського католицизму, прогнозують швидку секуляризацію в Польщі. Згідно з поглядами М. Керсєвана (Marko Kerševan) зв'язок католицизму з національною ідеологією доведе до “висихання” польського католицизму незважаючи на вдавано глибокий культ “Диви Марії”, а також такої активної християнської політичної заангажованості [1]. Р. Кохер (Renate Kocher) відзначає зменшення впливу католицької церкви в польському суспільстві [2]. Євроентузіасти сподіваються, що разом зі вступом Польщі до Європейського союзу і розповсюдженням суспільної модернізації прогресуватиме і секуляризація (таким чином секуляризація сприймається як ціна за модернізацію). За П. Бергером (Peter Berger) світська культура Західної Європи втягує в орбіту своїх

впливів нові регіони. Секуляризація окремих держав віддзеркалює ступінь їхньої інтеграції з Європою. Інтеграція означає прийняття євросекуляризму разом із рештою “європейського пакету”. З плином часу нова Європа стає дедалі більше подібною до старої. Цю проблему можна також зауважити в Ірландії і в Польщі. Йде мова про трансфер західноєвропейського секуляризму і асиміляцію католицької Польщі з об’єднаною Європою на умовах останньої [3].

Всупереч песимістичним прогнозам польська молодь виявляє – на тлі західноєвропейських країн – відносно високий рівень релігійності. Незважаючи на катастрофічні прогнози можна твердити, що процеси секуляризації так само, як процеси індивідуалізації, не мусять означати повного відходу від релігії, але означатимуть зміну її характеру і функцій; не мусять ці процеси означати кінець народної церкви, але її ослаблення, яке не виключає шансів на її перетворення і зміни. Процеси суспільної модернізації, які, певною мірою призводять до негативних змін у релігійності, не пояснюють до кінця рівня релігійності в окремих країнах. Країни з подібним рівнем модернізації репрезентують різні рівні релігійності [4].

У Польщі у період великої системної трансформації у 90-х рр. XX сторіччя і на початку XXI сторіччя декларовані вірування і релігійні практики залишалися на відносно стабільному рівні. Стрімкі і глибокі процеси суспільної модернізації вплинули виразно на стан релігійних практик. Т. Шавіель (Tadeusz Szawiel) подає три визначальні чинники, що призводять до сповільнення змін у релігійних практиках і релігійності загалом. По-перше, системна трансформація у Польщі не порушує існуючих суспільних зв’язків у відносно стабільних локальних спільнотах (для релігійної віри важливим є певний суспільний контроль); по-друге, чітко діючі церковні інституції, передусім на рівні парафій протидіють кризі релігійної участі; по-третє, уроки релігії у школі широко підтримують і спонукають релігійну мотивацію. Значним був так званий чинник Папи. З кінця 70-х рр. у релігійних біографіях поляків приймав участь Іван Павло II, паломництва якого в країну набирали характеру великої національної і релігійної події [5].

У плюралістичному суспільстві, що утворюється, молоді поляки формують свою релігійну ідентичність не лише через автоматичне перейняття закріплених схем орієнтації та інтерпретації життя, але в умовах зростаючої “відкритості” індивідуальних рішень і виборів. Як видається, їхня релігійність в умовах модернізованого суспільства імітує в багатьох сферах громадського життя західноєвропейські зразки? Чи йдеться про реалізацію сценарію далекосяжної секуляризації? Як формуються процеси секуляризації і дисекуляризації в суспільстві? У якій сфері вони більшою мірою виявляються: у площині вірувань і моральних норм, чи в залученості до культових практик? У яких межах можна говорити про приватизацію та індивідуалізацію релігійності? Як реагує католицька церква на тенденції профанації, що виразно позначаються, у ставленнях і поведінці католиків? Якою мірою євангелічні зусилля церкви і інших релігійних об’єднань у Польщі нейтралізують секуляризаційні процеси, пов’язані з суспільною модернізацією?

Молодь в масовій церкві?

Польські соціологи релігії зазначають виняткову стійкість релігійності в країні в її найбільш загальних вимірах, тобто у тому, що стосується автодекларації вірувань

і релігійних автоідентифікацій. Суспільно-політичні і господарські зміни не призвели до спаду релігійності у так званій площині загальнонародної релігійності, в якій релігійність функціонує більше як цінність спільна, ніж особиста. Можна припустити, що в молодіжних середовищах вже відзначатимуться перші симптоми змін в основних параметрах релігійного життя – таких, як приналежність до визначеної віри чи загальні ставлення до релігії, хоч і в цих середовищах зміни матимуть більш еволюційний ніж революційний характер.

У 2006 році – згідно із Статистичним щорічником Головного управління статистики (GUS) – до католицької церкви належало 89% усіх поляків, до інших церков і релігійних об'єднань або об'єднань віруючих – 2,2%. Не охоплених офіційною статистикою було 8,8%. Однак не є певним те, чи можна цей відсоток загалом зарахувати до невіруючих, тому що релігійна статистика не є до кінця достовірною (особливо статистика римокатолицької церкви), а державна статистика не охоплює всіх релігійних вірувань, і особливо нових релігійних рухів.

Після 1989 року почали з'являтися у Польщі секти і нові релігійні рухи. Зареєстровано понад 120 нових релігійних об'єднань (тепер є їх понад 160). У 1993–2000 роках близько 40 релігійним об'єднанням, які подавали клопотання про запис до офіційного реєстру, з різних причин було відмовлено. Існують також певні релігійні групи, які не мають статусу юридичної особи і ніколи не подавали клопотання про реєстрацію, але активні в пошуку нових членів а також у розвитку власних релігійних практик. Повільно ми стаємо релігійно диференційованим суспільством [6]. Невеликі втрати, яких зазнають християнські церкви в Польщі, але особливо католицька церква, ймовірно, компенсуються зростаючою приналежністю до нових релігійних рухів. Повільно складається “вільний ринок релігій і церков” у польському суспільстві, а разом з ним суспільний дозвіл на зміну релігійної приналежності.

У Польщі формальна приналежність до католицької церкви є своєрідною культурною очевидністю. Люди без релігійної приналежності, що не декларують жодного зв'язку з релігійними організаціями, становлять невелику спільноту, без виразних тенденцій зросту. Показник невіруючих, тобто таких, що не належать до якоїсь церкви чи релігійного угруповання, не перевищує декілька відсотків (найбільше 5%). Загальнопольські опитування громадської думки відзначають, що в польському суспільстві приналежність до католицизму декларує від 88,9% до 96%. У межах вікових груп ця статистика виглядає так: серед усіх дорослих – від 79,8% до 97,1% і серед молоді від 77,5% до 93,9%. Зазначаються також виразні відмінності між приналежністю до віросповідання і релігійною приналежністю, що може прогнозувати певні зміни в релігійному ландшафті польського суспільства.

Здається, що серед молоді з великих міст ми вже можемо зазначити перші ознаки зменшення спільноти людей, що ідентифікуються з християнськими церквами. Частина польської молоді не визначила, чи ідентифікує себе з церквою. Частими є випадки, коли молода людина у відповідях на питання соціологічного дослідження якщо й обирає відповідь “я є католиком”, то дописує формулювання на зразок наступних: “не визначився”, “ймовірно так”, “посередині між католиком і не католиком”, “мабуть так”, “віруючий, але не церковнослужитель”, “віруючий, але не практикуючий”, “ще католик”, “вже не

є католиком”, “ще віруючий” чи “вже невіруючий”, “може я належу до католицької церкви, але не приймаю активної участі в її житті”. Специфічну категорію становлять ті, що застосовують щодо себе визначення: “вірю в Бога, але не в церкву”, “я є віруючим католиком, але я не погоджуюся з деякими єпископами”. Позиція цих людей дещо суперечлива, але вони не приймають остаточного рішення попроситися з церквою. Ці респонденти мають труднощі з формулюванням однозначної відповіді на поставлене запитання. Частина з них поповнить в майбутньому категорію католиків, які визначаються іноді, як “байдужі католики” або “невіруючі, але релігійно практикуючі”.

Суттєвою інновацією стосовно приналежності до віросповідання в Польщі є те, що вона повільно змінюється від приналежності, культурно успадкованої, яка приймається, як щось очевидне і визначене традицією, до приналежності, що є наслідком свідомого і вільного вибору. Не заперечує це іншу тенденцію, згідно з якою частина поляків, особливо молодих, не до кінця усвідомлює, що насправді означає вислів “бути католиком”. Знаходяться вони зрештою у нестабільній стадії свого релігійного розвитку. Поляки – також польська молодь – неохоче зізнаються до невизначеності у питанні віросповідання, навіть якщо їхні зв’язки з конкретним віросповіданням чи релігією дуже слабкі, майже неіснуючі, а “католицькість” дуже невиразна. Релігійна ідентичність в Польщі надалі найчастіше пов’язана з приналежністю віросповідання до католицької церкви, діти найчастіше успадковують віросповідання батьків. Подолання католицької монополії на релігійність здійснюється у польському суспільстві дуже повільно. У молодого покоління вже зазначається виразніше, ніж у покоління дорослих людей опір авторитарним способам здійснення влади в церкві. Молоді поляки все частіше трактують пропозицію церкви як пропозицію, яку можна і необхідно дослідити у світлі власної компетенції а також прийняти її або відхилити. Інституція церкви знаходиться у конфронтації з очікуваннями і прагненнями свободи, які характерні для молодого покоління.

Серед осіб, які визначають себе, як католики, знаходяться люди з матеріалістичним світоглядом і, навіть, невіруючі і релігійно індіферентні. Зв’язок із релігійною спільнотою інколи є тільки формальним і поверховим. Частина хрещених не визнає свою приналежність до віросповідання батьків. У сьогоденному плюралістичному світі можна вірити, не належачи до будь-якої церкви (я не належу, але я вірю), і можна належати і не вірити (я належу, але я не вірю). Межі між вірою і невірою не співпадають з приналежністю і неприналежністю до віросповідання. Католицизм ще, деякою мірою, трактується як очевидна конфесійна ідентичність майже всього польського суспільства (трохи меншою мірою це справедливо стосовно молодіжних середовищ).

ВІРУЮЧИЙ ЧИ НЕВІРУЮЧИЙ?

З приналежністю до віросповідання не у повній мірі кореспондують позитивні автодекларації віри (релігійна приналежність). Згідно із предметним (субстанціальним) поясненням релігій розуміють як визнання Бога або якоїсь Вищої Істоти. Атеїзм як заперечення одного і другого є своєрідним контрастом до віри. Між цими двома крайнощами можна виділити багато середніх рівнів, в т.ч. агностицизм (віра у обмеженість пізнавальних можливостей людини, зокрема у тому, що стосується пізнання Бога), або індіферентизм (відсутність зацікавлення релігійними справами, своєрідна релігійна

апатія). У “середньому спектрі” авто декларацій релігійної приналежності знаходимо такі терміни як: “загальнорелігійний”, “незалежний”, “відкритий”, “у пошуках”, “той, що сумнівається” і т.п. Не можна також виключити факту, що частину поляків вважають католиками тільки тому, що не ототожнюють з жодною іншою релігією. Мабуть, у XXI сторіччі можна буде побачити перші ознаки перетворень також у найглибших прошарках польської релігійності, принаймні відносно деяких суспільних верств, напр., молоді.

Можна припустити, що в молодіжних середовищах позитивні показники ставлення до релігії формуватимуться на нижчому рівні. Серед учнів випускних класів (ліцеїв, технікумів, широко профільованих професійних шкіл), опитаних Центром дослідження громадської думки (СВОС) у 2008 році 8% декларували, що є глибоко віруючими, 73% – віруючими, 13% – не визначилися у питаннях віри і 5% є невіруючими. Спільний показник віруючих був на рівні 81% (у 1996 році – 80%, в 1998 році – 80%, в 2003 році – 78%). Молодь із загальноосвітніх шкіл рідше декларувала себе, як глибоко віруюча або віруюча (75%), ніж молодь з технікумів (85%), професійних ліцеїв (82%) і широко профільованих професійних шкіл (86%). Ознакою, що виразно розрізняла декларації молоді, стосовно віри, є місце проживання. У найбільших містах 75% досліджуваних учнів декларували себе як віруючі і 12% як невіруючі, у селі відповідно: 87% і 2% [7].

Згідно з дослідженнями Центру суспільних досліджень ДУМКА, проведеними 2005 року, 12,4% опитаних учнів і студентів, називали себе глибоко віруючими, 57,7% – віруючими, 18,3% повідомили про те, що не визначилися у питаннях віри, 6,6% – повідомили, що є байдужими стосовно релігії і 4,6% – повідомили, що є невіруючими (0,4% – не відповіли). Вищі показники віри були більш характерні для дівчат, ніж хлопців, для учнів ніж, для студентів, для молоді з сіл, ніж для молоді з міст, для респондентів, що походять з родин, у яких матері мали середню освіту, а не вищу. Серед сукупності досліджуваної польської молоді 42,9% повідомили, що раніше були більш релігійними, 14,6% – що тепер є більш релігійними ніж колись, 26,5% – повідомили, що рівень їхньої релігійності не змінився, 13,7% – обрали варіант “важко сказати” [8].

Відносно низький показник релігійних автодекларацій частково спричинений самою конструкцією питання, в якому містилася відповідь “не визначився, але пов’язаний з релігійними традиціями”. Шкільна молодь, що знаходиться на стадії формування свого індивідуального релігійного або світського світогляду, на стадії усвідомлення сенсу життя і пошуку свого місця в оточуючому світі, відносно часто визначала свій стан як невизначеність, навіть тоді, коли фактично засвідчувала існування Бога і визнавала релігійні вірування. Однак це суперечлива віра, непослідовна, змішана з підозрами і сумнівом. Доволі поширені в молодіжному середовищі настрої сумніву і нерішучості можуть бути виразним сигналом послаблення процесів релігійного поживлення 80-х років, а також затирання межі між вірою і невірою. Той факт, що понад одна третя частина випускної молоді не змогла визначити себе як віруючу, є свідченням цього. Може він також свідчити про повільну секуляризацію молодіжних середовищ у Польщі. Емпіричні дані, що стосуються релігійної автоідентифікації, вказують, що в молодіжних середовищах атеїсти, агностики і байдужі не зникли, але, разом з тим, рано і бити в жалобні дзвони за католицизмом.

Результати проведених соціологічних досліджень, здається, наводять на думку про зміну, що вимальовується, в глобальному ставленні молодого покоління до релігії, тобто у так званій площині всенародної релігійності. Конфесійна ідентичність дедалі менше залишається успадкованою соціальною характеристикою. В умовах формування плюралістичного суспільства віра не може бути тільки справою народження чи культурного успадкування, тим більше ґрунтуватися на гарантіях суспільного середовища. Буде вона перш за все виразом свідомого і особистого рішення, або її не буде взагалі. Якщо навіть ця альтернатива не є до кінця правильна, адже релігійні вірування завжди матимуть потребу суспільної і культурної підтримки, проте вказує вона напрям еволюції релігійності, що відповідає постсучасному суспільству, релігійності, що інтерпретується як особиста цінність. Новий підхід до релігії буде більше пов'язаний з особистим релігійним досвідом, ніж з церковним навчанням, більше із тим, що особисте ніж інституційне, більш з особистою релігійністю, ніж офіційною.

Польська молодь значно відрізняється від молоді з країн Західної Європи у своєму ставленні до релігії і церкви, але і в Польщі повільно позначається тенденція відходу від релігійності, пов'язаної з церквою (церковна релігійність), до різних форм плюралістичної, а навіть індивідуалізованої релігійності. Система цінностей, що визнаються, і практична поведінка польської молоді вказують на повільне послаблення традиційних форм релігійності і поступове дистанціювання від деяких ригористичних вимог доктрини католицької церкви [9].

Релігійна віра, визначена доктриною, є пов'язаною та ієрархічно упорядкованою системою понять, уявлень і тверджень, що стосуються Бога, людини і світу. У рамках релігійного виховання цей багатий депозит віри завоюється дитиною, поступово інтерналізується, коли зовнішня релігійність перетворюється у внутрішню, рефлексивну та усвідомлену релігійність. У період інтенсивних соціокультурних змін позначаються відмінності між інституційними вимогами церкви і фактичними релігійними ставленнями католиків. Ставлення до релігії, що відповідає стандартам офіційної інтерпретації віри церквою, визначається як ортодоксальне, незгідне з ними зветься амбівалентним, селективним і гетеродоксальним, залежно від рівня невідповідності і відхилення від усталених догм і ієрархії релігійних цінностей. У суспільному вченні церкви підкреслюється, що в умовах загального звільнення від церковного впливу немало є християн, які зазнають спокуси віддалення від церкви і на жаль стають байдужими, або йдуть на компроміс з пануючою культурою. Серед вірних достатньо також таких, які підходять вибірково або критично до вчення церкви (дивися Послання Івана Павла II до учасників Світового конгресу світських католиків в Римі) [10].

У масштабі цілої країни у 2005 році – за результатами дослідження Центру суспільних досліджень ДУМКА – картина релігійних вірувань виглядала наступним чином: 84,9% респондентів декларувало віру в Бога; 70,9% – в Святу Трійцю; 71,3% – в Бога Творця світу; 69,1% – в Бога творця людини; 85,3% – в Христа як Сина Божого (або Бога-людину); 79,5% – в смерть Христа на хресті для спасіння всіх людей; 61,5% – в нагороду або кару після смерті; 28,6% – що на Страшному Суді воскреснуть люди з душею і тілом; 43,2% – що житимуть тільки людські душі; 5,3% – ані душі, ані тіло; 4,1% – не буде жодного Страшного Суду; 18,8% – важко сказати або відсутність відпові-

дей; 60,3% – в існування пекла; 71,0% – в спасіння людей с поза римсько-католицької церкви [11].

Молодь, що навчається у Варшаві, задекларувала свої релігійні вірування так: в особу Бога – 48%; в Святу Трійцю – 59,3%; в Бога Творця світу – 65%; в Бога Творця людини – 61,5%; в Ісуса Христа як Бога або Бога людину – 75,5%; в Бога, який став людиною і помер на хресті за всіх людей – 70,9%; після смерті люди воскреснуть з душею і тілом – 28,3%; жити будуть тільки людські душі – 33,7%; після смерті очікує нас вічна нагорода або кара – 54,7%; існує пекло – 54,7%. Зведений показник схвалення обраних догм віри складався на рівні 57,5% або 61,3% (після врахування тих, хто вірить в те, що після смерті житимуть лише людські душі) [12].

Зміст декларованого поляками стосунку до догм віри у багатьох відношеннях незгідний з теоретичними постулатами католицизму. Відносно найбільшій девальвації піддаються догми, що стосуються есхатологічних справ, а отже, віра в загробне життя, воскресіння тіл, існування неба і пекла. Інколи віряться в існування Бога без віри у загробне життя, що може вказувати на слабке розуміння поняття “вічне життя”. Сучасне плюралістичне суспільство виявляє відносно малу зацікавленість справами потойбічного світу та відсутність есхатологічної вразливості. У світлі соціологічних досліджень і опитувань громадської думки можна намагатися оцінити радіус дії селективного стосунку до релігії в польському суспільстві, але це не є рівнозначне з оцінкою процесів приватизації релігії. У Польщі показник селективного ставлення до католицьких догм коливається ймовірно від кільканадцяти до 30% – 40%. Повною ортодоксальністю характеризується менш ніж половина досліджуваної шкільної молоді.

З не надто ретельних емпіричних визначень виникає, що близько 10% – 20% поляків є схильними до віри у безособову природу Бога, серед молоді ця група значно численніша (30% – 40%). Це ті, хто вірять у безособову Вищу Істоту або тільки в якусь форму безособової Трансценденції або духовності, чи в абстрактного Бога. У західноєвропейських суспільствах віра в уособленого Бога виразно знижується нижче показника 50%, у Польщі ще тримається на рівні близько 70%. Сумнів у уособленості Бога ставить під сумнів найглибші основи християнства. Це явище становить особливий виклик для католиків, священників і єпископів у нашій країні. Сумнів у уособленості Бога ставить під знак питання багато інших сутностей християнської віри. Парадоксом є те, що більше молодих католиків вірить у Святу Трійцю ніж у те, що Бог є особою (різниця близько 20%).

Молодь з ліцеїв і широко профільованих професійних шкіл відносно рідко прямо піддають сумніву головні засади релігійної доктрини (існування Бога, створення світу, існування Святої Трійці, провісницький характер Біблії, рятівна місія Христа). Показник досліджуваних, які не вірили в ці догми, не перевищував здебільшого 10%, частіше натомість респонденти не могли дати однозначну відповідь. Вибір відповіді “важко відповісти”, очевидно, був мотивований різними мотивами, такими, як: відсутність зацікавлення релігією; агностицизм; невпевненість, у тому “у що віриш”; безрефлексійне схвалення віри. Вибірковість ставлення до догм віри виявилась у спосіб особливо виразний стосовно питань есхатологічних і мала більше характер своєрідного дефіциту церковної релігійності, ніж автономної та індивідуалізованої релігійності.

Релігійні практики в регресі?

У соціологічних дослідженнях релігійні практики належать до найчастіше використовуваних показників інституціональної релігійності (так звана воцерковленість). Зменшення участі вірних в релігійних практиках завжди означає якийсь сигнал змін у традиційній релігійності. У польських умовах відхід від релігійних практик є майже рівнозначним із послабленням віри, а внаслідку із можливістю її втрати. Ми говоримо про можливість втрати віри, тому що не має знаку рівності між нонконформізмом у відношенні до церковних інституцій і нерелігійністю. Високий рівень релігійних практик, пов'язаний загалом із декларованою довірою до церкви, з релігійністю, що розуміється як певний стиль життя, з різними проявами релігійного досвіду, з вищою апробацією цінностей і моральних норм. У польському суспільстві релігійність завжди сильніше проявлялася у площині релігійних практик, ніж у галузі релігійної і моральної доктрини. У світлі дотеперішніх соціологічних досліджень релігійні практики католиків відзначалися стабільністю, а у 80-х роках минулого сторіччя відбувся їх незначний зріст, 90-х роках і на початку XXI сторіччя – незначне зниження.

Соціологічні дослідження і опитування громадської думки вказують на дещо нижчий рівень релігійних практик у молодіжних середовищах ніж серед дорослих. У 2008 році – як впливає з досліджень CBOS (Центру дослідження громадської думки) – 7% респондентів приймали участь в таких релігійних практиках як богослужіння або релігійні зустрічі, 42% – раз на тиждень, 15% – в середньому один або два рази на місяць, 20% – кілька разів на рік, 16% – взагалі не приймали участі. У 2003–2008 рр. показник, тих хто бере участь у таких практиках залишався на тому ж рівні. Серед молоді у релігійних практиках найчастіше приймали участь молоді люди, які мешкають у селах (принаймні раз на тиждень – 57%) і найрідше – молоді люди, які мешкають у великих містах (31%). У 1996–2008 рр. показник респондентів, що регулярно ходять до церкви зменшився на 13%, в 1996 становив 62% [13].

У загальнопольських дослідженнях Центру суспільних досліджень ДУМКА у 1988 році встановлено, що в цілій досліджуваній сукупності шкільної і студентської молоді 36,6% декларувало відвідування служби божої в церкві щонеділі, 31,3% майже щонеділі, 13,2% – близько одного або двох разів на місяць, 7,4% тільки у великі свята, 3,1% – тільки з нагоди шлюбу, поховання і т.п., 4,5% – зовсім не відвідувало; у 1998 році відповідно: 23,6%, 30,1%, 14%, 14,7%, 6,2%, 5,9%; у 2005 році – 23,6%, 31,6%, 15,9%, 13,7%, 5,7%, 6,5%. Спільний показник, тих, хто регулярно або майже регулярно бере участь у релігійних практиках (недільній службі у церкві) складав у 1988 році 67,9%, у 1998 році – 53,7% і в 2005 році – 55,2%. Після значного спаду участі у колективних релігійних практиках в 1988–1998 рр., у наступному десятиріччі зауважується їх стабілізація. У 2005 році жінки частіше декларували регулярні релігійні практики (59,9%) ніж чоловіки (49,8%); ті, хто проживає у селах (70%) частіше ніж ті, хто проживає в містах з населенням до 100 тис. мешканців (51,9%) і у великих містах (46,2%) [14].

Рапорти з соціологічних досліджень і опитувань громадської думки дають змогу припускати, що зростає серед молоді – важко визначити з якою швидкістю – відсоток осіб, які не приймають участі у релігійних практиках, а також зростає відсоток респондентів, які виражають свої сумніви щодо віри, а особливо відносно інституційної

церкви. Можливо, певний тип традиційної релігійності перестає бути привабливий для частини молодого покоління поляків, яке або схиляється до релігійного індиферентизму, або шукає власних форм виразу для своїх трансцендентних бажань і пошуків. Якщо ця різноспрямована тенденція залишиться, і навіть поглибитися, – можна прогнозувати поляризацію ставлення і моделей релігійної поведінки в молодіжних середовищах, а в подальшому майбутньому і в суспільстві загалом. Зниження показника релігійності, пов'язаної з участю у практиках, які проводяться у церкві, серед молодих людей може вказувати на довготривалу тенденцію спаду воцерковленої релігійності в суспільстві.

У Польщі ще не зазначаються виразні відмінності між поколіннями у ставленні до релігії та релігійній поведінці між молоддю і дорослими, хоча відмінності за показником регулярної участі у релігійних ритуалах сягають інколи 15%. Також показник тих, хто цілком не бере участі у релігійних практиках серед молоді і серед дорослих знаходиться на наближеному рівні (дещо вищий серед молоді). У польському суспільстві не позначається ще виразно поляризація релігійних практик з огляду на вік, хоча відмінності між поколіннями ймовірно позначатимуться у майбутньому щораз виразніше, згідно з тенденцією, що позначається у модернізованих західних суспільствах.

Молодь з власною мораллю?

Соціологічні дослідження громадської думки вказують на значну, а мабуть, навіть зростаючу в певних сферах життя, суперечність між моральною доктриною церкви і моральними судженнями респондентів, які вказали на свою релігійну приналежність до католицької церкви. Можна цей процес описувати в різних соціологічних термінах: деінституціоналізація, дерегулювання, вибірковість, селективність, незалежність, емансипація, моральна автономія, чи у більш “ідеологічних термінах”, таких як “моральна ересь”, “фарисейство”, “лицемірство”, “неоязичництво”. Послання Євангеліє стосовно подружжя і родини передається вірним різними каналами церковно-релігійної комунікації. З іншого боку, сильні є впливи секуляризації, індивідуалізації, суб'єктивізації і редукції, що призводять до послаблення релігійності. У засобах масової інформації поширюються зразки сімейної поведінки, суперечні з християнською етикою. Родина опинилася знову у сфері ідеологічного напруження іншого типу ніж перед 1989 роком. Тоді це напруження поширювалось через політичні осередки, певні течії ліберального консюмеризму, частково через школу. Не можна, однак, відмирання моральних норм (послаблення етосу навчання і праці чи таких явищ, як практичний матеріалізм, консюмеризм, трактування свободи, як визволення від всіляких норм і обов'язків, зникнення почуття відповідальності і утвердження ситуативної моральності) пояснювати виключно впливами пропаганди і поширюваного “західного стилю життя”. Потрібно спостерігати внутрішні (національні) обумовленості зміни ставлення і поведінки у сфері сімейної етики та сімейних відносин.

Молодь випускних класів ліцеїв і технікумів в 2008 році, опитана CBOS (Центром дослідження громадської думки), в 16% погоджувалася з твердженням, що перші сексуальні контакти молоді люди повинні мати після укладення шлюбу, в 63% – не погоджувалася, в 21% – не мала думки у цій справі (у 1996 році відповідно: 23%, 54%, 23%). 72% опитаної молоді погоджувалися з твердженням, що “цілком нормальним є те, що особи, які кохають одне одного, утримують з собою сексуальні відносини і

шлюб не є для цього необхідним”. 15% молодих респондентів не погоджувалися з цією тезою і 13% – не визначились із відповіддю (у 1996 році відповідно: 64%, 21%, 15%). 36% опитаних декларували погляд, що секс не вимагає ані кохання, ані подружжя, навіть швидкоминучий зв’язок може принести приємні і прекрасні переживання, 49% – не погоджувалися з цим, а 15% – не мали власної думки з цього приводу (у 1996 році відповідно: 33%, 47%, 20%). У 1996–2008 роках у молодіжних середовищах відбулося подальше послаблення обов’язковості норм, що стосуються сексуальної сфери [15]. Середній показник повного схвалення норм католицької сімейно-подружньої моралі складався на рівні 35,7%, часткового несхвалення – 29,1%, повного несхвалення – 28,8%, невизначеності в оцінках – 5,1% [16].

Вислови “поляки релігійні, але не дуже високоморальні” та “молодь релігійна, але має свою мораль”, навіть якщо не зовсім правильні, то вказують на напрям змін у ментальності поляків, тобто значну суперечність між загально декларованими релігійними судженнями і поведінкою людей, які такі судження висловлюють. Ілюзією виявилось переконання, що вдасться відразу після 1989 року поширити цінності християнської етики в широкому публічному обігу. Багато вказує на те, що ці цінності не стали домінуючими в соціально-культурному обігу, не увійшли у практичний політичний дискурс, робляться спроби їх усунення з публічного життя. Мораль у суспільних вимірах набирає щораз більш своєрідного, калейдоскопічного диференціювання, далекосяжної плинності і невизначеності. Багато молодих католиків в Польщі трактує моральну доктрину церкви периферійним чином, особливо у справах подружніх і сімейних.

У світлі відносно високих показників автодекларації віри і причетності до релігійних практик можна сказати, що підтверджується – принаймні частково – гіпотеза, згідно з якою подружжя і сімейна мораль часто складається незалежно від вказівок релігії і церкви. У цій галузі зазначається особливо виразно критика “етики приписів і заборон”, а також перехід від християнської системи норм ближче до невизначеної, ліберальної чи відверто світської аксіологічної системи. Багатьох молодих поляків відчувають себе більше виробниками, ніж адресатами моральних норм. У практиці щоденного життя доходить до багатьох компромісів у галузі сімейно-подружньої моралі і тому картина моральних суджень не є однозначною і гармонійною. Приблизно можна визначити, що третя частина польської молоді схвалює моральну доктрину церкви, третя частина виражає менш або більш виразні застереження щодо неї і третя частина відійшла в дуже багатьох, навіть фундаментальних, питаннях від цінностей і норм, прийнятих в католицькій церкві.

Надмірна схильність до пермісивності, а внаслідок і до морального релятивізму, загрожує небезпекою порушення певних бар’єрів, за якими панує звичайний прагматизм і непостійність моральних принципів (кожен має рацію з своєї точки зору), пристосування моральних принципів до поточних потреб. Тенденції до рівноправ’я різних світоглядів і релігій, відмова від рішень, що “йдуть згори”, і перевага індивідуалізованих рішень, автономія особистості і пов’язане з нею право на відмінність, рівноправ’я різних цінностей, право на самореалізацію і самовираження і т.п. – посилюються та несуть з собою шанси і надії, але також різноманітні небезпеки і загрози. В польських умовах сумнів у взаємозв’язку релігії і моралі може призвести до багатьох негативних наслідків.

Моральність стає щораз більш автономною. Можна говорити також про своєрідну дихотомію між моральною доктриною церкви і дійсним постанням католиків у сфері подружньої і сімейної моральності. В умовах існування альтернативних символічних усесвітів, прийнятий особистістю моральний всесвіт є одним із багатьох. Він може підлягати поступовому розпаду, формуватися як невпорядкована структура, складена з багатьох непов'язаних елементів, що походять з різних джерел, може міцнішати і набувати нових форм, сумісних з новими соціокультурними умовами, може врешті набувати ознак морального фундаменталізму або формуватися на власний розсуд і відповідно до власної “режисури”. Здається, що шкільний катехізис не може відвернути пермісивних і релятивістських тенденції у відношенні до багатьох норм католицької моралі.

Можна з певною правдоподібністю твердити, що повільно складається у свідомості молоді ліцеїв і технікумів щось, що можна назвати непрозорою, розщепленою чи постмодерною моральністю. Криза інституційної католицької моралі позначається ще незначно на рівні найбільш загальних моральних принципів (напр., стосовно десяти Заповідей), але вже виразно позначається на площині конкретних етичних принципів, пов'язаних із сімейно-подружньою мораллю. Фактична мораль повна непослідовності і вибірковості, аж до меж повної невідповідності релігійній доктрині та етиці. Зокрема моральне послання церкви стосовно багатьох питань, пов'язаних з подружжям і родиною, стає щораз більш другорядним у свідомості і в діях багатьох молодих католиків і провадить до своєрідних постав, до відкидання певних елементів моральної доктрини церкви. У цьому контексті також моральне вчення Івана Павла II було вибірково засвоєне частиною молодого покоління, званого “поколінням Івана Павла II”, і його моральний авторитет був більш прийнятний як загальна цінність, ніж сьогодні.

Соціологи часто спостерігають процеси релігійної і церковної трансформації у польському суспільстві також під кутом появи релігійності, не пов'язаної тісно з церквою або формованою поза її видимими структурами. Потрібно її шукати не лише в крайніх формах селективної релігійності, але і в тих формах релігійності, які формуються під впливом ліберальних і постмодерних течій, що проникають до нас із заходу, а також у нових релігійних рухах. Якщо навіть сьогодні можливо приписати поза церковній релігійності (зокрема постмодерній релігійності) статус непрошеного гостя, то незабаром вона може отримати статус законного мешканця релігійного космосу, навіть якщо ці явища у Польщі не матимуть масового характеру. Не можна виключати те, що у Польщі в XXI сторіччі триватиме розвиток різного виду вірувань і окультних практик чи, ширше, “паралельних практик”, “альтернативних практик”, практик несистематизованої, позаінституційної, синкретичної релігійності. У Польщі ці процеси є лише *in statu nascendi* (в стадії становлення. – Прим. ред.), а плюралізація релігійної сцени є ще слабкою.

Отже, коли йдеться про релігійність польської молоді небагато ще є визначеним. Є натомість очевидним те, що немає вже можливості залучення усієї польської молоді до церкви чи християнської релігії. Суперечки навколо проблем секуляризації у середовищі польської молоді мають бути розв'язані через удосконалення емпіричних показників дослідження релігійності, виконання більш точних її вимірів і неупереджених інтерпретацій отримуваних результатів соціологічних досліджень. Не означає

це однак, того, що Польща підлягатиме інтенсифікованій секуляризації, що робить її подібною до пересічної європейської країни. Повільні зміни в релігійності у Польщі у 1989–2006 рр. дають змогу прогнозувати їх повільність також в наступних декадах XXI сторіччя. З однієї сторони спостерігається відхід від традиційних цінностей, але позначаються також тенденції до поглиблення релігійності. Не можна забувати, що у молодіжних середовищах Польщі діє понад 150 різних рухів і релігійних спільнот, а також католицьких об'єднань, що зосереджують понад мільйон членів, і на щорічних релігійних зустрічах збирається близько 100 тис. молодих людей.

Не піддається сумніву, що релігійний досвід, який молодь отримала із зустрічей з Іваном Павлом II, з різноманітних великих зібрань, організовуваних молоддю і для молоді, спричиняють поглиблення релігійного життя частини польської молоді. Небагато можемо сказати – з соціологічного погляду – про покоління Івана Павла II. Чи взагалі таке покоління існує і чим воно характеризується? Напевно є в Польщі багато молоді, захопленої постаттю Івана Павла II, молодих людей, які завдяки цьому переходять від віри декларованої до віри послідовної, пережитої, особистої. Релігійні переконання стають у них все частіше, в позитивному сенсі, справою особистого вибору. Визначення сучасної релігійної і церковної ситуації як між секуляризацією і євангелізацією було б повною мірою виправдане.

Небагато вказує на те, що польська молодь стане в найближчому майбутньому виразно менш релігійною. Не можна однак не допускати пришвидшення процесів секуляризації, бо тоді будемо безпорадно запитувати: “що з нами робиться?”, “що сталося?”, “чому?”. Найгірше, що може статися, це переконання у власній безпомічності і відсутність ідей пастирської діяльності. Можна бажати, щоб внутрішні чинники (напр., масове навчання релігії в школах) мали більший вплив на стан і динаміку релігійності молоді. Існують, однак, обґрунтовані побоювання, що проведена в школі з великим розмахом катехізація не запобігатиме майбутній еміграції молоді з церкви.

У останніх двох декадах польська молодь сталася, вочевидь, менш релігійною. Цей спад ми намагалися скорочено описати. Добре виражають це слова одного з опитаних випускників: “Не надаю значення релігії, але вона присутня в моєму житті”. Можна гіпотетично припустити, що зміни в релігійності молодих поляків будуть відбуватися не стільки у напрямку секуляризму (атеїзм, індіферентизм), скільки, мабуть, будуть пов'язані із сумнівом у церкві як релігійній і суспільній інституції. Провідною тенденцією цих змін, буде, у більшості випадків, вибірковість стосовно доктрини церкви (м'яка або тверда), але не атеїзм; відхід від церкви в інституційному сенсі, але не від трансценденції, відповідно до принципу “Я вірю в Бога, але не в церкву”.

Проте необхідно враховувати повільне диференціювання традиційної церковності і релігійності у Польщі у кількох можливих напрямках: напрямку її моделювання в негативному сенсі (вибірковий католицизм); у позитивному напрямку (фіксація традиційного змісту у фундаменталістській або не фундаменталістській перспективі); у синкретичному напрямку (релігійні поняття вириваються з їх первинного контексту і наповнюються новим змістом); у напрямку слабого атеїзму (відсутність зацікавлення справами релігії, більш у перспективі агностицизму або релігійного індіферентизму). У кожному разі, послаблення зв'язків із церквою в Польщі відбуватиметься швидше

ніж втрата релігійності як такої. Здається, що релігійна ідентичність молоді з ліцеїв і технікумів набуває щораз більш змінного характеру, еластичного, деякою мірою процесуального, далекого від якогось кінцевого проекту індивідуальної ідентичності. Польська молодь, навіть якщо в теперішній фазі змін може означуватися як релігійна, не поверне християнства Європі, не спричинить безпосередньо загальмування секуляризаційних процесів у країнах найбільш звільнених від впливу церкви. Може однак засвідчити прив'язаність до християнських традицій і релігійної ідентичності. Якщо навіть ми визначили б польський католицизм як вцілілий, але пошкоджений бастион релігійності в Європі, то одночасно є в ньому ще багато нереалізованого потенціалу, який міг би провадити до відновлення польської релігійності і своєрідного засвідчення релігійних поляків перед секуляризованою Європою.

Переклав доктор Ярослав Ліщинський

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Kerševan M.* Kościół, tożsamość narodowa i religia w Jugosławii / Kerševan M., „Przegląd Powszechny”, 1990, nr 3, S. 354.
2. *Kocher R.*, Der Wandel der Einstellungen, Erwartungen und Verhaltensweisen im Transformationsprozeß in Ostdeutschland und Polen / R. Kocher. Nach der Wende: Kirche und Gesellschaft in Polen und in Ostdeutschland. Sozialethische Probleme der Transformationsprozesse, hrsg. von M. Spieker Paderborn–München–Wien–Zürich 1995, S. 267.
3. *Berger P. L.* Zachód z Biblią w tle / P. L. Berger „Gazeta Wyborcza“ 2005(b), nr 158, S. 18.
4. *Casanova J.* Religion and the Dynamics of Freedom: Poland, Europe and the World / J. Casanova. Values of Poles and the Heritage of John Paul II. A Social Research Study, ed. by T. Żukowski, Warsaw 2009, S. 16.
5. *Szawiel T.* Religijna Polska, religijna Europa / T. Szawiel. Więż 51 (2008), nr 9. S. 32–33.
6. *Libiszowska-Żóitkowska M.* Typy religijności w społeczeństwie polskim w początkach XXI w. Trwałość i zmiana / M. Libiszowska-Żóitkowska. Katolicyzm polski w warunkach Unii Europejskiej. Szanse i zagrożenia, obawy i nadzieje, red. Józef Baniak, Poznań 2004. S. 88–89.
7. *Feliksiak M.* Młodzież o sobie: wartości, obyczajowość, grupy odniesienia / M. Feliksiak, J. Kalka, M. Lutostański. Młodzież 2008, Opinie i Diagnozy nr 13, CBOS, Warszawa 2009. S. 121–122.
8. *Zaręba S. H.* W kierunku jakiej religijności? / S. H. Zaręba. Studia nad katolicyzmem polskiej młodzieży, Warszawa 2008. S. 112–119.
9. *Gensicke Th.* Jugend und Religiosität / Th. Gensicke. Jugend 2006. Eine pragmatische Generation unter Druck, hrsg. von K. Hurrelmann, M. Albert, Frankfurt am Main 2006. S. 203–240;
10. *Jan Paweł II.* Jesteście świadkami Chrystusa w nowym tysiącleciu / Jan Paweł II. L' Osservatore Romano. Volume 22 (2001), nr 2. S. 40.
11. *Zaręba S. H.* W kierunku jakiej religijności? / S. H. Zaręba. Studia nad katolicyzmem polskiej młodzieży, Warszawa 2008. S. 112–119.
12. *Mariański J.* Młodzież wobec dogmatów wiary / J. Mariański. Młodzież Warszawy – pokolenie pontyfikatu Jana Pawła. red. W. Zdaniewicz, S.H. Zaręba, Warszawa 2005, S. 31–48.
13. *Feliksiak M.* Młodzież o sobie: wartości, obyczajowość, grupy odniesienia / M. Feliksiak,

- J. Kalka, M. Lutostański. *Młodzież 2008, Opinie i Diagnozy* nr 13, CBOS, Warszawa 2009. S. 120–122.
14. *Zaręba S. H.* W kierunku jakiej religijności? / S. H. Zaręba. *Studia nad katolicyzmem polskiej młodzieży*, Warszawa 2008. S. 191.
15. *Gwiazda M.* Postawy młodzieży wobec kontaktów seksualnych / M. Gwiazda. *Młodzież 2008, Opinie i Diagnozy*. Nr 13. CBOS, Warszawa. 2009. S. 131–133.
16. *Mariański J.* Emigracja z Kościoła / J. Mariański. *Religijność młodzieży polskiej w warunkach zmian społecznych*. Katolicki Uniwersytet Lubelski. 2008. S. 357.

THE RELIGIOUSNESS OF POLISH YOUNG PEOPLE IN THE TRANSFORMATION PROCESS

Y. Marian'skyy

*John Paul II Catholic University of Lublin,
Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin,
wns@kul.pl*

Over the last two decades Polish young people have certainly become less religious. We have attempted to describe this decline briefly and with great approximation. The main feature of these changes, then, will be selectiveness (“soft” or “hard”) with regard to the doctrine of the Church rather than atheism, and departure from the Church in the institutional sense rather than from Transcendence (“I believe in God but not in the Church”).

Key words: religion, youth religiousness, secularization, laicism, evangelization, changes of religiousness, Church

РЕЛИГИОЗНОСТЬ ПОЛЬСКОЙ МОЛОДЕЖИ В ПРОЦЕССЕ ИЗМЕНЕНИЙ

Я. Марианский

*Люблинский Католический Университет имени Ивана Павла II,
ал. Рацлавицке 14, 20-950 Люблин, Польша,
wns@kul.pl*

За последние двадцать лет польская молодежь стала менее религиозной. Мы попробовали описать это снижение религиозности коротко и очень приближенно. Главной особенностью этих изменений в большей степени будет выборочность относительно доктрины церкви (“мягкая” или “твердая”), чем атеизм, более отход от церкви в институциональном смысле чем от трансценденции (в соответствии с принципом “Я верю у Бога, но не в церковь”).

Ключевые слова: религия, религиозность молодежи, секуляризация, независимость от церкви, эвангелизация, изменения религиозности, церковь.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2011

Прийнята до друку 21.06.2011

УДК 316.42

ПРОБЛЕМИ СМISЛУ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

А. В. Яковенко

*Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля,
б. 20-А, кв. Молодіжний, м. Луганськ, 91034,
daoav@rambler.ru*

У статті розглянуто підходи до однієї з найважливіших проблем українського суспільства – смислових векторів його розвитку в період становлення, по суті, глобальних порядків для існування локальних соціальних структур. Наведено аналіз та характеристику різноманітних смислів, які за двадцятирічний період існування України після розпаду СРСР намагалися транслювати представники політичної когорти для українського соціуму. Також зосереджено увагу на кореспондуванні цих зусиль щодо смислових ініціатив зі смислами та цілями повсякденного життя українців. Виокремлено проблему загальної фрустрації смислів щодо змістовного соціального розвитку в умовах глобалізації у рамках навіть тих соціально-політичних та соціально-економічних практик, які виглядають для українського суспільства найбільш бажаними.

Ключові слова: смисл, глобалізація, суспільство, трансформація, політика.

Двадцять років, що минули після розпаду Радянського Союзу, – достатній період для узагальнення, аналізу та оцінки багатьох соціальних феноменів, що проявили себе в українському суспільстві за цей чималий час. Рамки наукової статті не дають право на емоційні висловлювання, але вочевидь треба визнати, що багато в чому програли саме ті, хто багато сподівався, і, навпаки, – збулися прогнози фахівців, які дуже тверезо оцінювали обмежені можливості українського соціуму загалом та його політичної когорти насамперед у адаптації до нових умов, що виникли після формалізації України як незалежної держави.

Ми торкнемося тільки одного, на наш погляд, дуже важливого питання щодо пошуків за ці роки смислу розвитку українського суспільства. Йому, що за два десятиліття можна було побачити як певну еволюцію, так і звісну статичність смислоутворювальних чинників; й тому, що досі питань відносно траєкторій та проєкцій щодо перспектив розвитку залишається чимало і ми продовжуємо щось обирати; й тому, що розриви та незбіги між декларованими намірами верхнього ешелону, його практикою та смисловими настановами, в яких живуть ті, кого трохи зневажливо прийнято називати пересічними громадянами, певним чином не корелюються. Крім того, загальною (не тільки для України) проблемою залишається звісне протиріччя між глобалізованими трендами суспільного розвитку (які знаходять своє відображення у відповідних надна-

ціональних смислових парадигмах) та позиціями і завданнями національних формувань, що викликає резонування між загальними та локальними смисловими настановами (й не тільки між ними). Можемо без перебільшення стверджувати, що це “питання питань”. І для соціології у цьому дослідницькому напрямі залишається, на жаль, ще багато чого не вирішеного у найважливіших моментах.

Щодо теоретичних та прикладних засад у межах викладеної проблематики доречно вказати дуже багато прізвищ знаних українських фахівців, що так чи інакше торкалися проблем, пов'язаних, так би мовити, з глобальними вимірами завдань та траєкторій розвитку українського суспільства. Виділемо зокрема таких соціологів: В.Бакіров, Є.Головаха, А.Горбачик, О.Куценко, П.Кутуєв, О.Лісієнко, С.Макеєв, Б.Нагорний, Н.Паніна, В.Полторак, В.Хмелько, Н.Черниш та ін.

Окремо потрібно також згадати водночас і дуже емоційні, і дуже змістовні доповіді за останній рік на всеукраїнських соціологічних конференціях таких соціологів, як Є.Головаха, О.Куценко і Н.Черниш, що були присвячені загальній темі складностей та проблем адаптації України в системі глобальних координат.

Однією ж зі спроб узагальнення підходів саме з позицій смислового базису є відома робота Ю.Романенко “Смислопродукування в соціальних системах” [1]. Це виглядає дуже “сиротливо” на фоні складностей та актуальностей, що саме і зумовлюють необхідність більш чіткішого розуміння, якими смислами живе та з якими смислами еволюціонує (тут не вживаємо слова “розвивається”) сьогодні українське суспільство.

Отже, й досі дуже мало робіт щодо певного узагальнення смислових контекстів існування українського соціуму. Хоча можна казати, що саме у цьому напрямку досліджень ніколи не може бути забагато. Бо дуже об'ємне, багатогранне та швидкоплинне поле аналізу, щоб вважати його вичерпаним.

Отже, головна ціль статті – виокремлення та узагальнення ключових смислоутворювальних засад, що намагалися задавати представники управлінського апарату для функціонування українського соціуму, а також оцінка кореляції цих ініціатив, з одного боку, з глобальними трендами, а з іншого – зі смислами, що характеризують життя громадян, не пов'язаних із завданнями та цілями політичного та економічного керівництва країни.

Зауважимо, що протягом усіх двадцяти років українське суспільство, по суті, продовжувало перебувати (як не дивно) в знайомих ще по радянському періоду смислових конструктах. Прийнято казати, що ми перейняли у спадок від Радянського Союзу політичний та економічний “істеблшмент”, структуру промисловості, систему освіти та ще багато іншого. Але, незважаючи на задекларований, дуже заідеологізований багатьма інтелектуалами (та, на жаль, і деякими науковцями) перехід від комунізму до демократії (що автор вважає досить некоректним формулюванням), ми залишились у звісних ще з часів радянської доби звичках намагатися задавати макросмисли у вигляді так званої будівельної аббревіатури (орієнтації).

Як усім добре відомо, на зміну будуванню комунізму, а потім перебудові, прийшла розбудова держави. З одного боку, це було цілком природно з позицій більш звичного сприйняття масовою свідомістю загального смислу та цілі макросоціальної діяльності, а з іншого, у той час політичні лідери, більшість яких непомітно перейшла з

партійних бюрократів у національне чиновництво, не могли щось особливе вигадати через ідеологічні та апаратні звички. Також, ще тоді чітко проявило себе протиріччя між націоналізованими смислами-цілями та завданнями, що настійно та неухильно диктував глобалізований світ.

Зазначимо, що із самого початку смисли та цілі розвитку українського соціуму були обумовлені і відображали залежність від глобальних трендів. Насамперед, ми маємо на увазі складання глобального ринку та об'єднаних процеси на європейському континенті. Навіть у пікові часи артикулювання та пропагування наведеного вище гасла “розбудова держави” ключові завдання формулювались у чіткому взаємозв'язку з міжнародною економічною та геополітичною кон'юнктурою. “Від'єднання заради приєднання” з 1991 року проходило чіткою лінією в системі трансляції оновлених смислових парадигм. Загалом той-таки Ю.Романенко робить висновок щодо “підлеглості смислопродукуючої підсистеми українського суспільства екзогенним впливам та соціокультурним інспіраціям більш потужних соціальних систем та цивілізаційних ідентичностей” [1, с. 239]. Ми не будемо заглиблюватись у досить неоднозначне історичне минуле, як це робить автор, підкресливши тільки, що “будівельна фразеологія” була, на наш погляд, компенсаторною формою смислоорієнтацій в умовах цілковитої геополітичної та гео економічної невизначеності. Коли розумілося, що щось потрібно робити і надавати людям якісь конкретні макросмисли, але не розумілося, що потрібно діяти саме з урахуванням усіх системних складностей. Соціологи та політологи безліч разів цитували Л.Кучму “зразка початку 90-х”, який чесно просив вказати йому, що треба будувати, і тоді він буде будувати.

“Розбудовчі” смислові настанови, зрозуміла річ, цілком відображали насамперед інтереси чиновницької когорти, яка таким чином ставала головною силою цього процесу, забезпечуючи собі не тільки легітимність, а й майже сакральність. Звісно, соціально-економічна дистанція між організаторами розбудови держави та більшістю українських громадян стала не тільки нагадувати дистанцію, яка існувала трохи раніше між ними (“простими мешканцями”) та керівниками “будівництва комунізму”, а навіть стрімко почала збільшуватися. Бо саме тоді значний відсоток українських громадян зіткнулися з проблемою, що у смисловому вимірі можна було охарактеризувати одним словом: “вижити”.

У глобальному ж орієнтаційному контексті також виник розкол, який існує і сьогодні. А саме те, що потім назвуть двовекторністю, а потім і багатовекторністю. Але найперше важливо у цих майже непримиримих підходах вказати на їх головну схожість: і орієнтація на умовний Захід, і орієнтація на умовний Схід означає “приєднання”, “входження” тощо. Тобто, як відзначають фахівці, своєрідний “підлеглий” смисловий вектор. Зазначимо, що в цьому контексті ми висловлюємо не критикуючи, а констатуючу позицію. Наразі це загальний вибір усіх пострадянських держав. А смисл та мета державного будівництва – насамперед збереження часу для геополітичної гри.

Для нас важливим є те, що у цих смислових настановах постійно й чітко відтворюється:

- домінування економізованих мотивацій;
- постійна присутність своєрідної фабули спасіння. Тобто якщо ми не зробимо саме цей вибір, то держава (народ, нація...) загине;

- пануюча орієнтація на вибір сильнішого союзника.

Зазначимо, що й інші смисли та домовки спираються на вищезначені принципи. Дуже характерним у цьому сенсі виглядають нові ідеї, що не пов'язані ні з відродженням якихось союзів на пострадянському просторі, ні з об'єднувчими ініціативами щодо європейського континенту. Сьогодні політологи та й деякі соціологи заговорили, що треба орієнтуватися вже не просто на Схід, а й на “дуже далекий схід”. Так, наприклад, П.Кутуєв прозора натякає, що “Подолання євроцентризму у теоретичному мисленні також озброює політичний “істеблішмент” – в тому числі й України – аналітичним інструментарієм задля адекватного розуміння світової динаміки загалом та впливу Азії на решту світу, зокрема” [2, 38], пропонуючи таким чином звернути увагу на Китай. Тобто стає модним робити інший крен – з євроцентризму на азіатський плацдарм.

Нічого надзвичайного в цьому нема. Багато країн намагаються сьогодні заручитися підтримкою Китайської народної республіки. Ми акцентуємо увагу на тому, що серед смислових орієнтацій домінує установка пошуку не стільки партнерів, скільки багатого господаря, так би мовити, “з перспективою”. В цьому контексті дозволимо собі навести ще одну цитату Ю.Романенка щодо взаємного неприйняття “вищого” та “нижчого” класів в українському суспільстві: “правлячий клас зраджує народ, оскільки не може покладатися на хамелеонізм маргіналізованого населення; маргіналізоване населення “тікає” від будь якого авторитетуправлячого класу, оскільки знає, що він у екстремальній ситуації обов'язково “здасть своїх” чужинцям” [1, с. 233–234].

Але якщо повернутися до історичної еволюції, то одним із вагомих етапів, який залишив суттєвий відбиток на смисловому та ціннісному полі українського суспільства, був звичайно ж період після помаранчевих подій 2004 року. Він насамперед характеризував собою:

- відхід від риторики будівництва держави;
- чітку артикуляцію смислового та ціннісного вибору в бік Європейського Союзу і Північноатлантичного альянсу; тобто однозначність смислової позиції куди Україні є однозначний сенс приєднатись (входити, вступати...);
- яскраву актуалізацію суперечності між орієнтацією на підпорядкування національних інтересів наддержавним структурам та глобалізованим політсистемам і чітко задекларованим смисловим завданням щодо форсованого націєутворення.

Також зазначимо, що саме в цей період більш вразливо було представлено такий досить ідеологізований смисл суспільного розвитку, як “укріплення демократії”. Драматичні політичні трансформації у цей час проходили під однозначним рефреном необхідності здійснення демократичних реформ. Саме демократія стала приймати звичні форми надсмислу, а гасла необхідності здійснення демократичних перетворень стали домінуючими. Причому ці гасла щодо розвитку демократії – також більш ніж красномовний показник впливу глобальних процесів (в їх ідейному вимірі) на українське суспільство.

На нинішньому ж політичному етапі можна виокремити досить чітко поки що два орієнтири, які тою чи іншою мірою коректно вважати за смислові настанови щодо розвитку суспільства. Спочатку було проголошено амбітне завдання домогтися того,

щоб Україна увійшла до двадцятки найбільш розвинутих держав. Сьогодні ж можна почути про необхідність модернізації усього українського суспільства. Перша настанова означає, що відбувався пошук виходу з умовно кажучи “парадигми приєднання” і заміна її на так би мовити “парадигму входження”, що надає право сприймати Україну не як підлеглого суб’єкта процесу, а як самодостатнього гравця. Щодо модернізації, то, вочевидь, тут насамперед має місце кореспондування позицій з такими ж завданнями, які формулює для російського суспільства його керівництво.

Але саме ці смисли надають змогу також побачити й інше. Вони ініціюються, впливаючи з відчуття вже вказаної апокаліптичної системної загрози: тобто як реакція на алармічні прогнози щодо можливостей так званого “закриття” тих чи інших “державних проєктів”.

Український економічний та політичний “істеблїшмент” відчуває ці пастки і залежності від геополітичних примх не тільки найбільш впливових держав світу, а й від транснаціональних корпорацій. Сенси бути сильним, щоб торгуватися за більш-менш пристойне місце в міжнародному розподілі не тільки праці, а й престижу, фінансів та багато в чому іншому, цілком зрозумілі. Головним завданням тієї ж таки модернізації виступають надання реформам смислу здійснювати гонку у гонці, щоб “не відстати”, “наздогнати”. Як бачимо, й тут радянське минуле утримує свою актуальність (заклики часів М.Хрущова “наздогнати та перегнати” Сполучені Штати Америки).

Зазначимо, що безперервно проводять пошуки варіантів опору чи напівопору в дружньо-ворожих відносинах. Спостерігається постійне балансування на межі – тактика, яка давно стала стратегією, замінивши (підмінивши) цілком інші раціональні смисли. Звичайно, що це характеризує фабулу розвитку не тільки українського суспільства.

Треба також зазначити ще один смисловий контекст, який, мабуть, незалежно від конкретних прізвищ на президентській посаді та інших більш деперсоналізованих факторів, постійно (майже два десятиріччя) декларувався як дороговказ – це звичайно ж проведення економічних реформ. Наприклад, Є.Головаха, який одним із перших почав відстежувати проблеми сприйняття громадською думкою цього лозунгу, мабуть, вже втомився вказувати на ціле міфологізаторське поле, яке виникло і продовжує існувати навколо цього лозунгу.

Такий загальнонаціональний смисловий фундамент (економічні реформи) дуже універсальний, тому що: доволі неконкретний і надає змогу кожному розуміти його в міру своїх потреб та інтересів; зберігає мислення “істеблїшменту” у звичних економізованих рамках світосприйняття; не має ідеологічного забарвлення, тож не провокує дуже резонансні суспільні питання; залежно від політичної кон’юнктури забезпечує можливість демонструвати як спадкоємність реформаторського курсу, так і критичне ставлення до дій попередників; утримувати суспільство в системі постійного очікування позитивного ефекту від цих реформ.

Ми вже неодноразово зазначали, що окремою проблемою не тільки для українського суспільства, а й для усіх національних формувань виступає проблема пошуку позитивних смислів, які не ґрунтуються лише на мобілізаційній чи економізованій фразеології та настановах. Проте були спроби представити як гуманні орієнтири міжнародного зразка цілі тисячоліття ООН, а саме: подолання бідності; забезпечення якісної освіти

впродовж життя; сталий розвиток довкілля; поліпшення здоров'я матерів та зменшення дитячої смертності; обмеження поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденції до скорочення їх масштабів; забезпечення гендерної рівності [3]. Так, це цілком відповідальні та значущі завдання. Але, по-перше, про них згадують вже не так часто, а по-друге, це теж приклад того, як глобальні, затверджені легітимними структурами міжнародного співтовариства цілі стають невід'ємною частиною так би мовити національних завдань, але їх виконання зводиться нанівець загальними правилами гри, за якими гроші заробляються не на тому, що проблеми вирішуються, а на тому, що вони завжди існують.

Звернемо увагу також на те, що майже усі згадані смисли та цілі, обережно кажучи, досить периферійно стикались з суто життєвими смислами абсолютної більшості мешканців держави. Тобто на іншому полюсі суспільних відносин у широкому суспільному плані усі смислові настанови не знаходили великої підтримки. І тому, що довіра переважної більшості громадян до представників правлячого класу була (і залишається) дуже низькою, і тому, що за двадцять років соціально-економічна ситуація в Україні постійно характеризувалась тільки одним словом “криза”.

Тому цілком зрозуміло, що на інших щаблях соціальної драбини ми постійно спостерігаємо зовсім протилежні смислові фабули. Це смисли (якщо вони взагалі залишаються в якомусь раціональному вимірі) “загнаних” людей, які у багатьох випадках вже не сподіваються прожити гідно своє життя, намагаючись сформулювати для себе сенси існування хоча б у забезпеченні майбутнього дітей чи онуків. Але й тут є свій інший полюс – відвертий гедонізм не дуже високого гатунку. І ці смислові позиції майже не синхронізуються, тому що, з одного боку, ми бачимо життя як наднапругу, майже громадянський подвиг, а з іншого – життя як тотальне споживання.

З огляду на житейські складнощі пошуків смислу в замкнутому колі між виживанням та споживанням, на загальний рівень смислоформуючих завдань існування соціумів, зазначимо: загальна картина (структура) смислів, що функціонує сьогодні у суспільстві, повинна включати в себе щонайменше три компоненти:

- абстрактно-гуманістично-глобальні, що відображають загальнолюдський контекст існування окремих держав (цілі тисячоліття, демократичний розвиток, підтримання миру тощо);
- автентичні, які повинні утримувати національну матрицю існування;
- адаптаційні, що зумовлені необхідністю пошуків сценаріїв та технологій “виживання” локальних соціумів у глобалізованому суспільстві (наприклад, “модернізація”).

Крім того, сьогодні потрібно сприймати як даність не тільки взаємозв'язок між зовнішніми та внутрішніми смислоформуючими чинниками, але чітко признавати домінування перших (зовнішніх), навіть у тих випадках коли мова йде про виконання начебто цілком внутрішніх завдань. Все це дуже типове також і для інших держав, на що на недавній конференції у Києві у своїй палкій промові натякав угорський соціолог П. Тамаш, показавши, як окремі країни колишньої Східної Європи (Польща, Угорщина, Словаччина та ін.) намагаються декларувати для себе окремі надзавдання, знаходячи у них смисл свого існування, щоб відчувати персональну значимість у загальноєвропейському просторі.

Отже, за останні двадцять років, що характеризують самостійний геополітичний дрейф України, вона проходила і продовжує проходити найбільш типові стадії та закономірності щодо еволюціонування смислових парадигм розвитку. Деякою мірою можна вважати цю еволюцію показовою і навіть у чомусь зразковою, оскільки українське керівництво дуже чітко відчуває і реагує на основні смислові повідомлення, намагаючись утримуватись у системі найбільш впливових та вигідних у глобальному контексті смислових домінант.

Українське суспільство пережило вже декілька значимих смислових настанов, але усі вони мали також і спільні характеристики. Розбудова держави, розвиток демократії, економічні реформи, вступ до ЄС, НАТО, ЄП, попадання в G-20, модернізація – усі сенси консолідації українського соціуму, що проголошувались політичним керівництвом за останні 20 років, це, зрозуміла річ, не стільки виразники смислової амбітності, а скоріше смислової вимушеності, яка зумовлена конкретною кон'юктурою моменту. При цьому ми можемо побачити в багатьох цих смислових ініціативах знайомі ще з часів радянської доби риси смислової матриці під загальним рефреном: “рух у світле майбутнє”. Адже вступ до ЄС, НАТО, ЄП подається як сенс, реалізація якого майже гарантовано призведе до соціально-економічного процвітання. Таким чином засоби знаходять характер мети та надсмислу, в які повинні вкладатися зусилля усього суспільства.

Також багато в чому основні мотиваційні чинники щодо необхідності реалізації смислових завдань, що декларувалися та продовжують декларуватися, виходять з алармічної складової. Тобто українські громадяни повинні їх виконувати не як представники соціуму, що нормально функціонує і розвивається, а як мешканці держави, що постійно знаходяться на межі зникнення.

Навіть після двадцяти років самостійного існування у глобалізованому світі український соціум продовжує перебувати в нелегкому пошуку смислових векторів свого розвитку. А досить примітивні спроби задати парадигми смислу в знайомих сентенціях щодо “приєднання” чи “возз'єднання” не дають змоги зрозуміти чим насправді мотивує своє життя абсолютна більшість українських громадян.

У системі ж, так би мовити, життєвих соціальних координат на смисловому рівні ми можемо на одному суспільному полюсі спостерігати постійні приклади сенсів “існування для виживання”, тобто смислів, які не виходять за межі підтримки фізіологічної складової, на іншому ж полюсі фіксується так звана фрустрація смислів з боку найзаможніших верств населення, коли ті ж таки сенси життя знаходять своє відображення в замкнутому колі постійної самопрезентації фінансових та адміністративних “безмежних” можливостей.

Певного фаталізму ситуації надає те, що навіть у розвинутих країнах, які виступають форпостами глобалізаційних процесів, складається (хоча й у більш “толерантному” вигляді) така ж соціальна картина. Крім того, останні економічні та соціально-політичні масштабні катаклізми вочевидь демонструють тотальну кризу глобальних позитивних смислів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Романенко Ю. В. Смислопродукування у соціальних системах / Ю.В.Романенко. – К.: ТОВ “ЦТІ “Е та Е”, 2005. – 276 с.
2. Кутуєв П. В. Модерн між Заходом та Сходом: погляд Андре Гундера Франка / П. В. Кутуєв // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали VI Всеукраїнської наук.-практ. конф. “Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій”, 4 груд. 2009 р., (м.Київ) та VII Всеукр. наук.-практ. конф. “Проблеми розвитку соціологічної теорії: множинність сучасності та простори ідентичностей” 20–21 трав. 2010 р., (м.Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка [та ін.; під заг ред. Куценко О.Д., Судаков В.І.]. – К.: Логос 2010. – 440 с.
3. Цілі Розвитку Тисячоліття: Україна. – К.: Видавництво “ПП ЕКМО”, 2003 – 32с.

PROBLEMS OF SENSE OF SOCIAL DEVELOPMENT OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION TRANSFORMATIONS

A. V. Yakovenko

*V. Dal` Eastukrainian national university,
20-A, Youth str., Lugansk, 91034,
daoav@rambler.ru*

The article examines the approaches with respect to one of the major problems of Ukrainian society - semantic vectors of its development in the period of formation of actually global order for the existence of local societies. The author provides analysis and characterization of variety of senses, which for twenty years of existence of Ukraine after the collapse of the Soviet Union have been transmitted by the representatives of political cohort to the Ukrainian society. Also attention is paid to the process of correspondence of these semantic initiatives with the senses and purposes, dominant in the everyday life of Ukrainians. The author fixes the problem of the general frustration of senses of semantic social development during globalizing within even those socio-political and socio-economic practices that are considered to be the most attractive for the Ukrainian society.

Key words: sense, globalization, society, transformation, policy.

ПРОБЛЕМЫ СМЫСЛА СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

А. В. Яковенко

*Восточноукраинский национальный университет им. В. Даля,
д. 20-А, кв. Молодежный, г. Луганск, 91034,
daoav@rambler.ru*

В статье рассматриваются подходы в отношении одной из важнейших проблем украинского общества – смысловых векторов его развития в период становления фактически глобального порядка для существования локальных социумов. Приводится анализ и характеристика разнообразных смыслов, которые за двадцатилетний период существования Украины после распада СССР пытались транслировать представители политической когорты для украинского общества. Также уделяется внимание корреспондированию этих смысловых инициатив со смыслами и целями, доминирующими в обыденной жизни украинцев. Фиксируется проблема общей фрустрации смыслов содержательного социального развития в условиях глобализации в рамках даже тех социально-политических и социально-экономических практик, которые рассматриваются для украинского общества как наиболее привлекательные.

Ключевые слова: смысл, глобализация, общество, трансформация, политика.

УДК 316.75:304

ЧИ ЛЬВІВ Є ВІДКРИТИМ ДЛЯ СВІТУ? ДОСВІД І СПОСТЕРЕЖЕННЯ МОЛОДИХ ІНОЗЕМЦІВ У ЛЬВОВІ

К. Захарчук

*Варшавський університет,
Краківське передмістя 26/28, 00-927, Варшава, Польща,
zacharuk.kamila@gmail.com*

Проаналізовано зміст глибинних інтерв'ю з іноземцями, які тимчасово проживають чи проживали у Львові. Метою статті є аналіз чинників, які долучають іноземців до життя у Львові. Спостереження та результати дослідження зіставляються з теорією внутрішньої системи Ф. Знанецького згідно з якою не існує єдиної, універсальної суспільної системи, а є низка мікросистем, які вкладаються в одну, загальну картину світу.

Ключові слова: бар'єри, чинники залучення до життя в суспільстві, чинники виключення, культурні відмінності, напіввідкриті системи.

Ми всі є одержувачами інформації, яка накладається на суб'єктивне сприйняття світу, створюючи безліч інших систем. Згідно з класичною теорією Ф. Знанецького, кожна така система складається з обмеженої кількості елементів пов'язаних між собою специфічними відносинами. Кожна з них має унікальні, внутрішні структури, які ізолюють її від зовнішніх впливів. Такою замкнутою системою може бути мова, культура та повсякденне життя. Ф. Знанецький, як і Е. Гідденс, вважає, що ключовим елементом у правильному розумінні важливості культури є замкнуті системи, котрі складаються з елементів, за допомогою яких люди можуть працювати і спілкуватися разом. Моєю ціллю було дослідження та виявлення факторів “відштовхування” та “притягання” молодих іноземців до Львова. Для цього, я визначила кілька підсистем: 1) мотивація перед приїздом до міста; 2) робота, яку належало виконувати у місті; 3) сприйняття міста після прибуття; 4) чинники залучення та виключення в житті Львова.

Я провела п'ять бесід із людьми з п'яти різних країн: Канади, Німеччини, США, Польщі та Франції. Всі співрозмовники були віком від 18 до 30 років. Кожен із них жив у Львові від півроку до року. Опитування було проведене в квітні 2011 року – через два роки після від'їзду респондентів зі Львова. Таким чином, метод інтерв'ю з використанням фотографій тут був дуже важливим. *Досліджувані* могли легко згадати інформацію. Їм простіше було пояснити свою точку зору та свою інтерпретацію подій, свідками або учасниками яких вони були. Дослідження з використанням цієї методології дали нові дані. Навіть найпростішу картину характеризує величезна кількість деталей, які варто зменшити і вибрати найважливіші. Важливим елементом для проведення дослідження контрольних змінних був також мій особистий досвід проживання у Львові.

Львів на межі різних культур

Що приваблює молодих іноземців до Львова? Мотивація для більшості – родинні корені та бажання досліджувати дещо відмінну культуру. Але не лише це. Додатковими причинами є також – спонтанне рішення, бажання попрацювати волонтером у соціальних проектах (робота з інвалідами, в школі, в університеті), бажання побачити регіон або ознайомитися з документами про період війни чи Голокосту. Важливим, з точки зору теорії замкнутих систем є те, що незважаючи на бажання побачити Львів, кожен із респондентів перед приїздом мав мало правдивої інформації про місто та Україну. Розташований на схід від кордону з ЄС, Львів залишався для них маловідомим. Він асоціювався їм з гарними будинками та з важчими, ніж у Західній Європі, умовами життям. Те, що тут є культурне розмаїття, респонденти дізналися лише під час свого перебування. До цього, Львів був невідомою територією для них, і уявлення про нього часто були стереотипними. Тому деякі люди сповільнювали інтеграцію з місцевою культурою, обмежуючи контакти з львів'янами. З цієї причини, першими труднощами, з якими вони стикалися, часто була українська мова. Мова завжди вимагає розуміння конкретних правил та свідомого використання умовних знаків. Мови існують лише, якщо особи, які використовують їх – розуміються між собою. Таким чином, комунікація є похідною, як і співпраця та відкритість до нових культур. Як казала одна з досліджуваних з Німеччини: “Основною проблемою завжди була комунікація. Я не знала російської і української. У мене були деякі уроки російською, але це були лише фрази першої необхідності, без граматики. Люди у Львові не говорили англійською. І на початку це дуже ускладняло спілкування. У нас був перекладач, але ця жінка не завжди мала час. Тоді я почала відвідувати уроки української і все стало значно краще. Іншою проблемою стали культурні відмінності. Перш за все у тому що стосується пунктуальності – німецьке та українське відчуття часу відрізняються”.

Деякі з моїх співрозмовників знали мову перед прибуттям. Один з респондентів, з Канади, так згадував перше перебування в Україні: “Перед моїм приїздом до Львова, в Україні я була тричі. Хотіла дізнатися про свою культуру, сім'ю та її історію. Хотіла там жити і вчитися. Знаю українську культуру в Канаді, але вона зовсім інша. Перший раз, коли приїхала в Україну, то була шокована. Першим містом був Київ. Київ – не Львів. Більшість розмовляють російською, багато заможних людей. Коли приїхала до Львова, то не знала, що станеться зі мною тут, бо перед цим колись провела там лише два тижні канікул з батьками. У той час, мій двоюрідний брат показав мені все. Він взяв мене скрізь, розповів про історію, тому що я була туристом. Так що я мала хороший знімок Львова в моїй голові, це був прекрасний час літніх канікул”.

Повсякденне життя у Львові

Після подолання мовного бар'єру, з'являються культурні відмінності. Погане знання української мови було проблемою на початку перебування у Львові. Ще однією проблемою стала відсутність відкритості у висловленні думок. Це було особливо важко в критиці щодо іноземців. Не було обміну думками, ідеями чи конструктивними діями. Як сказав один з респондентів: “Їм було складно сказати нам, що це погана ідея чи вчинок. Вони завжди казали, що все нормально, жодних проблем. Проблеми однак були, бо ми не знали, як поводитися в роботі з дітьми-аутистами. Лише голова органі-

зації згодом сказала нам, що саме потрібно робити. Проблема в тому, що я вважаю, що вони не хотіли сказати нам що-небудь неприємне, бо хотіли з нами дружити. Якщо ви хочете розвинути організацію, то повинні бути готові до критики”.

За словами іншого співрозмовника: “Були труднощі, як і в Латинській Америці. Дуже часто ми чули: “Не хвилюйся, все буде добре”. Так казали навіть, якщо була проблема. Такий неймовірний оптимізм. Якщо у вас є проблеми і хтось каже вам – не хвилюйся, то ви не хочете чути “не хвилюйтеся”. Ви хочете вирішити проблему. Наприклад, ми хотіли зробити швидко рекламу і деякі інші речі, але ніколи не встигали. Я чула – спокійно, не переживай. Впевнена, ми могли б робити більше, але нам для цього слід було поспішати”.

Труднощі в повсякденному житті у Львові. Чинники виключення, які зазвичай зазначали досліджувані, це: брак написів іноземними мовами, мап про курсування маршруток і інформації про місця зупинок. Людина, яка не знала Львова, завжди мала багато проблем із дезорганізованим міським громадським транспортом. Майже ніде не було інформації про місця зупинок та графік руху автобусів. Ще одним викликом, чинником виключення, стали відносини з владою. Це стосується контактів з усіма повноваженими особами, з якими іноземці, що живуть у Львові, повинні мати справу. З інформації респодента з Польщі: “Коли домагалася візи, то відчувала ставлення, наче до ворога народу. Вони казали, що, можливо, я шпигун. Один чиновник запитав, що я тут роблю. Відповіла, що працюю волонтером. Чиновник сказав, що не впевнений, чи повинна я отримати візу, бо можу бути шпигуном”¹. Це не поодинокий випадок. У всіх місцях, в яких люди мають владу над іншими, стараються використати цю залежність. Особливо це стосується міліції та начальства на роботі.

Найбільшим чинником залучення і притягання до Львова досліджувані називали гостинність жителів міста та країни: “Коли був у гостях, то всі намагалися мене прийняти і дати що лишень було в хаті. Навіть, якщо не було нічого”, – пояснював співрозмовник із Франції. Також у міському транспорті, люди допомагали: “Один раз їхав у трамваї, повертаючись з сумками з ринку. Багато людей було в маршрутці, а жінка похилого віку сказала мені, аби дав свої сумки їй на коліна”.

Найбільш привабливим місцем у Львові є площа Ринок. Більшість респондентів вважає, що молоді українці без проблем зав’язують контакти з іноземцями. Вони дуже сприйнятливі до нових ідей, особливо для контактів із особами з-за кордону. І це попри мовні бар’єри. На цій площі можна гарно провести час чи познайомитися. Як пояснила одна зі співрозмовниць: “Я була дуже здивована тим, що у Львові так багато людей, що місто таке живе”. По друге, у Львові багато торговців на базарах. У моїй голові картина міста, багатого на торгівлю і старих жінок з їх сумками-багажами. Їм доводиться багато працювали, аби заробити трохи грошей. Тож Львів можна вважати напіввідкритою системою. Чинники виключення відрізняються залежно від рівня акультурації, яка складається з двох етапів. У першому періоді, коли іноземець є гостем міста. Тоді найбільш поширеною проблемою є інфраструктура, транспорт і культурні відмін-

¹ Всупереч повсякденним знанням, у 2011 році, коли ця стаття була редагована, полякам потрібно було мати візу на перебування в Україні довше ніж на три місяці.

ності, як-от відчуття часу. На другому етапі, коли трохи знаєш місто і його культуру, то бар'єрами були ментальні відмінності, особливо явні у праці. У щоденному житті підхід до клієнта відрізняється залежно від місця. У центрі Львова, де багато туристів, продавець чемніший. У віддалених районах ставлення до покупців гірше.

Повільно здійснюється перехід від замкнутої системи до відкритої. За словами українського соціолога, який займається трансформацією суспільства С. Л. Катаєва, найважливішими перетвореннями є зміна форми і якості соціального життя. Цей процес триває впродовж 20 років. У цей період ви можете стикатися з перешкодами та з залишками колишнього режиму: зарозумілістю, бажанням домінувати над іншими, грубою поведінкою з клієнтами або відсутністю віри у те, що має вплив на оточення. Важливим тестом і каталізатором цих змін буде Євро-2012. Ми вже бачимо перші симптоми змін – у центрі міста і на популярних туристичних маршрутах є таблички з назвами вулиць, написані латиницею – для тих, хто взагалі не знає кирилиці.

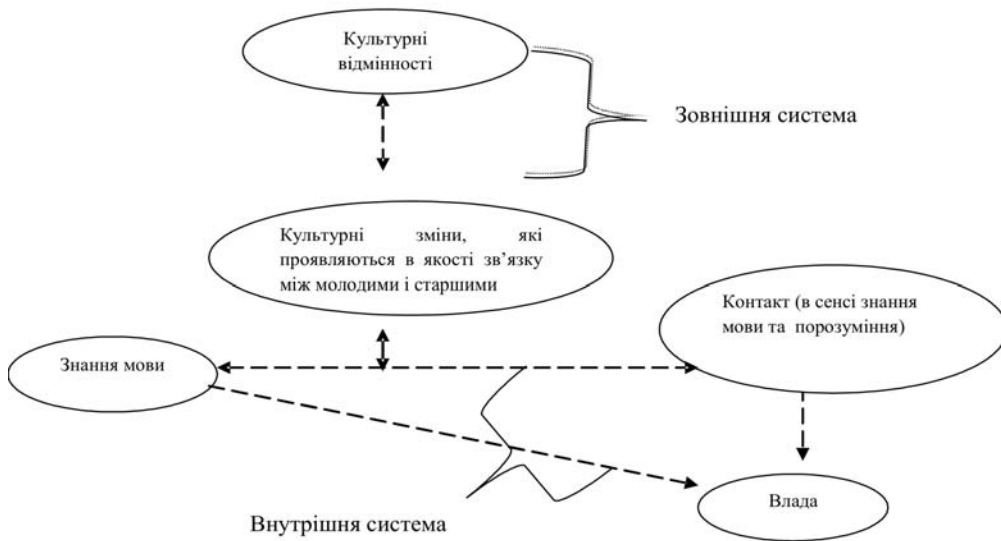

Схема 1. Напівзакрита соціокультурна система

Схема, що ілюструє напівзакриту систему – спосіб і звичка (акультурація) до щоденного життя у Львові. Те, чи вона фактично замкнута, визначає правильне співвідношення і перебіг кожного етапу функціонування внутрішньої та зовнішньої систем.

Незалежно від мети нашого перебування у Львові, можемо говорити про два обличчя міста. Галасливе, багатолюдне та багате на події, яке можна побачити влітку, під час туристичного сезону. Друге обличчя можна побачити після закінчення сезону. Як казав один з досліджуваних інформаторів: "Львів дуже мені сподобався зимою. Хоча це дивно, тому що є дуже холодно. Але він є тоді більш справжнім. Коли я побачила зимовий Львів – відразу полюбила його. Це був час, коли нічого не треба робити, нікуди йти. Ми пішли в місто, щоб приємно провести час. Просто, справжнє обличчя міста, його барви та крайнощі можна пізнати тільки тоді, коли в ньому поживеш.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Znanięcki F.* Selekcja i określanie danych naukowych / F. Znanięcki // *Metoda Socjologii. Wybór tekstów, wstęp i przekład E. Haias*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009. S. 44.
2. *Giddens A.* Kultura i społeczeństwo / A. Giddens // *Socjologia. Przekład Alina Szulżycka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008. S. 45.
3. *Olechnicki K.* Wywiad z użyciem fotografii / K. Olechnicki // *Antropologia obrazu. Oficyna Naukowa*, Warszawa 2003. S. 171.
4. *Катаєв С. Л.* Сучасне українське суспільство: навч. посіб. Центр учбової літератури. Київ 2006. – С. 200.

IS L'VIV OPEN FOR THE WORLD? EXPERIENCES OF YOUNG FOREIGNERS IN L'VIV

The content of the depth interviews with young people that use to live in Lviv for some time is analysed. The mechanisms of social inclusion and exclusion of foreigners are studied. The theory of the inner system by F. Znanecki is verified.

Key words: barriers, mechanisms of social inclusion and exclusion of foreigners, cultural differences, halfopen systems.

ЯВЛЯЕТСЯ ЛИ ЛЬВОВ ОТКРЫТЫМ ДЛЯ МИРА? ОПЫТ МОЛОДЫХ ИНОСТРАНЦЕВ ВО ЛЬВОВЕ

Анализируются глубинные интервью с молодыми иностранцами которые имеют опыт проживания во Львове. Изучаются механизмы социальной эксклюзии и инклюзии иностранцев. Верифицируется теория внутренних систем Ф. Знанецкого.

Ключевые слова: барьеры, механизмы социальной инклюзии и эксклюзии, культурные отличия, полукрытые системы.

Стаття надійшла до редколегії 14.05.2011

Прийнята до друку 12.06.2011

УДК 316.74

ІНТЕГРАЦІЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ЕТНОМОВНІ АСПЕКТИ

Р. Д. Куртсеітов

*Кримський інженерно-педагогічний університет,
95035 м. Сімферополь, вул. м. Жукова, 27, кв.52, Україна,
kurtseitov@mail.ru*

У статті розглянуто соціокультурні й етномовні аспекти інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство; особливості реінтеграції в кримське співтовариство; вплив наслідків тривалого перебування в місцях депортації на мовну ідентичність; функціонування кримськотатарської мови в системі освіти Автономної Республіки Крим; шляхи вирішення існуючих проблем.

Ключові слова: депортація, інтеграція, реінтеграція, кримськотатарська мова, система освіти, функціонування мови, етнічна ідентичність.

Значні за своїми масштабами міграційні процеси на пострадянському просторі спричинені головно соціально-економічними та політичними причинами. До основних причин можна віднести і бажання депортованих тоталітарним радянським режимом під час Другої світової війни народів та етнічних груп повернутися до місць історичного проживання, зберегти свою етнічну ідентичність, створити для себе безпечні умови проживання [1].

Масове повернення до Криму кримських татар та представників етнічних груп (вірмен, болгар, греків і німців) породило проблему їхньої інтеграції в українське суспільство. Одним із суттєвих чинників, що впливають на цей процес, стало задоволення культурних, освітніх та мовних потреб репатріантів.

Соціально-економічні, освітні, мовні, демографічні проблеми репатріантів стали предметом вивчення різних наукових закладів й окремих дослідників.

А. М. Емірова розробляє проблеми функціонування й використання кримськотатарської мови в різних сферах [2]. І. М. Прибиткова (Інститут соціології НАН України) досліджувала проблему впливу інституту громадянства на процеси повернення й облаштованості раніше депортованих народів й осіб у Криму [3]. О. А. Габрієлян, С. О. Єфімов, В. П. Петров досліджували проблему повернення й облаштованості репатріантів [4]. С. М. Червонна значну частину своїх праць присвятила історії розвитку і збереження кримськотатарської культури [5]. Наукові співробітники Державного інституту проблем сім'ї й молоді досліджували проблеми кримськотатарської молоді і, в тому числі, питання освіти [6]. Національний інститут стратегічних досліджень займався питаннями інтеграції кримських татар в українське суспільство [7].

На сьогодні є беззаперечні досягнення у цій сфері, водночас є складні невирішені проблеми в етномовній галузі, від своєчасного наукового осмислення і вирішення яких багато в чому залежатиме успішна реінтеграція кримських татар в кримський соціум який є частиною українського суспільства, соціальна стабільність і гармонійний розвиток міжетнічних відносин у Криму.

Дослідження проблем, пов'язаних з функціонуванням мов у різних сферах АР Крим і в тому числі у сфері освіти, має окрім наукової актуальності, велику практичну значущість, вимагає коректного і зваженого підходу до неї.

Мета статті – проаналізувати соціокультурні та етномовні аспекти реінтеграції кримських татар у кримське суспільство як частини українського соціуму, роль і місце найважливішого із соціальних інститутів – освіти в цьому процесі, ступінь задоволення потреб на вивчення та навчання рідною мовою в системі освіти Автономної Республіки Крим.

Для розуміння змісту сучасних інтеграційних процесів необхідно знати їх передісторію, як тоталітарний режим намагався вирішити “кримськотатарську проблему” весь післявоєнний період, його безуспішні дії з “вкорінення” –асимілювання народу в місцях заслання.

Одним із завдань статті є вироблення рекомендацій для вирішення наявних у цій сфері проблем.

Серед міграційних потоків особливе місце займає процес репатріації репресованих народів-етносів, тотально висланих у роки Другої світової війни з територій історичного проживання (усього 14 народів і етнічних груп) і яких тривалий час утримували в місцях заслання. Частину репресованих народів (балкарці, карачаївці, калмики, інгуші, чеченці) після ХХ з'їзду КПРС, що вперше засудив злочини тоталітарного режиму, було повернено й частково реабілітовано; були відновлені їхні національно-територіальні автономії. Щодо кримських татар, німців Поволжя, турків-месхетинців, етнічних груп вірмен, болгар, греків та інших – був скасований режим спецпоселень, але зберігалася система негласних обмежень. Були вжиті окремі незначні заходи щодо задоволення культурних запитів (видання газет, художньої літератури тощо), загалом система заходів з обмеження особистих і колективних прав, насильницького утримання в місцях спецпоселень зберігалася аж до розпаду СРСР.

Варварські методи, які застосовувалися при здійсненні депортації, призвели до масової загибелі дітей, жінок, людей похилого віку, що склали абсолютну більшість у соціально-демографічній структурі депортованих (за перші два роки перебування у місцях заслання померло 46,2% кримських татар). Були ліквідовані національні автономії, система освіти на рідних мовах, установи культури, організовано зібрані і спалені книжкові фонди бібліотек та приватних зібрань, уся наукова, навчальна, художня та інша література на мовах репресованих народів. Змінено назви населених пунктів (у Криму близько 1200), розорані багатомісячні кладовища (у Криму понад 1500). Конфісковано все рухоме й нерухоме майно депортованих громадян.

Депортація порушила національну цілісність, компактність проживання в природно-історичних умовах, створила високий ступінь дисперсності розселення, змінила етнокультурне оточення, звичне середовище проживання і позбавила основних

національно-культурних інститутів. Два-три покоління етносу народилися і вирости в місцях заслання, не мали можливості вивчати рідну мову й отримувати нею освіту. Соціокультурна спадкоємність поколінь значною мірою була порушена й обмежувалася лише сім'єю і національною громадою за місцем проживання. Держава створила жорстку систему обмеження прав і свобод за етнічною ознакою, 48 антиконституційних законодавчих та нормативних актів СРСР і союзних республік обмежували права репресованого кримськотатарського народу та етнічних груп, депортованих з Криму. Укази Президії Верховної Ради СРСР, прийняті в різний час, у концентрованому вигляді відбивають політику тоталітарної держави відносно низки репресованих народів і зокрема кримськотатарського. В Указі від 26 листопада 1948 року йшлося про таке: "... встановити, що переселення у віддалені райони Радянського Союзу зазначених вище осіб (чеченців, карачаївців, інгушів, балкарців, калмиків, німців, кримських татар та інших) проведено навечно, без права повернення їх до колишніх місць проживання", "за самовільний виїзд, втечу з місць спецпоселень ... за цей злочин 20 років каторжних робіт". Через вісім років Указ від 28 квітня 1956 року скасував режим спецпоселень, але другий пункт його визначав "... вони не мають права повертатися в місця, звідки були виселені". Вищий законодавчий орган радянської України позбавляв кримськотатарський народ етнічної батьківщини, матеріальної і духовної культури, можливості повноцінного розвитку. Наступний Указ від 5 вересня 1967 року знімав необґрунтовані звинувачення з народу, проте скасовував етнонім "кримські татари", і вводив нове поняття - "татари, які раніше проживали в Криму" або просто "татари", поширюючи на нього етнонім іншого тюркського етносу – татар Поволжя.

Зміна етноніма проводилася з далекосяжними цілями. Кримських татар і кримськотатарську мову було виключено з реєстру народів і мов СРСР. Аж до самої "перебудови" і "гласності" протягом десятиліть на всій території СРСР у періодичних виданнях, радіо і телебаченні кримські татари і, пов'язана з ними тематика, перебували під суворою заборонаю і наглядом різних каральних органів. В Узбецькій РСР, де тільки з 1957 року стала видаватися художня література і республіканська газета кримськотатарською мовою (без зазначення мови видання), у вихідних даних книг та інших друкованих видань довгі роки мова видання вказувалася як татарська, що не відповідало дійсності. Така ж ситуація була на філологічному факультеті в Ташкентському педагогічному інституті, де після Указу Президії Верховної Ради СРСР 1967 року в 1968 році була відкрита спеціальність для підготовки вчителів з кримськотатарської мови та літератури. В офіційних документах і в дипломах випускників вказувалася спеціальність "татарська мова та література", що також не відповідало дійсності, тому що татарська мова належить до іншої підгрупи тюркських мов, а випускники не мали відповідну кваліфікацію і право викладати цю мову. За весь період перебування в місцях депортації було видано всього два шкільних підручники з кримськотатарської мови для початкових класів і один з літератури.

Каральна система виключно за етнічною ознакою вживала жорсткі репресивні заходи відносно кожного кримського татарина, який насмілювався повернутися на історичну батьківщину. У 60–80 роки ХХ століття сотні людей були засуджені місцевими судами й притягнуті до різних адміністративних покарань у Кримській області

за порушення паспортного режиму, тисячі повторно виселені за її межі. У Херсонській та Запорізькій областях Української РСР і Краснодарського краю РРФСР з'явилися селища компактного проживання кримських татар.

З метою придушення національного руху кримськотатарського народу за повернення на історичну Батьківщину та відновлення зневажених прав, а також утримання німецького населення депортованого в Казахську РСР від еміграції у ФРН радянське керівництво пішло на масштабний етнічний експеримент. Замість ліквідованих після депортації кримськотатарського народу – Кримської АРСР і німців – АРСР німців Поволжя, на засіданні Політбюро ЦК КПРС від 13 травня 1979 приймає рішення про створення автономних національно-державних утворень у місцях заслання. Зокрема автономної області для німців в Казахській РСР і автономного повіту для кримських татар в Узбецькій РСР [8].

Реалізація цього “етнічного проекту” з перших днів зіткнулася з серйозними труднощами. Казахське населення виступило з різким неприйняттям такого рішення, німецьке населення не тільки виявило повну байдужість до цього “проекту”, а й, навпаки, відповіло на це посиленням еміграції з країни. Прийняте рішення щодо німецької автономії були змушені скасувати на початковій стадії реалізації.

Експеримент з кримськотатарським народом був тривалішим за часом, цілеспрямованим і жорстким у виконанні. Для “кримськотатарської автономії” в Узбецькій РСР виділили два пустельних райони в Кашкадар’їнській області – Мубарекський і Бахорістанський. Використовуючи важелі партійного тиску, всю номенклатуру керівництва двох районів та міста Мубарек призначили з комуністів кримських татар, розгорнули будівництво радгоспів, стали видавати районні газети кримськотатарською мовою. Однією з основних цілей ініціаторів цього проекту було збільшення дисперсності розселення кримських татар і створення умов для їхньої етнічної асиміляції.

Дії влади викликали рішучий бойкот і протести з боку кримських татар, почалися голодування студентів-випускників ВНЗів – кримських татар, яких, всупереч їхній волі, намагалися скерувати в цю “автономію”. Бойкот і опір проти нав’язуваної “автономії” призвели до того, що черговий радянський етнічний експеримент повністю провалився. Синхронно з початком реалізації “Мубарекської автономії” керівництво Кримської області при загальній координації дій з Києва та Москви із застосуванням найжорсткіших адміністративних, судових та силових заходів у 1979 році зуміло блокувати самовільне повернення кримських татар на Батьківщину і повторно виселити за межі області всі не прописані кримськотатарські родини [9].

Проїшли роки активної боротьби за повернення на історичну Батьківщину і відновлення прав. Тільки після прийняття 14 листопада 1989 року Декларації Верховної Ради СРСР “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що піддалися насильницькому переселенню, і забезпечення їх прав” стало можливим масове повернення кримських татар на історичну Батьківщину і реінтеграція в кримське та інтеграція в українське суспільства [10].

Незважаючи на шалений тиск тоталітарної системи, кримської влади і шовіністичних організацій, самостійне повернення, що почалося у 60-х роках, на початку 90-х років минулого століття набуло масового характеру, це дало змогу близько 300

тисячам кримських татар повернутися на історичну батьківщину, більше 100 тисяч все ще залишаються у місцях заслання.

Реінтеграція в кримське суспільство та інтеграція в українське суспільство виявилася досить складною, при тому, що не існувало мовного бар'єру, всі кримські татари володіють російською мовою, яка домінує в Криму. Репатріанти жили в одній країні, що й місцеве населення, освітні та професійні стандарти були єдині на всій території СРСР. Ціннісно-нормативні установки формувалися в умовах домінуючої радянської ідеології. Репатріанти не вимагали повернення незаконно забраного в них житла. У складних соціально-економічних і політичних умовах проявилася найвища творча сила народу, більше 90% власними силами стали будувати собі житло, облаштовувати побут, починати інтегруватися в уже існуючі та створювати нові освітні, наукові, професійні структури.

Завдяки настановам у родинах, що тільки освіта та висока професійна кваліфікація дозволять на рівних конкурувати з місцевим населенням і посісти гідне місце у суспільстві, освітній рівень кримських татар став швидко рости. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року, коли вперше за післявоєнні роки їх внесли до реєстру народів СРСР і відновили етнонім "Кримські татари" [11], опинилися на третьому місці в СРСР за кількістю осіб з вищою освітою на тисячу осіб.

У 80-ті роки минулого століття в Узбецькій РСР представники народу очолювали міністерства будівництва, легкої промисловості, автомобільного транспорту, лісового господарства, великі промислові підприємства, наукові установи, радгоспи. За роки, проведені в місцях заслання, змінилася соціально-демографічна структура етносу, розселений після депортації народ у більшості своїй у сільській місцевості, в умовах спецпоселень був змушений виконувати здебільшого важку малокваліфіковану роботу. У наступні десятиліття завдяки наполегливій праці його становище змінилося, за даними останнього радянського перепису 1989 року він на 68,9% був міським.

Порівняно із післявоєнним облаштуванням масове повернення і облаштування на Батьківщині збіглося з розпадом СРСР, появою нових незалежних держав зі своїми кордонами, громадянством, митницями, зі зміною суспільного устрою, появою інституту приватної власності та системною кризою, яка охопила весь пострадянський простір, крахом радянської грошової системи і, як наслідок, знеціненням грошових внесків громадян. Починається важкий процес відродження кримськотатарської мови і системи освіти рідною мовою. В окремих школах Криму організовується факультативне вивчення кримськотатарської мови з подальшим переходом до її вивчення як предмета. В Криму починають видаватися перші після півстолітньої перерви підручники та навчальні посібники для шкіл і ВНЗ кримськотатарською мовою.

У 1990 році з Ташкентського педагогічного інституту ім. Нізамі були переведені кафедра кримськотатарської мови і літератури та студенти відділення кримськотатарської мови і літератури в Сімферопольський державний університет. У 1993 році був відкритий Кримський державний інженерно-педагогічний університет для вирішення питань, пов'язаних із відродженням освіти кримськотатарського народу та етнічних груп, висланих за національною ознакою. Була відкрита кафедра кримськотатарської мови і літератури та проведений перший набір студентів за спеціальністю "Кримсько-

татарська мова і література”. До теперішнього часу захищено більше 20 дисертацій з кримськотатарського мовознавства та літературознавства, близько 40 осіб навчається в аспірантурі та докторантурі. Наукові дослідження охоплюють усі основні напрями мовознавства, видаються наукові монографії та журнали.

У 1993 році відкривається перша школа з кримськотатарською мовою навчання (нині їх 15). Цьому певною мірою сприяло закріплення в Конституції Криму 1992 року за кримськотатарською мовою статусу державної мови поряд із російською та українською мовами. Проте в розвитку цього положення Конституції Криму не були прийняті нормативні акти з метою практичної їх реалізації. У 1995 році була скасована Конституція АРК 1992 року. Існуюча в Україні на цей час законодавча і нормативна база, на основі якої здійснюється функціонування мов, вивчення та навчання ними відповідає міжнародним вимогам. Конституція України (ст. 10, 11, 53), Закон України “Про освіту” (ст. 3, 16, 50, 59, 60), Закон України “Про місцеве самоврядування” (ст. 32), Конституція Автономної Республіки Крим (ст. 10, 11, 12, 13), Закон України “Про мови в Україні”, Закон України “Про національні меншини України” та інші законодавчі акти гарантують громадянам України вивчення рідної мови і навчання на ній. “Європейська хартія регіональних мов або мов меншин” в Україні була остаточно ратифікована Верховною Радою України 15 травня 2003 року і набула чинності з 1-го січня 2006 року. Україна як держава взяла на себе зобов’язання щодо збереження та розвитку 13 мов, у тому числі і кримськотатарської. На відміну від решти 12 мов національних меншин-діаспор, кримські татари є корінним народом України і не мають свого державного утворення за її межами, яке могло б зберегти і розвивати кримськотатарську мову.

За даними перепису населення України 2001 року 93% кримських татар назвали рідною кримськотатарську мову, що свідчить, насамперед, про високий рівень національної самосвідомості, але не відображає рівень володіння ними рідною мовою. За даними наших досліджень серед кримських татар тільки 8,8% мономовні, двомовні – 39,4%, тримовні – 50,3%, 94,2% володіють російською мовою, 30,9% – узбецькою, українською – 15,6%, а також іншими мовами. Рівень володіння кримськотатарською мовою за суб’єктивною оцінкою респондентів виглядає так: 7,1% респондентів не розмовляє рідною мовою, розуміють і розмовляють на побутовому рівні – 72,5%, у більшості випадків з дуже обмеженим лексичним запасом, 16,5% володіють літературною мовою і тільки 5,8% можуть писати нею, головню це вчителі кримськотатарської мови, певна частина творчої інтелігенції, журналісти, деяка частина політичної еліти, частина молоді.

Тривала відсутність освіти рідною мовою, проживання в іноетнічному середовищі призвело до ослаблення комунікативної потужності мови, максимального звуження сфери її застосування: 72,7% респондентів застосовують мову в побутовій сфері, і тільки 15,8% в інших.

Ми виявили параметри функціонування кримськотатарської мови. Спілкуючись у родинях, використовують тільки кримськотатарську мову 9,8% і 28,1% використовують більше кримськотатарську, ніж російську мову, тоді як 21,1% розмовляють в родині повністю або зазвичай російською. Вирішення гострої мовної проблеми можливе тільки в межах відроджуваної системи освіти рідними мовами в Криму.

Станом на 2011 рік в АР Крим функціонує 469 дитячих дошкільних установ, серед яких з українською мовою навчання і виховання – 3 (усього 87 груп), з кримськотатарською мовою – 1 (23 групи). Існуюча мономовна система дитячих дошкільних установ є постійно діючим механізмом мовної асиміляції українських, кримськотатарських дітей і дітей національних меншин. Така система не враховує зміни в етнотомографічній структурі населення і мовні потреби більше 45% населення.

У загальноосвітніх школах Автономної Республіки Крим навчається 34 405 кримськотатарських дітей, серед них тільки 8,5% – у школах з рідною мовою навчання. Абсолютна більшість (91,5%) навчається в школах з російською мовою навчання, серед них 7,8% – в класах з рідною мовою навчання в школах з двома–трьома мовами навчання, головню в початковій школі. У навчальних планах шкіл з російською мовою навчання не відводиться час на вивчення кримськотатарської мови і літератури, тільки за рахунок її варіативної частини включається мінімальна кількість годин, яких у 3–4 рази менше, ніж годин, відведених на вивчення державної та російської мови. Державна, російська та іноземна мови вивчаються обов'язково й лише рідна – за бажанням, яке часто не задовольняється через різні причини. У 2010–2011 навчальному році 7772 учнів (23%) з різних причин не вивчають рідну мову взагалі. Кількість тих хто не вивчають і вивчають кримськотатарську мову факультативно становить більше 30% усіх учнів кримських татар. Відповідно, третина чисельності дітей не мають навіть теоретичних шансів оволодіти рідною мовою в школі.

52,6% вивчають рідну мову і літературу як предмет, але так само не повною мірою задовольняють свої мовні потреби. У початковій школі рекомендується на вивчення рідної мови і читання всього 2 години на тиждень, фактично – 1 годину на тиждень. У класах 2 ступеня керівникам шкіл МОНМС АРК рекомендує виділяти 3 години на мову і літературу на тиждень, але в більшості шкіл ця вимога не витримується. У класах 3 ступеня (10–11 класи), у профільних гуманітарних класах виділяється до 3,5 години на тиждень, але в цих класах навчається лише частина учнів. Забезпеченість підручниками на кримськотатарській мові далека від потреб.

Чисельність учнів кримських татар складає 19,1% (майже кожен п'ятий), українців – приблизно 24,3% (майже кожен четвертий). Решта (56,6%) – росіяни та представники етнічних груп, які навчаються російською мовою. Загальноосвітні навчальні заклади з українською мовою навчання складають 1,2% (7 шкіл), з кримськотатарською мовою навчання – 2,5% (15 шкіл), школи з російською мовою навчання – 96,3% (578 шкіл).

Сучасна структура загальноосвітніх шкіл Автономної Республіки Крим також не відповідає поліетнічній структурі населення. У той же час в Україні є досвід вирішення мовних проблем. У Чернівецькій області 151 тисяч румунів мають 94 школи з румунською мовою навчання (27 400 учнів), у Закарпатській області 156, 6 тис. угорців мають 69 шкіл з угорською мовою навчання (20,2 тис. учнів).

Чисельність кримських татар у Криму майже дорівнює загальній чисельності румунів та угорців у Чернівецькій та Закарпатській областях. Проте кількість шкіл з кримськотатарською мовою навчання менша у 10 разів.

Проблема збереження і розвитку кримськотатарської мови в Автономній Респуб-

ліці Крим в останні роки не тільки не втратила своєї актуальності, а й, навпаки, різко загострилася.

Отже, можемо зробити такі висновки:

1. Інтеграція кримськотатарського народу в українське суспільство проходить досить успішно, при цьому мовні потреби репатріантів задовольняються не повною мірою, найбільш складні проблеми є в сфері освіти.

2. Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України та Автономної Республіки Крим, органи виконавчої влади всіх рівнів, органи місцевого самоврядування у своїй діяльності зобов'язані суворо виконувати положення Конституції України, законодавчих та нормативних актів, що стосуються мовної сфери. Створювати рівні умови для задоволення освітніх потреб рідною мовою, вивчення її та навчання рідною мовою для представників корінних народів і національних меншин, що проживають в Україні.

3. Для вирішення наявних проблем у мовній сфері слід використовувати наукові розробки та рекомендації численних науково-практичних конференцій, круглих столів за участю міжнародних експертів, досвід європейських і пострадянських держав.

4. Українська мова є державною в країні, російська мова в Автономній Республіці Крим фактично є офіційною. Для відродження та розвитку, відновлення усіх функцій кримськотатарської мови, що втратилися в результаті злочинної депортації і подальшого геноциду, складовою частиною якого була політика лінгвоциду кримськотатарського народу із запереченням самого існування етносу та його мови, треба враховувати те, що кримськотатарська мова мала вже двічі статус державної (в Кримській АРСР 1921–1945 рр. і в 1992–1995 рр.), й надати їй статус однієї з офіційних мов на території Автономної Республіки Крим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Основные тенденции миграции и иммиграции населения в странах Европы и Центральной Азии: проблемы и пути их урегулирования. Материалы международного круглого стола / [за ред. О.В. Бутенко, О.О. Черкез, О.Г. Ларіна]. – Одеса: ТОВ “Елтон”, 2011. – 212 с.
2. Эмирова А. М. Учебные словари как инструмент возрождения и развития крымскотатарского языка / А.М. Эмирова // Избранные научные работы. – Симферополь: Крымское гос.уч.-пед. изд-во, 2008. – С. 272–277
3. Прибыткова И. Влияние института гражданства на процессы возвращения и обустройства ранее депортированных народов и лиц в Крыму / И. Прибыткова. – Киев: “Компания ВАИТЭ”, 1997. – 204 с.
4. Габриелян О. А. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / О.А. Габриелян, С.А. Ефимов, В.П. Петров. – Симферополь: Издательский Дом “Амена”, 1998. – 340 с.
5. Червонная С. М. Тюркский мир юго-восточной Европы. Крым – Северный Кавказ / С. М. Червонная. – Берлин: Институт тюркологии Свободного Берлинского Университета, 2000. – 346 с.
6. Соціальні орієнтири, запити та інтереси кримськотатарської молоді: Аналітичний звіт / О. О. Яременко, О. А. Ганюков, О. В. Бабак, О. М. Балакірева, К. О. Ващенко та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 159 с.

7. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень / А. Гальчинський, О. Власюк, С. Здіорук та ін. – К.: НІСД, 2004. – 41 с.
8. *Ханья Сиро*. Целиноград, 1979г.: К вопросу о несостоявшейся немецкой автономии в Казахстане. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://src-h/slav/hokudai/ac/jp/publ...0-resnotes.pdf>
9. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Документи. Факти. Свідчення. (1917–1991) / [упоряд.:Ю.Белуха, О.Власенко]. – К: Муз. Україна, 2004. – 464 с.
10. Декларация Верховного Совета СССР. О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечению их прав // Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Документи. Факти. Свідчення. (1917–1991). – К: Муз. Україна, 2004. – С. 415-416.
11. Словари национальностей и языков для кодирования ответов 8 и 9 вопросы переписных листов (о национальности, родном языке и другом языке народов СССР) Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М: Государственный комитет СССР по статистике, 1988. – 62 с.

CRIMEAN TATAR PEOPLE INTEGRATION INTO UKRAINIAN SOCIETY: SOCIOCULTURAL AND ETHNOLANGUAGE ASPECTS

R. D. Kurtseitov

*Crimean university of Pedagogics and Engineering,
95035, Simferopol, m. Zhukova str. 27, ap. 52, Ukraine,
kurtseitov@mail.ru*

The article reviews sociocultural and ethnolanguage aspects of Crimean Tatar population into Ukrainian society; the peculiarities of reintegration into Crimean association; consequences of lasting presence influence in the territories of deportation on the language identity; Crimean Tatar language functioning in the educational system of Crimean Autonomous Republic, its condition, ways of existing problems solving.

Key words: deportation, integration, reintegration, Crimean Tatar language, educational system, language functioning, ethnic identity.

ИНТЕГРАЦИЯ КРЫМСКОТАТАРСКОГО НАРОДА В УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ И ЭТНОЯЗЫКОВЫЕ АСПЕКТЫ

Р. Д. Куртсеітов

*Крымский инженерно-педагогический университет,
95035 м. Симферополь, ул. м. Жукова, 27, кв. 52, Украина,
kurtseitov@mail.ru*

В статье рассматриваются социокультурные и этноязыковые аспекты интеграции крымскотатарского народа в украинское общество; особенности реинтеграции в крымское сообщество; влияние последствий длительного нахождения в местах депортации на языковую идентичность; функционирование крымскотатарского языка в системе образования Автономной Республики Крым, его состояние, пути решения существующих проблем.

Ключевые слова: депортация, интеграция, реинтеграция, крымскотатарский язык, система образования, функционирование языка, этническая идентичность.

УДК 303.82

ЗАСТОСУВАННЯ ТАКТИКИ КЕЙС-СТАДІ У ВИВЧЕННІ СПІЛЬНОТ ВЗАЄМОДОПОМОГИ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

О. Б. Іванкова-Стецюк

*Інститут народознавства НАН України,
пр. Свободи, 15, Львів, 79000,
is.oksan@gmail.com*

Статтю присвячено особливостям методології дослідження спільноти закритого типу. Наведено приклад використання тактики кейс-стаді як оптимального дизайну включеного спостереження за життям спільноти взаємопідтримки українських мігрантів. Зокрема, розглянуто особливості пошуку контактних осіб, техніки збирання даних та застосування процедури триангуляції.

Ключові слова: кейс-стаді, включене спостереження, мігранти, спільнота.

Тенденція до інтенсифікації зовнішніх міграційних процесів окреслилась в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. на тлі абсолютного та відносного погіршення становища наших співвітчизників, з одного боку, та набуття ними можливостей вільного пересування у просторі глобального суспільства, з іншого. Однак, отримання права на “свободу ігнорувати кордони між країнами” [1, с. 77] далеко не завжди стає запорукою успішного та щасливого життя емігранта. Навпаки, наслідки орієнтації на зовнішню міграцію (зруйновані родини, втрата професійної кваліфікації, суспільне відчуження тощо) лягають важким тягарем на плечі сучасних українців, змушуючи багатьох із них повертатися додому, щоб розпочати своє життя з чистого аркуша. Зазвичай процес реінтеграції відбувається довго та болісно і потребує співучасті осіб зі спорідненим соціальним досвідом [2, с. 301–310]. Тож цілком закономірно, що колишні українські трудові мігранти, намагаючись налагодити своє життя після повернення, утворюють спільноти взаємодопомоги та взаємопідтримки, які функціонують за підтримки Церкви [3, с. 160–167].

На жаль, повсякденне життя такого роду спільнот є латентним для “стороннього” ока, а отже, їх креативний потенціал у відповіді на виклики реінтеграції залишається невивченим та нереалізованим. Відтак на “авансцену” виходять питання методологічного характеру, а саме актуалізується потреба у розробленні та застосуванні гнучкого дослідницького інструментарію, який би уможливив “занурення” дослідника в повсякденне життя осіб із досвідом трудової міграції.

У соціології вже тривалий час існує традиція збирання первинної соціальної інформації шляхом прямої і безпосередньої реєстрації дослідником подій та умов, які

зауважені на момент дослідження або які можна реконструювати за допомогою їх учасників [4, с. 81]. Ця традиція бере свій початок у працях соціологів Чикагської школи і, зокрема, представлена у відомій роботі В. Вайта “Суспільство на розі вулиць”, а також у деяких пізніших дослідженнях (Дж. Саджен, А. Алексеев), але, на жаль, до цього часу не отримала належного розвитку. Зокрема, це стосується сучасних досліджень міграцій: навіть ті автори, які використовують якісну методологію (Й. Альт, І. Ігліцка, С. Вебер) зазвичай обмежуються використанням методу глибинного інтерв’ю в рамках дослідницьких тактик, які передбачають лише налагодження емоційного контакту з інформантом і не зобов’язують соціолога брати участь у житті спільноти (сходження до теорії, біографічний метод, етнографічне дослідження). За такого підходу не завжди вдається уникнути ціннісно-емоційної нейтральності у спогадах інформантів та тлумаченні ними подій, що мали місце в еміграції та / або в період реінтеграції після повернення додому, з одного боку, та формалізації відповідей, з іншого. Таким чином, сучасна соціологія не може похвалитися ґрунтовними дослідженнями, які б відбувалися “тут – і – тепер” – в середовищі реемігрантів, а отже – і розробленими та апробованими дослідницькими інструментаріями, зорієнтованими на виявлення особливостей соціальних практик, здійснюваних повертаннями в рамках самоорганізованих об’єднань. З огляду на вищесказане, мета публікації – вивчити евристичний потенціал тактики кейс-стаді у дослідженні процесу самоорганізації спільнот закритого типу - на матеріалах кейсу спільноти взаємодопомоги реемігрантів. Зокрема, спробуємо продемонструвати переваги та оцінити виклики застосування включеного спостереження як основного методу збору інформації. Емпіричною базою публікації є матеріали дослідницького проекту “Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції” Комісії УГКЦ у справах мігрантів, виконаного за безпосередньою участю автора [5].

Отже, щоб належно проаналізувати феномен спільноти взаємодопомоги українських трудових мігрантів, досліднику необхідно пізнати основні характеристики “осі” процесу її розвитку та дослідити окремі соціальні явища, що утворюють цей процес [6, с. 193–194]. В означеному контексті актуалізується відома методологічна настанова П. Сорокіна щодо необхідності “попереднього розчленування та спрощення умов”, згідно з якою кожен соціолог повинен знайти найпростіший випадок вияву явища суспільного життя, його спрощену модель, вивчаючи яку він отримує нагоду спостерігати за все складнішими фактами як комбінацією простих випадків або як за ускладненим до безконечності образом цієї моделі [7, с. 249–250]. Саме в контексті реалізації цієї методологічної настанови було обрано тактику кейс-стаді; кейс розглядався як певна сукупність взаємозалежних частин, що становлять єдине ціле, яке має просторові та часові межі [8, р. 244]. Роблячи свій вибір на користь використання кейс-стаді ми виходили з подальших міркувань.

По-перше, кейс-стаді дає змогу вивчати унікальність об’єкта шляхом проведення “подвійного” процесу дослідження, здійснюючи спочатку “розвідувальне” дослідження, скероване на вивчення конкретних ситуацій, а уже за “розвідкою” виділяти ключові явища та категорії та включаючи їх у більш узагальнені [9, с. 96–97]. По-друге, кейс-стаді вважається найпридатнішою дослідницькою тактикою у випадках, коли виникає

необхідність дослідити групові та суборганізаційні умови соціальної взаємодії, в тому числі, в контексті об'єднань у вірі [10]. По-третє, кейс-стаді дає підстави до формулювання висновків прикладного характеру, зорієнтованих на вироблення рекомендацій до діяльності. У нашому випадку передбачалося, що результати дослідження стануть у пригоді структурам, які провадять соціальну роботу (державні соціальні інституції, громадські організації, благодійні фонди) та здійснюють духовну опіку (церковні структури) українських трудових мігрантів та їхніх родин.

Водночас при виборі дослідницької тактики брались до уваги і “суб’єктивні” мотивації: позаяк проект здійснювався за підтримки Церкви, учасники дослідницької групи отримали можливість до “входження” в спільноту не унаслідок польових імпровізацій, а в ході використання уже існуючих соціальних зв’язків через духівника спільноти. Така “вихідна” ситуація звела до мінімуму труднощі із встановленням контактів із інформантами. Водночас, при цьому час від часу виникали ризики у “збереженні об’єктивності і побудови ролі дослідника” [11, с. 36–37], було складно не потрапити в певну емоційну залежність від тих, за ким велось спостереження. Тож з метою уникнення “романтизму” як можливого “методологічно глухого кута інтепретативного підходу” [12, с. 17], доводилось застосовувати процедуру триангуляції двох типів – *методичну* (перевірка стійкості результатів, отриманих за допомогою поєднання методів включеного спостереження та глибинного інтерв’ю) та *аналітиків* (проект реалізовувала дослідницька група).

Кейс-стаді дозволяє використання та поєднання низки методів збору інформації. При цьому, як вже зазначалося вище, недостатньо використовується евристичний потенціал включеного спостереження, оптимальним дизайном якого вважають кейс-стаді [4, с. 84]. Вважаємо, що в нашому випадку існує щонайменше три аргументи на користь використання кейс-стаді із застосуванням включеного спостереження, з числа тих, на які звертає увагу Д. Йоргенсен [13, р.16]. По-перше, про феномен самоорганізованої спільноти реемігрантів зовсім мало відомо. По-друге, явище української (ре)еміграції перебуває під завісою стереотипів. По-третє, життя спільноти взаємодопомоги реемігрантів є практично “захованим” від стороннього ока, адже до неї можуть увійти лише особи з визначеним соціальним досвідом [2, с. 301–310]. З огляду на вищесказане, процес спостереження в рамках проекту “*Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції*” було організовано так.

Учасники дослідницької групи, що діяли від імені Комісії УГКЦ у справах мігрантів, виступили в ролі спостерігачів спільноти взаємопідтримки та взаємодопомоги колишніх трудових мігрантів в Україні (м. Дрогобич), не афішуючи свого спостереження та презентуючи себе, з одного боку, учасниками ініціативної групи (див. нижче), а з іншого – особами, які мають опосередкований досвід трудової міграції (на заробітках були їхні близькі, рідні). Емоційне залучення соціологів у процес спілкування було нейтральним; дослідники перебували на рівноправній соціальній дистанції із соціальним середовищем трудових мігрантів. Це уможливило тривалий розгляд об’єкта в природних для нього умовах і тісне зближення з ним та виступило додатковою умовою природності ситуації дослідження, основою довіри і сприятливого ставлення з боку членів спільноти.

Процес спостереження тривав протягом 2009–2010 рр., в ході якого паралельно велися польові замітки під час зустрічей спільноти, що слугували “основою” для описів ситуацій в подальшому, уже “по пам’яті”. При розробленні форми фіксації польових спостережень було використано схему контрольного листа Дж. Спредлі [14, р. 78], яка включала такі маркери: простір (фізичне місцерозташування); актор (діяч): люди, які беруть участь в тому, що відбувається; об’єкт: фізичні предмети, що є в наявності; діяльність: сукупність взаємопов’язаних дій, що здійснюються людьми; акт: окремі дії, що виконуються людьми; час: тимчасове упорядкування того, що відбувається; мета: те, чого люди прагнуть досягти; почуття: емоції, що відчуються і виражаються. Тобто спостерігалось “лише те, що може бути зрозуміло, на що можна дати відповідь і тим самим підготувати відповідну форму, за допомогою якої повідомлення про події може бути прийнято за реальну подію” [15, с. 313]. У ході спостереження, серед інших результатів дослідження, нам вдалося зафіксувати низку механізмів самоорганізації спільноти взаємодопомоги реемігрантів.

“*Створення ініціативної групи*” є одним із головних механізмів “запуску” процесу самоорганізації. “Ініціативна група” формується з активних мирян та священників. У завдання “ініціативної групи” не входить організація спільноти, а лише *ініціювання* її саморозвитку на першій його стадії. Саме тому ініціативну групу не треба ідентифікувати як “керівництво” чи “провід”, швидше – як її інтелектуальне ядро, що є носієм усвідомленої ідентичності трудового мігранта. “Ініціативна група” виникає добровільно і спонтанно (т.зв. явище емерджентності) як результат усвідомлення людиною потреби у об’єднанні і координації зусиль для самодопомоги та допомоги іншим людям з подібною долею. Водночас діє “*ланцюгова реакція*” як один із початкових механізмів самоорганізації спільноти з метою забезпечення явки людей на першій спільній зустрічі. Передбачається, що кожен, хто зацікавлений у зібранні, передає необхідну інформацію та заохочує прийти на зустріч своїх знайомих – трудових мігрантів та членів їхніх родин. Таким чином, виявити ініціативу має змогу кожен, а не лише “ініціативна група”. Для тих учасників спільноти, які незнайомі між собою, або знайомі опосередковано, дієвим способом знайомства є “*дружнє коло*” – почергова самопрезентація, яка підкреслює рівність усіх членів спільноти, незалежно від їхнього соціального статусу.

До особливих способів формування ідентифікаційного простору реемігрантів відносять “*виставку-спогад*”. Остання передбачає “конструювання схожих наративів або міфів про походження” [16, с. 274] шляхом емоційного “занурення” в минуле з використанням зорового ряду і практикується у формі стендів фотографій, на яких відтворено різного роду спільні акції українських трудових мігрантів на церковних парафіях за кордоном (свята, концерти, зустрічі), учасники багатьох із яких є водночас членами спільноти. Окремі стенди можуть бути присвячені поширеним трудовим активностям українців в умовах міграції, зокрема, відтворювати дії доглядальника за важкохворою людиною. На виставці представляються друківані видання (книги, збірки, буклети, брошури, журнали) про життя української громади в еміграції, про головні проблеми та труднощі в житті трудового мігранта – за кордоном і після повернення. Подібним за принципом дії механізмом може бути “*використання домашньої заготовки*” з метою ненав’язливого заохочення учасників групи до активної участі в

житті спільноти взаємопідтримки. Така форма самоорганізації вже з першої зустрічі зорієнтована на усвідомлення членами спільноти спільних для них завдань та визначення подальших перспектив об'єднання. “Домашньою заготовкою” може бути пропозиція “ініціативної групи” щодо певної акції, яка запланована в майбутньому. До учасників зустрічі доноситься думка, що без їх бажання та активної участі жодна акція не може відбутися, а тому пропонується включитися в її обговорення та підготовку. Відтак усі учасники зібрання, а не лише його ініціатори, поступово стають рівноправними учасниками процесу самоорганізації спільноти. Дієвою формою включення повертанців у спільну діяльність може стати також **“визначення регламенту”**, тобто спільне визначення учасниками спільноти орієнтовного графіку зустрічей в подальшому. Прийняття спільного рішення (постанови) з цього приводу, зокрема, визначення конкретних перспектив діяльності громади, формує в учасників відчуття “стабільності”, знижуючи рівень їхньої тривожності та знімає “підозри” щодо можливої “одноразовості” акції, а відтак - підвищує зацікавленість в подальших зустрічах.

Позаяк спільнота взаємодопомоги не є однорідною за багатьма соціальними ознаками (вік, стать, подружній статус, особливості досвіду трудової міграції, особливості самооцінки учасниками зустрічей явища заробітчанства тощо), але водночас при цьому повинна задовольняти потреби – духовні, психологічні, соціальні – різних людей, вона неминуче постає перед необхідністю постійного переструктурування. Останнє, як показало спостереження, відбувається перманентно і ситуативно, відповідно до ситуації і нагальних потреб учасників (буває, що навіть у рамках однієї зустрічі), тож жодна підгрупа в межах спільноти не є сталою.

Спостереження за життям спільноти повертанців дало змогу виявити, як об'єднання виробляє механізми адаптації до ситуації “плинності” своєї структури. Так, одним із ефективних механізмів самоорганізації утворення з нефіксованим “членством” є **“формування груп за інтересами”**. Кожна особа може входити водночас до декількох груп, залежно від критеріїв, що лежать в основі формування кожної із них, та з огляду на власні поточні потреби. Насамперед, формується “ядро” (священники, учасники ініціативної групи) і “периферія” (рядові учасники, кожен із яких у подальшому може скласти ядро). Після цього формуються інші варіанти підгруп: “колишні трудові мігранти”; “члени родин осіб, що на момент зустрічі перебувають за кордоном на заробітках”, “співчуваючі” (особи, що зазвичай задіяні до участі в окремих акціях громади) тощо. Схожою є дія іншого механізму самоорганізації спільноти – **“виборів функціонерів”**. Останні “проводяться” з метою створення організаційних умов для виконання функціональних навантажень окремих “виконавчих” підструктур в рамках спільноти взаємодопомоги, зокрема, для забезпечення ефективності тієї чи іншої акції. В результаті “виборів”, які відбуваються після публічного обговорення кандидатур та досягнення консенсусу з обговорюваного питання, можуть виникати такі підгрупи як “учасники наглядової ради”, “скарбники” тощо. Особливим чинником формування “плинної” структури спільноти взаємопідтримки за критерієм “ціннісні орієнтації” виступає **“обговорення”** актуальних питань її розвитку. В ході дискусії між учасниками об'єднання можуть виявлятися ті принципові відмінності в індивідуальних настановах індивідів, які зумовлені різницею у їх соціальних досвідах та, як наслідок, оцінюванні

феномену української трудової міграції. Наприклад, в ході спостереження вдалось виділити такі моделі - "настанови" щодо особи українського трудового мігранта в середовищі досліджуваної спільноти: "*Доброчинець*" (трудоий мігрант розглядається як фінансово забезпечена особа, яка від своєї діяльності отримує задоволення, а також від того, що робить добро своїй родині і близьким); "*Герой*": в рамках цієї моделі трудоий мігрант здійснює "подвиг", забезпечуючи добробут родини, і пишається цим, навіть якщо йому важко; "*Жертва*": трудоий мігрант є жертвою обставин – особою, яка постраждала через обставини, що склалися (знищила здоров'я, зруйнувала стосунки з родинною, втратила право на пенсійне забезпечення тощо).

Окреме питання, яке нас цікавило і на яке ми змогли отримати відповідь в ході спостережень: якщо повертанці ідентифікують своє об'єднання як спільноту у вірі, чи має місце при цьому інституційний "тиск" з боку Церкви? Як показали наші спостереження, помітного тиску не спостерігається: священники позиціонують себе як рівноправні учасники спільноти, надаючи їй змогу розвиватися природним чином, за власною внутрішньою логікою, з використанням "гравітаційних" базових форм кооперування. У такий спосіб відбувається "приборкання хаосу" та творення нового соціального порядку у спільному міфологічному просторі [17, с. 81–82].

Отже, з метою зниження ризиків ресоціалізації після повернення додому трудові мігранти самоорганізуються в спільноти взаємодопомоги. Такого роду об'єднання мають високий креативний потенціал, позаяк сформовані з осіб, які мають подібний соціальний досвід, а отже, здатні створити комфортне середовище реабілітації в ситуації культурного шоку повернення. Водночас спільноти реемігрантів є закритими та важкодоступними для дослідника, що актуалізує проблему пошуку адекватних методів їх вивчення. Отже методологічно коректним є використання дослідницької тактики кейс-стаді як такої, що забезпечує "включення" соціолога в повсякденне життя спільноти реемігрантів. При цьому можна виділити декілька особливостей застосування дослідницької тактики кейс-стаді у вивченні спільнот взаємопідтримки повертанців. По-перше, це орієнтація на включене спостереження як основний метод збору соціологічної інформації, що дає змогу отримувати інформацію "тут-і-тепер" та знаходити компроміси між емпатією до інсайдерів – як до людей зі складною, часто понівеченою долею – та об'єктивністю. По-друге, це обов'язкове налагодження контактів з духівником спільноти взаємопідтримки як такої, що позиціонує себе як спільнота у вірі. По-третє, це використання процедури триангуляції з метою обґрунтованості якісного аналізу. В такий спосіб соціолог, упорядковуючи та аналізуючи закриті досвіди, отримує реальний шанс зробити крок на шляху до пошуку об'єктивного знання про явище сучасної української міграції, а відтак, сприяти пошуку відповідей на її виклики та зниженню суспільної напруги в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Кляйн Н.* Доктрина шока / Н.Кляйн; [пер. с англ]. – М.: Добрая книга, 2009.
2. *Іванкова-Стецюк О.* Виклики реінтеграції українського трудового мігранта та перспективи їх подолання за підтримки Церкви / О.Іванкова-Стецюк // Вісник

- Одеського національного університету. – Т. 14. – Випуск 13. Соціологія і політичні науки. – Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечнікова, 2009.
3. *Іванкова-Стецюк О.* Релігійна спільнота як форма соціальної самоорганізації українських трудових мігрантів / О. Іванкова-Стецюк // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: зб. наук. пр. Донецького державного університету управління. – Т. XI. Серія “Соціологія”. – Вип. 178. – Донецьк: ДонДУУ, 2010.
 4. *Малес Л.* Розуміючий потенціал соціокультурного аналізу / Л.Малес // Якісні дослідження в соціологічних практиках: навч. посіб.; [за ред. Н. Костенко, Л. Скокової]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009.
 5. *Іванкова-Стецюк О.* Спільнота як Дім. Матеріали дослідницького проекту “Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції” / О.Іванкова-Стецюк. – Львів: Видавництво Тараса Сороки, 2010. – 68 с.
 6. *Ротман Д.* Категории социальной динамики / Д. Ротман // Социология: учебное пособие; [под. ред. А.Н. Елсукова]. – Мн.: НТООО “Тетра системс”, 1998.
 7. *Сорокин П.* Анализ элементов взаимодействия / П. Сорокин // Социология: Хрестоматия; [сост. Ю.Г. Волоков, И.В. Мостовая]. – М.: Гардарики, 2003.
 8. *Creswell J.* Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches / J. Creswell. – Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage, 2007.
 9. *Пилипенко В.* Субъективный компонент в социологическом познании / В.Пилипенко, Ю. Привалов, В. Щербина. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2000.
 10. *Алиева А.Б.* Стратегия кейс-стади в исследовании малой православной общины: Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / А. Алиева . – М.: ИС РАН, 2003. – 197 с.
 11. *Девятко И.* Методы социологического исследования / И. Девятко. – М., КДУ, 2006.
 12. *Костенко Н.* Кількісне і якісне: взаємні претензії та спільні перспективи / Н. Костенко // Якісні дослідження в соціологічних практиках: навч. посіб.; [за ред. Н. Костенко, Л. Скокової]. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2009.
 13. *Jorgensen D.* Participant Observation / D. Jorgensen. – London: Sage, 1989.
 14. *Spradley J.* Participant Observation / J. Spradley. – N.Y.: Holt, Rinehart & Wilson, 1980.
 15. *Подогора В.* Культура и реальность. Заметки на полях / В. Подогора // Массовая культура: современные западные исследования; [пер. с англ.]. – М.: Фонд научных исследований “Прагматика культуры”, 2005.
 16. *Десмонд Дж.* Контркультура и потребительское общество / Дж. Десмонд, П.МакДонах, С.О’Донохоу//Массовая культура: современные западные исследования; [пер. с англ.] – М.: Фонд научных исследований “Прагматика культуры”, 2005.
 17. *Бевзенко Л.* Концептуализация процессов социальных изменений: возможности постнеклассической междисциплинарности / Л. Бевзенко // Проблемы розвитку соціологічної теорії: [Зб. наук. пр.]. – К.: Інститут соціології НАНУ, Соціологічна асоціація України, 2004.

**USING THE CASE-STUDY TACTIC
IN STUDDING OF MIGRANT'S SELF-ASSISTANCE COMMUNITIES****О. Ivankova-Stetsyuk**

*Ethnology Institute of The National Academy of Sciences of Ukraine,
15 Svobody Ave., 79000, Lviv, Ukraine,
is.oksan@gmail.com*

This publication is devoted to special methodological futures of studding of closed type communities. The paper presents the example of using the case-study as an optimal design of Ukrainian migrant's self-assistance community's participant observation. Special futures of getting in touch with community's member, as well as special futures of data gathering techniques and triangulation procedure's using are examined specifically.

Key words: case-study, participant observation, migrants, community.

**ПРИМЕНЕНИЕ ТАКТИКИ КЕЙС-СТАДИ В ИССЛЕДОВАНИИ
ОБЩНОСТЕЙ ВЗАИМОПОМОЩИ УКРАИНСКИХ ТРУДОВЫХ
МИГРАНТОВ****О. Б. Иванкова-Стецюк**

*Институт народоведения НАН Украины,
пр. Свободы, 15, Львов, 79000,
is.oksan@gmail.com*

Данная публикация посвящена особенностям методологии исследования общностей закрытого типа. В статье приводится пример использования тактики кейс-стади в качестве оптимального дизайна включенного наблюдения за жизнью общности взаимоподдержки украинских мигрантов. В частности, рассматриваются особенности поиска контактных лиц, техники сбора данных, а также использования процедуры триангуляции.

Ключевые слова: кейс-стади, включенное наблюдение, мигранты, общность.

Стаття надійшла до редколегії 01.04.2011

Прийнята до друку 23.05.2011

УДК 316.3:316.273

ЕТНОСОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ КРИЗОВОГО СТАНУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ПРОБЛЕМИ ПОНЯТТЄВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ)

Я. М. Балановський

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
вул. Садова, 28, м. Умань, Черкаська область, Україна, 20300,
balanovskyy@i.ua*

Аналіз еволюції кризового стану етносоціокультурної системи історично сформованої в Україні потребує адекватного за своїм змістом поняттєвого забезпечення. У наукових розвідках західноєвропейських соціологів дефініції “етнос” та “нація” у змістовному аспекті визнаються невизначеними. Пропонований доробок спрямований на вирішення цієї проблеми актуальної і в українській етносоціології. “Етнос” інтерпретується як найзагальніше поняття зміст якого охоплює виміри усього класу етносоціокультурних систем. Відповідно у змісті поняття “нація” відображаються виміри особливого типу систем цього класу.

Ключові слова: етносоціокультурна система, етнос, нація, ідеальний тип.

Одним із важливих, якщо не найважливішим, завданням вітчизняної соціології є аналіз актуального стану українського суспільства. Цей стан чітко і однозначно кваліфікується нею як системна криза. Відтак і дослідження кризи має носити системний характер. Тобто, пізнавальні зусилля науковців мають спрямовуватися не на якусь одну, наприклад, економічну чи політичну сферу соціальних відносин, а охоплювати усі аспекти суспільного життя.

Проте така стратегія досліджень українською соціологією остаточно ще не вироблена. Наприклад, поза увагою цієї наукової дисципліни продовжує залишатися один із життєво важливих ракурсів кризового стану українського суспільства – етносоціокультурний. Українська етносоціологія до цього часу так і не спромоглася на системне дослідження результатів більше ніж трьохсотлітніх потуг російської імперії, СРСР, а тепер і РФ асимілювати українців як етносоціокультурне утворення. А ті поодинокі розвідки, які останнім часом з’явилися, нарешті, у цій сфері, мають фрагментарний характер та є ще далекими від системного проникнення у названу проблему.¹

Актуальність соціологічного пошуку у такому ракурсі обґрунтовується цілою низкою обставин. Першою, мабуть, треба назвати те, що радянське минуле у свідомості широкого загалу, у тому числі українських суспільствознавців, сформувало образ того

© Балановський Я. М., 2011

¹ Див. Я. Балановський “Етномаргінальна субкультура – форма виявлення кризового стану суспільства”. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. Вип. 4. Львів 2010 р. С. 22–36.

суспільства як братньої сім'ї народів. Відтак, на будь-які наукові пошуки у цій площині комуністичним режимом, що правив у той час, було накладено своєрідне табу, вони розцінювалися не тільки як аморальні, але і злочинні. Єдине, що дозволялося дослідникам, то це описувати реалізацію панівної ідеологічної доктрини “формування нової історичної спільноти – радянського народу”. Тому “Практичними завданнями радянської етносоціології були пошук найпомітніших виявів національних особливостей і розробка рекомендацій щодо їх подолання, оскільки остаточною метою “розвинутого соціалізму” було формування нової безнаціональної спільноти людей – радянського народу з його єдиною радянською культурою, позбавленою національних ознак” [1, с. 51] Варто додати, що в Україні, як і в усіх інших республіках колишнього СРСР, політика інтернаціоналізму зводилася, по суті, до тотальної русифікації.

Ця обставина стала визначальною причиною того, що бажаючих ризикнути не тільки своєю науковою кар'єрою, але і добробутом та особистою свободою задля неупередженого аналізу національної політики здійснюваної комуністичним режимом, взаємодій, взаємозв'язків, взаємозалежностей етнічних утворень у радянській державі і перш за все в Україні, було не густо. Мало знаходилося сміливців, що не боялися отримати ідеологічне тавро буржуазного націоналіста, бандерівця.¹ Відтак, доводиться констатувати – сформований комуністичною ідеологією підхід щодо наукового пошуку у сфері соціокультурних взаємовідносин етносів і сьогодні ще продовжує “хапати за ноги” живу дослідницьку думку, стає таким бар'єром досліджень у цій сфері суспільних відносин, який багатьом дослідникам так і не вдається здолати. Цим, очевидно, пояснюється те, чому потреба у глибоких системних дослідженнях цього аспекту буття українського суспільства ще тільки усвідомлюється вітчизняною соціологією.

По-друге, етносоціологія є достатньо молодою наукою. У країнах Західної Європи та США вона з'явилася на початку 30-х років ХХ ст. Відтак статус цієї галузі соціологічного знання, як академічної науки і навчальної дисципліни ще не набув загального визнання. Ця ж обставина стала чинником невизначеності змісту понятійного апарату етносоціології. Окреслені вище характеристики повністю стосуються української етносоціології, яка своє буття розпочинає тільки із середини 60-х – початку 70-х років ХХ ст. Тобто, цілком виправданим буде припущення, що, крім інших, причиною відсутності глибоких системних досліджень етносоціокультурних відносин, що сформувалися в Україні, є і достатньо молодий вік української етносоціології.

По-третє, і сьогодні в Україні досить потужними є політичні сили, що не зацікавлені у дослідженні об'єктивного стану справ у цій площині. Вони відверто спекулюють відсутністю системних розвідок явищ і процесів, що мають місце у сфері етносоціокультурних відносин українського суспільства. Цим, наприклад, мотивується необхідність запровадження російської як другої державної мови в Україні. Або чого вартий заклик представників однієї із політичних партій, звернений до українців під час перепису населення, проведення якого передбачається незабаром, називати себе якщо неетнічними росіянами, то принаймні російськомовними українцями. Звісно, що такий тиск,

¹ Таким сміливцем можна, наприклад, назвати Івана Дзюбу і його працю “Інтернаціоналізм чи русифікація?”.

по-перше, призводить до політичного розколу українського суспільства і, по-друге, не сприяє вільному, неупередженому творчому науковому пошуку у цій сфері суспільного життя. Адже такий пошук приведе до розроблення науково обґрунтованих соціальних технологій консолідації поліетнічного українського суспільства і таким чином мінімізує у ньому політичний вплив тих сил, які своє існування пов'язують саме зі збуренням протиріч у ньому, його розколом на ворогуючі сторони. Політично не заангажований аналіз засвідчує – процеси, що відбуваються у цій площині суспільного життя, набувають першочергового, якщо не найважливішого, значення для сучасної України. Тому життєдайність, злободенність, актуальність наукового пошуку в етносоціокультурній сфері життя українського суспільства неможливо переоцінити. Наукові дослідження у окресленій вище площині покликані, зокрема, запропонувати соціальні технології, спрямовані на мінімізацію, нівелювання наслідків прищеплювання українцям комплексу “молодшого брата”, консолідації українського загалу, який є найбільшою етносоціокультурною спільністю у структурі українського суспільства, на виведення України зі стану тієї глибокої системної кризи, у якій вона знаходиться сьогодні.

Однак науковому аналізу системи етносоціокультурних відносин, історично сформованої в українському суспільстві, зокрема визначенню дійсного потенціалу ланок її внутрішньої будови, механізму взаємодії елементів структури тощо, як це попередньо відзначалося, перешкодає невизначеність понятійного апарату цієї галузі соціологічного знання, зокрема таких понять, як “етнос” та “нація”. На цю методологічну проблему вказує, наприклад, К. Симонс-Симонолевич. “У більшості ... дискусій термін “етнічна група” застосовується в узагальненій та невизначеній формі. Тому втрачає свій практичний сенс і будь-яка спроба систематичного порівняння між етнічною групою, як не проясненим концептом, і нацією. Для цілей порівняння етнічні групи потрібно визначити адекватніше, а їхні основні еволюційні рівні потрібно описати та охарактеризувати детальніше” [2, с. 543]. На невизначеності тлумачення змісту терміну “етнічність” акцентують свою увагу й інші автори. Наприклад, Е. Тонкін, М. Макдональд, М. Чепмен у своїй колективній праці “Історія і етнічність” наголошують: “Значення терміна “етнічність” залишається дуже не ясним..., а тому існує потреба обґрунтувати та захищати його застосування” [3, с. 449]. Актуальність цієї проблеми для української етносоціології засвідчується хоча б таким заголовком етносоціологічної розвідки Е. Зіяндінової “Кримські татари – нація чи етнос”? Тобто в українській етносоціології і сьогодні не вирішеною залишається проблема визначення змісту понять “етнос” та “нація”.

Пропонована розвідка і спрямовується на розв'язок цієї проблеми. Без її вирішення будь-які дослідження етносоціокультурних зв'язків, відносин, залежностей втрачають статус науковості, зводяться до рівня буденного філософствування, тому що “від міри адекватності терміна, реалізованого через те чи інше слово або групу слів, залежить якість вивчення явища, інтерпретація й, зрештою, вплив на сприйняття цього явища не лише в науці, а й широким загалом” [4, с. 68].

Науковому дослідженню названої проблеми має однак передувати зауваження методологічного характеру. З позицій філософського аналізу, будь-яке поняття є формою ідеального відображення деякої сукупності вимірів об'єктивної дійсності. Кожна

така форма характеризується змістом та обсягом. Під “змістом поняття” розуміється та кількість вимірів, що охоплюється у ньому. Під “обсягом поняття” розуміється кількість об’єктів, на які поширюються виміри, охоплені змістом поняття. Між змістом поняття та його обсягом існує зворотно пропорційна залежність. Чим ширший зміст поняття, тим вужчим є його обсяг і *vice versa*. Відтак, за характером обсягу, поняття розрізняються на загальні, особливі (окремі) та одиничні (конкретні). Зміст понять першого типу відображає найзагальніші характеристики, отже, цілісні виміри певного класу явищ. Такі поняття відмежовують один клас явищ від інших. Поняття другого типу своїм змістом відображають характеристики окремих, особливих зразків, моделей, що є типовими, отже, стійко відтворюваними, повторюваними для певного класу явищ. Ці поняття у межах того чи іншого класу вирізняють особливі типи явищ. Нарешті, у змісті понять третього типу охоплені виміри конкретних, одиничних явищ певного класу. Отже здійснюваний аналіз повинен дати відповідь на питання, яким є зміст та обсяг понять “нація” та “етнос”? Або, іншими словами, до якого типу відноситься кожне із названих понять – загальних, особливих чи одиничних.

Принагідно тут потрібно зазначити, що для адекватного відображення сукупності вимірів будь-якого класу явищ потрібні поняття кожного із названих трьох типів. Отже, поняття своїм змістом мають охоплювати по-перше, цілісну сукупність вимірів усього класу, по-друге, характеристики окремих типів явищ певного класу і, нарешті, конкретні, одиничні явища, що відносяться до того чи іншого класу. Звідси наукове дослідження тієї якісної визначеності, що позначається термінами “етнічність”, “етнос”, рівнозначно потребує як найзагальніших, так і особливих та конкретних понять, зміст яких однаково повно відображав би і родові, отже, найглибші, найсуттєвіші їх характеристики і власну якісну специфіку.

Пошук відповіді на сформульовані вище питання доцільно розпочати із аналізу історії застосування терміна “етнос”. Як заявляють уже згадувані Е. Тонкін, М. Макдоналд, М. Чепмен: “У найдавніших писемних джерелах – наприклад, у Гомера – слово “етнос” не застосовували для позначення людських груп зі спільною культурою, зі спільним походженням або мовою. Його використовували зазвичай, щоб позначити великі однорідні (*undifferentiated*) групи тварин або воїнів ... при цьому в центрі уваги були такі характеристики, як численність, аморфність структури та загрозлива рухливість (таке значення терміну знаходимо, зокрема, у “Іліаді”)” [3, с. 450]. Тобто на початковому етапі застосування “Ознаки природності, нелегітимізованої соціальної організації, безладдя, тваринності дуже відчутно пов’язані зі словом “етнос”” [3, с. 450]. У межах цього часу терміну “етнос” протиставлявся термін “демос”. Змістом поняття “демос” позначалося: 1. У Стародавній Греції – вільне населення, що володіло громадянськими правами. 2. Народ, що протиставлявся еліті” [5, с. 67]. Отже, етнос у стародавніх греків – це не впорядкований громадянськими правами і відповідальністю натовп, що через свою соціальну неорганізованість більше подібний до юрмиська тварин, наприклад, до череди овець. Своєрідну противагу етносу складав демос – люди, поведінка яких визначалася правовими, моральними нормами тощо.

Однак з часом терміном “етнос” починає позначатися дещо інша сукупність властивостей. Процес розвитку змісту поняття “етнос” пов’язаний із національно-виз-

вольною боротьбою Греції проти Оттоманської імперії. Це слово “почало символізувати самоутвердження та самозахист; і, як таке, що позначало саме цю ідею, воно стало популярним серед вихованих на класиці інтелектуалів в усій Європі” [3, с.452]. І уже “десь від середини XIX століття вчені почали позначати словом “етнос” щось таке, як “групу людей зі спільними ознаками” [3, с.452].

Отже, поняття “етнос” на початковому етапі свого застосування відноситься до тих, у яких схоплюються властивості особливих типів певного класу явищ. Поняття “етнос” і “демос” своїм змістом відображають характеристики двох різних типів соціальних спільнот. Тобто, обидва ці поняття є близькими у тому розумінні, що кожне із них своїм змістом відображає характеристики різних типів явищ одного класу.

Історичний процес стає чинником еволюції дефініції “етнос”. Відбувається вона у напрямку звуження змісту і відповідно розширення обсягу. На певному історичному етапі у ньому починає відображатися сукупність спільних для певної групи людей властивостей. Тобто, зміст поняття “етнос” звужується, а відтак розширюється його обсяг, отже, відбувається трансформація із особливого у загальне.

Звернемося тепер до аналізу змісту поняття “етнос”, що міститься у довідниковій літературі української етносоціології. Енциклопедія “Соціологія” “Етнос (грец. *ethnos* – група, плем’я, народ) – міжпоколінна група людей, об’єднана тривалим спільним проживанням на певній території, спільною мовою, культурою і самосвідомістю” [6, с. 1277]. “Соціологічна енциклопедія” “Етнос (грец. *ethnos* – група, народ) – форма колективного існування спільноти людей, яка утворилася історично. Вона формується й розвивається об’єктивним історичним шляхом, незалежно від волі окремих людей, які до неї входять, і здатна до стійкого багатоговікового існування за рахунок самовідтворення. Основні якісні характеристики етносу – мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культур (звичаї, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість, а необхідні умови існування етносу – спільна територія та мова. Відомі випадки, коли етнос утворюється із різномовних груп населення (у країнах Америки) або етнічна назва) визначається за ім’ям спільного історичного вождя (ногайці, узбеки). Виявом самосвідомості етносу є використання загальної самоназви, наприклад, українці, росіяни, німці. Суттєвим у легітимації етносів є наявність екзоетнонімів (зовнішніх назв), що є показником самостійності, сприйняття етносу як відокремленої групи сусідніми націями чи етносами” [7, с. 131]. На аналогічний зміст вказують й інші українські соціологічні довідники. Подібну щодо визначення змісту поняття “етнос” позицію займає і Е. Д. Сміт, який заявляє, що етносам притаманні (хоча у неоднаковому ступені вираження) такі шість визначальних ознак: 1) власне ім’я, аби мати змогу ідентифікувати себе та відображати “суть” спільноти; 2) міф про спільне походження, який містить ідею спільного витоку у часі та просторі і який дає етносу відчуття уявної спорідненості; 3) спільна історична пам’ять; 4) один чи кілька елементів спільної культури (що, зазвичай, включають релігію, звичаї, мову); 5) прив’язаність до батьківщини – землі, на якій етнос не обов’язково проживає фізично, – важлива символічна прив’язаність до землі предків, як маємо у випадку діаспорних народів; 6) усвідомлення своєї єдності, принаймні у якоїсь частини населення” [12, с. 6–7].

Аналіз цитованих вище джерел доводить, що у змісті поняття “етнос” українською

етносоціологією та Е. Смітом схоплені такі загальні для певної групи людей виміри: 1) мову; 2) культуру; 3) історію спільного існування; 4) самосвідомість, тобто усвідомлення своєї окремішності, самотності, самодостатності, що виявляється у самоназві (етнонімі); 5) територію; 6) релігію; 7) расову ідентичність. Тобто, зміст поняття “етнос” є настільки широким, що воно не може бути загальним. Адже у ньому перераховано таку кількість вимірів, яка унеможливує віднесення цієї дефініції до загальних понять.

Звернемося тепер до аналізу того, яким змістом соціологічні довідники наповнюють поняття “нація”. “Соціологія: короткий енциклопедичний словник”. “Нація – це водночас особливий стан та певний історичний етап розвитку етносу, пов’язаний з творенням національно-державних символів та атрибутів, національно-державної самосвідомості, загальних національних інтересів, національної ідеї і національної культури” [3, с. 347]. Осць визначення, яке подає “Соціологічна енциклопедія”: “Нація (лат. *natio* – рід, плем’я) – спільнота людей, об’єднаних власною назвою, символами, геокультурним та етносоціальним походженням, історичною пам’яттю та психологією, спільним соціальним та економічним устроєм, духовно-культурними, національними, юридично-правовими та політичними цінностями” [7, с. 249]. “Великий тлумачний соціологічний словник” визначає націю так: “Нація – спільність почуття (Макс Вебер, 1920) або уявна спільність (Б. Андерсон, “Уявна спільність”, 1983), заснована на одній чи більше із таких ознак: раса, етнос, мова, релігія, звичаї, політична пам’ять і спільний досвід. Нація існує там, де люди мають спільні претензії на приналежність до єдиного цілого, забезпечуючи визнання його іншими”. “Соціологічний енциклопедичний словник” визначає націю так: “Нація це: 1) історично сформований тип етносу, що є соціально-економічною цілісністю, яка виникає на підґрунті економічних зв’язків, території, мови, особливостей культури і побуту, психічного складу і самоназви; 2) Країна, держава” [5, с. 197].

Аналіз цитованих визначень однозначно вказує – “нація” пояснюється ними, як історичний тип етнічної спільності. Тобто поняття “етнос” відноситься до категорії загальних понять, а “нація” – до особливих. Іншими словами, у цьому випадку має місце колізія змісту понять “етнос” і “нація”. Кожне із них своїм змістом охоплює таку кількість властивостей, яка відносить їх до категорії особливих дефініцій. Відтак чітко зрозумілою стає потреба у розвитку змісту поняття “етнос” у напрямку звуження його змісту і через це розширення обсягу. Зміст поняття “етнос” має включати тільки ті виміри, які відмежовують етноси від неетносів, тобто якісно інших соціальних спільнот, наприклад, кровнородинних, професійних, гендерних тощо. Отже, зміст цього поняття має включати в себе ознаки, що мають універсальний для етнічних спільнот характер, поширюються на усі особливі типи етнічних спільностей.

Якщо із цієї позиції здійснити аналіз характеристик етнічних спільностей, що наведені у цитованих джерелах, то стає очевидним таке, по-перше, до атрибутивних етносу вимірів некоректно відносити територіальні, по-друге, релігійні та, по-третє, расові. Логічним підґрунтям цьому твердженню є та обставина, що будь-яка соціальна спільність, звісно, і етнос не може існувати поза певною територією. Тобто, не тільки етнічні але й усі інші соціальні спільності існують у певному фізичному просторі, на тій або тій території. Тобто критерій територіальності має занадто універсальний ха-

рактир. Він є атрибутом не тільки етнічних, але і усіх інших соціальних спільностей. Отж, через нього не можна відмежувати етнос від неетносу.

Крім того, немає на нашій планеті такого етносу, який існував би тільки на якійсь одній, певним чином локальній території. Практично кожен етнос має діаспору, тобто таку частину етнічної спільності, яка проживає на території іншій, ніж основна частина етносу, отже, територіально відокремленим від основного етносу (власне етнічні характеристики такої територіально відокремленої етносоціальної спільності потребують окремого аналізу). Тобто, один і той самий етнос може мати зв'язок із різними територіями, а відтак цей критерій не є тією характеристикою, яка властива тільки етносам, що відрізняє етноси від неетносів. Іншими словами, зв'язок із певною територією не є тим виміром, що відмежовує етнічні спільноти від неетнічних. Хоча заперечувати наявність такого зв'язку було б помилкою. Тобто, тут йдеться про інше, а саме про ту обставину, що етнос відрізняється від неетносу не за природою його зв'язків із певною територією, а за іншими вимірами.

До атрибутивних вимірів етносів не відноситься також релігія. Справедливість цього твердження доводять аналізом фактів об'єктивної дійсності. Представники одного і того ж етносу можуть сповідувати різні релігії. Наприклад, серед французів є люди, що сповідують не тільки католицизм, але і протестантизм, кальвінізм, іслам та не сповідують жодної, тобто, є атеїстами. І *vice versa* одна і та сама релігія може об'єднувати представників багатьох етносів. Наприклад, іслам є релігією турків, курдів, татар, белуджів тощо. Тобто, приналежність до певної релігії не означає нерозривного зв'язку із тим або тим етносом. Відтак релігія не може вважатися визначальною рисою етносу, тією характеристикою, яка відмежовує етноси від неетносів. І етнічні, і релігійні групи – це соціальні спільноти, і з цієї точки зору спільноти одного класу, але спільноти різного соціального типу.

Расові ознаки також не є тими вимірами, що відмежовують етноси від неетносів. Раси виокремлюються за біологічними ознаками, а етноси – за соціокультурними. До однієї раси входять представники різних етносів, тобто різні соціокультурні спільності. І, навпаки, представники різних рас можуть представляти один і той же етнос. Наприклад, негроїдну расу представляють ефіопи, туареги, бербери тощо, тобто різні етнокультурні спільноти. А представниками, наприклад, французького етносу є ті люди, що належать не тільки до європеїдної, але й негроїдної та монголоїдної рас.

Спільна історія також є тією характеристикою, яку не можна віднести до атрибутів тільки етнічних спільнот. Наприклад, відносно тривалу спільну історію мають і деякі виробничі об'єднання, родини тощо. Подібно й самоідентифікація не є атрибутом тільки етносів. Індивіди ідентифікують себе із територіальними спільнотами, професійними тощо. Нарешті, воля до збереження має місце і у інших соціальних спільностей. Друзі, наприклад, намагаються зберегти коло своїх однодумців, свою сім'ю і т. і.

Таким чином здійснений вище аналіз переконує визначальною рисою: невід'ємною характеристикою етносу є специфічний тип культури – етнічна культура. Звідси етнічність – це форма соціокультурної організації відносно значної спільноти індивідів. Група людей, через дії якої виявляється та чи інша форма соціокультурної організації і є етносом.

Аналогічну позицію щодо визначення етносу зайняв Пол Р. Брас. На його думку: “Будь-яка група людей, яку можна відрізнити від інших людей на основі об’єктивних культурних критеріїв, і в межах якої в принципі або фактично існує певний розподіл праці та відтворення, становить етнічну категорію. В ролі об’єктивних культурних ознак можуть виступати мова або діалект, особливості побуту, звичаї, релігія, раса. Фраза “в межах якої в принципі або фактично існує певний розподіл праці та відтворення” включена у дане визначення для того, щоб наголосити культурне підґрунтя етнічності та щоб відрізнити етнічні категорії від будь-яких інших соціальних категорій, заснованих на класових, статевих чи вікових градаціях” [9. с. 463]. Тобто у цитованого автора єдиною визначальною рисою етносу є культура. Для нашого аналізу прагнення Р. Браса “наголосити культурне підґрунтя етнічності” є надзвичайно важливими. Цей дослідник розглядає, наприклад, релігію чи расу не як самостійний критерій, за яким вирізняються етноси, а як форму виявлення культури, яка одна тільки є критерієм, що відмежовує етноси від неетносів. Подібну ж методологічну позицію захищає і автор цього дослідження. Зводиться вона до того, що етноси є лише соціокультурними спільностями. Усі інші характеристики етнічних спільнот, як, наприклад, спільна історія, самоідентифікація тощо є своєрідними епіфеноменами – важливими, але похідними від першої другорядними, побічними, не визначальними.

Названа ознака відмежовує етнічні спільності від неетнічних. Вона, однак, не відображає власну якісну специфіку етнічних спільнот. Адже етноси відрізняються не тільки від неетносів, їх характеризують і такі риси, що відокремлюють одні особливі типи етносів від інших. Їх, тобто виміри, що розкривають конкретне багатоманіття етнічних спільнот та конституують специфічні типи етносів, умовно можна розрізнити на екзогенні та ендегенні.

До першої сукупності властивостей, тобто екзогенних, серед інших можна, наприклад, віднести такі: взаємозв’язок етносу із певною територією; відсоткове співвідношення певної етнічної спільності, у контексті того чи іншого суспільства до решти етнічних спільнот, які проживають у межах державних кордонів; наявність або відсутність зв’язку імені певного етносу із назвою тієї держави, у складі якої він існує тощо.

За першим із названих критеріїв етноси є корінні та некорінні. Тобто, тут мається на увазі та обставина, що кожний етнос знаходиться у специфічних взаємовідносинах із територією, на якій він проживає, на якій існує у певний історичний момент свого буття. За цим критерієм етноси розрізняються на такі, що народилися, тобто утворилися, сформувалися і незмінно проживають на території свого народження, як, наприклад, українці у межах сучасної держави Україна. Ця особливість етносів відображається змістом понять “аборигени”, “автохтонний”, “корінний”, “тубільний” тощо. “Автохтонний етнос” – це такий, що сформувався і незмінно проживає, існує на території свого народження, там, де він утворився, як етнічна спільнота. Ця якісна властивість певної етнічної спільності є її об’єктивним виміром, тобто таким, що не залежить від волі, наприклад, того дослідника, який не бажає визнавати за певним етносом цієї його властивості. Відтак ненауковим буде ігнорувати ту обставину, що певний етнос народився, сформувався на певній території, що ця територія у особливий

спосіб визначає його соціокультурні виміри, як це доводить Л. М. Гумільов. Тобто, грубою методологічною помилкою буде заявляти: "...коли ми аналізуємо структуру суспільства, слід уникати поділу населення на "корінні" та "некорінні" групи" [10, с. 26]. Дуже сумнівною є пропонована мотивація такої методологічної позиції: "Сьогодні в суспільствознавстві та політико-правовій практиці для визначення етнонаціональних спільнот вживається цілий ряд термінів, доцільність перенесення яких у категоріальний апарат етносоціології потребує обговорення. До такого роду термінів, зокрема, відноситься розподіл на корінні (їх ще називають автохтонними) та некорінні народи. Багато фахівців вважають некоректною та навіть провокативною таку диференціацію, бо за цим, як правило, стоїть апеляція до історії заселення даної території і претензії на пріоритетне володіння нею, на більш високий статус у етнічній ієрархії. А це може призвести і реально призводить до напруженості у міжетнічних стосунках і навіть до військових конфліктів" [10, с. 26].

Повністю заперечує логічне виправдання цитованої вище мотивації твердження такого змісту. Загальним положенням у науці, а відтак і соціології, є те, що дослідник має фіксувати, описувати, аналізувати, інтерпретувати характеристики, зв'язки об'єктивних вимірів явищ і процесів дійсності. Серед цих властивостей є і такі, що вказують на нерівне становище певних соціальних спільнот, також і етносів у соціальному просторі. Проте, суспільні дисципліни не виносять за межі свого понятійного апарату такі дефініції, як наприклад, "соціальні класи", "страсти", "злидарі", "багатії" тощо. Не роблять вони цього із однієї причини – це не зменшить соціальної напруженості у суспільстві. По-перше, подібна логіка призводить до звинувачень дзеркала у непривабливості власної фізіономії. По-друге, така методологічна позиція чітко відображає її політичну заангажованість у контексті українських реалій. Прагнення позбавити український етнос його статусу корінного на території України це, по суті, не що інше, як спроба соціокультурної асиміляції, нищення цієї соціокультурної спільноті. Чи не цим мотивується такий методологічний підхід? Не наукова, а політична позиція спрямована на те, щоб позбавити український етнос його значення корінного не зменшить етносоціокультурне напруження в українському суспільстві, не знизить його рівень, а навпаки, значно підвищить.

По-друге, щодо території, де на даний момент проживає певний етнос, він може не бути корінним. Тобто, можна також передбачити існування таких етносів, що мають полярний порівняно із описаним вище тип зв'язку із тією територією, на якій вони проживають у певний історичний час. Такі етноси існують на тій або тій території, але як етнічні утворення вони сформувалися у якихось інших регіонах, інших частинах нашої планети. Відтак із територією свого сучасного проживання такий етнос знаходиться у якісно інших зв'язках, а саме, – відносно до неї він є не корінним. Таким чином поняття "прийшлий етнос" вказує на ту обставину, що певний етнос утворився, сформувався, тобто народився не на території свого сучасного проживання, а на якійсь іншій, яка є його історичною батьківщиною. Адже усі тлумачні словники термінами "Вітчизна", "Батьківщина" позначають місце народження, появи будь-кого, або будь-чого. Відтак відмовитися від названих понять ("корінний" і "прийшлий" етноси) означає також відмовитися від фіксації дійсних, об'єктивних характеристик певного етносу.

Це, однак, суперечить природі науки соціологія, яка покликана вивчати, досліджувати об'єктивні виміри, характеристики, зв'язки, залежності, взаємодії, що мають місце у соціокультурному середовищі.

Справою правників, політиків є встановлення форм і методів вирішення колізій, що пов'язані із цими, підкреслимо об'єктивними характеристиками етнокультурних спільнот. Ці проблеми не відносяться до кола тих, що їх повинна вирішувати соціологія. Їх та способи їх розв'язування у свій час обгрунтував М. Вебер у розвідках "Політика як покликання і професія", "Наука як покликання і професія".

Прийшлий етнос міг асимілювати корінний етнос, "розчинити" його у собі, як це зробили, наприклад, угорці із корінним у межах сучасної держави Угорщина. Таким чином угорці стали корінним етносом на території свого сучасного проживання. Можливим однак є й інший варіант вирішення проблеми корінного етносу. Некорінний етнос сам міг бути асимільованим корінним етносом. Зразком такої взаємодії етносів є, наприклад, Болгарія. Тобто болгарський етнос також є корінним на території свого сучасного проживання. Таким чином злиття прийшлого і корінного етносів, асиміляція одного із них іншим знімає питання про те, хто із них є корінним, адже, поєднавшись, інтегрувавшись, вони трансформуються у єдину етносоціокультурну цілісність, створюють єдиний етносоціокультурний організм.

Частина представників певного етносу через дію різних історичних обставин може вийти із лона свого етносоціокультурного середовища та переселитися на територію держави, створеної іншим етносом. Тобто, група людей тієї чи тієї чисельності, що є представниками корінного на певній території етносу, покидає цю територію і переселяється на іншу територію, заселену тим етносом, який є для цієї землі автохтонним, корінним. Така етнічна група може зберігати свою етносоціокультурну самобутність і відносно компактно проживати на певній території держави створеної іншим, чужим відносно до неї етносом. Специфіка властивостей такої етнічної групи позначається терміном "діаспора". Отже, діаспора – це така частина певного етносу, яка проживає за межами тієї землі, що є для неї Батьківщиною, але зберігає свою етносоціокультурну самобутність у чужому для нього етносоціокультурному середовищі, зокрема і через зв'язки із тим етносом, із середовища якого вона вийшла. Наприклад, у Франції існує відносно чисельна вірменська, російська діаспора. У Канаді – українська діаспора. Прикладом діаспори є і татари, що проживають в українському Криму. Як етнос, вони сформувалися за межами території України. На землі українців вони з'явилися тільки у XIII столітті. Інша частина цього етносу створила свою власну етнічну державу – Татарстан, що входить до складу РФ. Потрібно також відзначити, що певний етнос може мати діаспору на території однієї або ж кількох держав. Наприклад, чисельно значною українська діаспора, крім уже згадуваної Канади, є також у Аргентині, Австралії, Росії. Зазвичай діаспора підтримує відносно стійкі зв'язки із тим етносом, лона якого вона у силу різних історичних обставин змушена була покинути.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Черниш Н. Соціологія: курс лекцій / Н. Черниш. – Львів: Кальварія, 1996.

2. *Симонс-Симонолевич К.* Поняття нації: спроба теоретичного пояснення / К. Симонс-Симонолевич // *Націоналізм [антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]*. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
3. *Тонкін Е.* Історія і етнічність / Е. Тонкін, М. Макдоналд, М. Чепмен. // *Націоналізм [антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]*. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
4. *Євтух В.* Етносоціологія: питання формування поняттєво-термінологічного апарату / В. Євтух // *Проблеми розвитку соціологічної теорії: теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства. Наукові доповіді і повідомлення Всеукраїнської соціологічної конференції*. – К., 2002.
5. *Социологический энциклопедический словарь*. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках [Редактор-координатор – академик РАН Г. В. Осипов]. – М.: Издательская группа ИНФРА М – НОРМА, 1998. – 488 с.
6. *Социология: энциклопедия* [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др.]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
7. *Соціологічна енциклопедія* [укладач В. Г. Городяненко]. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
8. *Ethnicity* [edited by J. Hutchinson and A. D. Smit]. – Oxford – New York: Oxford University Press, 1996.
9. *Пол Р.* Брас Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // *Націоналізм [антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]*. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
10. *Арбеніна В.Л.* Етносоціологія: навчальний посібник / В. Л. Арбеніна. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – 360с.
11. *Рудницька Т.* Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 1998. – №3.

ETHNOSOCIOCULTURAL ASPECTS OF THE CRISIS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY

Y. M. Balanovskuy

*Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
28 Sadova str., Uman, Cherkassy region, Ukraine, 20300,
balanovskuy@i.ua*

The analyses of the evolution of the crisis state of the ethnosociocultural system being historically formed in Ukraine requires the adequate terminology. The Western European sociologists argue that the content of the terms “ethnos” and “nation” are not determined. This work is aimed at the solution of this problem. “Ethnos” is interpreted as a highly general notion the content of which covers the dimensions of the whole class of ethnosociocultural systems. In its turn the content of the notion “nation” reflects the dimensions of a specific type of ethnosociocultural systems.

Key words: ethnosociocultural system, ethnos, nation, ideal type, crisis of ethnosociocultural system.

**ЭТНОСОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ КРИЗИСНОГО
СОСТОЯНИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА****Я. М. Балановский**

*Уманский государственный педагогический университет им. П. Тычины,
ул. Садовая, 28, г. Умань, Черкасская область, Украина, 20300,
balanovskiy@i.ua*

Аналізу еволюції кризисного стану етносоціокультурної системи історично сформованої в Україні необхідним адекватним по своєму змісту категоріальний апарат. В наукових статтях західноєвропейських соціологів дефініції “етнос” і “нація” в змістовному аспекті визнаються не визначеними. Предлагаемая работа направляется на решение этой проблемы актуальной и в украинской этносоциологии. “Этнос” інтерпретується як загальне поняття, зміст якого “схватує” характеристики всього класу етносоціокультурних систем. Зміст поняття “нація” відображає параметри особливого виду систем цього класу.

Ключевые слова: етносоціокультурна система, етнос, нація, ідеальний тип.

Стаття надійшла до редколегії 23.05.11

Прийнята до друку 25.06.11

УДК 316.334.52

СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ І ПОТЕНЦІАЛ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ ЄВРОПИ

Г. І. Щерба

*Львівський національний університет ім. І. Франка,
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна,
gshcherba@ukr.net*

Статтю присвячено дослідженню розвитку транскордонного співробітництва України в європейському контексті. Запропоновано результати експертного соціологічного дослідження щодо пріоритетних напрямів розвитку транскордонного співробітництва з країнами-сусідами та проаналізовано очікування громадян з приводу членства України в Європейському Союзі.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, соціальний простір, кордон, євро регіон, соціологічний аналіз, Європейський Союз.

У Європі вже давно прийшли до усвідомлення значення та переваг співпраці у транскордонному просторі, основою якої є потреба стабільності, покращення життєвого рівня населення, усунення обмежень, що спричиняють роз'єднання людей та організацій у прикордонних регіонах. Це зумовило значне зростання кількості громадських об'єднань та організацій, задіяних у транскордонній діяльності. Початкові форми транскордонного співробітництва носили випадковий та тимчасовий характер, орієнтувались лише на проблеми, що виникали у конкретний момент часу. Із сучасним посиленням світових глобалізаційних тенденцій зростає важливість переведення співробітництва у транскордонному просторі на постійну основу для попередження проблем, що зумовлює важливість пошуку ефективніших форм транскордонного співробітництва.

Створення усіх необхідних умов для цього процесу забезпечується ефективною політикою Європейського Союзу, сприятливим соціальним та політичним кліматом, достатнім рівнем фінансування громадських ініціатив.

Розширення Європейського Союзу, вступ України до СОТ, світова економічна криза, інші глобальні процеси мають суттєвий вплив на соціально-економічний розвиток української держави. Важливим кроком для України є використання потенціалу транскордонного співробітництва як інноваційного інструменту державної регіональної політики.

З боку Європейського Союзу та Ради Європи здійснюються планомірні заходи для створення “Європи без роз'єднуючих кордонів”, забезпечення “територіального вирівнювання” між регіонами з метою зменшення диспропорцій у їх розвитку. На

підтвердження особливого значення такої політики та віднесення пов'язаних із її реалізацією завдань до числа пріоритетних було розроблено низку важливих правових інструментів, які застосовуються для підтримки транскордонного співробітництва, а саме: Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або владами та два додаткові Протоколи до неї, Регламент Європейського Парламенту та Ради Європи про Європейські групи з міжтериторіального співробітництва (EGTC) від 5 липня 2006 р. тощо. Враховуючи зазначене, а також чинні механізми фінансування регіональної політики ЄС (ТАСІS 1991–2006 ЄС – 2,4 млрд. євро, СВС – 90 млн. євро; ENPI 2007–2010 – 295 млн. євро; 2010–2013 Східне партнерство – 600 млн. євро), нова державна регіональна політика повинна передбачати можливості для розширеного представлення регіонів України в Європейському соціальному, економічному та політичному просторах. Велике значення має також і розвиток співробітництва з країнами-членами СНД та іншими державами-сусідами [1, с. 8].

Дослідженнями тенденцій соціальних змін в Україні та Європі, стану економіки та рівня життя населення займаються Є. Головаха та А. Горбачик [2, с. 33]. Великий доробок праць, що стосуються етнонаціональної структури прикордоння та етносів загалом, зроблений В. Євтухом [3, с. 3]. Дослідженням прикордоння займалися такі польські науковці, як К. Чижевський, Г. Красовська, З. Курч [4, с. 15], В. Кавалко [5, с. 45], М. Маліковські [6, с. 12] тощо. Питання прикордонних територій та транскордонного співробітництва розробляли П. Беленький, І. Михасюк [7, с. 46], М. Мальський, Н. Мікула [1, с. 7], І. Студенников, Р. Федан. Питання, пов'язані з функціонуванням Карпатського регіону та “Карпатського євро регіону” є предметом аналізу праць таких дослідників, як С. Мітряєва, В. Пила, В. Кравців, І. Школа та ін.

Проте багато проблем, які стосуються функціонування прикордонних регіонів України за нових геополітичних умов в контексті розширення ЄС та зміни статусу транскордонного співробітництва регіонів у оновленому Євросоюзі, залишилися невивченими. Фрагментарність розробок обумовлює необхідність системного дослідження теоретичних і прикладних засад макро- і мезорегіональної інтеграції. Відчувається і потреба в переосмисленні загальної моделі міжрегіонального / транскордонного співробітництва України за нових євроінтеграційних умов. Особливої уваги заслуговує активізація транскордонного співробітництва західних прикордонних регіонів України зі східними прикордонними регіонами ЄС-держав Центральної та Східної Європи.

Мета статті: проаналізувати транскордонне співробітництво України за нових євроінтеграційних умов та виробити рекомендації щодо активізації транскордонного співробітництва в Україні на основі результатів експертного опитування.

Транскордонне співробітництво означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами або органами влади, які перебувають під юрисдикцією двох і більше сторін. Воно здійснюється в межах компетенції територіальних громад або органів влади, які визначаються національним законодавством, шляхом укладання відповідних угод або домовленостей. Транскордонні регіони – це території, на яких проживають спільноти людей, тісно пов'язаних різнобічними стосунками, але розділені кордонами. Неза-

лежно від політичних систем країн, до яких належать ці спільноти, вони стикаються з подібними соціально-економічними, соціально-культурними, політичними і правовими проблемами. Отже, основний принцип міжнародного транскордонного співробітництва полягає в тому, щоб створювати в прикордонних зонах такі зв'язки і такі договірні відносини, які б сприяли розв'язанню спільних проблем [1, с. 9].

Специфічний характер зв'язків прикордонних спільнот, їх регіональна індивідуальність вимагають певного розуміння та уваги з боку національних урядів та європейських структур. Через це керівництво Європейського Союзу вважає, що підтримка діяльності міжрегіональних об'єднань демонструє приклади взаєморозуміння і солідарності в реалізації політики європейської інтеграції.

Основним завданням політики транскордонного співробітництва є нівелювання негативного впливу кордонів на життя громадян. Розв'язанням цих проблем на європейському рівні займаються такі організації, як Рада Європи, Європейський Союз, Європейська Асоціація прикордонних регіонів тощо. Основною метою їхньої діяльності є прагнення проводити єдину політику в транскордонному співробітництві як політику задоволення загальноєвропейських інтересів за допомогою встановлення спільних правил, відображених у міжнародних конвенціях та угодах, до яких приєднуються окремі держави.

У новій Концепції державної регіональної політики, підготовленій Міністерством регіонального розвитку та будівництва України на виконання доручення Кабінету Міністрів України, транскордонне співробітництво визначено одним із складових елементів державної політики в галузі регіонального розвитку. Зауважимо, що 19 регіонів України є прикордонними. Їх площа становить близько 77,0% усієї території держави. На території України на сьогодні діють сім єврорегіонів: “Буг” (Україна, Польща, Білорусь), Карпатський єврорегіон (Україна, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія), “Нижній Дунай” (Україна, Молдова, Румунія), “Верхній Прут” (Україна, Молдова, Румунія), “Дніпро” (Україна, Росія, Білорусь), “Ярославна” (Україна, Росія) та “Слобожанщина” (Україна, Росія).

Європа вирізняється різноманіттям культур, де 60 різних мов спілкування є лише одним з показників цього різноманіття. Культурні відмінності проявляються по-різному у мовах, музиці, живописі, архітектурі тощо, а також в економіці, будівництві, у формах відпочинку та переміщеннях, менталітеті населення. Ці культури формуються значною мірою відмінностями ландшафтів, міст і способів розселення. Таке різноманіття представляє безцінний потенціал для стійкого просторового розвитку. Політика Ради Європи спрямована на збереження культурного різноманіття і намагається створити умови, коли сучасні форми соціального, економічного і технічного розвитку не будуть нівелювати різні культурні ідентичності. У ст. 9 Європейської ландшафтної Конвенції Ради Європи, зазначається що “Сторони Конвенції повинні заохочувати транскордонне співробітництво на місцевому та регіональному рівнях, і скрізь, де це необхідно, розробляти і реалізувати спільні ландшафтні програми”. Основні принципи політики стійкого просторового планування Європи спрямовані на досягнення територіальної єдності через збалансований соціальний та економічний розвиток регіонів і підвищення їх конкурентоспроможності. Україна також здійснює вагомий внесок у розвиток мережі

модельних регіонів з питань просторового розвитку СЕМАТ. Мова йде, насамперед, про єврорегіон “Дніпро” та транскордонний регіон басейну р. Тиса, де вже впроваджуються керівні принципи сталого просторового розвитку.

Аналіз експертної думки щодо проблем транскордонного співробітництва. Як населення Львівщини сприймає перспективи розвитку транскордонного співробітництва? Якими є очікування від транскордонного співробітництва, вступу України в Європейський Союз? Це лише невелика частина запитань, поставлених експертній групі студентами-магістрами Львівського національного університету імені Івана Франка у березні 2011 року. Загалом було опитано 180 експертів під керівництвом автора у м. Львів. Метод отримання інформації – формалізоване інтерв’ю з експертами за місцем праці респондента. Відбір респондентів – цілеспрямований, за методом “снігової кулі”. Експертів відбирали за професійно-посадовою ознакою: керівник у державному і приватному секторах економіки, державний службовець регіонального рівня, депутат Львівської обласної та міської рад, науковець у царині економіки та міжнародних відносин, викладач вищого навчального закладу із науковим ступенем доктора (кандидата) економічних, географічних, соціологічних чи юридичних наук. На основі експертного опитування були проаналізовані основні проблеми розвитку транскордонного співробітництва в Україні [8, с. 82; 9, с. 162; 10, с. 41; 11, с. 455].

У результаті опитування було виявлено, що експерти вважають Польщу та Росію найважливішими партнерами України серед країн-сусідів. Ці дві країни значно випереджають інші і ділять перше та друге місце. Причому за 7-бальною шкалою середнє значення для Польщі – 1,45, а для Росії – 1,95, тобто Польщу на першу позицію поставила більшість експертів (див. табл. 1). Інші країни, на думку експертів, є другорядними для інтересів України, їхні середні значення мають невисоку розбіжність між собою і значно відстають від першої двійки. Вони розташувалися так: 3 місце – Угорщина, 4 місце – Словаччина, 5 місце – Румунія, 6 місце – Молдова, 7 місце – Білорусь. Такий поділ є досить умовним, оскільки різниця середніх значень є незначною.

Таблиця 1

Значення країн-сусідів для інтересів України (за 7-бальною шкалою)

Країна	Середнє значення	Найвища позиція	Найнижча позиція	Варіаційний розмах
Польща	1.45	1	2	1
Росія	1.95	1	7	6
Угорщина	4.05	2	7	5
Словаччина	4.55	3	7	4
Румунія	4.98	3	7	4
Молдова	5.45	2	7	5
Білорусь	5.58	3	7	4

* Експертам пропонувалося проранжувати країни за шкалою від 1 до 7 відповідно до їх значення для інтересів України.

Важливим завданням було також визначити, які напрямки співробітництва з державами, що безпосередньо межують з Україною, є першочерговими, а саме – визначити те, на які галузі необхідно звертати найбільше уваги. Пріоритетними напрямками співробітництва із країнами-сусідами експерти вважають енергетичну галузь (57,1%), екологічну сферу (47,6%), ринок праці (47,3%), туризм (45,2%), науково-технічне співробітництво (40,5%). Важливими, на думку експертів, є також співробітництво у транспортній сфері (31,2%), сфері безпеки (28,6%), на ринку агропромислової продукції (21,4%), в інформаційній сфері (21,2%). Менш важливим є співробітництво у сфері культури, важкої і легкої промисловості та фінансово-банківській сфері, 4,8% експертів не виділили 4 пріоритетних напрямів співробітництва, оскільки, на їхню думку, усі напрями є достатньо важливими (див. рис. 1).

*експертам дозволялося обрати не більше чотирьох варіантів відповіді.

Рис. 1. Пріоритетні напрями співробітництва України з сусідніми країнами

На шляху до ефективного транскордонного співробітництва України стоїть низка перешкод. Основні проблеми України на цьому шляху пов'язані з внутрішньою ситуацією – з суперечливістю та повільністю соціально-економічних і політико-адміністративних перетворень. Це підтверджують результати експертного опитування. Так, 69,0% експертів вважають, що перешкодою співпраці України з країнами-сусідами є нестабільна ситуація у країні, 57,1% – високий рівень корупції, 42,9% – непослідовність позицій стосовно зовнішньої політики української влади. До основних перешкод співробітництва експерти також віднесли низький рівень повноважень територіальних громад у транскордонних взаємовідносинах, недостатнє нормативно-правове забезпечення у сфері транскордонного співробітництва та недостатній рівень економічного розвитку України (див. рис. 2).

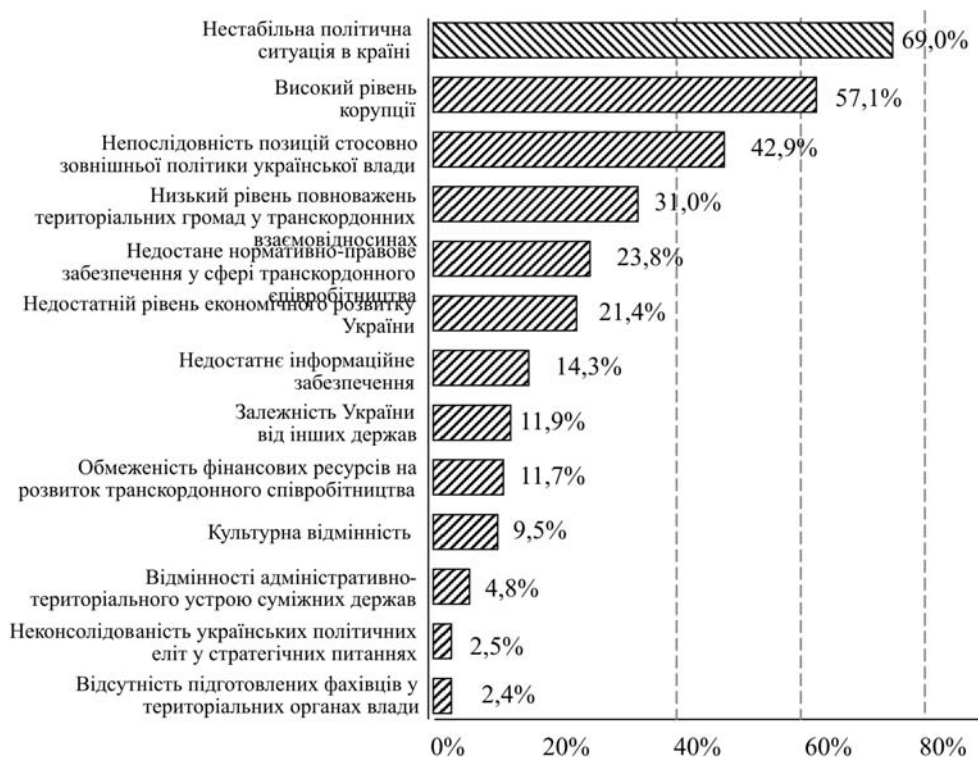

Рис. 2. Перешкоди співробітництва України з сусідніми країнами (експертам дозволялося обрати не більше трьох варіантів відповіді)

Оцінюючи те, як змінилися відносини України з країнами-сусідами впродовж 2010 року, експерти схильні вважати, що стосунки з Польщею покращились, з Росією – погіршилися, з Білоруссю, Молдовою, Румунією, Словаччиною та Угорщиною – не змінилися (див. рис. 3). Цікавим є також те, що експертам було легше визначитися щодо зміни відносин із Польщею та Росією, а варіант “важко відповісти” частіше зустрічається при визначенні зміни стосунків із Білоруссю, Молдовою, Румунією, Словаччиною та Угорщиною. Це можна пояснити тим, що Росію та Польщу експерти визначили основними партнерами України і динаміка відносин саме із цими країнами висвітлюється ширше та викликає більше зацікавлення.

Зовсім незначна кількість експертів визначила, що відносини України з країнами СНД – Білоруссю та Молдовою покращилися. У порівнянні до Румунії, Словаччини та Угорщини цей відсоток є дещо більшим. Таким чином можна сказати, що відносини України з західними партнерами – членами ЄС мають деяку тенденцію до покращення, із східним партнером – Росією – ідуть на спад, а з іншими країнами СНД перебувають у стані застою.

Обираючи пріоритетний напрям співробітництва для України експерти майже одногосло визначили таким європейську інтеграцію. Визначаючи, як Україна має

будувати свою стратегію щодо ЄС більше половини експертів (51,2%) вважають, що першочерговим завданням є визнання перспективи членства, 36,6% експертів вважають, що необхідно якнайшвидше увійти до ЄС, 7,3% експертів переконані, що Україна спочатку повинна відповідати критеріям вступу, зокрема врегулювати політичне та економічне життя, а вже потім на рівних правах увійти до ЄС.

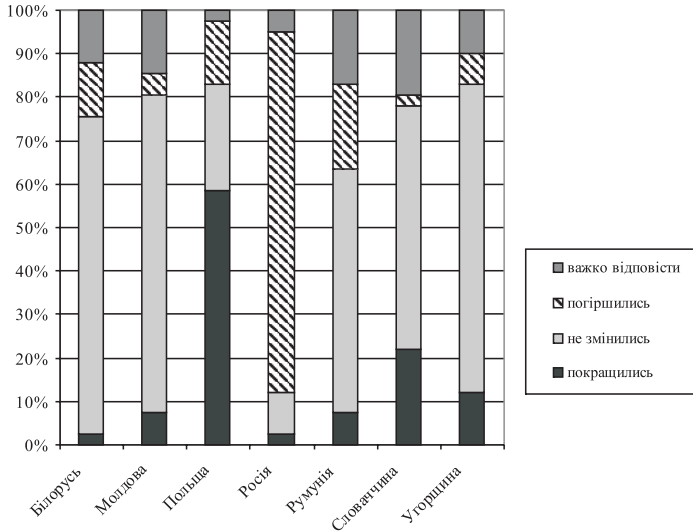

Рис. 3. Розподіл відповідей на питання: "Як змінилися відносини України з сусідніми країнами впродовж 2010 року?"

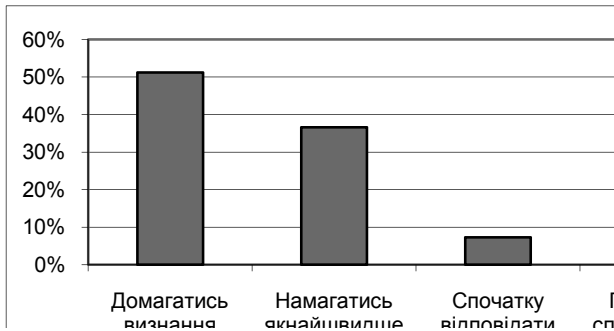

Рис. 4. Стратегія України щодо вступу у ЄС

Була також висловлена думка, що необхідно поглиблювати співпрацю з ЄС не формуючи рамок, тобто бути по відношенню до ЄС у статусі сусідства (2,5%). За відмову від вступу до ЄС висловилися 2,4% експертів (див. рис. 4). Отже, більшість експертів вважає, що в перспективі Україна повинна стати членом ЄС, але існують деякі протиріччя щодо того, повинен бути цей вступ негайним чи поступовим.

Експертам також пропонувалося оцінити успішність євроінтеграційного курсу України. Результати оцінювання є досить критичними. Більшість експертів вважає, що євроінтеграційний курс України є скоріше неуспішним, ніж успішним (53,2%), 11,0% вважають його провальним. Скоріше успішним, ніж неуспішним євроінтеграційний курс вважає 28,3% експертів, повністю успішним – лише 5,1%. 2,4% експертів обрали варіант “важко відповісти” (див. рис. 5). Як бачимо, наразі існують серйозні проблеми із реалізацією зовнішньої політики нашої держави та ідея європейського вибору України може так і залишитися просто гаслом у промовах і виступах чиновників.

Рис. 5. Успішність євроінтеграційного курсу України

Аналіз результатів дослідження свідчить про те, що сьогодні існують деякі проблеми розвитку транскордонного співробітництва в Україні. Саме на ці проблеми варто звернути увагу задля досягнення максимальної ефективності транскордонного співробітництва.

З метою підтримки та розвитку транскордонного співробітництва як інноваційного інструменту в реалізації державної регіональної політики є доцільним внести такі пропозиції:

1. Завершити процес підготовки до ратифікації Україною третього додаткового протоколу до Європейської Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними органами влади або громадами з метою створення єдиних (уніфікованих) правових рамок для створення та функціонування єврорегіонів.

2. Розвивати національне законодавство у тому, що стосується транскордонного співробітництва на основі принципів субсидіарності та публічно-приватного партнерства (зокрема, в контексті реалізації реформи місцевого самоврядування в Україні).

3. Запровадити субвенцію з державного бюджету місцевим бюджетам щодо підтримки проектів транскордонного співробітництва.

4. Завершити процес утворення єврорегіонів по всьому периметру державного кордону України та надати практичну допомогу щодо зміцнення їх інституційної

спроможності, зокрема з питань реалізації проектів та програм транскордонного співробітництва.

5. Вивчити можливості щодо більш комплексної інформаційної та консультативно-методологічної підтримки розвитку транскордонного співробітництва, зокрема шляхом впровадження нових інформаційних технологій у транскордонному співробітництві.

6. Продовжити співробітництво з Радою Європи, ЄС, Асамблеєю європейських прикордонних регіонів, іншими європейськими організаціями, які займаються питаннями транскордонного співробітництва, з метою забезпечення інтеграції українських регіонів у загальноєвропейський простір, вивчення та впровадження кращих європейських практик у галузі транскордонного співробітництва.

7. Реалізувати комплекс заходів щодо інформування суб'єктів транскордонного співробітництва, широкого кола громадян України про основні пріоритети державної політики в галузі транскордонного співробітництва, заходи їх реалізації, а також популяризацію кращих європейських та українських практик у галузі транскордонного співробітництва.

8. Створити загальнонаціональну базу даних з питань розвитку транскордонного співробітництва.

9. В рамках реалізації державної політики транскордонного співробітництва та розвитку єврорегіонів впроваджувати стандарти доброго врядування на місцевому і регіональному рівнях, формувати інститути громадянського суспільства, розвиток демократії у транскордонних просторах за участю регіонів України.

10. Сприяти проведенню спільних наукових досліджень та розробок, культурно-освітніх заходів, обмінів студентами та професорсько-викладацьким персоналом, організації конференцій, форумів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Мікула Н.А.* Національна доповідь “Сучасний стан та перспективи розвитку транскордонного співробітництва в Україні” (основні положення проекту) / Н.А. Мікула, В.В. Толкованов // *Регіональна економіка*. – 2010. – № 3. – С. 7–19.
2. *Головаха С. І.* Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009 / С. І. Головаха, А. П. Горбачик // – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 118 с.
3. *Євтух В. Б.* Взаємодія України з Європейськими та трансатлантичними структурами у контексті ідентичностей / В. Б. Євтух // *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент* : [зб. наук. пр.]. – Вип. 3. – К. 6 Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 3–19.
4. *Pogranicze z Neimcami a inne pogranicza Polski / Pod red. Zbigniewa Kurcza*. – Wrocław, 1999. – 285 s.
5. *Perspektywy przygranicznej współpracy polsko-ukraińskiej w swietle czlonkostwa polski w unii europejskiej* [J. Andreasik, B. Kawalko, E. Kawec-ka-Wyrzykowska, J. Szlachta] – Zamosc, 2003. – S. 45.
6. *Granice i pogranicza nowej Unii Europejskiej. Z badań regionalnych, etnicznych i lokalnych* [Red. M. Malikowski, D. Wojakowski] – Kraków: Nomos, 2005. – S. 336.
7. *Михасюк І.* Транскордонне співробітництво в умовах глобалізації: монографія /

- І. Михасюк, С. Федешин. – ЛНУ ім. Франка. – Львів: Українські технології, 2011. – 208 с.
8. *Щерба Г.І.* Соціологічні дослідження розвитку українсько-польського транскордонного співробітництва / Г. І. Щерба // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. пр. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка Фенікс, 2007. – Вип. 8. – С. 82–92.
 9. *Щерба Г.І.* Сучасні проблеми транскордонного співробітництва України і Польщі в світлі соціологічних досліджень / Г. І. Щерба // Соціально-економічне гуртування у контексті модернізації транскордонних регіонів / ред. М.Г. Возняк. – Жешів: Вид-во Жешівськ. ун-ту, 2008. – С. 162–171.
 10. *Щерба Г.І.* Роль євро регіонів і транскордонного співробітництва у функціонуванні соціального простору в Європі / Г. І. Щерба // Український соціум. – 2008. – №3(26). – С. 41–53.
 11. *Shcherba H.I.* Polityka regionalna a współpraca transgraniczna w kontekście integracji Ukrainy w europejski obszar socjalny. – Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Spójność społeczno-ekonomiczna a modernizacja gospodarki. – Zeszyt Nr 16 / Uniwersytet Rzeszowski. – Red. Michai Gabriel Woźniak. – Rzeszów, Polska, 2010. – S. 455–467.

STRATEGIC REFERENCE-POINTS AND POTENTIAL OF TRANSFRONTAL COLLABORATION OF UKRAINE IN SOCIAL SPACE OF EUROPE

H. I. Shcherba

*Ivan Franko University of L'viv,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
gshcherba@ukr.net*

The article is sanctified to research of development of transborder collaboration of Ukraine in the context of functioning of network social space in Europe. The offered results of expert social research in relation to priority directions of development of transborder collaboration with countries-neighbours, expectation of citizens are concerning membership of Ukraine to European Union.

Key words: transborder collaboration, social space, border, euroregion, sociological analysis, integration, European Union.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ И ПОТЕНЦИАЛ ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА УКРАИНЫ В СОЦИАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ЕВРОПЫ

Г. И. Щерба

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина,
gshcherba@ukr.net*

Статья посвящена исследованию развития трансграничного сотрудничества Украины в контексте функционирования социального пространства в Европе. Представлены результаты экспертного социологического исследования относительно приоритетных направлений развития трансграничного сотрудничества со странами-соседями, ожидания граждан по поводу членства Украины в Европейском союзе.

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, социальное пространство, граница, еврорегион, социологический анализ, Европейский союз.

Стаття надійшла до редколегії 12.05.11

Прийнята до друку 25.06.11

УДК 316.344.34:378.2

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

М. П. Бліхар

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
бульв. Університетська 1, Львів, 79000, Україна,
muroslava82@mail.ru*

У статті проаналізовано ціннісні особливості сучасної студентської молоді. Охарактеризовано поняття “цінність” і “ціннісні орієнтації”, подано різноманітні класифікації цінностей. На основі результатів соціологічних досліджень визначені пріоритетні цінності студентської молоді.

Ключові слова: молодь, студентська молодь, цінності, ціннісні орієнтації, життя орієнтація.

У сучасному суспільстві процес становлення, соціального визрівання підростаючого покоління пов'язаний з величезними труднощами. У суспільстві має місце таке загострення суперечностей, що науковцям доводиться дуже часто говорити про соціальні проблеми молоді, про те, чи зможе молоде покоління прийняти, засвоїти і передати наступним поколінням цінності і норми, які є основою життя суспільства.

Через динамічність суспільного розвитку та зміну ідеологічних засад функціонування пострадянських суспільств зростає актуальність вивчення ціннісних орієнтацій та життєвих позицій молодих поколінь українців. Адже саме вони у недалекому майбутньому відповідатимуть за відтворення не лише населення нашої країни, а й того культурного контексту, в якому відбуватиметься життєдіяльність наших нащадків, створюватимуться умови для гармонійного існування в межах сім'ї, інших соціальних інститутів, суспільства загалом.

Саме тому процес глибинних змін у житті українського суспільства висуває як пріоритетну проблему виховання інтелектуальної, висококультурної, творчої, діяльної молоді, яка здатна забезпечити прогрес нації, вихід держави на рівень цивілізованих країн світу.

Мета статті – з'ясувати суть понять “цінності” та “ціннісні орієнтації”, виявити їх взаємозв'язок, а також на основі аналізу соціологічних досліджень проаналізувати основні ціннісні пріоритети молоді, в тому числі студентської, що змінюються під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів.

Ціннісна система, що існувала впродовж багатьох десятиліть, зруйнувалась. Суперечливо та повільно формується нова. Особливістю цього процесу є те, що проходить він поза чітко визначеними рамками ціннісних орієнтирів. Їх відсутність визначає

“розмитість” моральних принципів. Без цінностей не може обходитися жодне суспільство, а індивіди можуть обирати ті чи інші цінності. Одні є прихильниками цінностей колективізму, інші – цінностей індивідуалізму. Для одних найвищою цінністю можуть бути гроші, для інших – моральна досконалість, для третіх – політична кар’єра. Для опису того, на які цінності орієнтуються люди, соціологи ввели термін “ціннісні орієнтації”. Вони описують індивідуальні відносини чи вибір конкретних цінностей як норми своєї поведінки.

Цінності студентської молоді формує інформація, яка їй дається всією соціальною кон’юнктурою, баченням дорослими вітчизняного чи зарубіжного життя. Бо в самій молоді немає свого великого життєвого досвіду. Вона може оцінювати ті чи інші явища, виходячи із знань, отриманих у навчальних закладах, із засобів масової інформації, з оцінок батьків, прочитаної літератури, хоч, звичайно, певну роль відіграє осмислення власного пережитого. Але воно зазвичай не має вирішального значення при домінуючому впливі на молодих людей тих соціально-культурних ідеалів, які склалися у світі дорослих. У кожного покоління молодих ці ідеали були різними, виходячи із конкретного контексту часу [1, с. 27].

Аналіз останніх досліджень і публікацій доводить, що останнім часом вітчизняні науковці приділяють дедалі більше уваги дослідженню ціннісних орієнтацій та духовної культури студентської молоді. Результати соціологічного вивчення студентського середовища представлені в роботах В. Арбеніної, В. Бакірова, О. Балакіревої, Є. Головахи, В. Ніколаєвського, С. Оксамитної, Н. Победи, Л. Сокурянської, І. Шеремет, Н. Шуст, О. Якуби, О. Яременка та інших [2]. Багато досліджень присвячено вивченню природи ціннісних орієнтацій (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, Б. С. Круглов, С. Л. Рубінштейн, О. О. Ядов, В. Франкл та ін.). Структуру ціннісних орієнтацій вивчають С. Ф. Анісімов, О. І. Донцов, І. Олпорт, А. Маслоу, С. Шварц і ін.

За останні роки вагомий внесок у розроблення проблеми ціннісних орієнтацій молоді в різних її аспектах зробили І. Бех, М. Євтух, О. Сухомлинська, П. Р. Ігнатенко, Н. І. Лапін, Л. А. Беляєва, Т. В. Бутківська, О. А. Подольська, А. А. Кавалеров та ін. Так О. А. Подольська у своїй монографії [3] звертається до взаємозв’язку ціннісних орієнтацій та проблеми активності особистості. Е. Л. Носенко та Н. В. Фролова [4] розглядають процес трансформації ціннісних орієнтацій молоді, акцентуючи увагу на психологічному аспекті проблеми.

Розгляду ціннісних орієнтацій присвячені роботи А. А. Кавалерова, зокрема в монографії “Цінність у соціокультурній трансформації” [5] він зробив спробу розкрити сутність, різні підходи до класифікації цінностей і ціннісних орієнтацій.

Така велика кількість наукових підходів до ціннісної проблематики свідчить, що поняття “цінність” стало предметом широких теоретичних досліджень багатьох наук – філософії, соціології, психології, педагогіки, етики, естетики, політики та ін. У філософії, чи в її спеціальному розділі, що займається проблемою цінностей, – аксіології – це галузь, що розглядає об’єктивну дійсність і відношення до неї людини, в соціології – це проблема загальносоціальних регулятивних механізмів, де цінності суспільства розглядаються як складові суспільної свідомості і культури, що виконують по відношенню до особистості нормативні функції, в соціальній психології – це сфера дослідження

соціалізації індивіда, його адаптації до групових норм і вимог, а в загальній психології – вивчення вищих мотиваційних структур життєдіяльності [6].

До предмета нашого аналізу прямо відноситься використання багатозначних понять “цінність” і “ціннісні орієнтації”. Спробуємо розібратися з цими категоріями і визначити найсуттєвіші характеристики цих понять, а також виявити як ці поняття співвідносяться між собою.

Ціннісний підхід до вивчення соціальних явищ і процесів дає змогу висвітлити внутрішню сторону взаємозв’язку особистості і суспільства, побачити особистий аспект орієнтації людини на цінності. Для цього необхідно звернутися до поняття “ціннісні орієнтації”, що виникло на стику низки наук про людину і суспільство.

Поняття “ціннісні орієнтації особистості” було введено в соціологію у 20-х роках ХХ століття американським соціологом У. Томасом і польським соціологом Ф. Знанецьким, які розглядали ціннісні орієнтації в якості соціальної установки особистості (“соціальний аттетюд”), які регулюють її поведінку.

У сучасній науці не існує єдиного визначення цього поняття. Наведемо деякі з них. *Ціннісні орієнтації* – найважливіша складова структури особистості, що має у своїй структурі мотиваційний, когнітивний, емоційний, оцінювальний та інші компоненти [7]. *Ціннісні орієнтації* розглядаються як відносно стійке, соціально обумовлене, вибіркоче ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних суспільних благ і ідеалів, які розглядаються як предмети цілі або засоби для задоволення потреб життєдіяльності особистості. Під *ціннісними орієнтаціями* найчастіше розуміють соціально-детерміновану і зафіксовану в психіці індивіда спрямованість особистості на цілі і засоби діяльності. Вони відображають відношення людини до соціальної дійсності і визначають мотивацію її поведінки. Ціннісні орієнтації є не лише ціннісним ставленням особистості, а тим психологічним механізмом, за допомогою якого формуються її особливості та характер. Цей підхід дає змогу пояснити та дослідити психологічні механізми формування ціннісних орієнтацій.

Джерелом формування *ціннісних орієнтацій* виступає смисложиттєва активність особистості, що визначає рівень домагань особистості та її орієнтацію у процесі діяльності на досягнення конкретних цілей.

Ціннісні орієнтації розглядаються як один із компонентів, що входить до структури особистості: ціннісні орієнтації – це складне утворення, що вбирає в себе рівні і форми взаємодії суспільного та індивідуального в особистості, специфічні форми усвідомлення особистістю оточуючого світу, свого минулого, теперішнього і майбутнього, а також сутності свого власного “Я”. Наявність сформованої системи ціннісних орієнтацій забезпечує гармонію внутрішнього світу особистості, сприяє систематизації її знань, норм, стереотипів поведінки та самоствердженню особистості, реалізації соціальних очікувань [8, с. 12–14].

Ціннісні орієнтації визначають:

- 1) загальну спрямованість інтересів і прагнень особистості;
- 2) ієрархію індивідуальних вподобань і зразків;
- 3) цільові і мотиваційні програми;
- 4) рівень вподобань;

- 5) уявлення про дійсне і механізми селекції за критеріями значимості;
- 6) міру готовності і рішучості до реалізації власного “проекту життя” [9, с. 227].

Студентській молоді притаманні шість груп ціннісних орієнтацій, спрямованих на різні сторони вищої освіти, праці і професії:

- 1) *статусна* (кар’єра, визнання в суспільстві, престиж, визнання серед оточуючих);
- 2) *на самовираження в праці* (творчість, саморозвиток, розвиток особистості, професійне зростання);
- 3) *споживацька* (матеріальне благополуччя);
- 4) *на індивідуальне самовдосконалення* (самовдосконалення, розвиток особистості, інтелігентність);
- 5) *альтруїстична, на користь суспільству* (спілкування у процесі праці);
- 6) *на професійну діяльність*.

Центральними ціннісними феноменами в структурі суб’єктивних цінностей студентства виступають *життєві орієнтації на спілкування* (пов’язує такі ціннісні уявлення як матеріальна забезпеченість, бажана професія і самовдосконалення) і *на захоплення* (кар’єра, престиж, статус, матеріальна забезпеченість і самостійність) [8, с. 62].

Отже, *ціннісні орієнтації* виражають внутрішній світ особистості, виконуючи організуючу, спрямовуючу, регулюючу функції. Вони приписують особистості певні норми, правила, принципи поведінки, що відповідають тому соціальному оточенню, в якому протікає життєдіяльність [10, с. 76].

Під “*цінність*” розуміють все те, що для людини цінне, те, що важливе, значуще. Світ цінностей – це, насамперед, світ культури, сфера духовної діяльності людини, її моральної свідомості, оцінок тощо.

У соціології *цінності* виступають у ролі інструментів соціального регулювання, тією проміжною ланкою, яка пов’язує інтереси, потреби, світогляд людини з її конкретними ідеями, поведінкою. Це поняття відображає один із найсуттєвіших моментів практичної взаємодії людини з навколишнім середовищем та іншими людьми. Якісні й кількісні характеристики цінності перебувають у залежності від внутрішніх властивостей її носія та від потреб і прагнень суспільної людини, яка сама є ціннісним об’єктом.

Отже, *цінності* – це, з одного боку, властивість того чи іншого суспільного предмета, явища, які задовольняють потреби, інтереси, бажання. Інакше кажучи, це соціально значущі уявлення про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо. Вони, зазвичай, не піддаються сумніву, але видозмінюються, є еталоном, ідеалом для людей. З іншого боку – це відношення суб’єкта до предметів та явищ реальності, яке виражається ціннісними орієнтаціями, соціальними установками, якостями особистості. Тут вони виступають в ролі певної структури особистості. Перший аспект суспільний, другий – особистісний [11, с. 27].

Єдиної класифікації цінностей не існує. Одні характеризують цінність як об’єктивну суть речей, інші – як власне цінність, грошову вартість предмета, треті – ототожнюють із поняттям блага, корисності для особистості, четверті – пов’язують із суб’єктивною значущістю даного предмета для життєдіяльності людини, п’яті – з його властивос-

тями задовольняти потреби, інтереси, бажання. Саме тому дослідники класифікують цінності по-різному:

- 1) **за об'єктом засвоєння** – матеріальні, морально-духовні;
- 2) **за метою засвоєння** – егоїстичні, альтруїстичні;
- 3) **за рівнем узагальненості** – конкретні, абстрактні;
- 4) **за способом вияву** – ситуативні, стійкі;
- 5) **за роллю в діяльності людини** – термінальні, інструментальні;
- 6) **за змістом діяльності** – пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, естетичні, наукові, релігійні та ін.);
- 7) **за приналежністю** – особистісні (індивідуальні), групові колективні, суспільні, загальнонародні (національні), загальнолюдські.

Найбільш поширеною класифікацією цінностей на філософському рівні вважається розподіл на **релігійні, етичні, естетичні, логічні й економічні**.

У соціологічному аспекті цінності розглядаються як нормативи або регулятори діяльності. Тут їх доцільно розділяти на **цінності-норми, цінності-ідеали, цінності-цілі, цінності-засоби**.

У психологічному аспекті існують класифікаційні моделі, в яких цінності структуризуються за предметом або змістом об'єктів, на які вони спрямовані (**соціально-політичні, моральні, економічні і ін.**); за суб'єктом ставлення (**суспільні, цінності соціальних груп, колективні, індивідуальні**) [8, с. 33–35].

Цінності поділяють на:

- 1) **абсолютні** – доброта, любов, правда, справедливість, гідність, свобода, чесність – вони є своєрідним колом, радіус якого прямує до безконечності, бо подаровані нам Богом;
- 2) **національні** – патріотизм, національна гідність, державотворчі прагнення, історична пам'ять, змагання до єдності;
- 3) **громадянські** – права і свободи, обов'язки, соціальна гармонія, повага закону;
- 4) **сімейно-родинні** – подружня вірність, турбота про дітей, стосунки у сім'ї, пам'ять предків;
- 5) **особисті** – риси характеру, поведінка, стиль приватного життя.

Серед багаточисельних класифікацій цінностей поширеною є розмежування цінностей на дві групи:

- 1) **колективістські** – вони об'єднують цінності, які відповідають способу життя в колективі;
- 2) **індивідуалістські** – включають цінності, які характеризують інтереси конкретного індивіда [4, с. 29].

Можна ще наводити багато різноманітних класифікацій цінностей та ціннісних орієнтацій за різноманітними критеріями та ознаками. Звідси випливає висновок, що цінності складають основу життєдіяльності – це історично складені модули, способи зв'язку свідомості й буття людини і світу.

Чому саме проблема цінностей в центрі уваги сьогодення? Тому, що:

- 1) система цінностей – це та ланка, яка пов'язує суспільство з індивідом, включає його в систему суспільних відносин;

- 2) цінності (соціальні, економічні, моральні, релігійні тощо) лежать в основі вибору цілей, засобів та умов діяльності, відповідають на запитання задля чого відбувається та чи інша діяльність;
- 3) цінності – системоутворююче ядро програми, задуму, діяльності і внутрішнього духовного життя людини [11, с. 28].

Аналізуючи взаємозв'язок понять цінності та ціннісні орієнтації, можна прийти до висновку, що ціннісна орієнтація – це конкретна спрямованість індивіда на засвоєння тих чи інших цінностей задля досягнення поставленої мети. У ціннісних орієнтаціях цінність виконує роль своєрідного орієнтира, а також служить регулятором поведінки особистості. А вже особистість орієнтується на ті чи інші цінності, які для неї мають найважливіше значення в конкретній ситуації.

В основу життєвої позиції особистості студента ставляться цінності. Осмислення особистістю диференційованості своєї системи цінностей виступає конкретним показником усвідомлення свого життєвого шляху, перспективи. При цьому найбільш значущі для людини цінності будуть насамперед визначати її життєву позицію, а значить відігравати вирішальну роль в її професійній діяльності.

Як компонент молодіжної свідомості, життєва орієнтація включає в себе всі характерні для ціннісних орієнтацій рівні:

- *емоційний*, що характеризується соціальними почуттями,
- *когнітивний*, що виражає свідому спрямованість на форми життєдіяльності;
- *поведінковий*, що проявляється у готовності зайнятися тією чи іншою діяльністю.

В юності проходять глибокі зміни в системі життєвих цінностей, відбувається зміна уявлень, відмова від ілюзій, з'являються нові погляди, переконання, оцінки.

У процесі здійснення життєвих планів молодь зустрічається з певними труднощами та її ціннісні орієнтації формуються під суперечливим впливом різних факторів. Серед всієї різноманітності *факторів*, що впливають на *ціннісні орієнтації молоді*, в тому числі і студентської, є такі: система освіти;

діяльність політичних організацій, трудового колективу, засобів масової пропаганди; ідеали; місце проживання; рівень політичних знань; професійна зацікавленість; твори мистецтва і літератури; психологічні характеристики особистості; сім'я.

Також на формування ціннісних орієнтацій молоді більш відчутно починають впливати такі чинники, як телебачення, радіо, кіно, вивчення суспільних наукових дисциплін, самоосвіта [8, с. 44–46].

Розглянемо ціннісні орієнтації студентської молоді. Для студентства характерна спрямованість на майбутнє, а фізичні і розумові здібності створюють певну впевненість в собі, що нерідко перетворюється на самовпевненість. Разом з тим молоді притаманна характерна для такого віку переоцінка цінностей, їхні моральні погляди тільки складаються і структуруються. В аналізі складних явищ оточуючої дійсності їм часто не вистачає гнучкості і життєвого досвіду старших поколінь. Саме тому відсутність достатнього досвіду, юнацький максималізм, велика емоційна збудженість роблять цей період у житті досить складним, проте саме в цей період уточнюються ціннісні

орієнтації. Сьогодні, на початку XXI ст., розвиток і світогляд молоді зазнав великих змін. Порівняно з попередніми роками молодь стає більш розкутою та самостійною, починає орієнтуватись в сучасному суспільстві.

Ціннісні орієнтації – явище динамічне, оскільки кожне нове покоління засвоює цінності попереднього покоління крізь призму власного сприйняття, додаючи власні цінності. Звичайно, процес зміни ціннісних орієнтацій безпосередньо пов'язаний зі змінами в економічній, культурній, політичній та інших сферах життя суспільства певної країни. Молодь останнього десятиріччя XX ст. і початку XXI ст. опинилась, так би мовити, у двоякій ситуації: з одного боку – це покоління ще виховувалось на “старих” засадах, а з іншого – в доросле життя воно вступає на нових умовах, які вимагають відмови від багато чого засвоєного раніше. Не спрацьовують колективістські ідеали (все більше – індивідуалістичні); став неprestижним ряд професій, які раніше поважалися та вважались суспільно корисними, змінилось ставлення до своєї батьківщини. Відтак стає очевидним розрив між поколіннями сучасного суспільства [9, с. 229–230].

Як видно з результатів соціологічних досліджень, сучасна молодь очікує позитивних змін вже сьогодні, а не вірить в їх настання в найближчому майбутньому. Як свідчать результати досліджень, практично кожній десятій молодій людині властиве почуття страху і невпевненості в майбутньому. В молодіжному середовищі помічений найвищий рівень безробіття (13,9 %), дуже часто вимушений. Проблеми, з якими стикаються молоді люди під час пошуку роботи, – вимоги стажу і потреба мати необхідні “зв'язки”. Кожна четверта молода особа боїться бідності, майже половина молоді найбільше в житті боїться втратити здоров'я.

Традиційні ціннісні орієнтації – прагнення до знань, повага до старших, люб'язність, творчість, відкритість світу – зазнали суттєвих змін, тобто при своїй зовнішній традиційності набули іншої сутності. Значно пришвидшився процес адаптаційних можливостей молодих людей, причому до будь-яких соціальних умов і ситуацій. У свідомості молоді відображається парадоксальне поєднання амбівалентних ціннісних поведінкових установок. Сьогодні молодь значно легше виправдовує: ухилення від сплати податків – 4,5%, крадіжки – 2,3%, отримання і передачу хабара – 3,7%, брехню у власних інтересах – 3,9%, отримання державної допомоги, на яку нема прав – 3,9%, розголошення конфіденційної інформації про конкурентів – 3,5%. В загальному можна говорити про світоглядний хаос, який формується під дуже сильним впливом масової культури, реклами, що агресивно нав'язують культ споживання, асоціальні моделі самореалізації, містичні погляди та уявлення. Згідно з даними опитувань, найдоступнішим джерелом інформації є телебачення (88%), а найбільш популярною – розважальна інформація (71%). На жаль, на нашому телебаченні недостатньо представлені інтелектуально-пізнавальні телевізійні програми, направлені на розвиток і накопичення фундаментальних знань, а кількість розважальних передач росте з кожним днем [12, с. 191–192].

Що стосується естетичних орієнтацій студентства, то сучасні студенти, в порівнянні з попередніми поколіннями, менше люблять читати художню, науково-популярну та іншу літературу, майже не відвідують театри, музеї, виставки. Сучасні студенти не цікавляться мистецтвом, а ті, хто у вільний час знайомиться з ним чи займається його певним різновидом, роблять це для зняття втоми, а не для естетичного розвитку.

Базовими цінностями високого рангу залишаються сім'я, вірні друзі, любов. 74% юнаків і 92% дівчат українських вузів на запитання “Що є головним мотивом вступу до шлюбу?” назвали любов, потім – спільні інтереси і матеріальну зацікавленість [13, с. 212]. Орієнтація на сім'ю пояснюється тим, що для багатьох сім'я сьогодні – це важливе джерело морально-психологічної підтримки, позитивних емоцій для збентеженої сучасними подіями особистості.

Соціологічні дослідження ціннісних орієнтацій студентської молоді переконують, що у свідомості сучасної молоді формується тип особистості, характерний для західного суспільства – особистості, яка, насамперед, цінує себе і вважає, що її діяльність, успіх у житті тощо залежать передусім саме від неї.

Як ми бачимо, сьогодні переважають особистісні пріоритети: сім'я, друзі, житлові умови, робота, власне здоров'я. Це важлива тенденція, що характеризує зміни ціннісних орієнтацій молоді – відверта перевага індивідуалізму, акцент на особистісно-сімейних інтересах. Якщо раніше такі цінності, як “повага оточуючих”, “гарні стосунки в колективі” посідали 2–3 місце в ієрархії цінностей, то зараз зовсім інша ситуація. Високо цінується тільки те, що безпосередньо пов'язане з особистістю, а не з колективом чи суспільством. Це свідчить, що знижується значимість суспільства в житті окремої людини та зростає індивідуалізм [9, с. 231].

Отже, аналіз ціннісного світу молоді, в тому числі студентської, свідчить, що сучасне молоде покоління віддає безперечну перевагу саме цінностям мікрорівня перед сферами суспільного, національного, тобто макрорівня, що стосується спільної долі людства. Сучасна молодь віддає перевагу активній життєвій позиції. Більшість у своєму житті найбільшою мірою покладаються на особисті знання, здібності та сили, оскільки схильні вважати, що долю людини визначає головною вона сама, а не зовнішні обставини. Це засвідчує достатню зрілість сучасної вітчизняної студентської молоді щодо самостійності, покладання на особисті здібності і сили, готовність до активного будівництва свого життя та щастя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Молодиченко В. В.* Сутність цінностей / В. В. Молодиченко // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: Збірник наукових праць [Відп. ред.: М. М. Бробко, О. Г. Шутов] – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2009. – С. 26–34.
2. *Мельниченко А. А.* Ціннісні виміри духовної культури студентів технічного ВНЗ у традиційному суспільстві / А. А. Мельниченко, І. В. Піголенко // Український соціум. – 2005. – №1 (6). – С. 31–43
3. *Подольская Е. А.* Ценностные ориентации и проблема активности личности / Е. А. Подольская. – Харьков: Изд-во “Основа” при ХТУ, 1991. – 164 с.
4. *Носенко Э. Л.* Трансформация ценностных ориентаций молодежи на современном этапе развития общества (Психологический аспект) / Э. Л. Носенко, Н. В. Фролова. – Днепропетровск. Изд-во “Навчальна книга” 1999. – 168 с.
5. *Кавалеров А. А.* / Цінність у соціокультурній трансформації: монографія / А. А. Кавалеров. – Одеса, 2001. – 224 с.
6. *Карпова І. Г.* Зміст ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді [Електронний

- ресурс]. – Режим доступу до джерела: http://www.psyh.kiev.ua/Зміст_ціннісних_орієнтацій_сучасної_студентської_молоді
7. Третьякова І. С. Трансформація ціннісних орієнтацій студентів у контексті сучасного українського державотворення / І. С. Третьякова, Л. П. Добровольська, К. М. Коник. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: http://www.bdpi.org/scientific_published/psychology_3_2006/27.doc
 8. Долинська Л. В. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя: навч. посіб. / Л. В. Долинська, Н. П. Максимчук. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. – 124 с.
 9. Целякова О. М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві / О. М. Целякова // Гуманітарний вісник ЗДІА – Вип. 38. – 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: http://zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_38_22.pdf
 10. Петінова О. Б. Потреби, інтереси, ціннісні орієнтації особистості: їх взаємозв'язок / О. Б. Петінова // Перспективи. – № 1 (17). – 2002. – С. 71–78
 11. Бутківська Т. В. Проблема цінностей у соціалізації особистості / Т. В. Бутківська // Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб. / За заг. ред. Сухомлинської О. В.; АПН України. – К. – 1997. – С. 27–31.
 12. Чутова Н. П. Ценностные ориентации современной украинской молодежи: социологический подход / Н. П. Чутова // Нова парадигма. – Вип. 88., 2009. – С. 188–197.
 13. Молодиченко В. В. Ціннісний контекст духовного світу сучасної студентської молоді / В. В. Молодиченко // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць [Гол. ред. В. В. Лях.]. – Вип. 80. – К., 2009. – С. 207–217.

THE VALUES ORIENTATIONS OF STUDENT YOUTH OF UKRAINES: SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM

M. P. Blikhar

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
muroslava82@mail.ru*

Particularities of modern student youth are analysed in article. Offers analysis the notion “value” and “values orientations”, tax miscellaneous classification of this notion. On the grounds of result of the sociological studies analysed vales orientations of student youth and determined priority values.

Key words: youth, student youth, value, values orientations, life orientation.

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ УКРАИНЫ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ

М. П. Блихар

*Львовский национальный университет имени Ивана Франка,
ул. Университетская 1, Львов, 79000, Украина,
muroslava82@mail.ru*

В статье проанализированы особенности современной студенческой молодежи. Дана характеристика понятиям “ценности” и “ценностные ориентации”, а также рассмотрены классификации ценностей. На основании результатов социологических исследований проанализированы ценностные ориентации студенческой молодежи и определены ее приоритетные ценности.

Ключевые слова: молодежь, студенческая молодежь, ценности, ценностные ориентации, жизненные ориентации.

Стаття надійшла до редколегії 12.05.2011

Прийнята до друку 21.06.2011

УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ. НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ДЖЕРЕЛ

УДК 316:930

ФОРМУВАННЯ АКАДЕМІЧНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ В КІН. ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ.

Т. Д. Лапан, Д. Ю. Судин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна,
tetianalap@yahoo.com, dansudyn@gmail.com*

У статті розглянуто питання інституційних та інтелектуальних витоків української соціології. Зокрема, вказано роль М. Драгоманова в інтелектуальному становленні соціології в Україні завдяки розробленій ним концепції соціології як узагальнюючої науки про суспільство, яка займає головне місце серед інших соціогуманітарних наук – історії, антропології, етнології. Також розглянуто інституційний вимір розвитку української соціології, в якому можна вказати на дві ключові дати – заснування Українського соціологічного інституту у Відні М. Грушевським і створення відділу соціальних наук та кафедри соціології при УАН Б. Кістяківським, що сприяло інституційному закріпленню та розвитку української соціології.

Ключові слова: соціологія в Україні, М. Драгоманов, М. Грушевський, Б. Кістяківський, Український соціологічний інститут, кафедра соціології при УАН.

Чотирнадцятого листопада цього року українські ЗМІ привітали соціологів України з їхнім професійним святом. Історичним підґрунтям цієї дати є відкриття 14 листопада 1901 р. в Парижі Російської Вищої школи суспільних наук. Відповідно, ця дата має опосередкований стосунок до соціології в Україні. Як відомо, один із співзасновників та керівників цієї інституції – М. Ковалевський. Суперечність полягає в тому, що М. Ковалевський є українцем за походженням, проте назва установи вказує на те, що вона спрямована на формування російської соціології.

Внаслідок цього виникає потреба встановлення витоків соціологічного знання в Україні, аби запровадити День соціолога в Україні. Коли ми почали опрацьовувати питання витоків української соціології, зіткнулися з недостатнім, чи цілковито відсутнім висвітленням цієї проблеми в дослідженнях з історії української соціології.

Отже, актуальним для української соціології є питання про час її виникнення. У визначенні початків соціології як науки можна окреслити дві точки відліку: її інтелектуальне та інституційне оформлення.

Під інтелектуальним оформленням автори розуміють як введення в науковий обіг поняття “соціологія”, так і формулювання предмета дослідження, методів та основних концепцій науки. Відповідно, під інституційним оформленням ми аналізуємо ство-

рення навчальних і науково-дослідних установ. Кожен із підходів має свої переваги та недоліки. Перевагою інституційного підходу є можливість конкретного датування події – створення кафедри чи факультету соціології, або заснування науково-дослідного інституту чи відділення. Проте недоліком цього підходу є те, що він стосується закріплення тривалого попереднього процесу розвитку соціологічних ідей і напрацювань. Натомість інший підхід – інтелектуального розвитку дає змогу виявити ідейні першопочатки соціології. Недоліком є складність встановлення конкретної дати.

У статті здійснено спробу проведення аналогій між виникненням і становленням соціології у світі і на теренах України шляхом двох зазначених підходів. Згідно з інтелектуальним підходом – традиційною хрестоматійною датою виникнення соціології в світі є 1839 р., коли О. Конт в 47-й лекції курсу позитивної філософії вжив поняття “соціологія”¹. На теренах України такою датою є 1873 р., коли М. Драгоманов у 1-й лекції курсу із загальної історії вжив поняття “соціологія” та окреслив предмет, завдання та структуру соціології. Якщо ж опиратися на інституційний критерій, то точкою відліку історії соціології в США є 1889, коли у Канзаському університеті було створено відповідний відділ [1, с. 61], тоді як у Європі – 1913 р., коли кафедру науки про виховання в Сорбонні спеціальним декретом було перейменовано на кафедру науки про виховання і соціології [2, с. 47]. Для української соціології можна вказати дві дати: заснування Українського соціологічного інституту у Відні в жовтні 1919 р. М. Грушевським та початок функціонування кафедри соціології при Українській Академії наук у березні 1919 р., коли її очолив Б. Кістяківський².

Ми пропонуємо три короткі історичні довідки, що стосуються персоналій українських науковців, які найбільшою мірою долучилися до інтелектуального та інституційного становлення соціології як науки на теренах України.

Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895) стоїть біля інтелектуальних витоків української соціології, хоча за освітою він історик: протягом 1859 – 1863 рр. він навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету імені св. Володимира [5, с. 608], в 1864 р. захистив дисертацію “Імператор Тиберій”, що давало йому право читати лекції в університеті [5, с. 608], а тому вже у 1865 р. М. П. Драгоманов був зарахований на посаду приват-доцента на історико-філологічному факультеті Київського університету [6, с. 46]. У 1869 р. М.П. Драгоманов захищає магістерську дисертацію “Питання про історичне значення Римської імперії та Тацит” [5, с. 609], завдяки чому в 1870 р. отримує звання магістра. У тому ж році рада університету призначає його на посаду доцента³, а також скеровує на наукове відрядження за кордон [6, с. 48], що було звичною практикою для освітніх установ Російської імперії [5, с. 612].

¹ Запронована дата є дискусійною, оскільки першопочатки соціології як окремої науки знаходимо і в Сієса [3, с. 184], і Г. Мартіно [4, с. 291–292].

² Дата 8 березня 1919 р., коли Б. Кістяківський став штатним академіком кафедри соціології при ВУАН, потребує додаткової перевірки на основі архівних матеріалів.

³ Проте попечитель Київського учбового округу О. Ширинський-Шахматов [5, с. 609] не затвердив М. П. Драгоманова на посаді доцента через проукраїнську позицію останнього [6, с. 48]: остаточне рішення було відтерміноване до повернення М. П. Драгоманова з відрядження у 1873 р. [6, с. 48].

Саме наукове відрядження М. П. Драгоманова до освітніх закладів Західної Європи протягом 1870–1873 рр. відіграло ключову роль в його становленні як соціолога. Протягом трьох років М. П. Драгоманов перебуває в Берліні, Відні, Гайдельберзі, Флоренції, Цюріху [6, с. 51–57], [5, с. 612], де має можливість ознайомитися не тільки з працями видатних учених-істориків, але й з роботами соціологів¹. Під час свого відрядження М. П. Драгоманов усвідомлює, що позитивістська історіографія, яка всього лише реєструє факти, не може вважатися наукою, адже не пояснює механізмів соціального життя чи історичного процесу [7, с. 63]. Виконати такі завдання здатна нова наука – **соціологія**. Відповідно, М. П. Драгоманов схиляється до соціологічного аналізу історичних даних², тобто його роботи можна зарахувати до історичної соціології.

У 1873 р. М. П. Драгоманов повертається до Києва, де його нарешті затверджують на посаді доцента. Він отримує право читати курс із загальної історії [6, с. 58]. У своїх лекціях український вчений виклав власне бачення завдань історичної науки, згідно з яким остання повинна була стати частиною системи соціогуманітарних наук, в якій центральне місце мала б займати **соціологія** [3, 77, 80]. Найбільш чітко свою позицію М. П. Драгоманов виклав в першій лекції з курсу загальної історії. На жаль, точно не відомо, коли ж саме відбулася ця лекція. М. П. Драгоманов прибув до Києва наприкінці серпня 1873 р. [1, 59], проте близько двох місяців його не затверджували на посаді доцента. Причиною було упереджене ставлення до українського вченого попечителя Київського учбового округу³. Отже, можемо припустити, що перша лекція М. П. Драгоманова відбулася наприкінці жовтня 1873 р.

Лекція викликала резонанс серед адміністрації Київського учбового округу. Зокрема, на М. П. Драгоманова в Міністерство надійшов донос, в якому містилося звинувачення, згідно з яким М. П. Драгоманов начебто на першій же лекції заявив, що буде читати історію в *соціалістичному* ключі [6, с. 61]. Як згодом виявилось, автор доносу переплутав термін “соціологія” з поняттям “соціалізм” [6, с. 61]. Щоб спростувати звинувачення, М. П. Драгоманов надіслав статтю у “Журнал міністерства народної освіти” (“Журналь Министерства народного просвещения”), де її і було опубліковано **1 жовтня 1874 р.** під назвою “Становище і завдання науки древньої історії” (“Положение и задачи науки древней истории”) [9]. Факт публікації тексту лекції у всеросійському науковому виданні свідчив про високу оцінку наукового доробку М. П. Драгоманова та висловлених ним міркувань про соціогуманітарні науки⁴.

¹ Серед авторів, праці яких були відомі М. П. Драгоманову, можна згадати О. Конта, Г. Спенсера, Т. Г. Бокля, Дж. С. Мілля [7, с. 77].

² Як приклад такого історико-соціологічного аналізу можна навести дослідження М. П. Драгоманова “Боротьба за духовну владу та свободу совісті в XVI–XVII ст.” [8].

³ Ситуація ускладнювалась тим, що саме в цей час у Києві перебував міністр народної освіти Д. Толстой [6, с. 59]. Попечитель Київського учбового округу О. Ширинський-Шахматов остерігався, щоб М. П. Драгоманов “на вступній лекції чи на прийомі не зробив чогось неприємного графу Толстому” [6, с. 59]. Тому затвердження на посаді відбулося лише через два місяці – після від’їзду Д. Толстого з Києва [6, с. 59].

⁴ Одразу ж додамо, що соціологічні погляди М. П. Драгоманова сприймалися як **новаторські**: в кінці статті “Становище та завдання науки древньої історії” міститься

Насамперед, соціологія відрізнялась від історії, антропології та етнології **систематичним** та **узагальнюючим** характером [7, с. 77–80]. Крім того, М.П. Драгоманов висловлював думку, що “багато з існуючих дотепер самостійних наук повинні стати відділами (отделами) [соціології]” [7, с. 77]. Принципом, за яким соціогуманітарні науки повинні організовуватися в систему, є класифікація матеріалу досліджень. М.П. Драгоманов запропонував такий його поділ:

1. Матеріал, з якого складаються суспільства:
 - а) індивіди;
 - б) народності.
2. Суспільства:
 - а) їх форми: сім’я, клас, державний союз, міждержавний союз;
 - б) продукти суспільної діяльності: матеріальні та моральні [7, с. 80].

Відповідно, явищами першої групи повинні займатися антропологія та етнологія², а соціальними явищами – соціальні науки [7, с. 80]. Цікаво, що М.П. Драгоманов вважав, що історія займається динамікою суспільних процесів, а соціологія – статикою [7, с. 80]. Тобто, для нього ці дві науки становили нерозривну єдність.

Крім того, М. П. Драгоманов так окреслив завдання соціології:

- 1) виявляти *закони* соціального життя [7, с. 77];
- 2) пропонувати висновки, які можна застосовувати в *практичному* житті [7, с. 78].

Важливим моментом в концепції соціології М. П. Драгоманова є її самостійність щодо концепцій західних авторів. Як уже згадувалося вище, М.П. Драгоманов був ознайомлений з працями таких соціологів як О. Конт, Г. Спенсер, Т.Г. Бокль та Дж. С. Мілль [7, с. 77], проте в статті українського вченого відсутнє *механічне* перенесення західних концепцій на український ґрунт. Зокрема, М.П. Драгоманов критикує ідею О. Конта про *суспільний прогрес*, вважаючи її метафізичною [7, с. 78], висловлює сумніви щодо коректності пояснення причин соціальних явищ *географічними* факторами [7, с. 77–78], або ж критикує органіцистську ідею суспільства Г. Спенсера, вважаючи її помилковою аналогією [7, с. 71].

Отже, М. Драгоманов вперше запровадив ідею соціології в широкий інтелектуаль-

редакційна примітка, в якій сказано, що редакція не поділяє думок автора щодо нового методу вивчення історії. Крім того, соціологічний метод члени редколегії охарактеризували як метод, “котрий щойно виник, не набув поширення та видається дуже сумнівним” (“который только что возник, не получил права господства и представляет много сомнительного”) [9, с. 181].

- ¹ У перевиданні статті “положення та завдання науки древньої історії” [7], здійсненому в 1991 р., закралася неточність: продукти суспільної діяльності були описані як окрема група явищ, такого ж порядку як і матеріал, з якого складаються спільноти та суспільства. Проте з першодруку видно, що продукти суспільної діяльності є складовою суспільних явищ і знаходяться на одному рівні з формами суспільств [9, с. 176].
- ² Можна припустити, що розуміння антропології М. Драгомановим є близьким до сучасного розуміння психології чи філософської антропології, а не культурної чи фізичної антропології.

ний обіг, що сприяло подальшому розпрацюванню соціологічної проблематики серед українських науковців¹.

“Чим став Драгоманов в історії українського відродження, він став завдяки сій громадській місії за кордоном, що засудила його на гірке емігрантське життя – але zarazом поставила його в спеціально корисні з деяких поглядів і zarazом незвичайно відповідальні політично-громадські обставини. Визволила його з-під тиску царського режиму, з місцевої буденщини і кружківщини, з-під цензурної езоповщини, призначивши на позицію відповідального представника всього поступового українського життя перед культурним світом. Винесла на становище, що змушувало його протягом цілого ряду літ напружувати всю свою енергію і всі засоби свого інтелекту, аби нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу добу українського життя, що Україна живе, не вмерла – і не вмере., незважаючи на всі царські гнобителства і проскрипції. Засудила його приймати на себе удари, інсинуації й знуцання, звернення проти сеї “проскрибованої України”, відбивати їх і відповідати доказами і виявами позитивних, поступових, загально вартісних прикмет українського руху. Над українським же життям, в сю тяжку, задушливу, деморалізаційну його пору, настановила громадську контролю отсеї всеукраїнської заграничної експозитури, – Драгоманова і його гуртка, – що витягала українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначних сих трьох його осередків: київського, львівського і женеvського. Місія Драгоманова зробила з сього епоху в українськiм життi”² [11, с. 353–354].

На початку ХХ ст. на українських теренах відбувався активний процес інституціоналізації соціологічної науки: створювалися соціологічні навчальні та наукові заклади, видавалися наукові праці. Значних зусиль для розвитку вітчизняної соціології у цей період доклали видатні українські науковці цієї доби Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) та Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920).

Після лютневої революції 1917 р. відбувається бурхливе піднесення українського національно-культурного життя. Мрія про створення національного науково-академічного осередку (у тому числі, першого інституційного оформлення соціології) починає набирати конкретніших обрисів. У Західній Україні роботу, співмірну з роботою офіційної академії, довгий час виконувало Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ). “Сьогодні Товариство імені Шевченка організоване цілком за типом західно-європейських академій наук, йому не вистачає лише титулу академії, і, мабуть, довго не вистачатиме, бо для цього необхідний законодавчий акт...”, – писав М. Грушевський [12, с. 251].

¹ Варто зазначити, що М. Драгоманов був ознайомлений з соціологічною проблематикою і до закордонного відрядження 1870–1873 рр., оскільки його гімназійний вчитель історії О. І. Стронін виступав активним популяризатором позитивізму в Росії. Окрім того, навіть у дисертації “Питання про історичне значення Римської імперії та Тацит” М. Драгоманов полемізує з уявленнями про інтелектуальний розвиток людства, запровадженими О. Контом, що свідчить про ознайомлення з ідеями засновниками соціології ще в 1869 р. [10, с. 9].

² М. Грушевський писав ці тези про М. Драгоманова якось відсторонено, але ж чи не така сама місія чекала на нього самого в епосі українського відродження поч. ХХ ст.?!

З ініціативи М. Грушевського у Києві у 1907 р. засноване Українське наукове товариство (УНТ) за зразком НТШ із секціями – історичною, філологічною, математично-природничою та комісіями при секціях. За умов війни діяльність УНТ була перервана до 1917 р. У квітні 1917 р. на одному із засідань УНТ обговорювалося питання про створення Української академії наук. Восьмого червня 1917 р. створено спеціальну комісію, яка мала зреалізувати план перетворення УНТ в УАН. Однак за умов політичної нестабільності та недопрацьованості концепції академії цього не сталося.

Питання про створення Академії наук в Україні знову постало після гетьманського перевороту. П'ятого травня 1918 р. Міністр народної освіти Української Держави проф. М. Василенко подав план роботи Міністерства, у тому числі і проєкт створення Академії Наук (АН). План було схвалено гетьманом П. Скоропадським. На посаду Президента АН було запрошено М. Грушевського, але він відмовився. Така позиція пояснювалася негативним ставленням М. Грушевського до гетьманського режиму. Можливо, зіграло свою роль і те, що не була прийнята запропонована М. Грушевським схема-проєкт АН [12, с. 253].

27 листопада 1918 р. відбулося перше спільне зібрання УАН, на якому таємним голосуванням обрали Президентом УАН В. Вернадського. Замість чотирьох відділів, що їхню діяльність запропонував В. Вернадський (історико-філологічний, фізико-математичний, економіко-юридичний, прикладного природознавства) було визначено три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та **відділ соціальних наук**. Статут УАН передбачав для відділу соціальних наук 20 штатних академіків наук, серед яких один академік – соціолог¹ [13, с. 169]. На засіданнях, які відбулися протягом листопада–грудня 1918 р. було обрано голів трьох відділів. Головою Відділу Соціальних наук став М. Туган-Барановський [13, с. 184]. Протягом грудня 1918–січня 1919 р. створено низку Комісій при відділах, серед яких Комісія для вивчення соціального питання (голова Комісії – М. Туган-Барановський, а потім – Б. Кістяківський). У Записці про відділ соціальних наук, зробленій 4 вересня 1918 р. зазначено: “Найзагальнішою наукою цієї класи (Відділу Соціальних наук – Авт.) з'являється соціологія. Щоправда, соціологія до сучасного менту ще не склалася в закінчену наукову систему й майже що кожний соціолог інакше розуміє її зміст. Але при своїй формальній незакінченості, соціологія існує цілком реально в виді величезного наукового матеріалу не лише зібраних спостережень і фактів, а й узагальнень високої наукової ваги. Соціологічна література величезна, й без неї неможливо уявити собі сучасної науки про суспільність. Через те соціологія при всій її незакінченості не може не зайняти чільного місця серед наук соціального відділу. Утворення **окремої Катедри соціології** допомагатиме з'єднати в наукову систему вже й тепер такі обширні дані та матеріали соціології.

І треба думати, що Катедра соціології в Українській Академії наук притягне до себе дільних працівників. Річ у тому, що словене взагалі виявляють тяготіння до цієї парости знання” [13, с. 137].

У звіті за перше півріччя діяльності УАН (травень 1919 р.), Відділ соціальних наук (Третій відділ) “заклопотаний поповненням та розширенням свого особово-

¹ Першим академіком-соціологом в Україні став Б. Кістяківський.

го складу [...]. На Катедру соціології обрано проф. університету св. Володимира Б. О. Кістяківського, який, проживаючи у Києві, зараз же увійшов у склад відділу й бере участь в його діяльності” [12, с. 207].

Структура Відділу Соціальних наук АН на 1919 р. виглядала так.

Третій відділ Соціальних наук утворювали:

1. Постійна комісія для виучування звичаєвого права.
2. Постійна комісія по виучуванню західно-руського та українського права.
3. Постійна комісія по виучуванню соціального питання.
4. Інститут для виучування економічної кон'юктури та народного господарства України.
5. Демографічний інститут [12, с. 253].

Революційні, неспокійні роки не дали можливості працювати АН зладжено і впевнено. Багатообіцяюча мета, з якою було пов'язане створення АН (для якої планувалося її створення) була поки що далекосяжною. Доволі важко знайти архівні матеріали, які б мали б стосунок до наукової діяльності багатьох провідних науковців, які очолювали відповідні Відділи чи Комісії АН у той час. Аналогічною є ситуація з науковою творчістю Б. Кістяківського в межах АН.

У кінці серпня 1919 р., коли Київ окупували денікінські війська, діяльність УАН була цілковито паралізована. З листа Б. Кістяківського до В. Вернадського від 5 вересня 1919 р. дізнаємося, що Денікін видав постанову про анулювання законів, виданих українськими і кримськими урядами, отже, усі установи, створені попередньо, мали припинити свою діяльність [13, с. 217]. Для того, щоб АН могла продовжити своє існування, Б. Кістяківський та В. Вернадський двічі їздили до Ростова у ставку Денікіна, намагаючись врятувати АН.

На початок 1920 р. Академія включала в себе три відділи: історико-філологічний, математично-природничий та **соціально-економічний**. У “Звідомленні про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р.” у третьому відділі **дійсним академіком на кафедрі соціології** був Б. Кістяківський. Постійна Комісія для виучування соціального питання, яка діяла при Відділі соціально-економічних наук, головну свою увагу протягом 1918 р. (відколи відкрила свою діяльність) до поч. 1920 р. звернула на складання бібліографії зі соціального питання. У кінці лютого 1919 р. акад. М. Туган-Барановський виїхав з Києва, комісія перейшла під головування акад. Б. Кістяківського. До цього часу відноситься поширення завдань комісії. “Було постановлено направити головну увагу комісії на зібрання матеріалів, щоб утворити при комісії соціальний музей, який намічено було ще в первісному плані організації комісії” [13, с. 236].

Під час денікінської окупації всі співробітники комісії припинили свою роботу в комісії, і, таким чином, від половини вересня комісія перейшла цілковито під завідування акад. Б. О. Кістяківського. Робота у комісії значно уповільнилася. “Акад. Кістяківський розроблював матеріал із австрійського посольства, а рівночасно старався не пропустити ні однієї нагоди, щоб придбати для комісії нові матеріали, які так безпощадно нищилися “добр’армією”. На початку листопада 1919 р. акад. Б.О. Кістяківський виїхав у командування на Лівобережжя і, несподівано опинившись на терені воєнних подій, не зміг досі повернутися до Києва. Невідомо навіть, чи живий він” [13, с. 236–237]. У

звіті про діяльність УАН за 1920 р. знаходимо рядки про велику втрату для Української Академії наук, пов'язану зі смертю академіка-соціолога Б. Кістяківського [13, с. 256]

У “Звідомленнях про діяльність Всеукраїнської академії наук за 1921 р.” дізнаємося про те, що соціально-економічний відділ, а також Комісія для виучування соціальних питань не припинили свого існування, пов'язаного зі смертю Б. Кістяківського. Соціально-економічний відділ на 1921 р. включав такі Комісії та інституції:

1. Комісію по виучуванню звичаєвого права.
2. Комісію по виучуванню західно-руського та українського права.
3. Комісію по виучуванню соціального питання.
4. Демографічний інститут.
5. Інститут по виучуванню кон'юктури та народного господарства.
6. Товариство правників.
7. Товариство економістів [12, с. 254].

Головою відділу соціально-економічних наук у 1921 р. став акад. О. І. Левицький, а також акад. Р. М. Орженцький (на час відсутності О. Левицького) [13, с. 311]. Протягом 1921 р. у відділі було заслухано декілька доповідей, здійснених у напрямі соціології:

1. Мишкис П. С. Наслідки обслідування харчування населення м. Києва (1921).
2. Орженцький Р.М. Опреділення суспільства в соціології П. Сорокіна (1921).
3. Орженцький Р.М., Синайський В. І. Система соціології П. Сорокіна (1921).
4. Птуха М.В. Индекси шлюбності (1921).
5. Синайський В. І. Економічні та соціологічні погляди Г. Спенсера (з нагоди 100-ліття роковин його народження) (1921).
6. Синайський В. І. Соціологічні погляди Б.О. Кістяківського (1921).
7. Язловський Б.О. Правнича Соціологія (1921) [13, с. 311, 559–560].

Драматичні перипетії для АН не закінчилися із остаточним утвердженням більшовицької влади на території України. Формально радянська влада ставилася до Академії дуже прихильно, але водночас розглядала її як структуру, що дасть можливість контролювати всі наукові потенції в Україні.

Зі “Звідомлень Всеукраїнської Академії наук за 1923 р.” дізнаємося, що робота третього відділу призупинилася. Штат відділу, а відповідно і Комісії скорочується. Деякі Комісії зліквідовані. На пропозицію М. Птухи, який очолив Комісію для виучування соціального руху після смерті Б. Кістяківського, вирішено було закрити вказану комісію від 1.1.1922 р.[13, с. 410].

Значний політичний резонанс і наукове значення мало повернення в Україну у 1924 р. М. Грушевського, який відразу став одним із чільних діячів ВУАН, надав розмаху і системності історико-філологічним дослідженням, а також намагався створити соціологічну установу, яка б діяла на території України.

Як відомо, М. Грушевський був змушений емігрувати з України у 1919 р. Під час вимушеної еміграції (1919–1924 рр.) М. Грушевський створив Український соціологічний інститут (УСІ) у Відні. Це була громадська організація, яка фінансувалася за рахунок спонсорства. Згідно з матеріалами, які збереглися в архіві М. Грушевського, було розроблено три варіанти проекту УСІ упродовж трьох місяців 1919 р.: 26 серпня, 8 жовтня, 20 жовтня [16, с. 115–119].

Восьмого жовтня 1919 року Михайло Грушевський уклав Проект утворення Українського соціологічного інституту. Мету діяльності Інституту вчений вбачав у інтеграції українського суспільства, різних його верств, поширення інформації про українців серед європейського та американського громадянства¹. Програмою Інституту він визначив:

- 1) слідкувати за світовим соціальним процесом та за соціологічними дослідженнями і популяризувати їх серед українців;
- 2) представляти українців у інтернаціональних та національних організаціях, які виражають собою соціальний рух;
- 3) інформувати світову та українську громадськість про український соціальний рух та українську літературу [16, с. 116–117].

План організації Інституту М. Грушевський виклав у проекті про Український соціологічний інститут, підготовленому 20 жовтня 1919 р. Останнім варіантом проекту передбачалася автономія інституту, державна дотація, колегіальне управління, заснування філій у головних світових центрах. Основними напрямками діяльності Українського соціологічного інституту були лекційний та видавничий.

Український соціологічний інститут проіснував до 1924 р. і став, по суті, **першим інституціоналізованим українським соціологічним осередком**, згуртувавши відомих науковців та громадсько-політичних діячів – Д. Антоновича, Б. Старосольського, М. Шрага, М. Чечеля, М. Шаповала, В. Мазуренка, І. Штефана, П. Христюка та ін.

З пропозицією перенести УСІ на територію України М. Грушевський, як відомо, неодноразово звертався до радянського уряду [16, с. 121–122]. Після повернення М. Грушевського в Україну усі його починання в напрямі поширення соціології як нової науки про суспільство зазнали невдач [16, с. 112–114]. Повернувшись в Україну, в лоно АН, соціології як нового напрямку досліджень там уже не існувало. Радянська влада не була зацікавлена у створенні інституцій, пов'язаних з соціологією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Ритцер Дж.* Современные социологические теории / Дж. Ритцер. 5-е изд. – СПб.: ПИТЕР, 2002. – 688 с.
2. *Ручка А. А.* Очерки истории социологической мысли / А. А. Ручка, В. В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.
3. *Кутуев П.* Социология: исторические истоки и современные трансформации / П. Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 183–206.
4. *Ritzer G.* Classical Sociological Theory / G. Ritzer. – 3rd ed. – Boston, Burr Ridge (Ill.), Dubuque (IA), Madison (WI), New York, San Francisco, St. Louis, Bangkok, Bogotá, Caracas, Lisbon, London, Madrid, Mexico City, Milan, New Delhi, Seoul, Singapore, Sydney, Taipei, Toronto: McGraw Hill, 2000. – XVI + 552 p.
5. *Мищук Р.С.* Сторінки великого життя / Р.С. Міщук // Драгоманов М.П. Вибране

¹ Мета діяльності УСІ великою мірою перегукується з такими ж цілями, які бачив М. Драгоманов, видаючи журнал “Громада” за кордоном, у Женеві [16, с. 108–111].

- (“...мій задум зложити очерк цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук. – Київ: Либідь, 1991. – С. 605–618.
6. Драгоманов М.П. Автобиографическая заметка / М.П. Драгоманов // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: у 2-х т. / Упоряд. І. С. Романченко; – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 39–68.
 7. Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории / М.П. Драгоманов // Драгоманов М.П. Вибране (“...мій задум зложити очерк цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук. – Київ: Либідь, 1991. – С. 60–83.
 8. Драгоманов М.П. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI–XVII столетии / М.П. Драгоманов // Драгоманов М.П. Вибране (“...мій задум зложити очерк цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук. – Київ: Либідь, 1991. – С. 84–173.
 9. Драгомановъ М. Положеніе и задачи науки древней истории / М. Драгомановъ // Журналъ Министерства народного просвѣщенія. – 1874. – Часть CLXXV. – Отд. 2. – С. 152–181.
 10. Романченко І. С. Михайло Драгоманов – літературний критик і публіцист / І.С. Романченко // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 5–36.
 11. Лисяк-Рудницький І. Историчні есе у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – Т. I. / Пер. з англ. М. Базік, У. Гавриків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєвої. – К.: Основи, 1994. – 544 с.
 12. Дзюба І. М. Академія наук України / І. М. Дзюба // Енциклопедія сучасної України. Том 1. – К., 2001. – 824 с.
 13. Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали / Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) – К.: Наукова думка, 1993. – 575 с.
 14. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991 – (Пам’ятки іст. думки України). – Т. 1. – 1994. – 736 с.
 15. Ульяновський В. Чому не було створено „празької історичної школи” М. Грушевського? / В. Ульяновський // Український історик. – 2002. – № 1-4.
 16. Ульяновський В. І. Проекти українського соціологічного інституту М. С. Грушевського / В.І. Ульяновський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7. – С. 109–123.
 17. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н.І. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

FORMATION OF ACADEMIC UKRAINIAN SOCIOLOGY IN THE END OF 19TH – BEGINNING OF 20TH CENTURIES

T. D. Lapan, D. Yu Sudyn

*Ivan Franko University of L'viv,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
tetianalap@yahoo.com, dansudyn@gmail.com*

The article offers consideration of question about intellectual and institutional sources of Ukrainian sociology. The role of M. Drahomanov in intellectual formation of sociology in Ukraine due to his conception of sociology as generalizing science about society which has central place among other sociohumanitarian sciences (history, anthropology, ethnology)

is discussed. Also institutional dimension in development of Ukrainian sociology is considered, where two key dates can be pointed: foundation of Ukrainian sociological institute in Vienna by M. Hrushevsky and creation of social sciences division and sociology department at the Ukrainian Academy of Sciences by B. Kistiakowski, which facilitated institutional development of Ukrainian sociology.

Key words: sociology in Ukraine, M. Drahomanov, M. Hrushevsky, B. Kistiakowski, Ukrainian sociological institute, sociology department at the Ukrainian Academy of Sciences.

ФОРМИРОВАНИЕ АКАДЕМИЧЕСКОЙ УКРАИНСКОЙ СОЦИОЛОГИИ В КОН. XIX – НАЧ. XX ВВ.

Т. Д. Лапан, Д. Ю. Судин

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина,
tetianalap@yahoo.com, dansudyn@gmail.com*

В статье рассматривается вопрос институциональных и интеллектуальных истоков украинской социологии. В частности указано роль М. Драгоманова в интеллектуальном становлении социологии в Украине благодаря разработанной им концепции социологии как обобщающей науки об обществе, которая занимает центральное положение среди других социогуманитарных наук – истории, антропологии, этнологии. Также рассмотрено институциональный аспект развития украинской социологии – учреждение Украинского социологического института в Вене М. Грушевским и создание отдела социальных наук и кафедры социологии при УАН Б. Кистяковским, что способствовало институциональному закреплению и развитию украинской социологии.

Ключевые слова: социология в Украине, М. Драгоманов, М. Грушевский, Б. Кистяковский, Украинский социологический институт, кафедра социологии при УАН.

Стаття надійшла до редколегії 26.05.2011

Прийнята до друку 23.06.2011

УДК 316.244

ПОЧАТКИ ГРОМАДЯНСТВА (генетична соціологія)¹

М. С. Грушевський

Уривки праці М. Грушевського, подані у цьому номері журналу, присвячені історичному огляду соціології: від її витоків до поч. XX ст. В українському науковому дискурсі, чи не вперше, М. Грушевський здійснив спробу систематизації соціологічного знання. Проаналізувавши соціологічні концепції XIX – поч. XX ст., автор заклав основи соціологічної історіографії на українських землях.

Ключові слова: становлення української соціології, позитивізм, натуралізм, психологізм, марксизм

Джон Стюарт Міль в своїй “Системі логіки” (1842) піддав ближшому розбору питання про метод дослідження соціальних явищ, поставлене Контом, і поставивсь прихильно до його постулатів. А Герберт Спенсер, оден з найвизначніших філософів нової доби (1820-1903) самостійно переробивши основні ідеї Конта², з далеко більшим апаратом відомостей з сфери органічного життя, з соціальних наук, і спеціально з етнології³, узявсь до будови нової системи соціології. З початку дав начерк “Соціальної Статіки” (1851), де вже ясно виступають основи системи, розвинені потім в студії про “Соціальний Організм” (1860) і положені в основу його грандіозної “Системи синтетичної філософії”, котру він почав публікувати з 1860 років, немов в розвиток ідеї “Курса позитивної філософії”. В ній Спенсер присвятив багато місця соціології⁴, окремо в співробітництві з кількома помічниками випустив серію томів “Описової Соціології”,⁵ і популярний виклад “Студіювання соціології” – загальні замітки про те, як належить

¹ Продовження. Початок статті див. у № 4. Зберігаємо дослівну мову тексту М. Грушевського “Початки громадянства (генетична соціологія)” видання 1921 р.

² Він заявляв навіть, що зовсім незалежно від ідей Конта почав свою працю; але вплив Конта на неї тим не менш очевидний.

³ Конт навпаки найсильнішим був в математиці і точних науках, але взагалі трагічні обставини його особистого життя і різні обгострені ними дивацтва рано припинили його працю над поширенням і поглибленням своїх відомостей, так що успіхи експериментальних наук в другій чверті XIX в. пройшли поуз нього.

⁴ Ся “система” зложила ся з таких частей, чи циклів: “Основні принципи”, “Основи біології”, “Основи психології”, “Основи соціології” і “Етіка” – разом десять томів, що виходили по малу протягом 30 літ (1862-1893). Перший том “Основ соціології” (Principles of sociology) вийшов 1876 р., третій в 1893.

⁵ В сеї колекції – Descriptive Sociology or groups of sociological facts, вийшло 8 томів (1873–1881); вона зісталась незакінченою (поодинокі томи присвячені Англії і Франції, народам азійським і американським, і племенам примітивним: “найнищим”, lowest

підходити до сих студій. Всіми сими працями і своїм великим авторитетом він значно посунув соціологічні студії, і незалежно від слабших сторін свого методу дав могутній імпульс розвитку нової науки – так що властиво від Спенсерових праць, від його “Основ Соціології” особливо, можна рахувати існування соціології як конкретної науки. Тому мусимо спинитись над тим головнішим, що він вніс сюди¹.

Перед усім треба під черкнути се, що Міль і Спенсер внесли важну поправку в Контову систему наук, вказавши на важне значіння психології в досліді суспільного життя. У Конта, котрий мішав її з т. зв. френологією (теорією про залежність психіки людини від форми черепа), психологія фігурувала як галузь фізіології, чи біології, з доволі скромною і неясною ролею. Міль і потім Спенсер визначили сій науці місце між біологією і соціологією, як фундаментові соціології, і в реальнім переведенню своєї системи генетичної (чи динамічної) соціології. Спенсер так багато дав місця психології примітивної людини, її віруванням і світоглядом, як основі соціальних форм, що його “Основи Соціології” дійсно являлись органічним продовженням “Основ психології”².

При тім все він виходить з психології людської одиниці, і вважає можливим соціологічну систему виводити апріорно, дедуктивно: в психологічних прикметах примітивної людини знаходити принципи соціальної організації. Зближуючись з Контом в тім, що рішачою роллю в соціальній конструкції признаєть ся духовним функціям людини, Спенсер рішучо розминаєть ся з ним в сім признанню основного значіння одиниці. Тим часом як у Конта, який стояв під впливами французької реакції першої половини XIX ст., головне значіння має людський колектив, суспільство, яке розвиваєть ся по своїм власним законам, опановує людину зараз же за межами сімі і вповні підпорядковує своїм інтересам, – Спенсер зістаєть ся вірним індивідуалізови старої англійської ліберальної “натуральної” свободи, клясично сформульованої Адамом Смітом. Обстоює “природні права” одиниці, її рівноправність і свободу від регламентації держави, від

gases). Накликування до продовження сеї праці спільними силами етнологів і соціологів, щоб мати для людських пород щось подібне як Бремове “Житє звірів” для звірят, досі зістались без успіху. Тому приходиться звертатись і до старійшої колекції, в котрій також і описовій соціології уділено було багато місц. Це *Anthropologie der Naturvolker* Т. Вайца (Th. Waitz), її вийшло 6 томів в 1859-1870 pp.: народи Африки, Америки й океанських островів (останній том оброблений Герляндом), який випустив і нове виданне, 1877). Новійша систематика описового матеріалу зроблена була французьким етнологом Шарльом Летурно в ряді монографій, вчислених в показчику літератури. Але вони займають посереднє місце між систематикою матеріалу і порівняльними студіями, і тому властиво не вдоволяють ні одному ні другому завданню.

¹ Краща праця про Спенсера: David Duncan, *The life and letters of H. Spencer*, London, 1908. Короткий витяг з його праць (за виїмком тих, що вийшли пізнійше): F. H. Collins, *An Epitome of Synthetic philosophy*, London, 1889. Детальний переклад Спенсерових соціологічних ідей і їх рефлексів в пізнійшій літературі, з критичною оцінкою, в згаданій праці Барга (с. 10).

² Новійша дискусія на тему систематики наук в *Anales de L'Institut intern. de Sociologie* XIII (1911).

деспотії суспільності. В своїй “Соціальної Статіці” він так формулює сей свій основний принцип (проголошений Льюком): “кожда людина має право на повну свободу уживання своїх здібностей без порушення такої ж свободи, яку має кожда инша людина”, і з незначними відмінами сей принцип повторується потім в його пізнійшій системі. Правда, своїх “Основах Соціології” (§ 10) він признає факт обопільного впливу: не тільки людських одиниць на суспільність, але й навпаки – суспільності на людські одиниці. Тим не менше в конкретнім переведенню своєї соціологічної концепції він зістається на ґрунті дедукції соціальних відносин з індивідуальних прикмет людини.

Се приводило його до суперечности з біологічним принципом, положеним в основу сеї концепції – власне з поглядом на людське громадянство як на організм, що становить другу основну прикмету соціологічної системи Спенсера. В своїх соціологічних студіях він стояв під дуже сильним впливом перших реальних поступів біологічної науки в дослідах над органічною тканиною, над клітиною як живим атомом органічної будови рослин і звірят, і зв’язаною з тим системою “фізіологічного поділу праці” в живих організмах. Відкриття в сій сфері, зроблені 1820-х р., 30-х і 40-х рр., дали напрям сій провідній ідеї Спенсера про громадянство. Він викладає її вже в першій своїй праці про соціальну статіку, обґрунтовує в спеціальній студії про “Соціальної Організм”, і потім кладе в основу своєї соціологічної системи, переводячи аналогію між соціальною людською будовою на різних степенях її розвитку, з ріжними родами організмів. Гадка сама по собі стара: всі ми знаємо латинську байку, вложену в уста представника римської аристократії в науку, збунтованому плебсови, про подібність людського громадянства до людського тіла, в котрім ріжні класи і групи сповняють ріжні функції і тільки в своїй кооперації можуть задовольняти свої інтереси. З новітших “політиків” сю аналогію розвивав напр. Гоббс. Але перший Спенсер, оперуючись на даних біології, поспробував глибше і детальніше використати сю аналогію. Прирівнюючи людську родину до живої органічної клітини, наростання соціальної організації з “орди” до “племени”, з “племени” до “народу” порівнював він з біологічним ростом організму, зверхні покрову тіла – з оборонною воєнною організацією примітивної скупини, внутрішню тканину (ентодерму) з внутрішньою мирною організацією, зверненою на добування всього потрібного для життя, і т.д.

В звязку з таким біологічним, натуралістичним розумінням громадянства і його розвою, що являєть ся характеристичною прикметою Спенсерої соціологічної концепції стоїть проклямований, або краще сказати – розроблений ним спеціально в приложенню до соціального людського життя – закон еволюції. Се закон світового життя, неорганічного і органічного. Лямарк його проголосив в приложенню до органічного життя, як вічний перехід від простішого до складнішого. Спенсер бачить його так само і в механічнім руху всесвіту, і в органічнім житю, починаючи від його найнижших форм, і в соціальних формах людського життя, в духових його проявах. Се нова більш загальна, більш універсальна формула того, що Конт формулював як загальний закон прогресу в людським громадянстві. Закон сей витікає з загальної тенденції постійного приноровлення (припасування) внутрішніх відносин до зовнішніх, а виявляєть ся в неустанній диференціації й інтеграції, або инакше – в постійнім поступі необднаної одностаїности в напрямі до внутрішньо обднаної і звязаної ріжнородности. Доклад-

нійше – се вічне прогресованне механічно звязаного агрегата більш-менш однородних гомогенних складників до внутрішньо звязаної системи урізномірних складових частин. Коротко – від агрегата до системи. В сфері механічній чи біологічній і так само в сфері людського соціального або культурно-духового життя: в мові, в творчості, в науці, всюди Спенсер бачить повторенне сього принципу: нестійности однородного (*instability of the homogeneous*) і його нестримної тенденції перетворення в суцільну різномірність виразно відокремлених, але внутрішньо звязаних частей (*First Principles* § 127 і дд.).

Се натуралістичне розумінне соціального процесу і трактуванне суспільности як організму, на основах біології, зробили сильне вражінне на сучасників. Доба стояла під знаком біологічних інтересів; дослідники і ще більше – широкі круги громадські захоплювались ними. Великі відкриття Уолеса і Дарвіна, що ствердили принцип еволюції, виставлений Лямарком, фактами більш яскравими і проречистими, а головно – були піднесені громадянству Дарвіном з такою геніяльною ясністю і логічністю, в багатьох пунктах відповідали Спенсеровим концепціям, потверджували їх біологічними фактами, а і ще більше – психологічно їх підтримували¹. Спенсер, виступаючи з своєю першою соціологічною працею за кілька літ перед появою “Походження породи” Дарвіна (с.245), виходив з еволюційних тем Лямарка, - не так різких і натуралістично-непримірених (Ламарк стояв на принципі активного пригноблення одиниці до оточення, своєю працею і уживаннем своїх органів, тим часом як Дарвін висував стихійну силу природного добору, через автоматичне виживанне одиниць, випадково наділених природою якоюсь прикметою, корисною в боротьбі за існування). Тим не менш уже в тій першій праці Спенсер дуже різко під черкнув улюблений пізнішими дарвіністами принцип боротьби за існування, як у звіринім так і в людськім житю, а також і природного добору – того, що він до появи Дарвінового твору називав “дисципліною природи”, а потім прийняв Дарвінів термін “*natural selection*”, і ці ідеї мали потім великий вплив в розвою соціологічної гадки.

Тим часом як Дарвін, та й інші натуралісти по спеціальности взагалі дуже не скорі були переносити зроблені ними біологічні помічення на далеко складніші людські соціальні відносини, - навпаки (як сам Дарвін) виразно відрізняли біологічну базу людського громадянства від дальшої етичної еволюції його² - Спенсер і його однодумці були далеко рішучіші в своїх соціологічних виводах з сих біологічних помічень. Уже в своїй першій праці, вважаючи принцип природного добору користним для суспільности, тим що він усуває нездібних, укорочує їм страждання і запобігає передачі потомству їх нездібностей, Спенсер відкидав всяку опіку держави чи громадянства над слабими і непристосованими, і ще з більшою рішучістю виступав в своїх пізніших працях против всякого примішування етичних мотивів до соціальної організації. Подібний вплив – опозиції всяким ідеалістичним концепціям, щоб вони не замасковували ясного і

¹ Нагадаю дати головніших з соціологічного погляду праць Дарвіна: *Origin of species by means of natural selection* 1859 р. *The variations of animals and plants under domestication* 1868. *The descent of man, and selection in relation to sex* 1871. *The expression of the emotions in man and animals* 1872.

² *Походження людини*, ч. III, гл. 21.

твердого біологічного процесу і не засмічували його впливів всякого роду перепонами, – “дарвінізм” робив і на багатьох інших дослідників, які обстоювали необхідність і неминучість боротьби за існування в її найбільш грубих і неприкрашених формах, включно до аполлогії війни, як корисної форми натурального добору¹.

І от ся натуралістична концепція Спенсера, і спеціально – його органічна теорія суспільности в сих біологічних настроях знаходить відгомін, спочуте і дальшу розробку. Цілий ряд визначних соціологів – як Шефле і Лілієнфельд в німецькій літературі, Фульє, Узуле, Вормс в французькій постарались повніше розвинути вказані Спенсером аналогії суспільности з живим організмом, усунути допущені ним крайности (як його незвичайній індивідуалізм, негодія суспільного колективу як творчої організаційної, регулятивної сили, і т.и.)² Але і в сих поправлених формах метод студіювання громадських відносин і його еволюції за помічю аналогії з організмами не стає певнішим знярядом соціологічного досліду. Критики справедливо вказують в сих приподобленнях натягання, перемішання подібностей органічної будови з подібностями функціональними, і т.д. Всі сі дані Спенсером і його наступниками порівняння мирного правління з симпатичними нервами, а воєнного – з хребетними, воєнної організації з поздовжними мязами, а економічної з поперечними, можуть мати всякий інтерес³ - але за підставу до якихось виводів чи постулатів в сфері соціальної статіки і динаміки їх брати дуже ризиковано. Досить сказати, що напр. Спенсер, як серйозний аналітик, сам не міг рішити, що взяти в сім людським організмі за органічну одиницю, котра б відповідала клітині звіриноного організму: чи окрему людину, чи сімю, чи людську скупину, і кінець кінцем ухопив ся за компромісну гадку Генрі Мена, що одиницею, в стариннім суспільстві була сімя, а в суспільстві новім – людська одиниця (P.S. §320). Коли вже в таким основнім питанню не можна сказати нічого певного, і приходить ся для такої основної, незмінної річі як клітина брати раз людську одиницю, другий раз людський комплекс, то яка вже постійність і точність можлива буде в виводах з таких хитких преміс?

Глибше і позитивніше значінне для розвою соціологічного мишлення мала ідея еволюції, приложена до соціологічних явищ і послідовно переведена Спенсером в

¹ Оцінка сього “соціологічного дарвінізму” який не треба змішувати з дарвінізмом природничим, напр. в працях: Н. Ziegler, Die Naturwissenschaft und die sozialdemokratische Theorie, Stuttgart, 1894. А. Ruppin, Darwini und Sozialwissenschaft (Natur und Staat, II). Jena, 1903. Р. Kropotkin Die gegenseitige Hilfe, 1904. J. Novicov, La critique du darwinisme social, Paris, 1910, etc. Особливо спопуляризував і звольгаризував сей “дарвінізм” Фр. Ніче (Nietzsch) своєю проповіддю Übermensch-івства. В соціології одним із найбільш неблаганних оборонців “соціал-біологічного” напрямку виступив Schallmayer, Vererbung und Auslese in ihrer sociologischen und politischen Bedeutung, Jena (2 вид. 1910). Новіша праця на сю тему F. Meyer-Leyer, Die Zähmung der Normen (див. показчик).

² Див. в показчику літературиб Лілієнфельд: Гадки про соціяльну науку будучности. Шефле: Будова і жите соціяльного тілаб Узуле: Сучасне громадянство, Фульє Сучасна соціяльна наука, Вормс : Організм і громадянство.

³ Детальний перегляд всіх сих аналогій і оцінка їх в книзі Барта, який сам стоїть на тім, що громадянство се організм, але духовий (geistiger Organismus).

його “Системі”. Вона була підтримана з одного боку дарвінізмом, з другого боку – з ними хронологічно зійшлась і оригінально комбінувалась інша могутня еволюційна концепція – матеріялістичне розуміння історії Маркса і “марксистів”.

Вона видвигнула на перший план і розвинула ту другу серію соціальних факторів, котру поруч ідейних (психологічних) поставив був, і навіть схильний був надати їй переважну роль Сен-Сімон¹, а лишив на другім пляні Конт, видвигнувши на перший організаційну роль ідей². Карл Маркс, який взагалі багато взяв з ідеології Сен-Сімона також рідко і односторонно, як се зробив Конт з фактором психологічним, розвинув в систему діланне фактора економічного. Сен-Сімон, який відчув значінне обох, але не вмів скомбінувати в одній суцільній системі впливи обох сих категорій соціального процесу, зістав ся праотцем обох сих методів толкування соціального розвою – з тенденцій ідейних (психологічних) і матеріялістичних (економічних), які й досі ще не знайшли вдоволяю чого сінтеза в соціологічній науці. Протів Контвої концепції ідеї, як останнього регулятора “соціального механізму”, Маркс виставив ще льогічніше, з усею послідовністю гегеліянської виучки сконструовану і переведену теорію залежності соціального процесу від організації продукції. В його полемичній статті протів Прудонвої *Systeme des contradictions economiques*, написаній 1847 р., пять літ після закінчення Контвого “Курса позитивної філософії”, ми стрічаємось уже з сими далекосяглими афорізмами, які провіщали нову систему соціологічного мислення: “Люде які укладають соціальні відносини відповідно до своїх способів продукції, так само укладають прінципи, ідеї й категорії відповідно своїм громадянським відносинам”. “Ручні жорна дають суспільність феодалних поміщиків, паровий млин дає суспільність індустріяльних капіталістів”. “Політичне так само і цивільне право тільки проклямують і протоколюють волю економічних відносин”.

Дванадцять літ пізніше в оден рік з появою “походження пород” Дарвіна, сього евангелія біологічної еволюції, проявляєть ся не менша важна для дальшого напрямку соціологічної мисли делеярація того, що потім, в устах Енгельса, дістала свою пізнійшу назву “матеріялістичного розуміння історії”, або історичного матеріялізму – назва безсумнівно дуже мало відповідна, але кращої для неї так і не видумано: пропоновано такі назви як “історичний економизм”, “економічне”, або “технічно-економічне розумінне”, - але кінець кінцем імя не має особливого значіння. Важкий був зміст нової формули, висловлений досить ясно і недвозначно в передмові до книги Маркса “Критика політичної економії”, випущений в 1859 р.:

“В соціальній продукції свого житя люди підпадають певним, необхідним, від їх волі незалежним відносинам, відносинам продукції, які відповідають певній стадії розвитку їх матеріяльних продукційних сил. Сума відносин продукції творить економічну структуру громадянства, реальну базу, на котрій потім підіймаєть ся юридична і політична надбудови, і їй (сій базі) відповідають певні форми соціальної свідомости. Форми продукції матеріяльного життя дають напрям соціальному, політичному і духовому житю взагалі. Не мишленне (свідомість) людини рішає про її бутє, а навпаки

¹ Див. вище с. 11–12.

² Хоча в аналізі нової доби європейської історії не витримав сей теорії див. вище с. 17.

– її соціальне бутє рїшає про її мишленне. На певнім ступени свого розвою матерїальнї продукцїйнї сили попадають в конфлїкт з сучасними продукцїйними вїдносинами, або – вїдносинами власницькими (се тїльки юридичний вираз для них), в котрих вони обертались – тодї настапає революцїя. З перемяною економичної пїдстави змянюєть ся вся велетенська надбудова, чи повільнїше, чи раптовнїше. Оглядаючи сї змяни треба все розрїжнати сю матерїальну змяну, котру можна констатувати чисто по природничому, - форми юридичнї, полїтичнї, релїгїйнї, мистецькї або фїлософичнї – взагалї идеологичнї, де люди свїдомї сього конфлїкту і його поборують.”

В пїзнїйшїй працї (Капітал, т. I) читаємо таку характеристичну примїтку, яка може служити до зрозумїння сеї провїдної гадки, котра так і не знайшла докладнїшої своєї деталїзацї в працях Маркса:

“Дотеперїшня історїографїя дуже мало вистудїювала розвїй матерїальної продукцїї, себ то пїдставу всього суспїльного жїтя, а з тим і всеї дїйсної історїї, - але принаймнї передїсторичнї часи подїлено на перїоди – камїнний, бронзовий і залїзний, на пїдставї природничих, а не так званих історичних дослїдїв, на основї такого матерїалу як інструменти і зброя”.

З сього можна собї приблизно уявляти, як представлялась Марксове “Дїйсна історїя марїяльного розвїтку людства”, а з тим і всеї юридичної і культурно-їсторичної надбудови. На жаль нї вїн сам нї хтось з близших його одностумцїв не попрубував зложити таку історїю, нї навїть – ширше і послїдовнїше вїложити і умотивувати сї погляди, поданї в таких локоничних афорїзмах¹.

Скінчилось, як знаємо, на популяризацїї Енгельсом працї Морганя, яка дала огляд перших ступенїв соцїального розвїтку не стїльки з економичного, скїльки бїологичного становища – як признав се сам Енгельс². Пїд впливом спенсерївського натуралїзму “марксистнї” на мїсце еволюцїї форм “матерїальної продукцїї” видвїгнули як основну рухову силу соцїальної еволюцїї економичнї антагонїзми вїтворенї розвоєм власности, і клясову боротьбу, ними викликану. Дуже правдоподїбно, що на сю теорїю вплинула Спенсерова концепцїя, розвїнена в його “Статїцї”, – але безсумнївно, що розвїнена Дарвїном перспектива одвїчної боротьби за їстновання в звїриному свїтї рїшучо вплинула на поглубленне сеї концепцїї й її перенесенне в основу розумїння соцїального процесу. “Дарвїнїзм” і “марксїзм” переплили ся в розвою дальшого соцїологичного мишлення нерозлучно. Ось як характеризує сей процес італїйський соцїолог Енрїка Ферї в своїй книгї : “Соцїалїзм і сучасна наука (Дарвїн-Спенсер-Маркс)”: “Дарвїнїзм пояснив весь механїзм зоологичного розвїтку родїв боротьбою за їстнуванне. Так

¹ “Справедливїсть вимагає додати”, завважає оден з найвїрнїйших прихильникїв сеї марїялїстичної концепцїї – А.Льорїя, “що обидва письменники (Маркс і Енгельс) виставили – сей новий напрям соцїологїї – скорше як догмат, не шукаючи для нього солїдних і позитивних доказїв. Вони лишили свою тезу абсолютно також без якогось логичного оправданнїя і за краще вважали загородити ся неприступним валом аксіом. В сїм – принагїдно кажучи – лежить рїжниця, або ґрунтовна низ шїсть провїдникїв нової соцїологичної школи в порівняннї з основоположниками попередньо обговорених напрямїв” (контївського і спенсерївського)

² Див.инше, с. 38

само марксівський соціалізм звів механізм соціального розвитку до закону класової боротьби, і не тільки вказує на нього як на укритий імпульс і одинокий науковий ключ до історії людства, але дивить ся на нього як на ідеал і неминучу норму політичного ідеалізму.”

Якоїсь визначної соціологічної системи, написаної з становища “історичного маріалізму” властиво нема й досі. Найновішим виразом його вважаються праці італійського професора Ахіля Льорії, - резюмовані в короткім і доволі поверховнім курсі соціології, що завдяки сьому своєму матеріалістичному освітленню здобув велику популярність і був переложений на різні мови¹. Праці ці написані з вище вказаного становища класової боротьби і антагонізмів, викликаних власністю.

Але не виливши ся в якусь конкретну систему ідей матеріалістичного чи економічного розуміння історії пішли широко в науковий оборот і сильно скріпили ті тенденції до висвітлення економічних факторів політичних і соціальних процесів, які й незалежно від марксізму підіймали ся з різних сторін. Особливо се помітно було в науковій німецькій літературі, де так глибоко закорінені були ідеалістичні толкування історичного розвитку, ще раніше від Контової системи, в добір розвитку філософського ідеалізму. Ідеї Конта про потребу створення нової соціологічної науки не знайшли тут відгомону, так як у Франції, Англії й Америці, тому що тут була вже аналогічна “філософія історії”, побудована, як і Контова система на принципах панування ідей і прийнята досить широко. Уже при кінці століття, на міжнародньому паризькому конгресі “научання соціальним наукам” 1900 рік німецький економіст Лексіс констатував, що “соціологія в Німеччині ще не здобула того місця, яке б їй належало, і тут скептичними очима задивлюються на її сферу, завдання, методи: все се ще мусить бороти ся з критикою.” І Льорія, в пердмові до німецького видання своєї соціології (1901 рік) цитуючи сю заяву, потверджував з свого боку індиферентне, або й негативне становище німецьких учених “до того блискучого руху, який викликала соціологічна думка в Західній Європі й Америці, та висловлював жаль, що своїми студіями історичними та суспільно економічними-розвиненими в Німеччині більш ніж де, вона не підтримує і досі нової науки.

Потреба певного синтезу наук, які займають ся різними сторонами суспільного життя: суспільна економія й історія господарства, історія культури й історія права, філософії, релігії – себто того що Конт означав як завдання соціології: координації соціальних наук в вишуканню законів соціального розвитку, - в Німеччині відчувала ся живо. Але підходе до сього синтезу робились тут не стільки згори дорогою автономної соціологічної науки, стільки від тих соціальних наук, які з різних сторін приходили до основних проблем соціальної статіки і динаміки, вживаючи Контової термінології. Потреба студій, які б об'єднували досліди в різних сферах соціального життя і досягнені ними результати, уявлялась все ясніше: мусіли вестись студії над людською суспільністю яко такою, а сумованне самих результатів, досягнених поодинокими соціальними дисциплінами, їх не могло заступити. Але все таки переважав і переважає в Німеччині таки й досі сей напрям студій – від поодиноких дисциплін.

¹ Див. в показчику літератури.

І от не входячи в бібліографію сеї величезної літератури, яка розвинулась тут протягом останнього півстоліття (почасти вона вказана низше, в показчиках літератури), я хочу тут під черкнути, що під зазначеними вище впливами теорії біологічної еволюції, з другого – рефлексій історичного матеріалізму, старі улюблені підходи німецької історично-філософичної думки до соціального процесу від філософії, релігії, культури, права переходили все більше на ґрунт економічний, студій народного хазяйства. В сім напрямі випливали з одної сторони – все плідніші досліди над історією господарства, з другої порівняні студії права й культури, які втягали в свою сферу все більші запаси етнологічного матеріалу. Поява німецьких колоній з кінцем XIX в. й розширення заморських інтересів незвичайно сильно вплинуло в сім напрямі. Не без значіння були також і підчеркнені вже Марксом, в наведеній цитаті, нові методи історичного дослідження принесені преісторію: дослідження, які велись, в залежності від прикмет матеріалу над формами продукції перед усім. Всім отсим пояснюється що хоч соціологія як така не стала модною наукою в Німеччині в XX ст., то для в'яснення соціального процесу (генетичної соціології) зроблено там в останніх десятиліттях не менше, а навіть більше ніж в літературі англійській і французькій, - з становища не тільки старого ідеалістичного, або психологічного як його краще буде назвати, але також із становища економічного.

Психологічний напрям видивгнений Контом, не здавав своїх позицій. У Франції він був підтриманий цілим рядом блискучих праць по історії культури, таких як Тена – в історії літератури, Фюстель Кулянге – в історії соціальної; в соціології мали визначний вплив особливо праці Тарда – висунені ним принципи повторювання, імітації і сугестії¹. В Англії сей психологічний напрям був розвинений в цілім ряді праць по історії примітивної культури – Леббока, Тейлора, А. Лянга, а з новішими часами Фразера – найвизначнішого з сучасних дослідників психології вірувань. В Німеччині нові дороги сим студіям вказала часопись заснована 1860 р. двома дослідниками – одним філософом, другим лінгвістом для висвітлення соціальної психології в тіснім звязку з порівняним язикознавством². Він був підтриманий особливо Вільгельмом Вундтом, фундатором новішої експериментальної психології.

Натураліст фізіолог по спеціальности він дав нову систему психології на фізіологічній підставі вернувши при тім спеціальну увагу на аналогії психології звірят і людини – особливо на їх соціальний інстинкт³. Переглянув на сій основі закони люського мишлення (Льогика, 1880-3), потім зайнявся аналізом і історією моральних і релігійних ідей, та мовою як виразом психічного життя. Одна за другою вийшли його великі праці: Етіка (1886), Система філософії (1889), а з кінцем 1890-х рр. він приступив до великої праці про психологічні підстави еволюції мови, включивши її

¹ Див. в показчику праці Тарда, Ле-Бона, і новішу книгу Бошара: пробу “тардиста” привести до згоди сі погляди з економічним толкуванням історії.

² Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft, herausgegeben von M. Lazarus und H. Steinthal, вийшло двадцять томів з 1860 по 1890 р.

³ Vorlesungen über die Menschen und Tierseele, 1863, два томи, Grundzüge der physiologischen Psychologie, 1874, Untersuchungen zur Mechanik der Nerven und Nervenzentren, 1871 і 1876, 2 томи, Grundriss der Psychologie, 1896.

в свою систему “соціальної психології”, яка перейшла потім в систему динамічної соціології на психологічній підставі. Сей великий твір – третя велика система динамічної соціології, після Контової і Спенсерової, носять назву “Народної психології” (Volkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte). В 1900 р. вийшла перша частина, присвячена мові, в 1905-6 рр. друга – “міт і релігія”: в нових виданнях, вони розрослись на шість великих томів, присвячених психологічній еволюції людини (томи перший і другий – мова, третій – мистецтво, четвертий, п’ятий і шестий – міт і релігія). Мабуть з огляду на таке розростання сеї праці Вундт перервав її, щоб дати соціальний, більш популярний начерк цілої еволюції людства зі своєї “народно-психологічної” точки, погляду, так би сказати – не в прямовісних (вертикальних) прорізах, а в горизонталях – характеризуючи людське життя по епоха з погляду матеріальної і духовної культури та соціальної організації. Так появились в 1912 р. його “Елементи народної психології”, або як краще характеризує цю книгу під титул: “основні лінії історії психологічного розвитку людства”¹ - книга цінна масою цікавих помічень і узагальнень.

Після сього Вундт звернувся до продовження свого великого курсу і випустив у 1917 р., як седмий і восьмий томи своєї “народної психології”, огляд соціального розвитку людства (Gesellschaft) в трьох стадіях: примітивної суспільності (Urgesellschaft), племінного життя (Stammesgesellschaft) і державної організації (politische Gesellschaft).

За сим пішов том спеціально присвячений психології юридичних відносин (“Право” т. IX) і нарешті торік (1920) зявивсь останній (X) том: “Культура й історія”, огляд матеріальної і духовної культури й аналіз їх еволюції в відносинах до соціального і духовного розвитку.

Сим укоронував старий, майже дев’яностолітній мислитель свою довгу і плідну роботу за кілька місяців перед смертю. Як синтез праці в різних напрямках надлюдським життям, останній його курс являть ся незвичайно цінним, і незважаючи на певне ослаблення ясності і прецизії мисли, помітне в останніх томах на деяку многословність і розтягненість викладу що може знеохочувати читача, він заслугує пильного студіювання. Я в дальшій викладі не раз буду звертатись до його поглядів і формул – хоч часто розминатиму ся з ними, з огляду на певну односторонність преміс і виводів шановного філософа. Матеріальну, економічну сторону соціального процесу він занадто упосліджував, а в поглядах на політичну еволюцію стояв під впливами упертих юридичних поглядів. Та характеризувати його теорій тут не буду, через те що у відповідних місцях ще не раз спинятимусь на його поглядах як останніх пробах синтезу дотеперішніх наукових дослідів.

¹ Вундт родив ся 1832 р. і 1857 р. почав свою академічну діяльність; умер 2 жовтня 1920, на 89 році життя. Монографія про його наукову роботу з нагоди сімдесятиліття його життя: Eisler, Wundts Philosophie und Psychologie in ihren Grundlehren, Leipzig, 1902.

THE BEGINNINGS OF CIVICNESS (genetical sociology)

M. Hrushevskyi

Fragments of the proposed article deal with the historical review of Ukrainian sociological discourse: from its sources to beginning of the XX century. M. Hrushevskyi carried out the attempt of systematization of sociological knowledge. Analysing sociological conceptions of XIX century author pawned bases of sociological historiography in Ukraine.

Key words: the foundation of Ukrainian sociology, positivism, naturalism, marxism

НАЧАЛА ГРАЖДАНСТВЕННОСТИ (генетическая социология)

М. С. Грушевский

Отрывки труда М. Грушевского, опубликованные в этом номере журнала, посвящены историческому обзору социологии: от истоков ее возникновения и до нач. XX в. В украинском научном дискурсе, впервые, М. Грушевский осуществил попытку систематизации социологического знания. Проанализировав социологические концепции XIX – нач. XX ст., автор заложил основы социологической историографии на украинских землях.

Ключевые слова: становление украинской социологии, позитивизм, натурализм, психологизм, марксизм

Стаття надійшла до редколегії 20.05.2011

Прийнята до друку 18.06.2011

УДК 316.7:165

ВОРОГ ЯК КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО СПРИЙНЯТТЯ

Ю. Г. Сорока

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
м-н Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна,
soroka70@gmail.com*

Статтю присвячено викладенню вихідних теоретичних положень дослідження ворога як категорії соціального сприйняття. Звертаючись до Г. Зіммеля та використовуючи дослідження Л. Гудкова показано, що головна функція ворога – символічна, а за його допомогою забезпечується консолідація суспільства чи спільноти в умовах дефіциту змістовних символів. Ці ідею спроектовано на актуальні процеси українського культурносимволічного простору.

Ключові слова: ворог, категорія соціального сприйняття.

Ворог як культурний символ є специфічною модусом Іншого, який сприймається не тільки як найвіддаленіший у просторі соціальних позицій та їх нормативних визначень, але як загроза самому існуванню групи в конкретиці її значень та цінностей. Актуалізація теми ворога в масовій комунікації та свідомості є симптомом дефіциту змістовних значень, що мають підтримувати консолідацію суспільства чи спільноти, спрощеного сприйняття соціокультурного простору, ігнорування відмінностей та напівтонів культурних смислів, та на прикладі російського суспільства – проявом знижуючої адаптації до пострадянських трансформацій. Але активізація ворога як категорії соціального сприйняття є також наслідком змін у визначеннях самого соціокультурного простору та конструйованих ним кордонів і відмінностей. Саме такі умови характеризують сучасний процес легітимації української культури: зміни імені (країни, держави, суспільства) продовжуються змінами артикуляції “свого” (ідентичності), тобто одночасно й виокремленням “іншого” (відмінного).

Адекватність такого розуміння доводить інтерпретація даних соціологічного дослідження українського студентства (кафедра соціології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, опитування 2009–2010 рр., керівник проекту – професор Л. Г. Сокурянська) щодо відчуття ворожості та визначень ворогів України, й мета статті полягає у викладенні вихідних теоретичних положень цього дослідження.

Інший як партнер по взаємодії в соціокультурному просторі існує за допомогою соціоперцептивних категорій “свій”, “чужий”, “сторонній”, “незнайомиць”, “ворог”, які складають соціокультурну номенклатуру Іншого.

Ворожість є одним із можливих проявів стосунків між людьми та групами, які розрізняють одне одного в соціокультурному просторі та інтерпретують як небезпечно чужих. Повсякденна мова визначає ворога як того, хто приносить неприємності, шкоду,

зло, та пов'язує його із значеннями війни, протистояння, відкритого конфлікту тощо. В теоретичному дискурсі відчуття ворожості тематично пов'язується із не толерантною поведінкою та ксенофобією, хоча ці явища не є тотожними.

Як соціокультурна категорія сприйняття, “ворог” є одним із найдревніших архаїчних засобів позначення кордонів між “своїми” й “чужими” та механізмів консолідації “ми-групи”. Відчуття ворожості між окремими групами неоднорідного за етнічними, расовими, мовними та іншими ознаками суспільства – а саме таким є сучасна Україна – може перешкоджати формуванню громадянської ідентичності, тобто осмисленню своєї приналежності до спільноти співгромадян. Тому у дослідженні громадянської ідентифікації українського студентства була розглянута проблема відчуття ворожості.

Доволі часто відчуття ворожості пов'язують із людською агресивністю, що має інстинктивну природу, успадковану людиною від тварини [1]. Але пояснення біологічного походження ворожості, а також деякі психологічні пояснення, що тяжіють до біологізаторства, надаючи суттєвої ваги природним, тваринним рисам поведінки людини, вважаються нами неприйнятними. Вони не тільки недооцінюють соціокультурний характер поведінки людини, але й ненаочно ведуть до виправдання насильства. Вони не враховують той факт, що, як пише К. Леві-Стросс, “як тільки людина оволоділа мовою..., вона сама визначила особливості своєї біологічної еволюції, причому сама вона не повинна була обов'язково це усвідомлювати”. Маються на увазі соціокультурні за своєю природою правила, за допомогою яких будь-яке людське суспільство змінює умови свого фізичного існування та обмежує поведінку своїх членів: від заборони інцесту до сучасних моральних, економічних чи естетичних норм.

Г. Зіммель, якому належить відома в класиці соціології праця про ворога “Людина як ворог”, узагальнює в ній спостереження психологічних та соціально-психологічних процесів. Мається на увазі ситуації безпосередньої взаємодії людей: друзів, знайомих, коханців, членів подружжя, прибічників однієї партії чи команди тощо. Ці узагальнення він підтверджує вже на рівні соціально-історичних процесів, прикладів з історії Європи, та навпаки, поступово онтологізуючи свої метафори. Отриманий таким чином фактичний матеріал примушує Г. Зіммеля визнати ворожість за одвічну людську потребу, “автохтонну потребу” душі боротися та ненавидіти, існуючої як пара протилежності до любові, “формальний потяг ворожості як парна протилежність потребі у симпатії” [3].

М. Вуд [4], трактуючи незнайомця в контексті соціальних відносин, полемізує із Г. Зіммеlem у визначенні поняття. Вона пише, що незнайомиць – це той, хто вступив у контакт “обличчям-до-обличчя” із групою перший раз, тобто її концепт є ширшим ніж у Г. Зіммеля, який визначає незнайомця як такого, що прийшов сьогодні та залишився назавтра, потенційного мандрівника, який хоча й не пішов далі, однак має свободу залишитися чи піти. Вона вважала, що поняття незнайомця визначає не подальша тривалість контакту, але факт зустрічі із індивідом, невідомим раніше. Незнайомиць дає змогу відчутти часовий вимір стосунків: за умов відсутності видимих бар'єрів, відчуття незнайомості зникає із різною швидкістю. Посилаючись на Ф. Боаса, Дж. Фрезера, Ч. Кулі, Р. Парка, У. Томаса та Ф. Знанецького, О. Шпенглера, П. Сорокіна та ін., М. Вуд вивчає в цьому контексті іммігрантські спільноти, які виникають завдяки бажанню

мігрантів жити поруч із людьми своєї національності (завдяки чому з'являються Гетто, Чайнатауни, Маленькі Італії тощо). Вони породжують простір із високим ступенем відмінностей у расах, мовах, релігіях, стандартах життя, звичаях, культурних традиціях, ідеалах управління та морального регулювання не тільки між різними "колоніями", але й навколо них, по сусідству та навіть всередині спільноти.

Повертаючись до ідеї щодо ворожості як одвічної людської потреби, зауважимо, що до тієї ж думки веде Г. Зіммеля й раціональний аналіз причин конфліктів: причини частіше неадекватні реакції, дрібні в порівнянні із серйозністю протистояння. Оприявлена ірраціональна природа конфліктів спричиняє пошук інших пояснень, а саме: сила протистояння Іншому важлива, бо "вимірює" собою визнані цінності. Сила протистояння демонструє, репрезентує силу віри. Ворожість, таким чином, має символічну функцію, значуща у символічному вимірі ситуації, тобто не безпосередньо по відношенню до протилежної сторони, а по відношенню до цінностей та переконань агента. Таке трактування ворожості виходить із соціокультурного бачення ситуації та відповідає методологічній рамці нашої роботи.

Спостереження призводять Г. Зіммеля до парадоксальних висновків: ворожість, антагонізм породжується близькістю, тотожністю партнерів (рідних братів, близьких за картиною світу маленьких держав, церков тощо). Єдність та рівність стають основою виникнення війни, коли наочними стають будь-які відхилення від визначаючого ідентичності "догмату". На тлі очікування тотожності, схожості, однаковості розрізнення сприймаються як відхилення, та ворожість виникає унаслідок факту розрізнення незважаючи на розмір чи масштаб різниці.

Останні ідеї більш виразно формулюються в категоріях соціального сприйняття. А саме: єдність та рівність не стільки є онтологічними характеристиками індивідів чи спільнот, скільки домінуючою категорією соціального сприйняття одне одного. Саме домінування рівності як модусу сприйняття пояснює "неадекватну" реакцію на можливу прояву ознак відмінності. Ознаки відмінності не додаються до загальної картини уявлень про партнера, бо для такої картини потрібна дистанція об'єктивності, якої немає серед тих, хто вважають себе рівними, тотожними. Сприйняття рівними перетворюють риси відмінності на відхилення, примушують бачити не відмінності, а порушення норми, зраду ідеалів, відмову від цінностей, злочин, збочення. Тому ворожість, яка виникає разом із визнанням факту відмінностей, не зважає ані на їх "розмір", ані на "масштаби". Такі наслідки має згаданий вище символічний характер ворожості.

Саме тому визначення партнера по взаємодії в якості ворога (тобто перенесені у ситуацію взаємодії "ворога" як категорії сприйняття) звукує можливості подальшого розвитку взаємодії тільки активним протистоянням із перспективою перемоги одного та поразки іншого. Відомий текст Максима Горького "Якщо ворог не здається – його знищують", де він не тільки формулює перелік ворогів трудового народу та країни Рад, але й тим самим оголошує їм війну на знищення.

Війна, стверджує Г. Зіммель, користуючись поширеним знанням про первісні групи, є первісним типом взаємодії. "Доки міжтериторіальне торгове спілкування було нерозвинутим, індивідуальні подорожування невідомі, а духовна спільність не виходила за межі групи, окрім війни не було ніяких соціологічних взаємозв'язків між різними

групами” [3]. Звідси маємо зробити висновок, що розвиток суспільства, ускладнення наявних у ньому форм взаємодії, процес цивілізації, а з іншого боку – розширення уявлень про інші групи, нарощування знань про них поряд із появою їх нових ролей (торгівельний партнер, наприклад) – все це відтісняє ворожість як єдиний спосіб сприйняття відмінностей. З іншого боку, переваги торговельних чи “туристичних” стосунків між групами, пов’язаних із ними практик взаємодії знижують актуальність ворожості як способу сприйняття Іншого. Натомість згортання взаємодій із зовнішнім соціальним світом здатне посилювати значення останнього. Також маємо визнати, що протидія настановам ворожості з необхідністю має бути пов’язаною із раціоналізацією стосунків, осмисленням її природи, розвитком чутливості до відмінностей.

Отже, трактування поняття “ворог” Г. Зіммеlem дає три актуальних в перспективі нашого дослідження твердження. А саме: ворожість є одвічною людською потребою, протилежною до потреби у симпатії; головною для ворожості є символічна функція репрезентація цінностей спільноти; ворожість актуалізується ефективніше у ситуаціях, коли розповсюдженим та поширеним є соціальне сприйняття партнерів цієї взаємодії як рівних, тотожних. Таким чином, споконвічний потяг до ворожості актуалізується для спільноти, яка створює чи оновлює, зміцнює свої кордони (активізує процеси ідентифікації); він стає тим сильніше, чим ближчими до певної спільноти у минулому були її теперішні “опоненти”.

Ці узагальнення є актуальними для аналізу процесів ідентифікації у пострадянських суспільствах. Аналізуючи їх саме в аспекті ідеологеми ворога та динаміки відчуття ворожості, Л. Гудков [5] акцентує їх як специфічний механізм інтеграції суспільства. Ворог характеризується двома важливішими рисами: він несе смертельну загрозу, і це відрізняє його від маргінала, стороннього чи чужого, і ця загроза стосується групи в цілому, а не окремих її членів. Група відповідає підозрою та пильністю, які виступають принципами соціальної організації, та – що важливіше – можливістю визначення “своїх”, “не ворогів”, тобто групи без будь-яких посилань на якості.

В умовах розпаду традиційних структур примусу ворог стає засобом консолідації та управління масою. Виникаючи в наслідок формування структур масового суспільства, бюрократизації сфер життєдіяльності, зростання значення таких інститутів, як армія на основі загального військового обов’язку, системи масових політичних партій, національної масової школи, засобів масової комунікації, промислового виробництва та транспортної інфраструктури, риторика ворога розквітає в неохоплених бюрократичною раціоналізацією соціальних середовищах – серед тих і для тих індивідів та організацій, які не мали шансів реалізувати свої програмні цілі за допомогою легальних інституцій. В умовах наздоганяючої модернізації “ворог” задає єдність негативної ідентичності та стає основним механізмом інтеграції. В цих умовах символічна роль інститутів армії та поліції зростає: вони стають зразком для інших соціальних інститутів, які запозичують тут структуру особистості, зразки мобільності, ієрархії, престижу. Натомість безпосередні функції армії та поліції поступаються функціям контролю, нагляду, профілактики.

Ці теоретичні узагальнення дозволили Л. Гудкову інтерпретувати актуалізацію риторики ворога, яка посилилася у другій половині 1990-х рр. в Росії, та зафіксоване

дослідженнями ВЦИОМ зростання ворожих настроїв (стосовно чеченців, НАТО, ісламських фундаменталістів, демократів, Китаю тощо) не як результат нав'язаної пропаганди чи ідеологічного маніпулювання, а як актуалізацію архаїчних соціокультурних механізмів соціальної інтеграції та легітимації соціальної системи.

Постає питання: наскільки визначені в Росії процеси поширені у пострадянських суспільствах, зокрема в Україні? Можливими передумовами такого поширення є радянське минуле, традиціоналізуюча модернізація та пов'язана із нею мілітаризація суспільства, тоталітарні техніки репресивної мобілізації та контролю свідомості, які є спільним досвідом наших країн. Важливим є також домінування російських та російськомовних продуктів в інформаційному просторі пострадянських країн. Крім того, можливим фактором актуалізації відчуття ворожості може бути триваючий процес легітимації уявлень про Україну як незалежну державу, цілісну й самодостатню країну в свідомості самого українського суспільства, населення країн-сусідів, світового співтовариства, бо ідентифікаційні процеси в цих "нових" умовах пов'язані із перевизначенням кордонів "ми" – "вони". Штурмувати ці кордони час від часу намагаються ініціатори політизації існуючих в українському суспільстві мовних, регіональних, історичних, економічних та інших розрізень. Сюди ж можна віднести й триваючі процеси самопізнання та самоусвідомлення українським суспільством себе в існуючих державних кордонах, культурних особливостях та розрізненнях, політико-економічних властивостях та проблемах, багатобарвній етнічній структурі [6].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Козырев Г.И.* "Враг" и "образ врага" в общественных и политических отношениях [Электронный ресурс]. / Козырев Г.И. – Социс – 2008, № 1. Режим доступа до джерела: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2008-01/kozyrev.pdf>
2. *Леви-Стросс К.* Место антропологии среди социальных наук и проблемы, возникающие при ее преподавании // Структурная антропология: Пер. с фр. – М.: Наука, 1983. Цитується по: Социальная антропология. Хрестоматия / Составители: В.Г. Городяненко, С.В. Легеза. Под ред. проф. В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета, 2004. – 440 с., с. 4–26.
3. *Зиммель Г.* Избранное. Том 1. Философия культуры / Зиммель Г. - М.: Юрист, 1996. 671 с. – (Лики культуры). С. 500–508.
4. *Wood M.* Stranger. The study in social relationship / M. Wood. New York. 1934.
5. *Гудков Л.* Идеологема "врага": "Враги" как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции / Образ врага / сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова. – М.: ОГИ. – 2005. – 335 с. – С. 7–79.
6. *Сорока Ю. Г.* Актуалізація проблематики Іншого в сучасному українському суспільстві / Ю. Г. Сорока // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. – Випуск 16. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 716 с. – С. 429–432.

ВРАГ КАК КАТЕГОРИЯ СОЦИАЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ

Ю. Г. Сорока

*Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
м-н Свободы, 4, г. Харьков, 61077, Украина,
soroka70@gmail.com*

Статья посвящена изложению исходных теоретических положений исследования врага как категории социального восприятия. Обращаясь к Г. Зиммелю и используя исследование Л. Гудкова показано, что главная функция врага – символическая, и с его помощью обеспечивается консолидация общества или группы в условиях дефицита значимых символов. Эта идея спроектирована на актуальные процессы украинского культурносимволического пространства.

Ключевые слова: враг, категория социального восприятия.

ENEMY AS THE CATEGORY OF SOCIAL PERCEPTION

Yu. G. Soroka

*V. N. Karazin National University of Kharkiv,
sq. Svobody, 4, Kharkiv, 61077, Ukraine,
soroka70@gmail.com*

The article is devoted to the reference theoretical points of enemy's interpretation as a category of social perception. According to the G. Simmel's theory and using the L. Gudkov researches we are argue that the main function of it is a symbolic, and through it a spatial type of society' or community' consolidation is realizing in a meaningful symbol' deficit condition. Thus idea is projected to the actual process in Ukrainian cultural-symbolic space.

Key words: enemy, the category of social perception.

Стаття надійшла до редколегії 23.04.2011

Прийнята до друку 20.05.2011

УДК 316.472.4

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК ФЕНОМЕН ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

О. О. Лобовікова, А. С. Мельніков

*Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля,
кв. Молодіжний, 20 а, 91034, м. Луганськ, Україна,
lobovikova@yandex.ua, melnikov@yandex.ua*

Проаналізовано феномен соціальних мереж у контексті становлення і розвитку інформаційного суспільства як нового типу соціальності і міжособистісних комунікацій. Розглянуто аспекти смислової структури соціальних мереж і конструювання мережевої реальності акторами-користувачами. Висвітлено питання про вплив соціальних мереж на індивіда та відображення цього впливу в системі екзистенційних протиріч інформаційного суспільства.

Ключові слова: соціальні мережі, мережева реальність, інформаційне суспільство.

Протягом останніх десятиліть проблематика інформаційного суспільства незмінно присутня у соціологічних дослідженнях різних рівнів і спрямованості. Сьогодні новим аспектом цієї проблематики став феномен соціальних мереж – однієї з важливих складових сучасного Інтернет-простору і комунікаційних технологій. З інтенсивним розвитком соціальних мереж виникає потреба їх соціологічного осмислення, невідкладність якого пов'язана із збільшенням швидкості протікання соціальних процесів і, відповідно, прагненням соціологів не відставати від прискореної, “плинної сучасності” (З. Бауман).

Актуальними є питання про ступінь та характер впливу соціальних мереж на сучасне суспільство і відображення цього впливу в системі так званих “екзистенційних суперечностей” інформаційного суспільства. Зокрема, затребуваним є дослідження впливу соціальних мереж на соціокультурні зміни, структуру та ідентичність особистості, соціально-економічні та соціально-політичні процеси. Визнання історичною фігурою засновника соціальної мережі Facebook М. Цукерберга (за версією журналу “Тайм”), випуск у широкий прокат резонансного художнього фільму про мережу Facebook, схвалення Папою Бенедиктом XVI використання соціальних мереж (і відкриття його власної сторінки), підкреслення важливої і навіть ключової ролі соціальних мереж у революційних подіях у Тунісі, Єгипті, Лівії, Ємені – все назване це окремі приклади проникнення нового феномену комунікації в життя сучасного суспільства. Ці явище потребують подальшого комплексного вивчення. Отже, головною метою нашої статті є спроба дати загальну характеристику соціальних мереж з позиції соціологічної науки і подати можливі перспективи досліджень у цій галузі.

Проблематика соціальної взаємодії в мережі Інтернет розкривається у дослідженнях зарубіжних соціологів Н. Бейма, П. Коллока, С. Кайзлера, Г. Рейнгольда, Л. Спрелла, С. Херрінга та ін. Велика кількість публікацій присвячена окремим сторонам впливу нових комунікативних ресурсів на суспільне життя, психологічних наслідків впливу сучасних інформаційних систем на особистість і особливостей міжособистісного спілкування всередині мережі (Ю. Бабаєва, А. Жичкіна, В. Іванов, С. Коноплицький, В. Нестеров, С. Щеглова та ін.).

Українські та російські вчені провели низку дисертаційних досліджень, об'єктом яких був Інтернет у різних його проявах. С. Бікбаєва, А. Біккулов, В. Іванов, А. Рунов досліджували питання спілкування, комунікативного середовища та діалогу в Інтернеті.

Н. Коритнікова вивчала комунікативні ресурси Інтернет-представництва; А. Алдишкіна, І. Остапенко присвятили свої роботи соціальній структурі, віртуальній ідентичності, гендерній саморепрезентації в Інтернеті. Є. Прохоренко досліджувала феномен кіберкультури в інформаційно-технологічному відтворенні соціуму. Увагу соціологів привертає проблематика кількісного та якісного складу аудиторії Інтернет. Цим питанням присвячені роботи Є. Головахи, Б. Головка, А. Горбачика, Н. Костенко, О. Личковської, Т. Рудницької, В. Щербини та ін. О. Сирота досліджувала психологічні особливості постійних відвідувачів соціальної мережі "В контакт". Соціальні мережі є маловивченим феноменом у соціології; незважаючи на актуальність теми, на сьогодні майже відсутні емпіричні дослідження і теоретичні роботи, які повною мірою розкривають зміст означеної нами проблеми.

Поняття "соціальна мережа" має кілька значень у понятійно-категоріальному апараті соціології. Основне, широке значення припускає трактування соціальної мережі як структури, що складається з вузлових елементів і зв'язків між ними (соціальна павутина). Навколо цього поняття сформувався відносно самостійний напрям, так званий "мережевий підхід" (С. Вассерман, Б. Веллман, Л. Фріман та ін.). Однак з появою і поширенням в Інтернет нового типу сайтів – соціальних мереж – у соціології виникло друге, більш вузьке значення цього терміна, а саме його трактування як веб-сервісу, що забезпечує можливість комунікації великих груп людей та їх об'єднання у віртуальні спільноти за інтересами. Особливістю побудови соціальних мереж стало те, що їх зміст наповнюється самими користувачами, а крім спілкування та комунікації, у акторів з'являється можливість споживати медіа-контент та весь спектр розважальних продуктів (музика, відео, ігри та ін.), вести економічну, політичну та інші види діяльності.

О. Ю. Сирота виділяє такі особливості спілкування у соціальних мережах: 1) анонімність; 2) своєрідність протікання процесів міжособистісного сприйняття в умовах відсутності невербальної інформації; 3) добровільність і бажаність контактів. Користувач добровільно налагоджує контакти або йде від них, а також може перервати їх у будь-який момент; 4) обмеженість емоційної компоненти спілкування і в той же час стійке прагнення до емоційного наповнення тексту, що виражається у створенні спеціальних значків для позначення емоцій; 5) прагнення до нетипової, ненормативної поведінки. Найчастіше користувачі презентують себе з іншого боку, ніж в умовах реальної соціальної норми, програють ролі, нереалізовані у діяльності поза мережею [1, с. 117].

Прийнято вважати, що першою масштабною соціальною мережею став американський сайт Classmates, запущений у середині 1990-х років. Статистика свідчить, що сьогодні соціальні мережі стали популярніші від порносайтів [2]. Вікіпедія налічує майже 4 млн статей, існує більше 200 млн блогів; 73% активних користувачів читають блоги, 45% починали свій власний блог, 39% підписуються на RSS, а 57% користуються соціальними мережами. IAB Platform Status Report: User Generated Content, Social Media, and Advertising – an Overview (April 2008) повідомляє, що “в 2008 році якщо ви не в соціальних мережах, то ви не в Інтернеті” [3].

Соціальні мережі займають все більше місце в житті сучасного суспільства, зростає кількість мереж та зареєстрованих користувачів у них, а у 2009 р., згідно з даними незалежних аналітиків сайту Nielsen Online, в цій сфері відзначено вибухове зростання. За даними різних джерел найпопулярнішими на території “пострадянського простору” є соціальні мережі “В контактi” і “Однокласники”. Інформація про основних користувачів цих мереж наведена в табл. 1.

Таблиця 1

Дані про основних користувачів соціальних мереж [4]

Соціальна мережа	Дата заснування	Вік основних користувачів, років	Користувачів-чоловіків, %	Користувачів-жінок, %	Мають вищу освіту, %	У шлюбi, %
“Однокласники”	березень 2006 р.	25–34	46,7	53,3	43,4	51,3
“В контактi”	жовтень 2006 р.	18–24	44,3	55,7	31,4	32,6

Аналіз виникнення і швидкого розповсюдження соціальних мереж може стати набагато глибшим, якщо здійснювати його в контексті розгляду екзистенційних протиріч сучасного інформаційного суспільства, з характерною для нього масовою та споживацькою культурою. Одним з перших поняття “екзистенційного протиріччя” увів Еріх Фромм у роботі “Людина для себе”, де він стверджував, що виникнення розуму, уяви і самосвідомості зруйнували гармонію тваринного існування людини, оскільки тепер вона почала розуміти свою занедбаність у цьому світі і обмеженість свого життя. Суперечливість існування є тією силою, яка змушує людину розвиватися, шукати сенс свого буття, долати внутрішній розлад у прагненні до гармонії “абсолюту”. Порушення людської природи веде до екзистенційних дихотомій, тобто до дихотомій, що походять з самого існування людини і представляють собою протиріччя, “... які людина не може усунути, але на які вона може реагувати різними засобами, відповідно до свого характеру і культури” [5].

Основними екзистенційними дихотоміями Фромм називав життя і смерть, широту людських можливостей і обмеженість життєвого часу їх реалізації, самотність і зв’язок

людини з іншими людьми. При цьому він проводив розмежування між екзистенційними та історичними дихотоміями, оскільки останні не є необхідною частиною існування людини, а створені нею самою і нею ж можуть бути подолані. Нерозв'язність екзистенційних дихотомій призводить до різних видів безрезультатних реакцій на них, серед яких можна назвати примирення розуму ідеологіями, втеча від внутрішнього неспокою за допомогою справ, задоволень або екстернальної установці.

Опираючись на ідеї Фромма, можна сказати, що саме з екзистенційних дихотомій і їх подолання в пошуку сенсу існування виникає потреба в “системі орієнтації і поклоніння”, а ця потреба, на наш погляд, стає джерелом феномена ідентичності людини. Відповідно, ідентичність є основою конструювання реальності, включаючи її індивідуальне, соціальне і, останнім часом, віртуальне вимірювання. Поняття ідентичності повинно мати ключове значення у соціологічному поясненні поведінки користувачів соціальних мереж і мережі Інтернет загалом.

З одного боку, це пояснюється необхідністю певної самоідентифікації в процесі “подання себе іншим” (Гофман) на сторінках соціальних мереж. З іншого боку, важливою є “реальна” повсякденна ідентичність як базис, на якому формуються нові віртуальні ідентичності і відбувається зміщення ціннісних орієнтирів особистості, їх коригування під впливом умов існування в мережі, відмінних від життя за її межами. Отже, можна говорити про проблему співвідношення реальних і віртуальних ідентичностей, як про одну з відповідних у подальших дослідженнях соціальних мереж.

Аналізуючи вплив мережі Інтернет на ідентичність особистості, російський соціолог В. Римський відзначає, що механізмом ідентичності є належність індивіда до значимих соціальних груп (у нашому випадку до мережевих спільнот), яка дає змогу індивіду задовольняти такі свої потреби як самозбереження, захист, визнання, самореалізація. Таким чином, можливість задоволення потреб виступає мотивуючим фактором самоідентифікації, тобто поширення своєї, або запозичення іншої ідентичності. “Ідентичність, – пише Римський, – включає в себе всі значущі для особистості ідентифікації, здійснені протягом її життя, і всі постійні, стійкі соціальні ролі, які індивіду доводилося виконувати. При цьому ідентичність перетворює результати окремих ідентифікацій в єдину систему, унікальну для кожної особистості” [6, с. 87].

Серед проблемних аспектів ідентичності в контексті Інтернет–комунікацій Римський називає відсутність невербальної складової взаємодії, спотворення сенсу повідомлень, маніпулювання свідомістю аудиторії, Інтернет–залежність. На наш погляд, останній аспект сьогодні отримує особливо широке розповсюдження і включає кілька складових, починаючи від ігрової залежності (колективні комп’ютерні ігри є важливою складовою багатьох соціальних мереж) і, завершуючи поглинанням життєвого часу соціальною мережею як такою (читання, обмін повідомленнями, перегляд та розміщення знімків). Невипадково, в повсякденному спілкуванні сучасної молоді загальноживаним став вираз “соціальні мережі – вбивці часу”. Так, наприклад, опитування студентів Львівських ВНЗ показало що 93% з них користуються соціальними мережами, 51,1% проводять в мережах 1–3 години, 19,4% – 3–5 годин, 4,9% – від 5 до 7 годин, а 3% – більше 7 годин на добу [7].

Оскільки проблема ідентичності є лейтмотивом соціології особистості, то ще

одним важливим і перспективним напрямком досліджень може стати побудова типології користувачів соціальних мереж. Сьогодні набула розповсюдження біхевіографічна типологія, розроблена соціологом Б. Солісом, яка може стати основою для подальших досліджень у цьому напрямі. Називаючи соціальні мережі ЕГО-системами (користувач у центрі свого віртуального світу) і підкреслюючи важливість проблеми ідентифікаційних практик (“Хто ми онлайн?”), Соліс виділяє 19 типів користувачів [8]: 1) альтруїстичні доброзичливці – основа соціальної мережі; 2) вирішувачі проблем – близькі до першого типу, але не здатні тою ж мірою жертвувати собою; 3) коментатори – висловлюють свою думку, але рідко робляють власний контент; 4) дослідники – сприяють прийняттю обґрунтованих рішень; 5) співрозмовники – не дають вичерпатися дискусії в мережі; 6) куратори – оперують інформацією, орієнтуючись на інтереси мережевого оточення; 7) конектори – підтримують мережеву структуру; 8) виробники – еліта мережі, що виробляє власний контент; 9) мовники – поширюють інформацію в односторонньому порядку, без широких дискусій; 10) маркетологи – просувають ідеї, продукти і послуги в мережі; 11) світські леви / левиці – веб-зірки, широко відомі в мережі і за її межами; 12) само-промоутери – займаються відкритою само-рекламою; 13) его-кастери – колишні само-промоутери, які стали егоїстичними внаслідок популярності; 14) спостерігачі – малоактивна більшість, яка складає основну частину користувачів мережі; 15) кар’єристи – використовують інших для досягнення своїх цілей; 16) гіперінформатори – не відчують міру розповсюдження своєї інформації; 17) спамери – розповсюджують інформацію “наосліп”; 18) лічери-“п’явки” – скачують контент, але не досить діляться ним з іншими; 19) скаржники – невдоволення є основною характеристикою їхньої інформації.

Звичайно, таку типологію не можна вважати завершеною і бездоганною. Очевидно, що багатьох користувачів можна буде віднести відразу до кількох із перелічених типів. Крім того, досить складно визначити точні критерії типологізації, а також адаптувати її до соціальних мереж, які відрізняються від проаналізованих Солісом. Тим не менше, як відправна крапка соціологічного осмислення конструювання віртуальних ідентичностей, така типологія є вкрай корисною.

Соціальні аналітики намагаються прогнозувати розвиток соціальних мереж, зокрема, Д. Арmano вважає, що соціальні мережі будуть все більш популярними, більш мобільними і більш закритими для “не членів соціальної групи”, при цьому виділяють такі тенденції: 1) соціальні мережі стануть менш “соціальними” у міру того, як групи починають відсівати “непотрібних” членів; 2) корпорації постараються використовувати цей механізм, тому що все більше компаній переконалося, що в соціальних мережах можна краще й ефективніше організувати обслуговування клієнтів; 3) у міру того, як бізнес буде усвідомлювати значимість використання внутрішніх і зовнішніх мереж, соціальні мережі будуть ставати більш небезпечними; 4) компанії формалізують політику використання соціальних мереж, включивши до неї правила взаємодії працівників один з одним; 5) мобільність стане невід’ємною рисою соціального спілкування, особливо для службовців тих компаній, в яких забороняється використання соціальних мереж в робочий час; 6) спільне використання (англ. – sharing) вже не буде означати спілкування електронною поштою. Ймовірно, зросте число користувачів, включених у спільно ви-

користувані мережі з можливістю широкомовних розсилок (як у Facebook і Twitter), яких вони раніше включали до свого списку адресів e-mail [9].

Отже, вважаємо досить обґрунтованим для інформаційної соціології значимість дослідження соціальних мереж. Ми маємо всі підстави стверджувати, що соціальні мережі є новим, але дуже динамічним феноменом інформаційного суспільства, як в Україні, так і в інших країнах світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Сирота Е. Ю.* Личностные особенности постоянных посетителей сайта www.vkontakte.ru. [Текст] / Е. Ю. Сирота // Вестник КемГУ. – 2010. – №3(43). – С.115–118.
2. *Закусило М.* Хто відповідальний за нові медіа? [Електронний ресурс] / Режим доступу до джерела: <http://www.reklamaster.com/articles/year/2009/id/18979/index.html>.
3. IAB Platform Status Report: User Generated Content, Social Media, and Advertising – an Overview [Electronic resource] / April 2008. <http://naub.org.ua/?p=1245#more-1245>.
4. Человек в социальных сетях [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.time-out.ru/journal/feature/6557/1/>
5. *Фромм Э.* Человек для себя. Исследование психологических проблем этики [Электронный ресурс] / Э. Фромм. – Мн. : Коллегиум, 1992. – Режим доступу до джерела: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/fromm04/index.htm>
6. *Римский В.* Воздействие сети Интернет на социальную активность, формирование и развитие идентичностей / В. Римский // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2009. – № 1 (99). – С. 86–96.
7. Понад 93 % львівських студентів користуються соцмережами [Електронний ресурс] / Режим доступу до джерела: <http://zaxid.net/newsua/2010/10/22/125313/>
8. *Solis B.* Behaviorgraphics: Discovering the “Me” in Social Media [Electronic source] / B. Solis. – Access mode: <http://www.briansolis.com/2011/02/behaviorgraphics-discovering-the-me-in-social-media/>
9. Шесть важных тенденций социальных сетей в 2010 г. Каталог социальных сетей: Будь в СЕТИ! [Електронний ресурс] / Режим доступу до джерела: <http://www.keep-intouch.ru/analytics/rating/important-6-trends-soc-net.htm>.

SOCIAL NETWORKS AS A PHENOMENON OF THE INFORMATION SOCIETY

E. Lobovikova, A. Melnikov

*Volodymyr Dahl East Ukrainian National University,
Molodizhny bl., 20a, 91034, Luhansk, Ukraine,
lobovikova@yandex.ua, melnikov@yandex.ua*

The the phenomenon of social networking in the context of the formation and development of the information society as a new type of social and interpersonal communications are analyzed. The aspects of the semantic structure of social networks and construction of the network reality actor- users are discusses. The impact of social networks on the individual

and the reflection of this influence in the existential contradictions of the information society are considered.

Keywords: social network, the network reality, information society.

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ КАК ФЕНОМЕН ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Е. А. Лобовикова, А. С. Мельников

*Восточноукраинский национальный университет имени Владимира Даля,
кв. Молодежный, 20 а, 91034, г. Луганск, Украина,
lobovikova@yandex.ua, melnikov@yandex.ua*

Авторы анализируют феномен социальных сетей в контексте становления и развития информационного общества как нового типа социальности и межличностных коммуникаций. Рассматриваются аспекты смысловой структуры социальных сетей и конструирование сетевой реальности актерами-пользователями. Освещается вопрос о влиянии социальных сетей на индивида и отражение этого влияния в системе экзистенциальных противоречий информационного общества.

Ключевые слова: социальные сети, сетевая реальность, информационное общество.

*Стаття надійшла до редколегії 17.05.2011
Прийнята до друку 26.06.2011*

УДК 316.728

РЕГІОН ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

І. І. Сидор

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, м. Львів, 79000, Україна
ircja23@rambler.ru*

Проаналізовано світовий та український соціологічний дискурс щодо регіоналістики. Розглянуто соціологічні концептуалізації регіону та окреслено перетин цієї проблематики з проблематикою етнокультурних ідентичностей.

Ключові слова: регіон, регіоналістика, етнокультурні ідентичності

Соціологічне прочитання регіональних систем набуває дедалі більшої актуальності як в Україні, так і за її межами, оскільки регіони найбільш адекватно реагують на виклики глобалізаційних процесів. Поряд із зростанням питомої ваги універсальних цінностей зростає роль локальних ідентитетів, у яких людина шукає захисту від стандартизації свого життєвого середовища. Проникність національних кордонів під натиском глобалізації зробила регіон активним суб'єктом міжнародної політики. На фоні множинності ідентичностей актуалізуються ті, що пов'язані з простором. Саме соціологія регіонів, як зазначає луганський дослідник І. Кононов, стає тією “теорією середнього рівня”, завдяки якій поглиблюватиметься загальне розуміння простору в соціології [1, с. 57–78]. Зміщення дослідницької уваги у сферу просторових уявлень привело до якісно нового розуміння регіону та спільноти, яка проживає у його межах. Група та регіон набувають рис “колективної суб'єктності” (регіонального співтовариства) [2, с. 7]. Водночас формується нове регіональне світосприйняття, коли регіон характеризується чіткою локалізацією – як територія, як субспільнота, і як ідентифікаційна система.

В Україні суттєвий внесок у розвиток соціології регіонів та регіоналістики зробили такі вчені як І. Кононов, Г. Коржов, О. Стегній, М. Чурилов. Регіональні особливості ідентичностей населення України досліджують також Н. Черниш, В. Серєда, О. Мусієздов, О. Філіппова, Л. Нагорна та ін.

Зауважимо, що у сучасній науці немає загальноприйнятого визначення понять “регіон” та “регіоналізм”. Ці теоретичні концепти досьогодні залишаються “невловимими” для багатьох науковців. З допомогою комплексу загальнонаукових методів аналізу та синтезу, класифікації та порівняння спробуємо коротко висвітлити основні підходи до розуміння поняття “регіон”, виокремити етапи формування, функції та параметри розрізнення регіонів, запропонувати своє визначення регіону.

Якщо говорити про трактування категорії “регіон” у соціогуманітарних науках, то перші спроби були здійснені на початку ХХ ст. в Америці та Західній Європі у межах фізичної, а згодом соціальної географії. Саме у той період з’явилися перші типології: регіони поділяли на фізичні (пов’язані з людською діяльністю) та природні (як природні зони розташування певних видів флори та фауни). Вітчизняна регіоналістика бере свій початок з радянського періоду 70–80-х рр. ХХ ст. Наука про регіони на цьому етапі розвитку мала економоцентричний характер, що суттєво обмежувало та звужувало бачення соціологами регіонального життя. Поза увагою залишались питання про чинники соціальної самоорганізації та морфогенез регіонів. Тому було запропоновано розрізняти економічне та соціологічне трактування цього поняття. Не менше зацікавлення проблемою формування та функціонування регіонів, їхніми особливостями розвитку існує, як уже зазначалось, у середовищі економістів, які розглядають регіон як територіальне утворення з відносно однаковими природно-кліматичними умовами і характерним напрямом розвитку виробництва, рівень та особливості якого залежать від сукупності таких факторів, як природні ресурси, матеріально-технічна база, галузева та соціальна інфраструктури тощо. Суперечливою категорією регіон залишається для дослідників сфери міжнародних відносин та регіоналістики. Російський учений І. Баригін наголошує на поліконтекстуальності цього феномену, що ускладнює наукові пошуки його універсального означення. В одній із своїх статей [3, с. 114–124] автор пропонує розглядати регіон у межах класичної, модерністської, постмодерністської, глобалізаційної та гендерної парадигм. Дещо не вписується, на наш погляд, у цьому парадигмальному ряді гендерна теорія: зрештою, сам автор відзначає, що зазначена парадигма не змогла утвердитись у рамках сучасного наукового знання про регіони та регіоналізм. Регіон є об’єктом дослідження ще однієї дисципліни – етнографії. В основі етнографічного районування (у нашому випадку України) закладено особливості побуту і матеріальної та духовної культури населення різних місцевостей. Найбільш поширеним є поділ на регіони, які мають свої райони та підрайони [4, с. 126]. Отже, ми запропонували короткий огляд соціогуманітарних дисциплін, у поле зору яких потрапляють питання утворення та функціонування регіонів та регіоналістики загалом.

Сьогодні відомо два способи ідентифікації регіону – нормативний і аналітичний. З нормативної позиції регіон виступає одиницею адміністративно-територіального поділу держави, який полегшує процес просторового планування та забезпечує ефективність управління територією. Отже, створення регіону є наслідком вияву політичної волі. Що ж стосується аналітичного підходу до визначення регіону, то цей підхід ґрунтується на функціональних критеріях, таких як географічні чи соціоекономічні. Відмінності між двома зазначеними підходами, на нашу думку, полягають у тому, що у межах нормативного підходу регіон розглядають найчастіше як об’єкт урядових реформ, а сам підхід орієнтований на політичні практики. Натомість прихильники аналітичного підходу до вивчення регіону розглядають цей феномен з позиції наукової, досліджуючи особливості та критерії просторового поділу території. Однак обидва підходи не є достатніми для дослідження такого багатогранного феномену як регіон, оскільки не охоплюють питань, пов’язаних з культурним фоном того чи іншого регіону та історією формування.

Російський дослідник у царині регіоналістики Г. Яровой [5, с. 21–30] пропонує декілька найвідоміших концепцій регіону та регіоналізму, надзвичайно важливих, на наш погляд, для розуміння зазначених категорій. Автором однієї із концепцій є професор Європейського інституту у Флоренції М. Кітінг, який термін “регіон” співвідносить з поняттям простору. А, отже, регіон, згідно з його теорією, виступає місцем перетину різних прострів, зокрема: територіального, політичного, соціального, економічного, функціонального, інституційного, екологічного та інформаційного. Спробуємо детальніше пояснити цю концепцію. Відомо, що будь-який регіон володіє низкою спільних для усіх регіонів характеристик, таких як наявність території, регіональної спільноти, економічної інфраструктури та політичних інститутів. Водночас у кожному регіоні ці характеристики мають свої особливості: територія може бути рівнинна чи високогірна, прибережна чи внутрішня; за політичним критерієм регіон може бути більш чи менш автономним з власною структурою соціальних інститутів, схожою / відмінною від загальнонаціональних; за рівнем економічного розвитку регіони можуть бути менш чи більш розвиненими, що значною мірою залежить від спеціалізації регіону тощо; за критерієм регіональної спільноти регіони можуть відрізнятися мовними та етнічними особливостями, регіональними ідентичностями, звичаями і традиціями у межах єдиного державного утворення. Формування регіону та регіональної спільноти, як невід’ємної умови його існування, неможливе без розгляду регіональної ідентичності, яка включає емоційну прив’язаність до певного регіону, відчуття близькості та спорідненості з ним. Адже місце (територія) відіграє важливу роль у формуванні ідентичності, оскільки цей процес має внутрішній (триває у свідомості індивіда) та зовнішній (проявляється у системі взаємодії людини з навколишнім світом) виміри. Вітчизняний дослідник Г. Коржов виділив три головні компоненти регіональної ідентичності [6, с. 110]: когнітивний компонент, що полягає в поінформованості щодо регіональної спільноти, до якої належить індивід, про її спосіб життя, традиції, історію, соціально-економічний та політичний стан регіону, про типові характеристики представників цієї спільноти тощо; емоційний компонент як сукупність почуттів, емоцій, настроїв, які відчуває індивід стосовно своєї приналежності до регіональної спільноти. Ці почуття можуть варіюватись від позитивних до негативних і навіть до цілковитого несприйняття; поведінковий компонент, який характеризує готовність до дії, сформованої на основі когнітивно-емоційного сприйняття себе як представника регіональної спільноти.

У своїх працях І. Кононов [7, с. 127] та О. Барбаков [8, с. 97–98] розглядають регіон як систему, що складається зі семи підсистем: фізико-географічної, економічної, політико-адміністративної, етнічної, соціокультурної, правової, політичної. Автори наголошують на тому, що така структура потребує доповнення і не забезпечує цілісного бачення регіону.

Безумовно, регіон розглядають не лише як матеріально-просторове середовище, а й як субспільноту, яка на правах складової частини входить до територіально окреслених спільнот (держави чи міжнародного співтовариства). Київські дослідники О.Г. Стегній та М.М. Чурилов пропонують трактувати регіон як територіально диференційовану спільноту людей, що характеризується певними економічними та культурними особливостями, притаманними їй соціальною структурою, організацією влади,

способом життя [9, с. 5]. Оперуючи термінологією авторів, актуальним для нас є їхнє бачення структури регіону, який складається з центру, напівпериферії та периферії. Зв'язок між ними детермінує рівень розвитку того чи іншого регіону. Адже центри, як відомо, акумулюють різні інновації, щоб згодом поширювати їх на периферійні зони. Проміжною ланкою між ними є напівпериферія, яка експлуатується ядром, але експлуатує периферію. Саме напівпериферія – найбільш динамічна в усій ієрархічній системі, за рахунок якої відбувається реорганізація простору в періоди економічних потрясінь. Якщо говорити про соціальну структуру зазначених територій, то для центру характерна “бюрократизація” структури робочих місць, що призводить до надмірного зростання непродуктивних підрозділів, а також простежується поляризація соціальної структури, орієнтація індивідів на підвищення власного соціального статусу; для напівпериферії характерний відносно гомогенний соціальний склад населення з його орієнтацією на підвищення доходів; периферії відповідає переважання працівників з традиційними навиками аграрної праці, а також орієнтація на збереження традиційних цінностей та сильний опір щодо будь-яких інновацій.

Регіон як соціально-територіальну спільноту трактує російський соціолог М.І. Лапін, спосіб дослідження якого він вбачає у формуванні соціокультурного портрета того чи іншого регіону з метою ефективнішого вивчення теоретичних та практичних аспектів його формування та функціонування. Дослідник пропонує два підходи до вивчення регіонів – загальнотеоретичний та конкретно-практичний [10, с. 25–26]. З позиції першого підходу регіон розглядають як історично сформовану на певній території спільноту, якій притаманна сукупність етнокультурних ідентичностей, спільність економічних умов та соціальної організації тощо. Регіон виконує функції аналогічні суспільним функціям, а водночас і специфічні, які відрізняють його від інших. З позиції другого підходу (конкретно-практичного) регіон досліджують як територіальну одиницю політико-адміністративної, економічної та соціально-культурної структури держави. Він виступає одночасно об'єктом та суб'єктом державного управління. Застосування цього підходу, на нашу думку, дає змогу виокремити індекси, які характеризують стан і динаміку розвитку регіону, рівень благоустрою та соціальне самопочуття населення, а також допомагають розпрацюванню стратегій розвитку регіону та підвищення рівня його привабливості для інвестування.

Актуальним, на наш погляд, є питання оформлення чи інституціоналізації. Г. Коржов [6, с. 111–112] виділяє чотири етапи: територіальне оформлення (йдеться про регіоналізацію повсякденних практик, які формують межі регіону); символічне оформлення регіону, що передбачає закріплення сукупності символів, які асоціюються з регіоном (назва, місцева мова, пам'ятки архітектури, видатні люди тощо); інституціоналізація (формування органів самоврядування, неурядових об'єднань, освітніх закладів, а також неофіційних повсякденних соціальних практик інституціоналізованого характеру, таких як стиль життя, моделі поведінки); формування регіональної ідентичності як результату постійного процесу інституціоналізації та трансформацій.

Щодо питання типологізації регіонів, то серед науковців також немає однозначної відповіді. Наприклад, німецький дослідник регіонів та регіоналізму П. Шмідт-Егнер у своїй концепції виділяє дві типології регіонів [5, с. 34], в основі яких закладено

особливості регіональної структури. Автор розглядає регіон у двох іпостасях: регіони як простори дій (горизонтальний тип) поділяються на регіони-ідентичності (домінуючими акторами у цих регіонах виступають культурні та політичні еліти, які є достатньо автономними і незалежними щодо зовнішніх впливів), адміністративні регіони та структурні регіони (у регіонах зазначених двох типів домінують представники політичних та економічних еліт, які піддаються сильним впливам ззовні); регіони як одиниці дій (вертикальний тип) поділяються на субнаціональні (регіони мікрорівня), транснаціональні (мезорівень) та міждержавні (макрорівень). Важливо пам'ятати про те, що теоретично кожному типу регіону як простору дії можуть відповідати усі три типи регіону як одиниці дії. Сучасні українські дослідники часто використовують мікрорівневу типологізацію, яка включає адміністративні, поселенські та економічні характеристики регіону в межах єдиного державного утворення з виокремленням восьми типів регіонів [11, с. 440–441]: мікрорегіони (ядро – окремі сільські поселення); малі регіони (територія селищних рад); внутрішньорайонні “кущі” (характеризуються яскраво вираженою гомогенністю кліматичних умов, історично сформованими економічними та соціально-психологічними зв'язками. Ядром являються великі за розмірами поселення з підприємствами та установами); адміністративно-територіальні райони (характерні такі ж ознаки, що й для внутрішньорайонних “кущів”, однак ядром виступають малі та середні за розмірами міста, селища міського типу, а також великі села); внутрішньообласні “кущі” (природно-кліматичні умови, економічні та соціально-психологічні зв'язки менш однорідні, ніж у регіонах вищезазначених типів); області; територіально-економічні райони (у регіонах цього типу немає чітко вираженого ядра, тим не менше вони характеризуються схожістю природно-кліматичних умов, історично сформованими соціально-просторовими зв'язками); зони, які складаються із декількох територіально-економічних районів.

Важливим питанням, на наш погляд, є виділення параметрів розрізнення регіонів. Якщо означити регіон як територіально-диференційовану спільноту, то треба брати до уваги не лише соціально-культурні особливості, а й матеріально-просторові: кліматичні особливості; територія (розміри, співвідношення просторів заселеної та незайманої природи, ландшафт); економічні особливості регіону (галузева спеціалізація, рівень транспортної доступності тощо); особливості історичного розвитку регіону; спільнота, що проживає на цій території; демографічні показники; особливості соціальної структури населення регіону; мовні відмінності; конфесійні відмінності; відмінності у політичних орієнтирах та соціальній поведінці. Звичайно, ми не претендуємо на створення універсального переліку параметрів розрізнення регіонів, адже кожен дослідник варіюватиме ці показники залежно від поставлених цілей.

З огляду на наші дослідницькі зацікавлення, до уваги братимуться субнаціональні регіони та їхні особливості (тобто на мікрорівні). При цьому не забуваємо про існування транснаціональних (мезорівень) та міждержавних (макрорівень) регіонів. Отже, регіон – це територіально диференційована спільнота людей, яка проживає на певній території з характерними для неї природно-кліматичними й економічними (галузева спеціалізація, рівень транспортної доступності тощо) умовами, та володіє специфічними соціокультурними ознаками (особливості історичного розвитку,

особливості соціальної структури населення, демографічні показники, мовні та конфесійні особливості, політичні орієнтири, особливості соціальної поведінки тощо). З огляду на запропоноване трактування поняття “регіон”, спробуємо виокремити функції регіону: функція життєзабезпечення передбачає використання ресурсів території та людського потенціалу її жителів для забезпечення порядку та цілісності регіону; інтегральна функція регіону стосовно індивіда забезпечує формування сукупності норм і цінностей, правил та зразків поведінки, притаманних для більшості мешканців регіону; функція диференціації реалізовується через соціально-професійну і статусно-престижну структуру населення конкретного регіону; і, нарешті, регулятивна функція – виступає як синтез координації та контролю з боку органів влади та самоврядування, завдяки чому підтримується соціальний порядок у регіоні.

Варто зазначити, що в Україні не існує єдиної загальнонаціональної ідеї, яка б могла об’єднати усі регіони, враховуючи їхню специфіку. З огляду на те, що українська державність існує порівняно недовго з точки зору історії, то ми можемо спостерігати конкурування загальноукраїнськості з регіональністю, в основі якої, як зазначає О. Філіппова, закладено “територіальний конструкт етнокультурних, історичних, політичних та економічних особливостей того чи іншого регіону” [12, с. 262]. Отже, регіон – поняття історичне: він формується завдяки взаємодії процесів самоорганізації та організаційних заходів з боку держави. Унаслідок самоорганізаційних процесів формуються регіональні спільноти з їхніми регіональними ідентичностями, які співіснують з іншими ідентичностями, визначаючи поведінку та орієнтири людей. Сьогодні все ще спостерігаємо численні спекулювання поняттями регіон та регіоналізм, особливо серед політиків, які спотворюють і негативно висвітлюють соціокультурні відмінності регіонів. Більшість з них трактує регіоналізм як явище, споріднене з процесами дезінтеграції. Через відсутність однозначного розуміння регіоналізму у соціологічному дискурсі, він виступає таким собі “дволиким Янусом” за визначенням російського історика А. Макаричева [13, с. 53]: з одного боку, регіоналізм забезпечує інтегральні процеси, запобігаючи при цьому розмиванню меж між різними культурно-релігійними, етнічними, професійними спільнотами, а з іншого боку, тяжіє до сепаратизму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кононов І. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №4. – С. 57–78.
2. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л.П. Нагорна – К.: ШІЕНД імені І.Ф. Кураса, 2008. – 405 с.
3. Барыгин И.Н. Теории международных отношений и регионоведение в контексте основных научных парадигм / И.Н. Барыгин // Политэкс. – 2005. – № 3. – С. 114–124.
4. Етнографія України: навч. посіб. / за ред. проф. С.А. Макаrchука. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2004. – 520 с.
5. Яровой Г.О. Регионализм и трансграничное сотрудничество в Европе / Г.О. Яровой – СПб.: Норма, 2007. – 280 с.

6. *Коржов Г.О.* Регіональні ідентичності та перспективи інтеграції українського суспільства / Г.О. Коржов // Наукові студії Львівського соціологічного Форуму “Традиції та інновації в соціології”: Зб. наук. пр. – Дрогобич: Посвіт, 2009. – С. 109–115.
7. *Кононов И.Ф.* Социология регионов: предмет, методы и перспективы развития / И.Ф. Кононов // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2003. – С. 126 – 130.
8. *Барбаков О.М.* Регион как объект управления / О.М. Барбаков // Социологические исследования. – 2002. – №7. – С. 96-100.
9. *Стегній О.Г.* Регіоналізм в Україні як об’єкт соціологічного дослідження / О.Г. Стегній, М.М. Чурилов – Київ, 1998. – 251 с.
10. *Лапин Н.И.* Регион, его статус и функции в российском обществе: теоретико-методологические основы исследования / Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 2006. – №8. – С. 25 – 44.
11. Российская социологическая энциклопедия / [ред.-упоряд. академик РАН Г.В. Осипов]. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФ М, 1999. – С. 440-441.
12. *Филиппова О.А.* Украинская “региональность”, политика идентичностей и поиски оснований консолидации / О.А. Филиппова // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2003. – С. 261–265.
13. *Макарычев А.* Регионализм: проблемы и перспективы / А. Макарычев // Общественные науки и современность. – 1991. – №3. – С. 50 – 58.

РЕГИОН КАК ПРЕДМЕТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ

И. И. Сидор

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина,
ircja23@rambler.ru*

Анализируется мировой и украинский социологический дискурс о регионализме. Рассматриваются социологические концептуализации региона и определяется общее поле регионалистической проблематики с проблематикой этнокультурных идентичностей.

Ключевые слова: регион, регионалистика, этнокультурные идентичности.

REGION AS A SUBJECT OF SOCIOLOGICAL REFLEXION**I. I. Sydor**

*Ivan Franko University of L'viv,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
ircja23@rambler.ru*

World and Ukrainian sociological discourse about regionalism is analysed. The intersection of sociological concepts of regionalism and ethno-cultural identity is defined.

Key words: region, regionalistics, ethno-cultural identity.

Стаття надійшла до редколегії 10.05.2011

Прийнята до друку 12.06.2011

УДК 316.342

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ: БАЗОВІ ПЕРСПЕКТИВИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО АУДИТУ

О. В. Мазурик

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 64, 01601, Київ, Україна,
ta_er@mail.ru*

У статті подано критичний огляд змістовних інтерпретацій соціального контролю як універсального та необхідного механізму саморегулювання суспільства з метою підтримання соціального порядку. Аргументована значущість досліджень соціального контролю та різних видів контрольної діяльності, зокрема аудиту як його специфічної форми.

Ключові слова: соціальний контроль, соціальний аудит, контрольна діяльність.

Соціальний контроль є невід'ємною і всеохоплюючою складовою життєдіяльності будь-якого суспільства. Одним із різновидів контрольної діяльності, що набуває все більшого поширення у практиці сучасного суспільства є аудиторські обстеження. Розпочавшись у бухгалтерській (фінансовій) сфері, аудит поступово розповсюджується на управлінську, організаційну, політичну, освітню, екологічну та інші види діяльності. Відповідно виокремлюються організаційний, екологічний, освітній аудит, аудит якості, управління персоналом тощо, які, по суті, є різновидами соціального аудиту. Проте залишається незмінною сутність аудиту як специфічної форми контролю.

Поява нових видів аудиту та тенденції їхньої активної інституалізації викликають необхідність прийняття відповідних нормативних документів, удосконалення методології та методики його проведення, що ставить перед дослідниками в цій галузі невідкладні завдання щодо забезпечення цих процесів науково обґрунтованими конструктами.

Отже, **проблема** полягає у протиріччі між наявною потребою в необхідності концептуалізації поняття соціальний аудит та відсутністю існуючого теоретико-методологічного підґрунтя цього поняття у соціологічній традиції вивчення соціального контролю.

Публікації за цією тематикою можна умовно розділити на дві групи. Перша присвячена власне соціологічним розробкам поняття соціального контролю та його ролі в регулюванні соціально-економічних відносин. Це, передусім, фундаментальні праці А. Бандури, Д. Блека, Л. Козера, Р. Мертона, Дж. Роттера, Н. Смелзера, Т. Шибутані та ін. У пострадянській соціології регулятивна та регламентуюча функції соціального контролю розкриваються у працях Б. Афанасьєва, А. Габіані, Я. Гілінського, В. Кудрявцева, І. Маточкіна, В. Смолькова та ін. Особливо актуальними для нашого наукового пошуку

виступають дисертаційні дослідження С. Абакумова, О. Кузнецової, Т. Мангушевої, Д. Писачкіна та О. Сельської [1, 2, 3, 4, 5]. До числа науковців, які займаються дослідженням проблематики соціального контролю в Україні, необхідно віднести Н. Бойко, К. Кондова, С. Спільника, В. Степаненко та ін. [6, 7, 8, 9]

Друга, менш представницька група публікацій, і, особливо в соціологічному плані, – висвітлює проблеми становлення соціального аудиту як нового напрямку соціально-контрольної діяльності в сучасному суспільстві. Під соціальним аудитом розуміється спосіб всебічної та об'єктивної оцінки стану соціальних відносин на різних рівнях (корпоративному, муніципальному, галузевому, регіональному, національному), що дає змогу визначити потенційні загрози погіршення соціального клімату, резерви розвитку людських ресурсів тощо. Російські науковці Ф. Алієв, Д. Резніченко, Г. Селіна, Е. Смирнов [10, 11, 12, 13] та деякі інші в своїх дисертаційних дослідженнях вже розпочали розроблення цього напрямку. Проте жоден із перелічених дослідників не розглядає безпосередньо соціальний аудит як специфічну форму та прояв соціального контролю. Тому **мета** даної статті полягає у розвитку наукових уявлень про пізнавальні можливості поняття “соціальний контроль” у контексті генези та розвитку сучасних форм і методів організації та регулювання соціоекономічних відносин, зокрема для концептуалізації поняття соціальний аудит.

Перші трактування соціального контролю відносяться до кінця XIX століття. Втім, кому належить першість серед учених у використанні поняття “соціальний контроль”, ясності немає і до цього дня. За одними джерелами, цей термін увів у науковий обіг Г. Тард, який розумів під соціальним контролем повернення злочинців до нормального життя. Згідно іншими даними, у 1894 році його вперше використали представники ранньої американської соціології А. Смолл і Дж. Вінсент [14].

На рубежі XX століття Е. Росс одним із перших розглядав соціальний контроль як цілеспрямоване і свідоме “домінування над цілями і діями індивіда, здійснюване від імені групи”. Е. Росс широко трактував поняття соціального контролю, відводячи йому роль системостворюючого чинника суспільного життя. Росс систематизував основи соціального порядку, які він пов'язував з такими чинниками, як громадська думка, законодавство, релігія, освіта, мистецтво, соціальні церемонії [15].

Разом з Россом проблемою соціального контролю займався Роберт Парк, який основні соціальні проблеми зводив до “організації контролю”, розглядаючи його як оптимальний спосіб взаємодії “соціальних сил” і “людської природи”, за допомогою якого досягається суспільна згода.

Розуміння соціального контролю Россом зробило певний вплив на інтерпретацію цієї категорії Ч. Кулі в роботі “Людська природа і соціальний порядок”, де ним розглянуті наслідки групового тиску на особу [16].

Вплив Росса відчував на собі й У. Самнер, який у роботі “Народні звичаї” показав, як традиції, манери, звички і мораль створюють основу для соціального контролю, над якими потім надбудовується формальна система законодавства [17]. Самнер розглядав контроль як примусовий “колективний тиск” на членів суспільства, що забезпечує його стабільність.

Зауважимо, що Росс, Кулі і Самнер спиралися на метатеоретичний концепт Т. Гоббса про порочну природу людини як руйнівну антисоціальну силу, приборкати яку на

користь забезпечення соціального порядку може тільки сильна держава за допомогою тиску соціальних інститутів права, моралі, громадської думки, релігії і репресивних санкцій.

Пізніше Ч. Кулі у концепції “соціального дзеркала” і Дж. Мід в теорії “узагальненого іншого” розвинули уявлення про механізм соціального контролю, який здійснюється не тільки за допомогою репресивного придушення індивідуальності, але і за допомогою її створення [16]. Особа формується в результаті інтеракцій з найближчим соціальним середовищем, освоюючи артикульовані ним вимоги, правила, норми. Звідси розвивається здатність індивіда приймати точку зору інших людей, підлаштовувати свою поведінку під різні соціальні ролі, і тоді соціальний контроль може діяти як внутрішній самоконтроль. До схожих висновків, хоча і з деякими обмовками, прийшли свого часу З. Фройд і Ж. Піаже [18].

Загалом перші трактування соціального контролю зводилися до здатності групи або суспільства до саморегулювання і збереження гармонії та єдності в соціальному житті, отже, розглядалися в контексті забезпечення соціального порядку.

Зазначимо, що більшість цих трактувань були недостатньо конкретними. Так, наприклад, Л. Бернард прирівнював соціальний контроль до впливу, який створює поведінка будь-якого індивіда на поведінку інших людей [19, с. 27]. Зрозуміло, що в таких гранично широких формулюваннях немає місця для неавтономного контролю, важко розрізнити самоконтроль і зовнішній контроль. Звідси дослідники розвивають поняття “соціальний контроль”. Так, більш містку версію висуває антрополог Р. Берндт, на думку якого соціальний контроль охоплює всі процеси і процедури, які регулюють поведінку, чинячи тиск на індивідів і групи для того, щоб вони відповідали певним нормам.

Теоретик-девіантолог А. Коен визначає соціальний контроль як набір “організованих способів, за допомогою яких суспільство впливає на поведінку людей, які визначаються як девіанти: ті, хто створює проблеми, загрози, чинить занепокоєння, або є небажаними в деяких відносинах” [19, с. 28]. Поняття соціального контролю використовує і М. Фуко при вивченні того, як індивіди дисциплінуються і регулюються за допомогою нагляду, а також влади експертного знання та інших регулюючих структур.

За оцінкою Р. Айкерса, соціальний контроль включає “нормативну систему, що складається з правил про те, як люди повинні і не повинні поводитися, а також системи формальних і неформальних механізмів, що використовуються для протидії девіантним формам поведінки і пошуку узгоджень з цими нормами. Неформальний контроль існує в сім’ї, в колі друзів, в церквах, у відносинах з сусідами і в інших групах у суспільстві. Формальний контроль включає закон і систему правосуддя, в якій правила офіційно проголошені і приведені в життя юридично уповноваженими представниками” [20].

Не дивлячись на інтенсивність девіантологічних досліджень, термін “соціальний контроль” ще тривалий час залишається не остаточно визначеним, дискусійним. На сьогодні в енциклопедичній і науковій літературі трапляються різні його тлумачення. Так, в соціологічному словнику, підготовленому Д. Мітчелом, соціальний контроль розуміється вельми широко як діяльність, пов’язана з підтримкою соціального порядку і стабільності. У вузькому значенні це поняття відноситься до спеціалізованих засобів, призначених для підтримки порядку [21].

Низка трактувань соціального контролю дається в контексті соціального регулювання і протидії різним формам девіантної поведінки. Невипадково в соціологічному словнику Блекуелла під соціальним контролем розуміється сукупність способів, якими в соціальних системах регулюються думки, відчуття і поведінка людей. Контроль здійснюється через різні форми примушення, починаючи від здатності батьків фізично карати дитину до здатності держави в особі судової системи ув'язнювати злочинців, а також права лікарів-психіатрів призначати ліки, щоб зробити керованими важких пацієнтів. Проте тільки примушення, на думку авторів словника, зазвичай виявляється неефективним – набагато важливішим є процес соціалізації, тобто набуття ідентичності з соціальною системою, її нормами і цінностями (страх виключення, відчуття провини, що досягаються через інтерналізацію моральних стандартів в ході соціалізації) [22]. У словнику Н. Аберкромбі, С. Хілла, Б. Тернера наголошується, що соціальний контроль досягається поєднанням чинників схильності до підпорядкування, примушення і прихильності соціальним цінностям [23].

У енциклопедичному соціологічному словнику соціальний контроль трактується як “спосіб саморегуляції системи, що забезпечує впорядковану взаємодію складових її елементів за допомогою нормативного (в т.ч. правового) регулювання” [24, с. 194]. Соціальний контроль розглядається як елемент більш загальної системи регулюючих впливів на поведінку індивідів з боку суспільства. Відмінними рисами цієї форми впливу є впорядкованість, формалізованість, категоричність вимог, що висувуються індивіду, їх нормативність та забезпеченість санкціями (як формальними, так і неформальними) [24, с. 194]. Близьким до цього є визначення поняття в соціологічному енциклопедичному російсько-англійському словнику, що тлумачить соціальний контроль як “сукупність позитивних і негативних санкцій, які спонукають індивідів слідувати загальноприйнятим цінностям і нормам” [25]. Таке уявлення про механізм соціального контролю є дещо однобічним. Справді, в процесі соціального контролю індивід та суспільство стикаються між собою, проте їхня взаємодія набуває більш складного характеру, ніж проста “підгонка” індивідуальних якостей під певний соціальний стандарт.

У словнику-довіднику під редакцією Ж. Тощенко ми знаходимо таке визначення: “Соціальний контроль – це процес і соціальний механізм спостереження (нагляду) з метою забезпечення функціонування соціальної системи відповідно до прийнятих норм, а також підтримки соціально прийнятних зразків поведінки” [26, с. 252]. На думку більшості дослідників, соціальний контроль досягається поєднанням слухняності, примушення і прихильності соціальним цінностям. Так, Т. Парсонс визначив соціальний контроль як процес протидії девіантній поведінці та підтримання соціальної стабільності, що здійснюється за допомогою застосування санкцій.

У вітчизняній юридичній літературі соціальний контроль зазвичай розглядається як сукупність норм, інститутів і відносин, спрямованих на забезпечення поведінки людей відповідно до тих норм поведінки, що охороняються суспільством, державою, соціальними групами та виражають їх інтереси. Детальніше юридичні варіації цього поняття представлені в спеціальній літературі [27, 28, 29, 30, 31].

Я. Гілінський визначає соціальний контроль у широкому значенні як “механізм самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом встановлення і

підтримки в даному суспільстві нормативного порядку, усунення або нейтралізації або мінімізації відхильної (девіантної) поведінки” [32]. У вузькому значенні соціальний контроль, за Гілінським, є “сукупністю засобів і методів дії суспільства на небажані форми девіантної поведінки з метою їх елімінавання (усунення) або скорочення, мінімізації” [33].

Соціологи і криминологи соціологічної орієнтації звертають увагу головно на соціальні відносини, які дозволяють “приборкати злочин”. Тим самим термін “соціальний контроль” в девіантологічному значенні характеризує механізм протидії деліктам з боку органів охорони правопорядку, правосуддя, соціального забезпечення і соціалізації.

Цей соціальний механізм покликаний впливати на негативну девіантність і, передусім, делінквентність (запобігати, знижувати масштаби, трансформувати її структуру) і забезпечувати слідування соціальним нормам шляхом слухняності, примушення і прихильності соціальним цінностям. Він реалізується із застосуванням неформальних і формальних санкцій, шляхом накладення позитивних (нагорода за П. Сорокіним) і негативних (кара) санкцій.

Соціологічні інтерпретації соціального контролю включають як регулювання індивідуальної поведінки через інтерналізацію соціальних норм (саморегуляція), так і регулювання поведінки за допомогою зовнішніх або екстернальних (правових і моральних) соціальних санкцій (нагорода – за відповідність нормам, кара – за відхилення від них).

Інтерпретації соціального контролю у низці підходів мають критичне смислове навантаження. Так, наприклад, у феміністській теорії він розглядається як форма домінування в таких соціальних інститутах, як сім’я або капіталістична держава; у теоріях стигматизації характеризується як джерело вторинної девіантності.

Підходи до розуміння соціального контролю, як бачимо, не відрізняються одноманітністю, що пояснює нові спроби соціологів, які працюють в конкуруючих парадигмах, уточнити це поняття. Звідси представляється доречним ще раз звернутися до вивчення праць соціальних теоретиків, які подбали про концептуалізацію і розроблення теорій соціального контролю.

На думку Т. Парсонса, соціальний контроль є загальним процесом, за допомогою якого розбіжності між соціальними очікуваннями і фактичною поведінкою зводяться до мінімуму. Я. Щепанський визначає соціальний контроль як систему засобів, за допомогою яких формується конформізм членів суспільства.

П. Штомпка вважає, що соціальний контроль – це система соціальних санкцій, негативних і позитивних, а також агентів – груп, організацій, інститутів, що застосовують ці санкції. Штомпка звертає увагу на існування певних меж (границь) соціального контролю, зауважуючи, що накладення санкцій занадто поблажливих, або, навпаки, занадто жорстких призводять до помилок соціалізації.

Спираючись на концепцію П. Бергера можна стверджувати, що сьогодні будь-яка теорія соціального контролю буде неповною, а, отже, вводитиме в оману, якщо не візьме до уваги елемент обману і маніпуляції.

Теорія соціального контролю, розроблена Т. Хірші (1969), привертає особливу увагу. Використовуючи дані свідчень ув’язнених, Т. Хірші встановив, що особи, які

порушують закон, меншою мірою прив'язані до батьків, мало займалися властивою до їхнього віку діяльністю, відчують меншу пошану до закону і порядку.

За Ж. Гурвічем, “соціальний контроль може бути визначений як сукупність культурних моделей, соціальних символів, колективних значень, цінностей, ідей та ідеалів, так само як дій і процесів, які їх охоплюють, розглядають і використовують і за допомогою яких кожне глобальне суспільство, кожна приватна група, кожна форма соціабельності і кожен індивід, долають антиномії, напруги і конфлікти, які їм властиві, шляхом тимчасової і нестабільної рівноваги, знаходячи також точки зіткнення для нових зусиль, спрямованих на колективну творчість (творення)” [34].

За визначенням В. Городяненка, соціальний контроль – засіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує упорядковану взаємодію її елементів шляхом нормативного (у тому числі й правового) регулювання [35].

Соціальний контроль охоплює контрольовану діяльність індивідів і контролюючу діяльність соціальних інститутів. Взаємодія індивіда і суспільства виявляє внутрішню суперечність соціального контролю, оскільки людина не може набути своєї індивідуальності, соціальних якостей поза суспільством. Водночас особистість не зможе набути, розвинути свою індивідуальність, сліпо, автоматично пристосовуючись до зразків культури.

Динамічна модель соціального контролю має такі основні елементи: індивід, соціальна спільнота (група, клас, соціальна організація, суспільство), індивідуальна дія, соціальна (групова) дія. Відомо, що індивідуальна і соціальна дії співвідносяться як контрольоване і контролююче. Йдеться саме про взаємодію, а не про односпрямований контроль. Акт соціальної (групової) дії, виступаючи в системі соціального контролю у формі реакції на індивідуальну поведінку, виконує функцію соціального стимулу (позитивного або негативного), який визначає особливості подальших індивідуальних актів. Індивід (індивідуальна дія) і соціальна група (соціальна дія) є вхідними елементами системи соціального контролю. До неї також належать соціально-психологічні чинники, які, перебуваючи у структурі суб'єктів дії (індивіда і соціальної групи), безпосередньо впливають на характер і спрямування відповідно індивідуальної і соціальної дій. Це самооцінка суб'єкта (індивіда, соціальної групи); сприймання і оцінка суб'єктом соціальної ситуації (соціальна концепція), у межах якої діють відповідно як індивід, так і соціальна група.

Важливими атрибутами та елементами соціального контролю є цінності, норми, звички, звичаї, санкції, які виникають та існують унаслідок дії соціальних інститутів.

Культура кожного суспільства та спільноти має свої цінності. Поряд з ними існують загальнолюдські, котрі забезпечують цілісність соціальних систем, здатність їх до виживання у перехідні періоди [35].

П. Штомпка в своїй теорії соціального становлення стверджує, що спільний знаменник історичної тенденції, який охоплює механізм соціального становлення, може бути знайдений в зростаючому контролі над середовищем, а саме в управлінні ним і у відособленні від нього [36, с. 290].

Отже, проаналізувавши основні визначення та інтерпретації соціального контролю,

виокремимо такі положення, які будуть використані для концептуалізації соціального аудиту.

1. Основу соціального контролю, а значить і аудиту, створюють традиції, манери, звички і мораль певного соціального середовища і суспільства загалом.

2. У системі соціального аудиту і соціального контролю існують формальні і неформальні механізми.

3. Соціальний аудит, як і соціальний контроль, може бути зовнішній і внутрішній (самоконтроль).

4. В обох типах контрольної діяльності застосовуються як позитивні, так і негативні санкції.

5. Важливими елементами соціального контролю є норми і цінності певного суспільства (спільноти). За аналогією, для формування системи соціального аудиту важливо застосовувати як “власні” норми і правила (національні стандарти), так і “загальнолюдські” (міжнародні стандарти).

6. Існують певні межі, в рамках яких здійснюється соціальний контроль (аудит). Занадто “м’які” або занадто сурові засоби призводять до помилок соціалізації або незапланованих результатів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кузнецова Е. М. Социальный контроль как элемент социального управления : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Кузнецова Е. М. – Омск, 2006. – 175 с.
2. Абакумов С. А. Развитие гражданского общества как фактор оптимизации социального контроля над деятельностью государства в условиях глобализации (Социологический аспект) : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.08 / Абакумов С. А. – М., 2006. – 261 с.
3. Писачкин Д. В. Проблемы гуманитаризации системы социального контроля: дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Писачкин Д. В. – Саранск, 2008. – 147 с;
4. Сельская О. В. Совершенствование социального контроля над деятельностью административной организации вуза : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.08 / Сельская О. В. – М., 2006. – 196 с.
5. Мангушева Т. С. Социальный контроль организации в условиях демократизации управленческих отношений : дис. ... канд. социол. наук: 22.00.08 / Мангушева Т. С. – Саратов, 2006. – 148 с.
6. Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества / Н. Бойко. – К.: Институт социологии НАНУ, 2007. – 272 с.
7. Кондов К. Особливості генези та розвитку функціоналістської концепції соціального контролю / К. Кондов // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. пр. – К.: Фенікс, 2010. – Вип. 10. – С. 58–67.
8. Спільник С. І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / С. І. Спільник. – Запоріжжя, 2006.
9. Степаненко В. Влада і незалежний громадський контроль. Щодо проблем демократичного процесу в Україні / В. Степаненко // Віче. – 2000. – № 6. – С. 8–20.
10. Алиев Ф. А. Социальный аудит в контексте социальной ответственности крупных российских корпораций: автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.05 / Алиев Ф. А. – М., 2008. – 20 с.

11. *Резниченко Д. В.* Социальный аудит деятельности местных администраций : автореф. дис... канд. социол. наук: 22.00.08 / Резниченко Д. В. – Екатеринбург, 2004. – 22 с.
12. *Селина А. И.* Организационно-методические аспекты аудита системы управления персоналом предприятий : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Селина А. И. – М., 2007. – 229 с.
13. *Смирнов Э. А.* Организационный аудит систем управления: дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.05 / Смирнов Э. А. – М., 2004, 334 с.
14. *Small A.W.* An introduction to the study of society / A.W. Small, G.E. Vincent. – New York: American Book Co., 1894.
15. *Ross E. A.* Social Control. A Survey of the Foundations Order / E. A. Ross. – Cleveland – London, 1969. – 416 p.
16. *Cooley C. H.* Human nature and the social order / C. H. Cooley – New York; Scribners, 1902.
17. *Sumner C.* The Sociology of Deviance. An Obituary / C. Sumner. – Buckingham; Open University Press, 1994.
18. *Coser L. A.* The notion of control in sociological theory / L. A. Coser // J.P. Gibbs (ed.) Social control: Views from the social sciences. – Beverly Hills, 1982.
19. *Комлев Ю. Ю.* Теория рестриктивного социального контроля: монография / Ю. Ю. Комлев. – Казань: КЮИ МВД России, 2009. – 154 с.
20. *Akers R. L.* Criminological theories: Introduction and Evaluation. 2-nd ed. / R. L. Akers. – Los Angeles, 1997.
21. A New Dictionary of Social Sciences / ed. D. Mitchell. – New York, 1979.
22. The Blackwell dictionary of sociology: A user's guide to sociological language / Ed. Johnson A. G. – Cambridge, 1995.
23. *Аберкромби Н.* Социологический словарь / пер. с англ. под ред. С. А. Ерофеева / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер. Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1997. – С. 303.
24. Социологический словарь / отв. ред. Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев; уч. секр. О. Е. Чернощек. – М. : Норма, 2008. – 608 с.
25. Социологический энциклопедический русско-английский словарь: более 10000 единиц / С. А. Кравченко. М: ООО “Издательство Астрель”; ООО “Издательство АСТ”; ООО “Транзиткнига”, 2004. – С. 177.
26. Тезаурус социологии: темат. слов.-справ. / под ред. Ж. Т. Тошенко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 487 с.
27. *Пеньков Е. М.* Социальные нормы – регуляторы поведения личности. – М., 1972;
28. *Игошев К. Е.* Социальный контроль и профилактика преступлений. Горький, 1976;
29. *Кудрявцев В. П.* Правовое поведение: норма и патология / В. П. Кудрявцев. – М., 1982;
30. Криминология: учебник для юридических вузов / под общ. ред. доктора юрид. наук, проф. А. И. Долговой. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА., 1999;
31. *Туриянский И. Е.* Социальный контроль подростково-молодежной делинквенции: социологические концепции и практики: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.08 / И. Е. Туриянский. – Казань, 2004.
32. *Гилинский Я. И.* Социальный контроль над девиантностью в современной России: теория, история, перспективы / Я. И. Гилинский. Социальный контроль над девиантностью. СПб.: Филиал Института социологии РАН, Балтийский институт экологии, политики и права, 1998. – С. 428.
33. *Гилинский Я.* Девиантология: Социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других “отклонений” / Я. Гилинский. 2-е изд., испр. и доп. СПб.: Издательство Р. Арсланова “Юридический центр Пресс”, 2007. – С. 428.

34. *Gurvitch G.* Dialectique et sociologie. – P.: Flammarion, 1972. – P. 297.
35. *Городяненко В. Г.* Соціологія: підручник. – К.: “Академія”, 2003. [Електронний ресурс]: Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу до джерела: <http://politics.ellib.org.ua/pages-1390.html>.
36. *Штомпка П.* Социология. Анализ современного общества : пер. с польск. С. М. Червонной. – М.: Логос, 2005. – 664 с.

SOCIAL CONTROL: THE BASIC PROSPECTS OF SOCIAL AUDIT CONCEPTUALIZATION

O. V. Mazuryk

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Volodymyrs'ka str. 60, Kyiv, 01033, Ukraine,
ma_er@mail.ru*

The article presents critical review of rich in content interpretations of social control as universal and necessary mechanism of self-regulation of society with the purpose of support of social order. The meaningfulness of researches of social control and different types of control activity argued, in particular audit as his specific form.

Key words: social control, social audit, control activity.

СОЦИАЛЬНЫЙ КОНТРОЛЬ: БАЗОВЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОГО АУДИТА

О. В. Мазурик

*Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка,
ул. Владимирская, 64, 01601, Киев, Украина,
ma_er@mail.ru*

В статье представлен критический обзор содержательных интерпретаций социального контроля как универсального и необходимого механизма саморегуляции общества с целью поддержания социального порядка. Аргументирована значимость исследований социального контроля и разных видов контрольной деятельности, в частности аудита как его специфической формы.

Ключевые слова: социальный контроль, социальный аудит, контрольная деятельность.

Стаття надійшла до редколегії 18.05.2011

Прийнята до друку 20.06.2011

УДК 316.74: 001.38J(477)

ПУБЛІЧНА СОЦІОЛОГІЯ: ОЦІНКА РЕАЛІСТИЧНОСТІ ТЕЗ М. БУРАВОГО

Л. Ю. Куземська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна,
evanescor@ukr.net*

У статті критично проаналізовано сильні та слабкі сторони тез щодо публічної соціології М. Буравого, оцінюється її реалістичність. Зокрема, розглянуто взаємозв'язок між “старою” та “ноюю” соціологією, їх функції, а також механізм розвитку соціального знання. Зроблено висновок про важливість запропонованих тез, проте наголошується на необхідності розроблення практичних механізмів функціонування публічної соціології. Саме тому автор пропонує ідею публічності соціально важливих результатів дослідження, а не власне вчених, як більш реалістична у виконанні.

Ключові слова: наука, науковці, публічна соціологія, М. Буравий.

Однією із важливих соціальних функцій інституту науки є, на думку Н. Вінера, можливість гомеостатично реагувати на виклики майбутнього [3], проте її виконання неможливе без ефективної взаємодії науки із суспільством, постійного діалогу поміж ученими та різноманітними соціальними акторами і групами щодо важливих питань, інтересів та можливих варіантів вирішень соціальних проблем із залученням академічної спільноти. Саме тому, щораз частіше у вітчизняних ЗМІ можна побачити відображення дискусій щодо актуальної ролі вчених, моделей їх співпраці із публікою, владою, бізнесом, маргіналізованими групами на різних рівнях.

Так, на мікрорівні йдеться про конкретних вчених, до прикладу, в ролі консультантів / експертів [1], на мезорівні про групи науковців, які співпрацюють із компанією / державою у розробці певної техніки [2] та на макрорівні про участь загалом наукової спільноти у розробці загальнонаціональних реформ [3]. Це свідчить про зростаючий інтерес громадськості до науки як можливої панацеї у вирішенні численних політичних, економічних та культурних проблем у сучасному українському суспільстві.

Проте важливо також зазначити, що активно обговорюються і негативні явища у середовищі академічної спільноти, яка фактично “відірвана” від суспільства, адже практично не має актуальних та загальнодоступних каналів комунікації з публікою (основним джерелом знань населення про науку в Україні є телебачення [4], де найчастіше можна побачити лише “чергових інтелектуалів”, яких Ф. Фуреді назвав необхідним атрибутом talk-shows, і які толеруються лише тоді, коли забезпечують розвагу глядачів [18, с. 46.]), а тих публічних осіб, які мають можливість комунікувати з громадськістю та формально належать до академічної спільноти (наприклад, серед

депутатів Верховної Ради 21,3% мають ступінь кандидата наук, і 8,5% – доктора наук [5], важко віднести до власне публічних науковців, як таких, що своїми знаннями, авторитетом, діяльністю “здатні жити на висоті свого часу і якісно впливати на життя інших” [8, с. 78.] та бути, згідно з думкою М. Буравого, його дзеркалом та свідомістю [14]. Відсутність помітного впливу академічної спільноти у політичному дискурсі, а отже, брак раціонального критика публіки, суспільства та вимогливого “сторожа” соціальної відповідальності влади, призводить як до поразки ідеї соціального служіння науки, так і до зростання ймовірності непрозорих процесів у суспільстві при загальній пасивності соціуму [9, с. 74.]. Саме тому, практична актуальність досліджуваної проблематики полягає у глибшому дослідженні питання взаємодії публіки та науковців як такого, що становить необхідну вимогу сучасності. Вимогу, згідно з якою потенціал науки є не лише одним із критеріїв розвиненості суспільства в економічній сфері [10] в часи постіндустріалізму, але і свідчить, на думку К. Поппера, про рівень його політичної культури та відкритості [13, с. 203.].

Метою цієї роботи є критичний аналіз сильних та слабких сторін тез щодо публічної соціології М. Буравого та оцінка їх реалістичності.

Завдання дослідження.

По-перше, розглянути систему соціологічного поділу праці в тезах М. Буравого щодо публічної соціології та оцінити взаємозв'язок між “старою” та “ною” соціологією.

По-друге, визначити механізм розвитку соціального знання, представлений М. Буравим.

По-третьє, виділити функції публічної соціології та проаналізувати вагомість критичних зауважень щодо тез М. Буравого щодо публічної соціології назагал.

По-четверте, зробити висновки щодо практичного значення і реалістичності поглядів науковця.

Об'єктом дослідження (за критерієм носія проблеми) є сучасні науковці, успіх яких в інформаційну еру усе більше залежить як від популяризації їхніх досліджень, так і від публічної “видимості” та активності їх самих. За критерієм загальної проблеми об'єктом нашого аналізу є проблематика публічності та соціальної заагажованості науковців та їхньої діяльності.

Предметом дослідження є тези М. Буравого щодо публічної соціології а їх місце і практичне значення в сучасній системі соціального знання.

Американський науковець поєднує усі функції соціальної науки в єдину модель, яка ґрунтується на двох ключових питаннях: “соціологія для кого?” і “соціологія для чого?”. Перше відображає внутрішні критерії наукового середовища, друге, натомість, очікування соціального оточення. Відповідно ми отримуємо чотири альтернативи, що характеризують чотири типи соціології та містять їхні характеристики [15] (див. табл. 1). Інструментальна відповідь на запитання “Соціологія для чого?” фокусується на конкретному сегменті дійсності та логіці дій, що відбувається, даючи відповіді на запитання “як?”, “чому?”, натомість рефлексивна відповідь концентрується на світоглядно значимих ціннісних проблемах, цікавиться цілями і сенсами, ставить під сумнів порядок речей, що склалися в науці та в житті [11, с. 14.].

Таблиця 1

Чотири типи соціології за М. Буравим

Соціологія для кого? / Соціологія для чого?	Академічна аудиторія	Позаакадемічна аудиторія
Інструментальне знання (“стара соціологія”). Характеристики:	1) Професійна соціологія	2) Прикладна соціологія
- знання	теоретичне/емпіричне	конкретно-прикладне
- легітимність	наукові норми	ефективність
- підзвітність	колеги-науковці	клієнт/патрон
- патологія	самореферентність	послужливість
- політична діяльність	професійний самоінтерес	політичні інтервенції
Рефлексивне знання (“нова соціологія”). Характеристики:	3) Критична соціологія	4) Публічна соціологія
- знання	грунтовне, аргументоване	комунікативне
- легітимність	моральне уялення	важливість
- підзвітність	критичний інтелект	уповноважена публіка
- патологія	догматизм	дивацтво
- політична діяльність	внутрішні дебати	публічний діалог

Такі різні підходи характерні відповідно для “старої” та “нової” соціології. Вчений, намагаючись їх поєднати, зазначає, що вони взаємозалежні у своїй боротьбі за виживання соціальної науки в епоху третьої хвилі маркетизації. “Стара соціологія”, на його думку, складається із професійної та практичної соціології. Перша характеризується загальною теорією, емпіричною методологією та академічною самореферентністю, друга є на службі у практичних інтервенціях щодо поліпшення ефективності існуючих систем управління. “Нова соціологія” відповідно також має два типи: критичну, завданням якої є розвиток морального бачення соціології і критика нормативних засад “старої соціології” в академічних дебатах, та публічну, яка перетворює академічну науку у “науку для людей” із продуманою метою покращити демократичність громадської думки. Усі чотири типи соціології є взаємозалежні, а критична та публічна соціології є доповненням, але не запереченням “старої соціології” [див. докладніше: 22, с. 202]. На нашу думку, такий логічний квадрат типів соціології вдало пояснює не лише модель цієї наукової галузі, але може також бути застосований і до інших соціо-гуманітарних наук, які також продовжують шукати власні моделі поєднання своїх соціальних функцій із вимогами професійної діяльності. Також варто зауважити, що різні типи соціології насправді не означають, що науковці також повинні розділитися відповідно до цих видів діяльності, навпаки вчені повинні змінювати види своєї діяльності аби не стати лише “публічним інтелектуалом” (публічна робота), лише “експертом” (прикладне знання), лише “чистим науковцем” (професійне знання) чи обмежитися критикою інших колег. Зміна та усвідомлення своєї поточної ролі не розв’яже до кінця дилему поєднання наукового етосу із вимогами громадянського обов’язку, контракту із замовником чи солідарності із політичною партією, але дасть усвідомлення такої проблеми та важливості аналізу своєї “біографічної ситуації” і відповідних рішень.

Розглядаючи причини розвитку різних типів соціології М. Буравой доходить до

висновку, що їх поява була пов'язана із необхідністю легітимації різних соціальних устроїв та допомоги у їх функціонуванні.

Таблиця 2

Чинники розвитку соціології на різних історичних етапах

	I хвиля маркетизації (1850–1920 рр.)	II хвиля маркетизації (1920–1970 рр.)	III хвиля маркетизації (1920–до сьогодні)
Права vs Ринок	Право на працю	Соціальні права	Права людини
Соціальний захист vs Ринок	Локальна спільнота	Державне регулювання	Глобальне громадянське суспільство
Вклад у суспільство	Утопічна соціологія	Практична соціологія	Публічна соціологія
Об'єднувчий принцип	Передбачення	Об'єкт знання	Точка зору
Характеристика науки	Спекулятивна наука	Чиста наука	Ціннісна наука

Він описує три хвилі наступу ринку [17], що пов'язані із комодифікацією праці, соціальних прав та прав людини, яким відповідають три типи соціології: утопічна, практична та публічна. Глобалізаційні процеси, поглинання засобами масової інформації публічного дискурсу, подальша експансія ринку змушують соціологів покинути свою “вежу із слонової кістки” і долучитися до захисту громадянського суспільства, захисту прав людини та публічного діалогу, оскільки маркетизація не омине і їх спільноти, загрожуючи їх науковим осередкам та університетам. Доля соціології залежить від її зв'язків із публікою, оскільки їхній інтерес до універсальних цінностей на сучасному етапі розвитку людства збігається. Зазначаючи, що співвідношення поміж різними типами соціології у межах конкретної національної (у сенсі відношення до одного суспільства) соціальної науки є різним і залежить від особливостей цього соціуму¹, М. Буравой наголошує на необхідності здійснювати подвійну контекстуалізацію: враховувати особливості суспільства та соціології у державі як перший рівень та особливості об'єкту знання як другий рівень [6, с. 14–15]. Ось чому питання публіки та якості її функціонування, її сили є важливим. М. Буравой з цього питання помічає закономірність: сильне суспільство потребує слабкої соціологічної інтервенції, а слабе – сильної [6, с. 16], проте таке втручання розумне лише у діалозі із трьома іншими видами соціології: жорсткого професіоналізму, практичної корисності та критичного аналізу результатів, оскільки без цього публічна соціологія стане звичайною пропагандою. Публічна соціологія неможлива без публіки, але чи означає це, що у разі відсутності сформованої та розвиненої публіки публічна соціологія неможлива? На нашу думку, в цьому і полягає гнучкість соціології, яка може підтримувати діалог поміж усіма чотирма своїми типами в певному соціумі, коли критична соціологія може повернути своє вістря зсередини – від критики професійної соціології при сильній публіці, назовні – до закликів соціологів стати більш публічними у своїй діяльності та підтримувати

¹ Наприклад, у США, на думку М. Буравого, домінує професійна, у Франції – критична, в ПАР – публічна, в Росії – практична соціологія.

формування покищо слабкої публіки. Ця внутрішня рефлексивність соціології і є запорукою її актуальності, на думку М. Буравого, який називає подібні процеси “критичний зсув” (“critical turn”) до публічної соціології. Цей “зсув” полягає, насамперед, у русі від інтерпретації до заангажування, від теорії до практики, від академічної спільноти до публіки, а також у критичності самої публічної соціології до соціального світу та виступ за межі існуючого стану речей [16]. Науковець говорить, що публічна соціологія є дзеркалом і свідомістю суспільства і має виконувати три функції:

- уповноважувати підпорядковані спільноти у їх стосунках із домінуючими структурами через співробітництво поміж професіоналами та спільнотами;
- трансформувати суспільну свідомість на основі принципу Ч. Р. Міллса: через перетворення приватних негараздів у суспільно значимі публічні проблеми?;
- посилити легітимність та силу активістів-професіоналів та публічного соціального науковця у межах професійних структур, до яких вони належать [10].

До них можна додати ще дві, виділені Американською соціологічною асоціацією (ASA) у розробленому офіційному нормативі для популяризації публічної соціології та її імплементації у життя [24]:

- здійснювати “перекладацьку роботу” – поширювати існуюче соціальне знання серед позаакадемічної публіки доступною для непрофесіоналів мовою;
- виробляти нове знання у співробітництві із публіками.

Ми вважаємо, що такі функції публічної соціології є взаємовигідними для публіки і наукового співтовариства, особливо зважаючи на стратегічну орієнтованість таких інтеракцій на побудову громадянського суспільства та демократизацію не лише публічної сфери, але і на зміцнення третього сектору. Закон соціологічної інтервенції, на нашу думку, надзвичайно важливий для української ситуації, але припускаємо, що він не є дієвим у наших соціальних умовах, оскільки для його втілення потрібно, щоб хоча б одна із сторін взаємодії була сильною, аби підтримувати розвиток іншої, натомість в Україні ані публічна сфера, ані публічна наукова діяльність не є, на наш погляд, достатньо впливовими.

Тези М. Буравого викликала численні бурхливі дискусії у соціологічній спільноті в усьому світі щодо сучасної ролі соціального знання, а сам автор здобув як прихильників, так і критиків своєї позиції. Спробуємо проаналізувати основні аргументи як “за”, так і “проти” публічної соціології.

Г. Ганс погоджується із американським ученим у тому, що зараз є багато соціологічних досліджень, вартих уваги публіки, які, проте, залишаються для неї невідомими. Водночас увагу публіки притягують інші соціальні дослідники (антропологи, економісти, історики), які все частіше пишуть на соціологічну тематику, в той час як про саму публічну соціологію більше говорять і пишуть, аніж реально діють. Саме тому, на його думку, соціологія повинна бути “eye-opening” (такою, що відкриває очі): оригінальною, проникливою, цікавою та такою, що приковує увагу, містити емпіричні та теоретичні дослідження на корисні та важливі для всіх елементів громадськості

теми, які ми можемо охопити та описати зрозумілою для широкого загалу мовою. Її основним завданням він бачить допомогу людям у розумінні суспільства, в якому вони живуть, продукуванні знання, яке буде визнане і соціологами, і громадськістю як корисне і важливе для якомога більшої кількості галузей та соціальних прошарків. Вона повинна включати і те, що хочуть знати, і те, що соціолог вважає, що повинні знати люди як члени суспільства. Для цього він пропонує структурні зміни у самій соціології, зокрема фінансування популяризаторських робіт, виділення більше часу для науковців, що працюють в академічних установах на публічну діяльність, стимулювання зростання науково-популярних публікацій, веб-сайтів, блогів, а також включення у підготовку соціологів курсів із журналістики, популяризацію міждисциплінарного підходу та вироблення звички пов'язувати власні дослідження із актуальними проблемами сьогодення. Слабкістю популяризаторського варіанту публічної соціології є залежність від “якості”, а також рівня підготовки публіки до адекватного сприйняття контroversійного матеріалу, що може стримувати соціологів від публікації критичних статей (у наслідку, знову ж таки, втрачається якість публічної соціологічної роботи) [20]. Назагал, погоджуючись із висловленими зауваженнями, ми дотримуємося думки, що важливим є дотримання межі поміж популяризацією науки (“переклад” професійних наукових досягнень для широкого загалу) і її поп-варіантом (елементи (псевдо)науки як розвага).

К. Калоун також виступає “за” публічну соціологію, аналізуючи її потенційні плюси для самої науки:

- тестування пропозицій, верифікація важливості наукових розробок;
- протидія самовдоволеності, сфокусованості вчених на внутрішніх проектах та ієрархії академічних досягнень;
- об'єднання науковців у інтеракційні експертні структури, що можуть оперативнo вирішувати важливі публічні завдання, протидія поділу вчених на конкуруючі субдисципліни¹;
- виявлення нових дослідницьких тематик, зростання креативності вчених та стимулювання їх до апробації нових методик;
- зростання відповідальності вчених перед академічною спільнотою, суспільством та потенційними одержувачами інформації через відповідь на 4 ключові запитання публічного соціолога: “Що ми робимо?”, “Хто виграє/програє, через які механізми влади?”, “Чи такий розвиток є бажаним?”, “Що ми повинні зробити, враховуючи усе це?”

На думку К. Калоуна, публічна соціологія – це і позитивна наука, і критика, і експертиза, і заангажованість, але усе це повинно входити до “real-time social science” (“поточної соціальної науки”), тобто торкатися тих питань, які стоять на порядку денному. Така соціологія повинна бути оперативною в часі, збирати нове знання в

¹ Подібне застереження висловлює і Дж. Холмвуд [21] щодо публічних науковців, оскільки публічна соціологія стала стимулом для індивідуалізації соціологічної діяльності, де конкуренція тепер поміж особистостями за публічний вплив, відзнаку їх власного внеску у публічне життя чи вирішення конкретної проблеми може негативно вплинути на виконання ними своїх соціальних функцій.

умовах швидкої зміни соціальних обставин (наприклад, катаклізмів, де необхідно прийняти швидкі рішення щодо гуманітарної допомоги населенню) [18].

На нашу думку, такі доповнення та зауваження вчених до тез М. Буравого цілком слушні, проте вони торкаються не самої ідеї публічного служіння науки, а швидше можливих моделей її практичної реалізації. Проте, на наш погляд, проблематика того, чи усі вчені повинні бути публічними науковцями і чи потрібно це для самого суспільства є важливою і потребує детальнішого аналізу, оскільки можемо припустити, що публічності також необхідно вчитися, аби бути компетентним у спілкуванні із аудиторією, журналістами, іншими публічними вченими. Ми вважаємо, відтак, що необхідно говорити не про тотальну публічність вчених (що само по собі видається нездійсненним (та й чи потрібним?) через ряд фінансових, часових, інформаційних та психологічних перешкод), а радше про намагання досягти в ідеалі тотальної публічності соціально важливих результатів дослідження (хоча, тут також виникають сумніви щодо того, ким і за якими критеріями буде оцінюватись значущість результатів для спільноти, якими будуть механізми досягнення такої публічності, доля комерційних, але від того не менш соціально важливих, досліджень і т.д.). Варто зазначити, що схеми оцінювання соціальної цінності, наприклад, техніки та її впливу на життя суспільства вже розроблені [див. наприклад 23], так само як і механізми легітимації отриманого у лабораторії знання¹. Що ж стосується безпосередньо теми нашої роботи, яка більше сфокусована не на публічності самих досліджень, а на публічній активності їх творців, то, на наш погляд, варто говорити про певний розподіл праці у академічному середовищі та про формування кола публічних науковців, які в силу різних причин (визначення яких потребує окремого дослідження) більше схильні взаємодіяти із публікою, аніж їхні колеги.

Отже, зауважимо, що проблематика соціальної активності науковців загалом, і соціологів зокрема, є новою для українського суспільства, проте дедалі більш актуальною. Теоретичною відповіддю на цей соціальний запит є тези М. Буравого. Він стверджує, що сучасна комодифікація прав людини сприяє розвитку публічної соціології, метою якої є професійна репрезентація та публічний захист інтересів різноманітних спільнот у відносинах із владою. Попри відсутність у тезах вченого конкретних механізмів реалізації та повсякденних практик публічного науковця, варто відзначити їх вичерпність у описі функцій соціології та комплементарного взаємозв'язку чотирьох типів публічної соціології. Обрана для дослідження тематика, на нашу думку, потребує подальших радше не стільки теоретичних напрацювань, скільки практичних втілень, які б створили підґрунтя для української публічної соціології.

¹ Б. Латур [12] процес легітимації отриманого у лабораторії знання поділяє на три етапи: а) притягнення уваги громадськості до дослідження та демонстрація актуальності проблеми; б) формування у неї зацікавленості у отриманні результатів внаслідок поширення інформації про важливість дослідження для різних груп населення; в) легітимація та інституціоналізація наукового знання за допомогою його демонстрації та поширення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Рябчук М. (Без)відповідальність інтелектуалів у (дис)функціональному суспільстві: суб'єктивні рефлексії. – Режим доступу до статті: <http://www.zaxid.net/blogentry/55335> (Станом на 7 березня 2011 р.)
2. Загальнонаціональний форум “Майбутнє науки – майбутнє України”. – Режим доступу до статті: <http://www.semynozhenko.net/ufv/> (Станом на 10 січня 2011 р.)
3. Плахтій Т. Громадські аналітичні центри: мета створення та засади роботи. – Режим доступу до статті: <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/05/6/4986708/> (Станом на 14 квітня 2011 р.)
4. Академічна наука і науковці в сучасній Україні (за результатами соціологічного дослідження). – Київ: Інститут соціології НАН України, 1998. – 67 с.
5. Андрусів А. Українська еліта: звідки ноги ростуть. – Режим доступу до статті: <http://www.pravda.com.ua/articles/4b1aaa90a6f34/> (Станом на 11 листопада 2009 р.)
6. Буравой М. Комментарий: за глобальную социологию низших слоев? / М. Буравой // Социс. – 2009. – №4. – С.14-20.
7. Винер Н. Наука и общество. – Режим доступу до статті: <http://grachev62.narod.ru/wieper/wf611.html> (Станом на 12 квітня 2011 р.)
8. Ідея Університету: Антологія / Упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.
9. Мінаков М. Intellectus regionale: культурні ідентичності сучасної України крізь призму тенденцій у філософському процесі / М. Мінаков // Україна модерна. Стандарти і академічне середовище. – №12. – Київ-Львів: Критика, 2007. – С.72–96.
10. Переосмысление проблем стоимости и богатства // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под редакцией В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1993. – С. 337–448.
11. Подвойский Д. “Публичная социология” в прошлом и настоящем: уточнение координат / Д. Подвойский // Социологические исследования. – 2009. – №5. – С. 13–23.
12. Полякова В. Изменение социальной роли экспертного знания. – Режим доступу до статті: <http://socreal.fom.ru/?link=ARTICLE&aid=382> (Станом на 14 квітня 2011 р.)
13. Сокунер З. Знание и власть: наука в обществе модерна / З. Сокунер. – СПб.: РХГИ, 2001. – 240 с.
14. Burawoy M. Private Troubles and Public Issues / M. Burawoy. – Режим доступу до статті: <http://burawoy.berkeley.edu/PS/Barlow.pdf> (Станом на 26 березня 2011 р.)
15. Burawoy M. Public Sociologies: Contradictions, Dilemmas and Possibilities / M. Burawoy. – Режим доступу до статті: <http://burawoy.berkeley.edu/PS/Social%20Forces/Public%20Sociologies.pdf> (Станом на 9 лютого 2011 р.)
16. Burawoy M. The Critical Turn to Public Sociology / M. Burawoy. – Режим доступу до статті: <http://burawoy.berkeley.edu/PS/Critical%20Sociology/The%20Critical%20Turn%20to%20Public%20Sociology.pdf> (Станом на 20 квітня 2011 р.)
17. Burawoy M. Third-Wave Sociology and the End of Pure Science / M. Burawoy. – Режим доступу до статті: http://burawoy.berkeley.edu/PS/TAS1/third_wave.pdf (Станом на 15 квітня 2011 р.)
18. Calhoun C. Social Science for Public Knowledge / C. Calhoun. – Режим доступу до статті: <http://publicsphere.ssrc.org/calhoun-social-science-for-public-knowledge> (Станом на 8 березня 2011 р.)
19. Furedi F. Gdzie sie podzieli wszyscy intelektualisci? / F. Furedi. Przel. Katarzyna Makaruk. – PIW, Warszawa 2008. – 165 str.

20. *Gans H.J.* A Sociology for Public Sociology: Some Needed Disciplinary Changes for Creating Public Sociology. – Режим доступу до статті: <http://publicsphere.ssrc.org/gans-a-sociology-for-public-sociology/> (Станом на 9 лютого 2011 р.)
21. *Holmwood J.* Sociology as Public Discourse and Professional Practice: A Critique of Michael Burawoy. – Режим доступу до статті: <http://burawoy.berkeley.edu/PS/Holmwood.pdf> (Станом на 8 квітня 2011 р.)
22. *Kennedy M.* On Public Sociology, and its Professional, Policy and Critical Complements in America and in the Postcommunist World / M. Kennedy // Наукові студії Львівського соціологічного форуму “Традиції та інновації в соціології”: Зб. наук. пр. – Дрогобич: Посвіт, 2009. – С. 201-212.
23. *Kiepas A.* Inteligencja techniczna w obliczu wyzwan wspolczesnej cywilizacji// Inteligent. Obywatel/ Pod red. P. Werynskiego, K.Rab, A. Musial, - Wydawnictwo Homini SC, Krakow 2009. – Str. 98-111.
24. Standards at Public Sociology: Guidelines for Use by Academic Departments in Personnel Reviews. – Режим доступу до статті: http://pubsoc.wisc.edu/e107_files/public/pandt.html (Станом на 16 квітня 2011 р.)

PUBLIC SOCIOLOGY: THE EVALUATION OF FEASIBILITY OF M. BURAWOY’S THESIS

L. Kuzemska

*Ivan Franko University of L’viv,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
evanesco@ukr.net*

The article contains the critical analysis of the strong and weak points and the feasibility of M. Burawoy’s concept of public sociology. In particular, the emphasis is made on the relations between the ‘old’ and the ‘new’ sociology, on their functions and on the mechanism of the development of social knowledge. The article underlines the importance of the abovementioned theoretical concept but it accentuates on the lack of the elaborated practical mechanism of the functioning of public sociology. That is why the author proposes to switch from the idea of the scientists’ publicity to the publicity of the most socially important results of their researches, that is supposed to be more feasible.

Key words: science, scientists, public sociology, M. Burawoy.

ПУБЛИЧНАЯ СОЦИОЛОГИЯ: ОЦЕНКА РЕАЛИСТИЧНОСТИ ТЕЗИСОВ М. БУРАВОГО

Л. Ю. Куземская

*Львовский национальный университет имени Ивана Франка,
ул. Университетская 1, Львов, 79000, Украина,
evanesco@ukr.net*

В статье критически проанализировано сильные и слабые стороны тезисов М. Буравого о публичной социологии, оценивается ее реалистичность. В частности рассматривается взаимосвязь между “старой” и “новой” социологией, их функции, а также механизм развития социального знания. Делается вывод о важности предложенных тезисов, но подчеркивается необходимость разработки практических механизмов функционирования публичной социологии. Именно поэтому автором предлагается идея публичности социально важных результатов исследования, а не собственно ученых, как более реалистичная в исполнении.

Ключевые слова: наука, ученые, публичная социология, М. Буравой.

Стаття прийнята до редколегії 12.05.2011

Прийнята до друку 25.06.2011

УДК 316.4.051.2+056.82:316.4.066

СОЦІАЛЬНІ ЗВИЧКИ ЯК ФАКТОР ВЕКТОРУ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

А. О. Петренко-Лисак

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 64, 01601, Київ, Україна,
alla_pl@ukr.net*

У статті йдеться про соціальні звички як фактор соціальних змін. Передусім звернено увагу на аспекти, пов'язані з процесами потужного розгортання індустрії мобільних інформаційних зв'язків та портативної техніки на загальному тлі поступу інформаційно-дигітальної еволюції, що детермінує соціальний простір. Соціальні звички сучасних комунікативних дій, купівельних практик та мобільних потреб визначатимуть індустріальну складову постіндустріального суспільства. Такими соціальними звичками виступатимуть повторювані соціальні практики звернення до кібервіртуального простору як до основного джерела інформації у випадках необхідності задоволення як індивідуальних, так і групових потреб.

Ключові слова: звичка, манера, вектор змін, інституціоналізація, інформаційно-комунікативні пристрої.

Серед вирішальних факторів майбутніх соціальних змін (як у світі, так і в Україні) одне з центральних місць займатимуть соціальні звички. Будь-які дії людини, що здійснюються з певною метою і часто повторюються, стають на думку П. Бергера та Т. Лукмана [1, с. 92], зразком поведінки, звичкою. Цей процес є передумовою інституціоналізації. Можна сказати, що типізація звичних дій стає основою генези окремих дій, яким притаманна повторюваність, а саме – звичок, що зрештою переростають у звичай, який у свою чергу є утворенням інституційного характеру.

Мета статті – розглянути звичку як фактор вектору змін. Для цього необхідно вирішити наступні *завдання*: описати специфіку звички, механізм її формування, продемонструвати її соціальне значення та визначити специфіку сучасних соціальних звичок, що формуються і, можливо, визначають вектор змін суспільства.

Розглянемо, передусім, власне звичку. “Звичка – друга натура”, – зазначав Аристотель. “Пути звичок зазвичай надто слабкі, щоб їх відчуті, допоки вони не стануть надто міцними, щоб їх розірвати”, писав С. Джонсон. “Чим більше звичок, тим менше свободи”, – констатував І. Кант. “Звичка це звичка, її не викинеш за віконце, а можна тільки ввічливенько, зі сходинки на сходинку, звести зі сходів”, – іронізував М. Твен. “У цієї людини не було звички нав'язуватися незнайомим”, – сказано у І. Тургенева. “Товорять, що кохання скоро минає і залишається лише звичка”, зауважував А. Чехов. “Звикла собака за возом бігти, побіжить і за санами”, – каже народна мудрість.

Отже, звичкою це здатність живих істот зберігати та відтворювати раніше набуті змінні практики поведінки, детерміновані певними запитами. Звички можуть бути результатом навчання і виховання, свідомого і цілеспрямованого, чи, рідше, стихійного процесу карбування повторюваних надалі практик. Звички поділяються на шкідливі і корисні (за соціальною оцінкою), тимчасові та постійні (за критерієм часу та умов дій), індивідуальні та колективні (за критерієм суб'єкта дії). Але усі людські звички мають соціальне забарвлення.

У соціально-свідомих істот, якими є люди (назвемо їх *homo socialis*), звичка має активний характер: безперервність або повторюваність певної зміни створює прецедент прагнення самостійно відтворювати її. І якщо фізіологічна звичка зумовлена часто повторюваними мускульними скороченнями та нервовими імпульсами, то розумова або естетична звичка – повторюваними асоціаціями, а морально-етична звичка – повторюваними діями. Ці сприйняття, що виявляють себе в просторово-часовому аспекті є проявом сукупності низки психічно-соматичних сприйнятів, що разом утворюють надстійкий комплекс. Наприклад, створити звичку долати напругу (саме в момент прояву відчуття напруги) означає сформувати надстійкий комплекс “напруга – посилення – долання напруги”. Звичка, відповідно, є сприйняттям, що часто проявляється, звичка напружуватися означає стан частої напруги, що формує надстійкий комплекс.

Що значить – “створити соціальну звичку”? Значить стимулювати соціального суб'єкта до відтворюваних постійних дій і практик. Проти формотворення звички може постати лиш байдужість. Але, треба розуміти, що сенсibiliзуючи суспільство до конкретної проблематики (моральної, етичної, екологічної, культурної, економічної, політичної тощо), розширюючи зони соціальної відповідальності і горизонти бачення громадянами інших громадян, лобісти соціальних практик виконують свою власну місію, але, водночас, відтворюють інституційний чи груповий авторитет, їхню символічну владу і вкоріненість в “структурах повсякденності”.

Можна сказати, що причина, через яку суспільство опиняється втягнутим до конкретних соціальних практик, – це своєрідний тиск з боку оточення громади (від рівня малої групи до рівня глобального соціуму). Єдиним позитивним означенням такого тиску може бути визначення того, що така практика розцінюватиметься як абсолютно прийнятна суспільна звичка.

Коли звичка поступово стає звичаєм? Шлях від звички до звичаю може тривати термін одного покоління і до декількох (все залежить від ступеня абсолюту, що характеризуватиме соціальну практику). Проте, в разі тривалої типізації звичних типів поведінки, суспільство наблизатиметься до інституціоналізації. Та варто зазначити, що не всіляка звичка поставатиме прецедентом творення соціального інституту. П. Бергер і Т. Лукман, аналізуючи соціальне знання, зауважували, що типізація поведінки є раціоналізацією на ґрунті звичних рішень, коли зникає потреба кожен раз визначати ситуацію, що потребує нових дій [1, с. 89–95]. Водночас, типізація поведінки, переведення її в русло звички може містити ризик консервації соціальної дії, особливо в умовах, що її породили. І, друге, типізація поведінки триває певний історичний період, зазначають П. Бергер і Т. Лукман, а отже, “інститутам завжди притаманна історія, продуктом якої вони є. Неможливо адекватно зрозуміти інститут, не розуміючи історичного процесу,

в якому він виникав” [1, с. 92]. Отже, можна припустити, що розгортання соціальних звичок може спровокувати інституціоналізацію.

Механізм утворення звички включає: по-перше, первинне знайомство суб'єкта з дією і первинне оволодіння нею. Ознайомлення може відбуватися шляхом демонстрації, пояснення, розповіді, спостереження. На основі ознайомлення спочатку утворюється первинне, ще загальне, схематичне зорове уявлення про просторово-часові особливості дії – про напрямок і амплітуду практики, її швидкість і послідовність. У процесі подальших відтворювальних дій, багаторазового повторення певних дій з (свідомою чи ні) метою їхнього закріплення та вдосконалення, поступово послідовність рухів стає узгодженою, а практика чіткою та впевненою. Якщо в ході відтворення практик проявляються сумнів або нерішучість, то наслідками буде низька ефективність засвоєних практик. По-друге, надалі йде тривалий процес автоматизації дій на тлі відповідної потреби. Внаслідок чого дії вдосконалюються, прискорюються і стають легкими і простими у відтворенні, зникають зайві дії допоміжного характеру, зменшується напруга. Дії переростають у практику поєднуючись у єдиний надстійкий комплекс – у цілісну дію. У звичну дію – звичку – автоматизовану дію, виконання якої в певних умовах стає потребою. З формуванням звички пов'язане зміщення мотиву дії: якщо спочатку дія викликається мотивом, що лежить поза нею, то із виникненням звички мотивом стає сама потреба у виконанні цієї дії. Отже, звичка формується у процесі неодноразового відтворення дій на тій стадії їхнього засвоєння, коли при їхньому виконанні вже не виникає будь-яких складнощів чи то вольового, чи то пізнавального характеру. При цьому вирішального значення набуватимуть дії, що викликаються фізично-психічним самопочуттям позитивного значення.

Якщо говорити про трансгенераційний шлях породження соціальних звичок, то треба пам'ятати, що творення багатьох з них починається на етапі ранньої соціалізації, коли вагомим є значення процесу наслідування. Оскільки звички можна характеризувати як складову соціально-культурного життя – звичку можна представити і критерієм або індексом, та, навіть, фактором, що різнить одну соціальну групу від іншої (як у структурній, так і в стратифікаційній перспективі). Звичка також свого роду усталена схема (стереотип) поведінки за певних умов чи ситуацій. Зовні звичка має соціальну оцінку, якщо вона є манерою поведінки. Адже манери – це “зовнішні форми поведінки, поводження з іншими людьми” [2, с. 175]. Манери засновані на звичках, вони різнять соціальні групи, прошарки, соціальні кола. Соціальна оцінка манер пов'язана з тим, що тип поведінки виражає культурний патерн спільноти, яку суб'єкт презентує. Адже, якщо звичка може сформуватися стихійно, то манера, це наслідок виховного впливу. Згідно з думкою К. Лоренца, одна з соціальних функцій манер полягає в груповій ідентифікації: “Все, що називається манерами, звісно, жорстко закріплене культурною ритуалізацією. “Хороші” манери – це “per definitionem” ті, котрі характеризують власну групу; ми постійно керуємось їхніми вимогами, вони стають нашою другою натурою. <...> Між тим саме вони й створюють “групове зчеплення”, як це називається у соціологів” [3]. Тож роль відіграють традиції і звичаї. “Функція манер як засобу постійного взаємного заспокоєння членів групи одразу стає зрозумілою, коли ми спостерігаємо наслідки “випадіння” цієї функції. Я маю на увазі не грубе порушення звичаїв, а лиш відсутність

тих не надто помітних ввічливих поглядів і жестів, котрими людина – наприклад, входячи в приміщення, – дає знати, що прийняла до уваги присутність свого ближнього” [3]. Грубе порушення звичаїв може призвести до руйнування суспільства, а дрібне – хороших манер, – застерігає К. Лоренц. Зрештою, від розуміння незначних особливостей манер мови або манер поведінки нерідко залежить успіх соціально-культурних проєктів, політичних переговорів або ділових контрактів.

Роль і значення звички у встановленні вектора соціальних змін не така вже й незначна. Звичка поводитьись в конкретний спосіб формується під впливом історичних або ситуативних обставин. Сучасний етап соціального поступу розгортається на тлі активного використання досягнень науково-технічного прогресу, до яких належать інформаційно-комунікативні канали, пристрої і засоби, що міцно зайняли соціальні позиції. Суб’єкт сучасності викарбовує в собі навички постійно відтворюваного користування технічними пристроями, що задовольняють достатньо широкий спектр потреб (від побутових до кар’єрних). Чимало запитів, що раніше потребували посередництва іншої людини, замінюються технічними пристроями. Аби дізнатися місцезнаходження, своє чи необхідного вам об’єкту, не обов’язково звертатися до людей, можна просто бути під’єднаним до сервісу супутникової навігації¹. Щоб прочитати книгу, не обов’язково йти до бібліотеки й вступати у взаємодію з працівниками закладу, – достатньо мати доступ до всесвітньої мережі Інтернет і, володіючи навичками пошуку інформації (звично!), здобути затребуваний текст. Щоб поспілкуватися з іншою людиною, не обов’язково прямувати туди, де вона фізично присутня, – достатньо просто зателефонувати. У сучасному світі рівень телефонізації, технологізації, інтернетизації є одними з критеріїв віднесення країни до відповідних ступенів і векторів розвитку. Звичка використовувати технічні пристрої в організації задоволення потреб поступово формує спосіб і стиль життя людей, диференціює їх, стратифікує. Досліджуючи практики користування телефонами та Інтернетом, дослідники звертають увагу на динаміку, причому, зазвичай, очікуючи зростання тих чи інших показників (як технічного, так і праксеологічного характеру), що, на думку більшості, буде засвідчувати прогресивний вектор змін.

Розвиток індустрії мобільних інформаційних зв’язків та розширення доступу до електронних джерел баз даних буде детермінований не стільки проблемами апаратних комплектуючих та програмного забезпечення, скільки запитами користувачів, які постають не як споживачі, але саме як користувачі. Споживча стратегія користувача інформаційних послуг, базованих на портативних технологіях, на відміну від споживацької стратегії, яка орієнтована вживати пропоноване, представлена принципом “сам собі господар”. Користувач самостійно, своїми системами запитів і звичками користування “диктує” індустрії портативних мобільних засобів вектор змін, як технологічних, так і інформаційних. Не стільки винахідницька індустрія визначає принципи та практики майбутніх користувачів пристроїв, скільки користувачі висувають індустрії свої запити. Таке взаємне функціонування в процесі розвитку залишає вдоволеними обидві сторони:

1 Найпоширеніший – GPS (від. англ. global positioning system) – дозволяє в будь-якій точці земної кулі (окрім приполярних областей), майже за будь-якої погоди, а також в космічному просторі поблизу планети визначити місцерозташування і швидкість об’єктів.

виробник продає гаджет, а користувач задовольняє потребу (при цьому розгортаючи спектр послуг на її ґрунті, або формуючи нову потребу).

Соціальні звички інформаційних запитів, комунікативних дій, купівельних практик та мобільних потреб визначатимуть індустріальну складову постіндустріального суспільства. Вектор змін суспільства нерідко поставав на ґрунті вже усталених практик або поширених запитів. На сьогодні досить поширеною є теза про бажаність прямування суспільства, якщо воно прагне розвитку, до постіндустріального типу. Щоб наближення до постіндустріальності було поступовим, еволюційним, соціум на буденному рівні має призвичаїтись до використання технічних пристроїв в організації життя. Сенс постіндустріальності в різноманітних концепціях, висунутих наприкінці 60–70-х рр. ХХ ст. (Д. Белом, Г. Каном, З. Бжезинським, А. Туреном, А. Тофлером та ін.), визначається через провідну роль сфери послуг, науки і освіти, де корпорації поступаються першістю університетам, а бізнесмени – вченим і професіоналам. У 80-х рр. ХХ ст. концепція постіндустріального суспільства отримує розвиток в теорії “інформаційного суспільства” (Е. Масуда, Дж. Нейсбіт, М. Кастельс та ін.), що відображає зростання значення у житті суспільства виробництва, розподілу і споживання інформації. Отже, сфера послуг як полюс, що “притягує” сучасних суб’єктів-користувачів, розвивається за схемою якісного обміну “потреба + запит → індустрія винаходу → послуга”. Прагнення до комфорту як стилю життя (реального або омріяного), звернення до інформаційного пошуку в мережі Інтернет за потреби отримати інформацію, використання мобільного телефону як багатофункціонального засобу, щоденне користування побутовими приладами формує звички, що характеризують плинну буденність або “плинну сучасність” (за означенням З. Баумана). З. Бауман, аналізуючи сучасність, зауважує, що людські потреби не є величиною постійною, про що писали і міркували теоретики минулого та позаминулого століття. Сучасна економіка спрямована не лише на задоволення, а й на формування нових потреб. Відповідно до тез Баумана, сучасні людські запити гнучкі, нестійкі, мінливі, короточасні, без майбуття, – але є повторюваними і такими, що в ході тривалих відтворюваних практик призвичаюватимуть суб’єкта до звичних типів дій. На тлі невпевненості в майбутньому, небажання створювати “постійне” і “усталене”, водночас у сучасному суспільстві виявляють себе відтворювані практики користування інформаційно-комунікативним та побутовим сервісом.

Сучасна звичка є призвичаєнням соціальних суб’єктів до використання в буденних життєвих практиках технічних засобів комунікації, пошуку інформації, побутових приладів та рекреативно-гедоністичної апаратної техніки. Звичка мати за посередників у соціальних практиках речі (предмети) і сервіс інформаційно-комунікативної техніки та застосування комп’ютерно-комунікативних технологій поступово витіснятиме орієнтацію на інших людей, як посередників у соціальних практиках. Звичка, як звична практика, поступово формуватиметься у потребу, запит, що детерминуватимуть соціальні процеси надалі.

Можна припустити, що в Україні звичка копіювати або наслідувати західноєвропейський та північноамериканський спосіб життя латентно визначатиме вектор споживацьких запитів до майбуття в русло загальної еволюції Європи та США (меншою мірою до Японії чи Кореї). Інтерес до останніх розробок і досягнень науки і техніки у

досягненні комфорту та гедоністичних аспектів техніки не меншою мірою притаманний саме цим країнам.

Якими ж є роль і значення соціальних звичок? У житті людини суспільної (*homo socialis*) поряд з індивідуальними, існують колективні звички, засвоєвані нею в процесі соціалізації. *Homo socialis* означений наявністю колективного інстинкту, що виражається через потребу діяти гуртом або в мережі, і потребу у такому механізмі контролю, як совість. Останній є не стільки продуктом виховання, скільки наслідком здатності до співчуття. Залежність між совістю і співчуттям така: співпереживання підштовхує одну людину діяти так само, як і інша людина. Людина на такому фундаменті призвичаюється до моделей соціальних практик. Звички виникають на основі навичок і закріплюються унаслідок багаторазового повторення. Виникають соціальні звички в будь-якій сфері діяльності і охоплюють різноманітні сторони поведінки людини. Серед звичок вирізняють корисні і шкідливі. Життєво важливі і суспільно цінні звички полегшують формування позитивних рис особистості як суспільного продукту, де практики дотримання правил поведінки в суспільному та особистому житті злагоджують життєдіяльність, а деструктивні звички, навпаки, дезорганізують.

Рей Бредбері словами героя в оповіданні “Вбивця” сказав: “На перших порах всі були зачаровані. Пречудова вигадка ці корисні та зручні штуки! Майже іграшки, майже забава! Але люди надто втяглися в гру, зайшли надто далеко, все наше суспільство потрапило в полон до механічних няньок – і заплуталось, і вже не вміє виплутатись, навіть не вміє саме собі визнати, що заплуталось. От вони й мудрують, як і в усьому іншому: таке, мовляв, наше століття! Такі умови життя! Ми – нервове покоління!” [5].

Формування соціально корисних звичок і боротьба з соціально загрозливими здебільшого покладаються на соціальний інститут виховання. Звички в інституційному полі надають стійкості системі виховання, будучи важливою складовою формування особистості *homo socialis*. Система соціальних звичок особистості формується через соціальні практики, через соціальну діяльність. Так, в кожному виді діяльності людина має справу з речами (предметами) та вступає до відносин з іншими людьми безпосередньо або за посередництва речей (предметів). У цьому тексті під речами (предметами) ми розуміємо комунікативні пристрої та відповідні до них сервіси. При цьому життєвий досвід людини отримує нові навички, що в процесі тривалого відтворення перетворюються на звички. Те, як буде організована початкова дія з речами (предметами), який перебіг буде мати процес оволодіння тими чи іншими навичками і видами діяльності, багато в чому визначатиме звичку та критерії оцінки її соціальної якості, а також вектор змін, що вона детермінуватиме. Особливо значимими є початкові форми діяльності: адже звички, що сформувалися першими, впливають на формування наступних, полегшуючи або ускладнюючи подальші соціальні практики. Тому, ті звички, що притаманні сучасному поколінню, наступне сприйматиме як вихідну точку вектора подальшого соціального поступу. Як казав А. Лінкольн: “Те, чого сьогодні навчається в класі одне покоління, стане нормою життя наступного”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
2. Манеры // Словарь по этике / Под ред. И.С. Кона. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1983. – С. 175–176.
3. Лоренц К. Так называемое зло. К естественной теории агрессии // Лоренц К. Обратная сторона зеркала. – М.: Республика, 1998. – С.62—242. Избр. главы (с сокращ.) // [Электронный ресурс] / Режим доступа до джерела: <http://flogiston.ru/library/lorenz_3>.
4. Бауман З. Текущая модерність: взгляд из 2011 года. Текст лекции, прочитанной 21 апреля 2011 года в клубе “ПирОГИ на Сретенке” в рамках проекта “Публичные лекции Полит.ру” // [Электронный ресурс] / Режим доступа до джерела: <<http://polit.ru/lectures/2011/05/06/bauman.html>>.
5. Бредбери Р. Убийца // [Электронный ресурс] / Режим доступа до джерела: <<http://ray-bradbury.ru/library/story/53/8/1/>>.

SOCIAL HABITS AS FACTOR OF VECTOR OF SOCIAL CHANGES**A. Petrenko-Lysak**

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Volodymyrs'ka str. 60, Kyiv, 01033, Ukraine,
alla_pl@ukr.net*

Social habits as the factor of social changes are a question of that article. Foremost accented on the aspects that relate to the processes of swift development of industry of mobile informative communications and portable technique on a background to the informational-digital evolution that determining social space. Social habits of modern informative queries, communicative actions, purchasing practices and mobile necessities will determine the industrial constituent of postindustrial society. Repetitive social practices of address will come forward the formed social habits to cybervirtual space both to the basic information generator in the cases of necessity of satisfaction of both individual and social necessities.

Key words: habit, manner, vector of changes, institutionalization, informatively-communicative devices.

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРИВЫЧКИ КАК ФАКТОР ВЕКТОРА СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

А. А. Петренко-Лысак

*Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка,
ул. Владимирская, 64, 01601, Киев, Украина,
alla_pl@ukr.net*

В статье речь идет о социальных привычках как о факторе социальных изменений. Прежде всего акцентируется на аспектах, связанных с процессами стремительного развития индустрии мобильных информационных связей и портативной техники на фоне информационно-дигитальной эволюции, детерминирующей социальное пространство. Социальные привычки современных информационных запросов, коммуникативных действий, покупательных практик и мобильных потребностей будут определять индустриальную составляющую постиндустриального общества. Формирующимися социальными привычками будут выступать повторяющиеся социальные практики обращения к кибервиртуальному пространству как к основному источнику информации в случаях необходимости удовлетворения как индивидуальных, так и групповых потребностей.

Ключевые слова: привычка, манера, вектор изменений, институционализация, информационно-коммуникативные устройства.

*Стаття надійшла до редколегії 13.05.2011
Прийнята до друку 21.06.2011*

УДК 316.334.5:504.03.01

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ “ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ” У СОЦІОГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ

М. В. Шедловська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
mashashede@gmail.com*

У статті розглянуто основні підходи до означення екологічної свідомості у філософії, психології, культурології та історії. Визначено специфіку соціології під час інтерпретації цього феномену. Запропоновано авторське визначення екологічної свідомості, що враховує досвід наук соціогуманітарного корпусу, зважаючи на міждисциплінарність цього поняття, що включає три основні складові, які лежать в межах певного ціннісного поля.

Ключові слова: свідомість, екологічна свідомість, цінності, екосоціологія.

Підвищення інтересу до екологічної тематики вже давно не викликає подиву, вона є об'єктом активних суспільних дискусій, зростає інтерес з боку наукових кіл. Економічні, політичні та соціальні зміни сприяють необхідності соціологічного аналізу цієї проблематики, зокрема й коли мова йде про екологічну свідомість. Паралельно проблеми взаємодії природи і суспільства обговорюються в рамках інших наук, що межують із соціологією: філософії, історії, психології, економіки тощо; дискусії виникають як спроби подолання вузьких дисциплінарних рамок, виходу в сферу міждисциплінарних досліджень. Тому мета нашої статті – розглянути поняття екологічної свідомості соціогуманітарними науками. Окрім того, актуальним є аналіз змісту цього поняття як визначеної цілісності на соціологічному рівні для виявлення її кількісних та якісних характеристик.

Якщо згадати науковий досвід соціологічної науки, то можна говорити про сформовану певну традицію у вивченні цієї категорії. Якщо раніше екологічна соціологія зверталася насамперед до екологічних проблем, то нині її предметне поле значно розширюється, на провідні позиції виходять поняття, котрі ще донедавна вважались об'єктами дослідження інших наук, тому закономірним є те, що поняття екологічної свідомості все частіше зустрічається на сторінках наукових та публіцистичних видань, що є цілком виправданим в умовах сучасної екологічної ситуації.

Існує надзвичайно багато дефініцій поняття екологічна свідомість, ще більше означень поняття самої свідомості можемо знайти в науково-довідниковій літературі різних наук соціогуманітарного корпусу. Якщо говорити про означення поняття свідомості, то варто сказати, що свідомість, як суб'єктивна реальність, є найперше предметом дослідження філософії та психології. Філософія розглядає свідомість як

пізнання на різних рівнях – від безпосередніх чуттєвих форм до абстрактно-логічних, а також суспільну свідомість, її передумови, форми, розвиток. Психологія відповідно досліджує психологічні механізми формування свідомості, її структуру, місце і роль у психологічній структурі особистості.

Екологічна ж свідомість у філософському енциклопедичному словнику визначається як усталена й усвідомлена система уявлень про стан природного довкілля, здатність (індивідуальна або колективна) до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною та природою і використання екологічних знань та переконань у всіх без винятку сферах практичної діяльності [13]. Тобто, іншими словами, екологічна свідомість – це форма суспільної свідомості, яка виражається в органічному зв'язку “людина – природа”, в основі якого лежить певна система знань та переконань. Можна говорити про те, що структурними елементами екологічної свідомості з точки зору філософії виступають: екологічні знання та переконання, суб'єктивна (адекватна, на думку індивіда) оцінка зв'язку між людиною та природою, використання цих уявлень у повсякденній діяльності. В іншому словнику знаходимо доповнення до структури ціннісною складовою, адже свідомість включає аксіологічний, ціннісний аспект, в якому виражаються його орієнтація на вироблені суспільством і прийняті суб'єктом цінності [14, с. 596]. Тобто можна говорити, що філософія пропонує означення екологічної свідомості через чотири основні складові: когнітивну (знання), афективну (оцінки), поведінкову та ціннісну.

Свідомість є одним із головних понять і у психології, її важливою метою є розкриття психологічних механізмів функціонування свідомості та підсвідомого/позасвідомого. Стосовно означення екологічної свідомості, то під нею розуміють високий рівень психічного відображення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексія відносно місця і ролі людини в біологічному, фізичному і хімічному світі, а також здатність до саморегуляції цього відображення. Екологічна свідомість зумовлюється зовнішніми та незалежними від людини чинниками, які відображаються крізь призму її внутрішнього світу, реалізується в структурі різноманітних ставлень до оточуючого життєвого середовища, зумовлює поведінку та життєдіяльність на основі саморефлексії [11, с. 133–134]. Тобто психологи наголошують на тому, що свідомість характеризується активністю, інтенціональністю (спрямованістю на предмет), здатністю до саморефлексії, містить мотиваційно-ціннісний характер, різний ступінь ясності. При чому свідомість індивіда, хоч і унікальна, але не довільна – вона зумовлена зовнішніми, щодо неї, факторами, перш за все структурами соціальної системи, де живе індивід, і завжди носить суспільно-історичний характер [11, с. 389, 390]. Тобто, виділяючи складники свідомості, психологи також акцентують на тому, що свідомість спричинена певним суспільним середовищем, набором цінностей, які для нього характерні. Отож, можна говорити про те, що психологи також роблять акцент на таких важливих складових свідомості, як знання та оцінки, і не залишають поза увагою і скерованість на безпосередню діяльність, наголошуючи на тому, що людина керується тим, що є дійсно значиме для неї.

Історія оперує поняттям “історична свідомість” – різновид суспільної свідомості, що охоплює соціальну пам'ять, історичні факти, історичні закони; суспільно-історичні

передбачення, суспільні ідеали, які взаємодіють між собою і зумовлюються відповідними матеріальними і духовними чинниками життєдіяльності суспільства [13, с. 576]. Тобто історія дає можливість простежити появу, розвиток, трансформацію свідомості великих спільнот і навіть суспільства загалом. Можна говорити про те, що для історії не так важливо визначити структуру чи рівні функціонування свідомості, як особистісні прояви її носіїв, здійснення їх типологізації, що є однозначно важливим і при дослідженні екологічної свідомості.

Розглядаючи дослідження свідомості науками соціогуманітраного корпусу, не можна оминати специфіку вивчення свідомості культурологією. Зазначимо, що сама свідомість виступає важливим об'єктом її досліджень, а також чинником переведення досвіду минулих поколінь у цінності теперішнього. Свідомість є атрибутом реального, який приходить до людини так само безпосередньо, як факт її буття, і передається як певний природний стан світорозуміння – орієнтації у світі, в тій конкретній ситуації практичної дії і спілкування, в якій індивід безпосередньо застає і виявляє себе, є актуалізацією культурних сенсів і цінностей у внутрішньому світі людини [1, с. 220]. Для нас важливим є те, що культурологи наголошують на важливості ціннісного аспекту як елемента культури в дослідженні свідомості, як елемента, що є не так складником чи компонентом свідомості, як призмою впливу на її формування.

Екологічна свідомість тлумачиться економістами як розуміння необхідності забезпечення чистоти природного середовища, формування відповідної свідомості людини щодо екології, подолання негативних моральних якостей особи, таких як егоїстичне, споживацьке, неекономічне використання природних ресурсів, безгосподарність, марнотратство, що завдають відчутної шкоди навколишньому середовищу [5, с. 179]. Для теоретичної інтерпретації екологічної свідомості тут важливі два моменти: по-перше, це система, яка включає розуміння, по-друге, це передбачення певної діяльності на основі тих знань, які має індивід.

В екологічній енциклопедії екологічна свідомість визначається як “усталена й усвідомлена система уявлень про стан навколишнього середовища; здатність (індивідуальна чи колективна) до адекватного розуміння органічного взаємозв'язку між людиною та природою; використання екологічних знань та переконань в усіх сферах теоретичної та практичної діяльності” [4, с. 227]. Отже, означуване поняття не виходить за межі соціально-психологічного підходу та трикомпоненту складову свідомості, і наявний когнітивний (усвідомлення) та поведінковий (використання знань в діяльності) компоненти. Відсутня афективна складова (емоційна оцінка), в екології акцент робиться на адекватному розумінні, що далеко не завжди збігається з емоційним фоном. Але варто сказати, що таке означення диктує необхідність при соціологічному визначенні екологічної свідомості обов'язково врахувати присутні компоненти.

Якщо звернутись до досвіду визначення свідомості соціологічною літературою, то найбільш поширеними є такі тлумачення свідомості, як: здатність мислити, міркувати і визначати своє ставлення до дійсності; властивість вищої нервової діяльності людини [6, с. 325]; частина людського розуму, яка усвідомлює “Я”, дію навколишнього середовища та розумову активність, свідомого розуму, що містить спогади, поточний досвід і думки, які є доступними розумінню [2, с. 214]. Більш наближено до соціологічного

трактування звучить тлумачення, наведене А. Лоусоном та Т. Герродом. Вони розглядають свідомість як елемент людського розуму, представлений знаннями і уявленнями про самого себе, наше уявлення про світ [9, с. 430]. Та навіть таке визначення не може виступати як досить повне, оскільки свідомість містить не лише уявлення про світ та себе самого, а й певні емоційні та поведінкові елементи [6, с. 682].

Звертаючись до досвіду соціології, можна сказати, що тут розглядається конкретна свідомість різних соціальних верств населення, груп, колективів, соціологічні словники акцентують увагу на тих чи інших типах свідомості, мова йде, наприклад, про індивідуальну (свідомість конкретної особистості, що належить до певної спільноти) та групову (сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, волевиявів, притаманних певній групі) свідомість [6, 8], масову (сукупність різноманітних поглядів, уявлень, настроїв, соціальних почуттів, емоцій тощо, що поділяються великими соціальними спільнотами (народами, класами)) [10], нормативну (усвідомлення соціальних норм як обов’язкових до виконання вимог, стандартів діяльності, додержання яких є необхідною умовою включення індивідів у соціальні спільноти) та буденну (вид суспільної свідомості, що виділяється за способом осягнення дійсності) [8], утопічну (свідомість, у якій утопія стає домінуючою формою переживання, споглядання та дії) [10], моральну (включає в себе як емоційно-вольові, так і пізнавальні компоненти. Моральна свідомість здійснює оцінку чужих і своїх вчинків з точки зору добра і зла) [6] і т. д.

Таке акцентування на тих чи інших типах свідомості не є дивним, адже, на відміну від психології чи філософії, соціологія, керуючись принципом конкретності, акцентує увагу на конкретній свідомості, тобто полем зацікавлення соціології не є загальний контекст (як це є у філософії) чи конкретні особливості (що можемо спостерігати у психології), а саме інтерес до функцій та ролі того чи іншого конкретного явища для / чи у суспільстві.

Ознаками того чи іншого типу свідомості можуть бути різноманітні характеристики: об’єкт свідомості (індивідуальна, групова і т. д.), метод освоєння дійсності (буденна, утопічна і т. д.), характер впливу (нормативна, моральна тощо), сфера функціонування (економічна, політична, релігійна та власне екологічна свідомість і т.д.) тощо. Отже, узагальнюючи вищесказане, можна говорити про те, що екологічна свідомість постає як один із можливих різновидів свідомості та може проявлятися на різноманітних рівнях, тобто під екологічною свідомістю можна розуміти певну частину свідомості, яка безпосередньо або опосередковано пов’язана із діадичним відношенням “людина – природа”. При визначенні екологічної свідомості науками соціогуманітарного корпусу вона розуміється як система сукупності певних структурних елементів, таких як екологічні знання, емоційні оцінки та установки до певної діяльності.

Якщо говорити про перший важливий компонент, а саме про екологічні знання, то він не потребує підтвердження своєї важливості і є стрижнем екологічної свідомості, проте не менш важливим, аніж інші складові. Досліджуючи цей феномен, різні дослідники роблять акценти на різних структурних елементах свідомості. Так, російський теоретик соціальної екології Е. В. Гірусов зазначає, що екологічна свідомість – це сукупність поглядів, теорій та емоцій, що відображають проблеми співвідношення суспільства та природи в оптимальному їх вирішенні відповідно до конкретних потреб

суспільства та природних можливостей [3, с. 105–120]. Тобто зроблено акцент на знаннях та емоціях, але діяльнісний аспект не висвітлюється, що, на нашу думку, не є правильним або, краще сказати, не висвітлює досліджуваний феномен повною мірою.

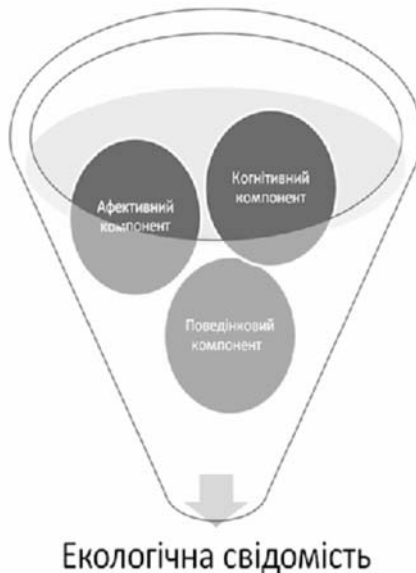
Певні акценти знаходимо в інших дослідників, також “екологічна свідомість розглядається, на відміну від екологічного знання, як нюанс, аспект суспільної свідомості в її спонукальній іпостасі, як одна із важливих складових і детермінант сучасної масової свідомості, що спроможна активно впливати на корекцію сучасних способу життя людей і форм їхнього природокористування для того, аби зробити їх екологічно безпечними. Йдеться, отже, – зауважує М. Кисельов, – про екологічну свідомість не як про відособлений блок свідомості людини, а як складову сучасного людського світогляду й масової свідомості, яка мотивує й спонукає до екологічно безпечної діяльності в природі” [7, с. 70–156.]. Однозначно мова йде про той поведінковий компонент, на якому наголошувалось раніше, власне, на його визначальній важливості.

Тобто можна говорити про те, що так чи інакше дослідники наголошують на тривимірній структурі екологічної свідомості, проте запропоновані означення не враховують важливу складову екологічної свідомості, значення якої зросло в кінці минулого століття і на чому ми спробували акцентувати, досліджуючи поняття екологічної свідомості в межах філософії, психології та культурології. Мова йде про ціннісний компонент. Сьогодні вже жоден науковець чи звичайний житель планети не стане заперечувати важливості даного аспекту. Адже неможлива конкретна поведінка без сформованої внутрішньої позиції. Дії передують оцінка ситуації, наслідків дії, а значить – йде звернення до цінностей, у тому числі і до базових, як принципів і стандартів, що дають змогу відносно універсально все це оцінити. Проте навряд чи варто стверджувати, що ціннісна складова є однорівнева з когнітивною, афективною чи конативною складовими. Багато соціологів стверджує, що саме цінності є ядром свідомості. Якщо спробувати дослідити кожен з цих складових свідомості, то ми зможемо знайти прояв або основу для цінностей, адже власне вони є наслідком попередніх та основою наступних оцінок, змістовним наповненням ідей, теорій, традицій; першоосновою певних настроїв та почуттів. Таким чином, цінності наскрізь пронизують свідомість, знаходять свій прояв в орієнтаціях, традиціях, діяльності та навіть у її результатах (як реалізованих цілях).

Цінності, згідно зі Ш. Шварцем, ізраїльським науковцем, який є автором одного з останніх сучасних масштабних напрацювань у галузі дослідження цінностей, є абстрактними поняттями, однак не настільки, щоб вони не могли мотивувати поведінку. Ш. Шварц розробив типологію базових цінностей людини, виходячи з того, що цінності виражають три універсальні потреби людського існування: потреби людини як біологічного організму; потреби людей у координованій взаємодії; потреби виживання і благополуччя групи, спільноти. Ціннісний простір, за теорією Ш. Шварца, визначається двома осями: відкритість змінам – збереження, вихід за межі власного “я” – самоутвердження. У просторі цих осей містяться 10 базових ціннісних орієнтацій. Це влада, досягнення, гедонізм, стимуляція, самостійність, універсалізм, доброзичливість, традиція, конформність та безпека. Власне, до типологічно ціннісного індексу “універсалізм” (вісь – вихід за межі власного “я” – самоутвердження) належить вихідне

положення, яке говорить про те, що люди повинні берегти природу та про важливість турботи про навколишнє середовище [15]. Тобто автор стверджує, що цей показник є одним із тих кінцевих, цільових цінностей людини, на основі яких формується безліч інструментальних (оперативних, поточних) цінностей, що скеровують її життєдіяльність. Тобто можна говорити про те, що одним з елементів стрижневих (базових) цінностей у суспільстві, тобто тих, котрі лежать фундаментально в основі наступних цінностей, є, власне, ті цінності, які безпосередньо стосуються відношення “людина - довкілля”, що перегукується з нашою тезою про те, що цінності пронизують свідомість, вони є її основою і складниками водночас і зокрема, коли ми говоримо про екологічну свідомість та про цінності взаємодії людини і природи.

На основі опрацьованої літератури можна запропонувати таке означення екологічної свідомості, яке ми розуміємо як сукупність певних знань (теоретичних та практичних), емоцій, що відображають специфічний спосіб ставлення до природи, установок (реальних чи декларованих) до дії, що пронизані певним ціннісним полем, що впливає на кожен із цих компонентів і проявляється в них (див. мал 1). Тобто можна говорити про те, що кожен із зазначених компонентів, а мова йде про когнітивний, афективний і поведінковий, має рівноцінно важливе значення (на малюнку компоненти продемонстровані як рівні кулі), причому вони знаходяться у певному ціннісному просторі (ціннісне поле презентує “чаша”, в якій розміщені кулі), який не лише впливає на кожен із цих компонентів ззовні, а й проявляється у середині кожного з них (тому чаша повна всередині як демонстрування цього впливу), і все це у своїй єдності і формує екологічну свідомість. Тож запропоноване означення не лише не виходить за рамки класичної тріади у визначенні свідомості через когнітивний, емотивний та конативний компоненти, а й якісно доповнює цю тривимірну модель.

Мал. 1. Тривимірна структура екологічної свідомості

Отже, перший компонент – когнітивний. Основою цього елементу є знання, зокрема екологічні. Тобто можна говорити, що цей компонент є раціональним у свідомості, проте тут важливо дослідити ступінь цієї раціональності, адже з одного боку ми можемо мати знання, які набули, скажімо, у вищій школі, з іншого – це ті знання, які ми отримуємо внаслідок взаємодії з природним середовищем. Є й інший вимір знань, це, зокрема, професійні знання, що пов'язані професійною діяльністю людини. Тобто, можна виділити 2 основні рівні знання: теоретичні та практичні. Зокрема, до теоретичного рівня можемо зарахувати як наукове знання, тобто те, яке ми отримуємо як науково підтверджені факти внаслідок освітнього процесу, та професійне знання (зрозуміло, що таким типом знань володітимуть ті, хто безпосередньо працює у сфері, яка так чи інакше стосується взаємодії людини з навколишнім середовищем). Іншим рівнем знання є практичні знання, які здобуваються внаслідок нашої буденної взаємодії з природним середовищем. Цей рівень знання також притаманний усім, адже незалежно від жодних соціально-демографічних характеристик усі зіштовхуються у своєму повсякденні з навколишнім світом і так чи інакше отримують знання в системі “людина – довкілля”. Тобто можна припустити, що саме сукупність теоретичних і практичних знань буде становити найвищий ступінь розвитку когнітивного компоненту, що впливатиме і на рівень екологічної свідомості загалом.

Наступний компонент – емоційний. Варто зазначити, що власне психологи акцентують увагу на цьому компонентові, про що вже зазначалось раніше; використовуючи досвід цієї науки, ми теж прихильні до важливості емоційної складової при формуванні екологічної свідомості. Зрозумілим є той факт, що такий елемент формують персональні, суб'єктивні оцінки індивіда, його власне бачення на систему “людина – довкілля”. Персональні почуття та суб'єктивні оцінки у своїй єдності будуть формувати емоційний фон особистості як основу афективного компонента, що беззаперечно впливає і на екологічну свідомість. Зрозуміло, що мова йде про ті почуття та оцінки, які формуються у полі системи відношень “людина – довкілля”.

Третім компонентом екологічної свідомості є конативний або поведінковий компонент. Варто особливо наголосити на важливості цього компонента, адже він виражає готовність до дії, яка насамкінець і має найбільше значення власне для суспільства, адже саме екологічна поведінка є тим показником, наслідки якого найбільш помітні для інших, несучи користь або шкоду, власне, й коли мова йде про взаємодію людини з навколишнім середовищем. Під цим компонентом ми розуміємо соціальні установки, тобто це готовність до певної поведінки, готовність підтримати або не підтримати певні дії у системі “людина – довкілля”. Ці установки можуть декларувати як підтримку суспільних пропозицій, так і готовність виконувати реальні дії, що у соціально-психологічному підході розглядаються як наміри та забов'язання [12]. Насамперед треба враховувати готовність до індивідуальних, реальних дій. Зрозуміло, що така готовність часто також є лише декларативною, проте тут важливо наголосити на тому, що ці дії індивідуальні, тобто важлива готовність до дій самого індивіда, а не лише підтримка певних суспільних пропозицій. Отже, індивідуальні дії будуть говорити про вищий рівень екологічної свідомості. Тобто складниками даного компонента, на нашу думку, є готовність до індивідуальних дій (наприклад, членство у громадських

організаціях екологічного спрямування) та установки на підтримку суспільних пропозицій (наприклад, підтримка екологічних партій та рухів на виборах).

Якщо говорити про ціннісні виміри даної трикомпонентної структури (що є і в ній, і над нею), то в кожному з цих компонентів можна знайти їх відлуння; особливу увагу зосереджено на екологічно-орієнтованих цінностях, що зумовлюють і відповідну поведінку (установки до дії) людини в природі за допомогою застосування наявних знань і уявлень і їх вплив на оціночне відношення, що у своїй єдності впливає й на екологічну свідомість загалом.

Досліджуючи екологічну свідомість, варто пам'ятати, що філософія зосереджує свою увагу насамперед на загальному контексті, психологія зосереджується на психічних особливостях носіїв того чи іншого типу екологічної свідомості, соціологія ж робить акцент на соціальних функціях та ролі того чи іншого явища у суспільстві. Для соціолога важливо емпірично виміряти те чи інше явище, керуючись принципом об'єктивності та неупередженості, що суттєво вирізняє її серед інших наук. Можливо це зробити, лише розробивши показники, які дають змогу виміряти, оцінити стан чи рівень сформованості екологічної свідомості у тому чи іншому суспільстві. Визначення структурних компонентів є першим якісним кроком у цьому напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Быстрицкий Е.К. Практическое знание в мире человека / Е. К. Быстрицкий. – М., 1990. – 350 с.
2. Большой толковый социологический словарь. Т.2 (П - Я): пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 2001. – 528 с.
3. Гирусов В. Экологическое сознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы / В. Гирусов // Философские проблемы глобальной экологии. – М., 1983. – С.105–120.
4. Екологічна енциклопедія: у 3 т. / [гол. ред. А. В. Толстоухов]. – К.: ТОВ “Центр екологічної освіти та інформації”, 2008. – Т.3. – 472 с.
5. Енциклопедія бізнесмена, економіста, менеджера [Текст] / [заг ред. Р. Дяківа]. – К.: Міжнар. екон. фундація, 2000. – 704 с.
6. Энциклопедический социологический словарь / [под ред. Осиповна Г.В.]. – М.: ИСПИ РАН, 2005. – 939 с.
7. Кисельов М. М. Концептуальні виміри екологічної свідомості / М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов та ін. – К., 2003. – С.70–156.
8. Краткий словарь по социологии / [Под общ. ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина]. – М.: Политиздат, 1989. – 479 с.
9. Лоусон Т. Социология. А – Я: Словарь-справочник/ Т. Лоусон, Д. Гэррод; [пер с англ. К.С. Ткаченко]. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 608 с.
10. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [ред. В. І. Воловича]. – К.: Укр. центр дух. культури, 1998. – 736 с.
11. Соціально-психологічний словник / [авт.-уклад. М. Чапка, У. Контні]. – Мисловіце, 2010. – 519 с.
12. Стегній О. Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків / О. Стегній. – К., 2002. – 378 с.
13. Філософський енциклопедичний словник / [ред. Шинкарук В.І.]. – К.: Абрис, 2002. – 740 с.

14. Философский энциклопедический словарь / [редкол.: С.С. Аверинцев, Э. А. Араб – Оглы, Л.Ф. Ильичев и др.]. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
15. *Schwartz S.* Basic human values: theory, methods and applications / S. Schwartz. – Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem, 2006.

CONCEPTUALIZATION OF “ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS” IN SOCIOHUMANITARIAN DISCIPLINES

M. V. Shedlovska

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
mashashede@gmail.com*

The article examines the main approaches to the definition of environmental consciousness in philosophy, psychology, culture and history. Sociology specificity is determined by interpretation of environmental consciousness. The author determines the ecological consciousness that takes into account the experience of building sciences colleges, despite of the given interdisciplinary concept that includes three main components that lie within a value field.

Key words: consciousness, environmental consciousness, values, ecosociology.

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЯ “ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ” В СОЦИОГУМАНИТАРНЫХ НАУКАХ

М. В. Шедловская

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
mashashede@gmail.com*

В статье рассмотрены основные подходы к определению экологического сознания в философии, психологии, культурологии и истории. Определена специфика социологии при интерпретации данного феномена. Предложено авторское определение экологического сознания, учитывающий опыт наук социогуманитарного корпуса, учитывая междисциплинарность данного понятия, которое включает три основные составляющие, что лежат в пределах определенного ценностного поля.

Ключевые слова: сознание, экологическое сознание, ценности, экосоциология.

*Стаття надійшла до редколегії 10.05.2011
Прийнята до друку 11.06.2011*

УДК 316.346.2:303.4.02

ГЕНДЕРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У СОЦІОЛОГІЇ: СПРОБА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

О. І. Харченко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна,
akh_univ@mail.ru*

Статтю присвячено розгляду актуальних питань соціології гендеру, які виникають унаслідок мультипарадигмальності теоретико-методологічних основ цієї науки. По-перше, в ній проаналізовано співвідношення понять: стать, гендер, гендерний підхід, гендерні дослідження. По-друге, охарактеризовано процес появи та становлення гендерних досліджень, як на заході, так і на теренах країн СНД. По-третє, запропоновані підстави для диференціації досліджень, що здійснюються з використанням понятійного апарату соціології гендеру.

Ключові слова: гендер, гендерні дослідження, гендерний підхід, стать.

Гендер у контексті суспільних відносин, поряд з віком, етнічністю, расовою приналежністю, є одним з головних факторів, які задають спосіб суспільної стратифікації, визначаючи місце тієї чи іншої суспільної групи в соціальній ієрархії, можливості та стратегії її суспільної самореалізації. З огляду на це, необхідним є всебічне дослідження гендерного порядку суспільства, виявлення механізмів його творення та відтворення з метою ліквідації суспільних дискримінаційних практик по відношенню до представників груп з різною гендерною ідентичністю. Мета статті – охарактеризувати гендерний підхід та проаналізувати дослідження, що проводять з використанням понятійного апарату соціології гендер, з ціллю їх диференціації.

Гендер VS стать

Необхідно конкретизувати, що таке *гендер* і чим він відрізняється від *статі*. У перших роботах соціологів, які намагалися розділити ці поняття, можна знайти визначення гендеру через статусні позиції індивіда. Якщо стать розглядалася як приписаний статус, то гендер пов'язувався із впливом культури та соціальних факторів, тому визначався як статус набутий. У процесі соціалізації людина засвоює, якими якостями вона має володіти відповідно до своєї статі і якою повинна бути її поведінка [1]. Іншим популярним визначенням відмінностей статі та гендеру стала інтерпретація першого як феномену біологічного, а другого як соціального конструкту.

Загалом можна говорити про те, що не існує єдиного визначення гендеру. Дослідники, залежно від своєї пізнавальної позиції, притримуються різних поглядів.

М. Кімел вважає гендер відношенням осіб з приводу їхньої статевої приналежності: “Ми постійно і активно визначаємо що означає бути чоловіком та жінкою у

наших повсякденних практиках” [2, с. 177]. На думку дослідника гендер виявляється на декількох рівнях: на рівні ідентичності, на рівні взаємодії, на рівні інститутів, які є гендеризованими та відтворюють нерівність статей [2, с. 177–178].

Ф.Тейлор стверджує, що гендер – це базова категорія, через яку індивіди сприймають навколишній світ та своє місце у ньому. Дослідниці ж Е. А. Здравомислова та А. А. Темкіна пропонують розглядати гендер як соціальний конструкт, в основі якого лежить три групи характеристик: біологічна стать, статеворольові стереотипи, що розповсюджені у тому чи іншому суспільстві, та гендерний дисплей [3, с.84]. Важливими у цьому підході є не тільки достатньо цілісне бачення гендеру, але й виділення гендеру як виміру соціальних відносин, який є характерним для певної культури. Вперше про це наприкінці 20-х років ХХ століття зазначила антрополог М.Мід, коли, досліджуючи племена Океанії, виявила відмінності у нормативних приписах суспільної поведінки чоловіків та жінок від усталених на той час в Європі, що загалом і дало підставу говорити про соціальну, а не біологічну детермінацію суспільних відносин та положення представників статевих груп.

На сьогодні ми маємо говорити вже не тільки про відмінності між континентами або країнами, але і про відмінності всередині них, оскільки сучасні суспільства є мультикультурними та багатонаціональними, що забезпечує різноманітність гендерних проявів. Приписи і їх виконання, що відповідають маскулінності та фемінності, можуть відрізнятися для різних культурних, етнічних, релігійних і вікових груп, різних суспільних класів, осіб з різним місцем проживання тощо. О. В. Рябов визначає це як “контекстуальність” та “гетерогенність” гендеру, тобто наявність множин маскулінностей і фемінностей, що залежать від соціальних та історичних факторів [5, с. 33]. Дослідник виділяє і такі властивості гендеру як референтність та потестарність.

Референтність передбачає врахування такої риси гендерного дискурсу, як бінарність кодування чоловічого та жіночого. Дихотомізація та розрізнення складає сутність поняття гендеру, а “гендерна дихотомія” є одним із базових принципів сприйняття гендерних відмінностей. Але гендерний дискурс не просто поляризує чоловіче та жіноче, але й ієрархізує їх, визначаючи у статі таку характеристику як потестарність (роль у відношеннях влади та підкорення).

Спробу визначення гендера з точки зору його місця в системі соціологічного знання здійснює російська дослідниця О. Ключко. Вона означає гендер як категоріальну вказівку на сукупність постмодерністських, феміністських, конструктивістських теорій та практик у розгляді проблем, пов’язаних із соціокультурними аспектами статевої приналежності людини [6, с. 44]. Таким чином гендер постає у неї дослідницькою позицією, методологічним підходом.

Гендерні дослідження

Вчені – соціологи, які працюють у руслі гендерного підходу, досліджують різноаспектність впливу гендеру на існування та конструювання соціальної реальності, як на макро-, мезо-, так і на мікро рівні [7]. У фокусі цих досліджень знаходяться способи та механізми конструювання гендерної ідентичності (у сім’ї, ЗМІ, різних професійних, вікових, етнічних групах) її нестабільності та варіативності, сприйняття та інтерпретації існуючих відмінностей між жінками та чоловіками, розподіл влади

між ними у певному соціокультурному середовищі, пошук альтернативних сценаріїв взаємовідносин між статями.

На наш погляд, влучно визначає гендерні дослідження російська дослідниця О.Ключко як міждисциплінарну галузь знань, що досліджує соціокультурний процес формування суспільством “чоловічого” та “жіночого” та сам результат цього процесу – соціальний конструкт статі [6, с.7].

Початок інституціоналізації гендерних досліджень датується 50-ми роками ХХ ст. У 1958 році, після низки досліджень статевої ідентичності, психолог Р.Столлер, водить в науковий обіг поняття “гендер”, визначаючи його як соціальні прояви приналежності до статі чи “соціальна стать”. На наш погляд, ця подія не набула б широкого, міждисциплінарного, наукового резонансу, якби не збіглася за часом з початком другої хвилі фемінізму (1960-ті – 1980-ті), основними цілями якої були подолання трудової дискримінації, отримання права на здійснення абортів та подолання міфів щодо місця та ролі жінки у суспільстві. Ідеї Р. Столлера, Г. Рубін (1947 р. – робота “Обмін жінками”), були підхоплені та підтримані активістами руху.

Однак про появу саме гендерних досліджень можна говорити не одразу. Гендерні дослідження спочатку набувають вигляду “women studies” (жіночих студій), які акцентують свою увагу на становищі жінок у суспільстві. Відбувається боротьба з біологічним детермінізмом, який панує в наукових колах і вважається основою гендерної диференціації, здійснюються спроби доведення унікальності жіночих практик та їх переваг над чоловіками. Розвивається феміністська критика андроцентричних засад гуманітарних наук, розробляється феміністська методологія. Ось що пише про цей період сучасна дослідниця О. Кісь: “Первісно ґрунтуючись на епістемологічній критиці андроцентризму наукової думки (який мав місце у працях описового та теоретичного характеру, на мовленнєвому рівні тощо), “жіночі студії” згодом спрямували свої зусилля на проведення спеціальних досліджень різних форм вияву “жіночого компонента”, його місця, ролі, значення у всіх сферах життєдіяльності: у соціальних структурах та процесах, у світогляді, господарсько-виробничій сфері, мистецтві, літературі і т.д.” [8].

Але повноцінними гендерними дослідженнями ці студії назвати ще не можна, оскільки вони акцентують увагу лише на жіночому досвіді.

У 80-ті роки намічається перехід від аналізу патріархату і специфічного жіночого досвіду до аналізу гендерної системи, від акценту на “додавання жіночого фактора” до аналізу того, як гендер існує, конструюється і відтворюється в усіх соціальних процесах. Ілюстрацією цього твердження є поява в кінці 80-х років теорії гендерного дисплею І.Гофмана. Гендер виступає в нього як повсякденне програвання та демонстрація специфічних рис, які приписуються чоловікам та жінкам [9, с.69–77].

Гендерні дослідження на теренах пострадянського простору були започатковані пізніше – у 90-х роках минулого століття (ми принципово відмежовуємо гендерні дослідження від “соціології статі”, яка почала розвиватися у СРСР з 1970-х). Вони виникли не через “природну” необхідність боротьби жінок або чоловіків за свої права, як то було на заході, адже у Радянському Союзі такого “не могло бути”, а були привнесені штучно, мали “наздоганяючий” характер, інвестувалися міжнародними фондами, брали за основу літературу та запозичували теоретико-методологічні підходи західних

колег. У цей час утворилося багато дослідницьких центрів, фондів та груп, виходили профільні журнали, до навчальних програм почали вводити відповідні дисципліни. На сьогодні гендерною проблематикою займаються такі соціологи та психологи, як Т. Віноградова, В. Семенов, Л. Попова, Н. Пушкарева, Ю. Алешина, А. Волович, О. Вороніна, М. Томська, Е. Шибанова, Н. Каменецька, Е. Машкова, І. Грошев, О. Туркіна, А. Юрчак, А. Альчук, А. Киріліна, О. Рябов, С. Айвазова, З. Хоткіна, О. Здравомислова, М. Малишева та інші. Сучасна тематика гендерних досліджень присвячена здебільшого аналізу проявів, механізмів продукування та відтворення гендерної нерівності у різних сферах суспільного життя (політичній, економічній, соціальній), а також пошуку шляхів її подолання.

Але, незважаючи на такий бурхливий розвиток, значний доробок дослідників, що працюють на території СНД, до цього часу гендерні дослідження не визнаються у широких академічних колах. Ставлення наукової спільноти, особливо тих науковців, які не мають стосунку до гендерних досліджень, є зазвичай скептичним, багато хто вважає проблему гендерної нерівності та конструювання гендерно - детермінованої соціальної реальності – надуманою та другорядною [10, с.129]. Певна ж частина не заперечує існування гендерного підходу, але до цього часу вбачає його у додаванні до досліджень жіночої проблематики, як це було за часів активного розвитку “жіночих студій” [11].

Серед дослідників, що займаються питаннями гендеру також немає одностайності. Вони, займаючи позиції від радикальних фемінізму та маскулінізму, до поміркованого балансу, по-різному визначають теоретичні та методологічні основи гендерних пошуків. Як результат у академічному дискурсі з’являється багато досліджень, що мають у своїй назві “термін” гендер, але не є по суті такими.

Гендерні та “псевдогендерні” дослідження

Ми здійснили аналіз соціологічних досліджень, які проводять з використанням понятійного апарату гендерного підходу для того, щоб розмежувати два основні їх типи: “псевдогендерні” та “справжні”.

Перший тип – “псевдогендерні” дослідження. В них гендер використовується в значенні “стать”. Ця ознака традиційно міститься у соціально-демографічному блоці (маючи два параметри чоловік/жінка). Вона використовується в аналізі відмінностей/подібностей у поведінці, ставленні, оцінках, думках чоловіків та жінок. Фактично під цей тип потрапляють усі дослідження, результатом яких є аналіз відмінності розподілу певної ознаки серед різних гендерних груп.

На нашу думку, до цього ж типу належать дослідження, у яких гендер використовується як статистичний макропоказник. Як приклад, можна назвати, порівняльні дослідження, що проводяться такими установами як Світовий банк, Всесвітній економічний форум, ті що спрямовані на виявлення положення чоловіків та жінок у різних країнах, результати досліджень слугують підставою для побудови національних та міжнародних статистичних індексів: індекс гендерного розвитку (GDI), глобальний індекс гендерних розривів (GGGI), індекс гендерної довіри (GEM) та ін.

Другий тип – “справжні” гендерні дослідження. У цих дослідженнях гендер лежить у фокусі уваги, виступає як об’єкт дослідження, з ним пов’язана його головна проблема.

Вони спрямовані на вивчення відносин різних гендерних груп, суспільної структури та конструювання відносин, що пов'язані з гендерною приналежністю (чоловіки, жінки, бісексуали, трансгендери, бутч) гендерні відмінності у творенні повсякденних практик, ідеології, символів, образів, які виправдовують наявність гендерних відмінностей, різні моделі пояснення владних відносин, процес засвоєння та відтворення гендерних ролей, прийнятних для даного суспільства.

Дослідник може проводити гендерні дослідження як будучи на засадах гендерного підходу, так і відстоюючи позиції будь-якого іншого. У дослідженнях, де гендерний підхід є позицією суб'єкта пізнання, дослідник спирається на те, що вся соціальна реальність конструюється, а соціальні відносини відтворюються із провідною роллю гендерних детермінант. Тобто гендер, відтворюючись у повсякденних практиках, пронизує всі суспільні процеси та явища, конструює та організовує соціальний простір. У радикальному випадку така позиція може проявлятися як гендерний детермінізм.

Науковці, які працюють у межах гендерного підходу зазвичай дотримуються таких принципів:

- Не намагаються заперечити існування фізіологічних, психологічних чи соціальних відмінностей між чоловіками та жінками.
- Визнають факт відмінності не таким значним, у порівнянні з його соціальним виміром, соціальним значенням та інтерпретацією, а також системою владних відносин, що ґрунтується на цих відмінностях.
- Основою їх гендерних досліджень виступає не тільки опис відмінностей у статусах, ролях та різних аспектах життя чоловіків і жінок, а й аналіз відносин, що творяться і відтворюються через гендерні ролі та позиції.
- Застосовують гендерно чутливий інструментарій.

Запропоновані автором підстави для диференціації гендерних досліджень, не претендують на те, щоби бути визнаними універсальними, а є лише спробою впорядкувати простір дослідницьких практик наукової спільноти, яка може слугувати основою для подальших розвідок у цій царині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Richardson L. W.* The Dynamics of Sex and Gender: A Sociological Perspective / L. W. Richardson. Dallas / London. 1981
2. *Киммел М.* Гендерное общество/ Пер. с англ. под ред. О. Оберемко и И. Тартаковской. М.: РОССПЭН, 2006. – 464 с.
3. *Здравомислова Е. А.* Социальная конструкция гендера и гендерная система в России / Е. А. Здравомислова, А. А. Темкина // Материалы Первой Российской летней школы по женским и гендерным исследованиям “ВАЛДАЙ–96”. М.: МЦГИ, 1997.
4. *Гіденс Е.* Соціологія / Е. Гіденс. – Київ: Основи: 1999. – 722 с.
5. *Рябов О. В.* “Россия-Матюшка”: Национализм, гендер и война в России XX века / О. В. Рябов. Штутгарт; Ганновер, 2007.
6. *Методология гендерных исследований: современное состояние и актуальные проблемы: монография / О. И. Ключко; МГУ им. Н.П. Огарева – Саранск: Тип. “Рузаевский печатник”, 2008. – 208 с.*

7. *Клецина И.* Психология гендерных отношений (Программа курса) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://giacgender.narod.ru/n4p1.htm> (Перевірено 15.04.2011)
8. *Кісь О.* Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні / за ред. Л. Смоляр. Одеса: АстроПринт, 1999. 440 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Retsenziji/7-KIS%20Oksana.htm> – (Перевірено 15.04.2011)
9. *Goffman E.* Gender Display / E. Goffman // Studies in the Anthropology of Visual Communication. 1976. – N 3. – P. 69–77
10. *Губа К.* Mainstreaming гендер на страницах академических журналов / К. Губа // Гендерные исследования. – 2009. – № 19. С 129 – 144.
11. *Шнырова О.* Проблемы восприятия гендерных исследований в академической среде – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://www.a-z.ru/women_cd1/html/pol_gender_cultura_m2000_ge.htm – (Перевірено 15.04.2011)

GENDER RESEARCHES IN SOCIOLOGY: ATTEMPT OF DIFFERENTIATION

O. Kharchenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Volodymyrs'ka str. 60, Kyiv, 01033, Ukraine,
akh_univ@mail.ru*

The article is devoted to actual questions of sociology of gender consideration. That questions appears as a result multiparadigm character of theoretical and methodological bases of sociology. Firstly, the relationships between the following notions were analyzed: sex, gender, gender approach, gender research. Secondly, the author defines the process of gender researches in western and CIS countries appearing and establishment. Thirdly, proposes the bases of gender researches differentiation.

Key words: gender, gender research, gender approach, sex

ГЕНДЕРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В СОЦИОЛОГИИ: ПОПЫТКА ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ

Е. И. Харченко

*Национальный университет имени Тараса Шевченка,
ул. Владимирская 60, Киев, 01033, Украина,
akh_univ@mail.ru*

Статья посвящена рассмотрению актуальных вопросов социологии гендера, которые возникают, как следствие мультипарадигмальности теоретико-методологических основ данной науки. Во-первых, в ней проанализировано соотношение понятий: пол, гендер, гендерный подход, гендерные исследования. Во-вторых, охарактеризован процесс

появления и становления гендерных исследований, как на западе, так и на территории стран СНГ. В-третьих, предложены основы дифференциации исследований, которые осуществляются с использованием понятийного аппарата социологии гендера.

Ключевые слова: гендер, гендерные исследования, гендерный подход, пол.

Стаття надійшла до редколегії 10.05.2011

Прийнята до друку 11.06.2011

УДК: 316.1

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ НАСТРОЇ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

О. Б. Васильченко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 64, 01601, Київ, Україна,
best_L@mail.ru*

У статті розглянуто основні властивості різних типів настрою: індивідуального та суспільного; відмінність підходів до дослідження настроїв у галузі психології та соціології.

Ключові слова: індивідуальний настрої, суспільний настрої, суспільна та масова свідомість.

Настрої є важливим соціально-психологічним феноменом, що суттєво обумовлює поведінку кожного: починаючи від окремого індивіда, члена групи, та закінчуючи великими спільнотами і загалом суспільством. Настрої є об'єктом у різних науках і сфери дослідження можуть перетинатися. У статті описано відмінності розгляду настроїв як об'єкта соціологічного та соціально-психологічного дослідження. Розв'язувана проблема полягає в тому, що існує невідповідність між інтерпретацією настрою як емоційного стану індивіда (що є традиційним для психологічної галузі) та потребою у вивченні суспільних настроїв, суб'єктами-носіями яких виступають групи, спільноти та інші колективні утворення. Мова йде про необхідність виокремлення таких властивостей настрою, які є суттєвими не лише для індивіда, а й для різних соціальних утворень; властивостей, що відображають вплив настроїв на суспільне життя людей та на їхнє сприйняття суспільної реальності. Зрозуміло, що подібні властивості доцільно фіксувати з використанням соціологічних методів дослідження.

Проведений попередній аналіз наукових напрацювань в галузі соціології дає змогу констатувати, що суспільні настрої набули концептуалізації як специфічний стан суспільної свідомості.

Головна *мета статті* полягає у виділенні та описанні основних характеристик індивідуального та суспільного настрою. Аналіз відмінностей між індивідуальними та суспільними настроями є доречним, оскільки деякі властивості та характеристики індивідуального психічного настрою є актуальними і для настрою суспільного, тому варто виокремити ті з них, що можливо зафіксувати при вивченні останнього. Обмежитися лише соціологічними методами при дослідженні суспільного настрою на цьому етапі вивчення явища не є можливим. Саме тому доцільним буде описання сутнісних

властивостей суспільного настрою, вивчення яких потребує використання неklasичних методів соціологічного дослідження.

Починаючи огляд характеристик індивідуального та суспільного настрою, авторка використовує такі гіпотези: по-перше, суспільний настрій складається з настроїв окремих індивідів (оскільки носієм суспільного настрою є індивід), але не є простою механічною їх сумою, так само як і сам суспільний суб'єкт не є простим збіговиськом людей: у будь-якій суспільній групі індивідів об'єднують цілі, ідеї, цінності, потреби тощо і група є цілісним суспільним утворенням, що може діяти, мислити узгоджено. При цьому деякі властивості будуть спільними для обох типів настрою. По-друге, відмінності суспільного настрою від індивідуального настрою спричинені природою, властивостями масової свідомості, станом якої є суспільний настрій. Суспільні настрої мають властивості індивідуальних настроїв та такі, що спричинені тим, що суспільні настрої є одним із проявів масової свідомості і, відповідно, носієм деяких її характеристик.

На відмінності та спільні риси суспільного та індивідуального настроїв у своїх роботах звертають увагу Б. Д. Паригін, Ж. Тощенко, С. В. Харченко, Д. Ольшанський. Вивченню індивідуального настрою, як психологічного феномену, присвячені праці багатьох психологів, так зокрема індивідуальні настрої в рамках психологічної науки розглядають як: інстинктивні реакції організму на зовнішні подразники (Г. Спенсер); як почуття або як міру вираження почуттів, емоційне самопочуття (В. Артемов, П. Якобсон); як емоційний фон (Н. Данілова), емоційний стан (Н. Левітов, А. Маклаков) та загалом як пролонговану емоцію або переживання та його емоційне забарвлення (З. Фрейд, Л. Петражицький, Л. Войтоловський) або емоційну рису (В. Осіпова, В. Ноуліс, А. Весман, Дж. Ріке), чи емоційний процес (Н. Березанська, В. Нуркова); як нервово-психічний тон або загальний тон самопочуття, ситуативне та особистісне психічне явище (В. Бехтерев, С. Рубінштейн); як властивість масової психології (Е. Гартман, Г. Тард, Г. Лебон); як форму відображення дійсності (К. Прибрам). Найбільш поширеними є два підходи, що розглядають настрій як емоційне явище та як почуття. Менш поширеною є інтерпретація настрою як певогой психічного стану (рідше як психічного процесу), який інтегрує вплив об'єктивних подій на їх суб'єктивне переживання. В основі настроїв, з цієї точки зору, лежать потреби людини. Емпірично настрої досліджуються як мотиваційний фактор індивідуальної поведінки. Загалом, варто відмітити роботу Д. Узнадзе, який займався аналізом механізмів функціонування індивідуального настрою; Л. В. Куликова який запропонував власний підхід до розгляду внутрішньої структури настроїв; К. Купера, який не лише описав структуру, властивості та особливості вивчення особистісного настрою, а й виділив складності, з якими зустрічаються дослідники в процесі емпіричного вивчення явища.

Важливість настроїв як чинника, що визначає поведінку соціальних спільнот, ще на початку 20 століття відзначав видатний український соціолог М. Шаповал[1]: “Коли діють разом кілька почувань, то це ми називаємо настроями (вони складні, неясні, зв'язані із котримсь органічним почуттям – голодом, спрагою, любов'ю, небезпекою, згубленням рівноваги, діяльністю органів секреції, загалом – з інстинктами, а також ворушаться підсвідомими враженнями)”. Отже, індивідуальний настрій можна розгля-

дати як певний підсумок усіх психічних переживань особистості, як результат боротьби неоднорідних та суперечливих почуттів. На відміну ж від власне почуттів, настрої є більш рухливим. Трохи забігаючи наперед, зазначимо, що Шаповал приписував почуванням, які на його погляд складають настрої, такі характеристики, які на думку багатьох науковців притаманні настроям. Серед таких властивостей М. Шаповал виділяв пасивність, нерізкі прояви, раптовість появи і згасання, здатність впливати на думки спрямовуючим чином, здатність змінювати поведінку людини, до того ж вони не дають нових знань про об'єкт. Почування мають суспільне значення, виконують функцію "індивідуальної самоохорони", характеризуються заразністю, несвідомістю [2, с. 237 – 241]. Цікаво, що М. Шаповал звернув увагу на ідею Парето розділити людські вчинки на логічні ("від розуму") та нелогічні ("від почуття") і останнім надав провідне значення в житті індивіда. І дійсно, це не єдині соціологи, і загалом науковці, які вважали, що настрої, почуття, емоції вже здійснюють вплив на діяльність групового/масового/і т.д. суб'єкта але ще не мають раціонального зерна і не несуть знань про об'єкт. "Почуття є могутнім чинником суспільного процесу. Почуття не дають нового знання але рухають людьми" [1, с. 243], – зазначав Шаповал.

У настрої як цілісній формі життєвідчуття людини знаходять своє відображення різні соціальні процеси. Найбільш вдале визначення, в якому наголошується наявність суспільного значення в індивідуальному настрої, на наш погляд, висловлено Б. Паригінім: "*Настрій, – як стверджує Б. Паригін, – це виключно складне, багатогранне і в той же час, значиме соціально-психологічне утворення*" [2, с. 4]. На його думку, у вузькому сенсі під настроєм треба розуміти відносно стійке, хоча в той же час, слабо виражене або швидкоплинне почуття. Далі він відзначає, що поняття "*настрій слід вживати і в більш широкому сенсі для позначення як емоційного стану, так і загального настрою, спрямованості, орієнтації всіх проявів психіки індивіда або соціальної групи*" [2, с. 4]. Виходячи з досліджень Б. Паригіна, настрої відносяться до емоційного стану особистості або колективу. Властивість плинності, імпульсивності та тональності зближує настрої з емоціями [2, с. 3– 5]. Проте настрої відрізняється від емоцій, поперше, більшою стійкістю, меншою інтенсивністю, внутрішньою складністю самого явища. Як емоційний стан особистості, настрої може виступати як стійкий психічний стан, характерний взагалі для даної особи, і як мінливий перехідний настрої, що є зумовленим певними обставинами.

Свого часу В. М. Бехтерев справедливо зауважив, що настрої є масовим явищем. Не лише він зацікавився суспільною природою настроїв, в рамках соціальної психології вивчення проблеми суспільних настроїв з часом знайшло свою нішу. Психологами *суспільний настрої* трактується найперше як надіндивідуальний настрої, як похідний від настрою індивідуального; як масове явище суспільного життя, одна зі значущих сил, що спонукають людей до дії, що накладає відбиток на поведінку різних колективів, груп, прошарків суспільства, класів, націй і навіть народів [3, с. 200]. "*Суспільний настрої є однією з найзначніших сил, що спонукає людей до діяльності, що відбивається на поведінці різних груп і верств суспільства тощо. Виявляється у всіх сферах соціальної життєдіяльності*" [3]. Як бачимо, на діяльнісну компоненту суспільних настроїв звертають увагу не лише соціологи, а й психологи, хоча деякі з них і вважають настрої пасивним явищем (наприклад, Є. П. Ільїн).

Проблемою ідентифікації суспільних настроїв займаються здебільшого соціологи та соціальні психологи з пострадянських країн (Б. Д. Паригін, Ж. Тощенко, С. В. Харченко, Н. Стефанов, А. В. Петровський, М. Г. Ярошевський, Г. М. Андрєєва, Б. Ц. Бадмаєв, Л. П. Буєва, Б. Ф. Поршнєв, В. А. Ядов та ін.). Незацікавленість західної та американської соціологічної науки у вивченні цього феномену пояснюється, на думку Д. Ольшанського, “раціональним характером суспільного мислення в розвинених західних країнах, домінуванням цивільного типу політичної культури... Останні фундаментальні роботи, що досліджували масову психологію на Заході, датуються першими десятиліттями тепер уже минулого століття. Індивідуалізація свідомості залишила дані явища в історичному минулому – природно, зникли і відповідні глави з наукових праць” [5]. З одного боку, це справді так і власне феномен суспільного настрою цілеспрямовано не вивчається західною соціологією, але з іншого боку, згадки про суспільний настрої можна знайти у вченнях про інші стани масової свідомості. Таким чином, можемо констатувати наявність потреби у більш детальному вивченні цього явища в рамках соціологічної науки.

У соціології суспільний настрої інтерпретується як феномен суспільної свідомості. Беззаперечним фактом є те, що як один із станів суспільної свідомості, суспільні настрої увібрали багато її характеристик та функцій. Суспільна свідомість може існувати і повноцінно функціонувати найперше в індивідуальному, тобто через індивідуальну свідомість, що є духовним світом конкретної особистості, її поглядами, почуттями, уявленнями, настроями. Суспільна свідомість, порівняно з індивідуальною, відображає об'єктивну дійсність глибше, повніше, а отже, і багатше. Вона орієнтована на конкретні характеристики, властивості індивідуальної свідомості, вбираючи в себе найбільш значиме, суттєве. Тим самим, суспільна свідомість “надбудовується” над свідомістю індивідів.

Явище суспільної свідомості вивчається як у філософії, так і у соціології. Особливістю суспільної свідомості, на якій зосереджено увагу представників соціологічної науки, є те, що вона, пронизуючи індивідуальну свідомість, оформлюючи її, набуває об'єктивної, незалежної від індивідів та їхньої свідомості форми існування. Кожен індивід формує свою свідомість через освоєння суспільної свідомості.

Суспільні настрої є станом *масової свідомості*. Власне поняття “масова свідомість” вживається більше соціологами, ніж соціальними філософами та психологами. У соціологічному довіднику (за заг.ред. В. І. Воловича [6, с. 538]) масова свідомість визначається як тип суспільної свідомості, сукупність різних поглядів, уявлень, настроїв, соціальних почуттів, емоцій і т.п., що розділяються великими спільнотами: народами, прошарками і т.п. Особливість її в тому, що через масову свідомість знаходять своє вираження інтереси та соціальні позиції соціальних спільнот, що виражаються у формі оцінок, установок, переконань і т.п.; “вона формується всією масою членів суспільства, а не лише представниками різних видів духовно-пізнавальної діяльності” [6]. Тобто, масова свідомість є продуктом суспільного життя великих суспільних утворень, а не окремих груп, які виокремлюють за певними критеріями (наприклад, вид діяльності або рівень інтелекту). Різними видами масової свідомості є громадська думка, суспільний настрої, духовна атмосфера, суспільно-політичний клімат, соціальні очікування і т.д.

Масова свідомість здійснює активний вплив на різні сторони життя людей, виступає регулятором масових форм поведінки людей. Активний вплив проявляється в результатах діяльності. Т.ч., масова свідомість виконує (серед інших) спрямовуючу та мотиваційну функцію, що знаходить прояв у багатьох сферах життєдіяльності і через це масова свідомість здійснює визначальний вплив на поведінку свого носія.

Масова свідомість хоча і є окремим утворенням та здійснює вплив на індивідуальну свідомість, сама, в свою чергу, залежить від останньої, будучи сформованою на її базі. Такий самий висновок можливо зробити і про індивідуальний та суспільний настрої: без першого не буде другого, але сформований суспільний настрій може впливати на настрій індивідів.

Отже, суспільний настрій є одним з проявів масової свідомості. Соціологічний підхід до розгляду настроїв відрізняється тим, що суспільні настрої визначаються скоріше не як самостійне суспільне явище, а саме як стан або один з проявів масової свідомості, тобто як вторинне явище, яке є підпорядкованим явищу масової свідомості. Відповідно і всі наявні знання про суспільний настрій перегукуються зі знаннями про масову та суспільну свідомість. Тому, спроба автора цієї статті перекинути місток між феноменами суспільного та індивідуального настрою є намаганням визначити суспільний настрій як самобутнє явище, що з'являється на базі індивідуальних настроїв.

На основі проаналізованої літератури, присвяченої розгляду проблеми настроїв, авторка статті виокремила ряд сутнісних характеристик, які найбільш яскраво проявляються в суспільному настрої, виокремлюючи цей феномен з-поміж інших станів свідомості. В таблиці 1 наведено основні характеристики суспільних настроїв та відповідні їм прояви в індивідуальних настроях.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика індивідуального та суспільного настроїв

Характеристики	Індивідуальний настрій	Суспільний настрій
1	2	3
Суб'єкт	Виключно індивід.	Суспільні групи, прошарки, класи, спільноти, загалом суспільство; також настрій окремого індивіда може бути суспільним.
Носій	Індивід.	Індивід.
Спрямованість	На ситуацію.	На предмет.
Предметність	Є скоріше особистісним, тобто залежить від самої людини, ситуації в якій вона перебуває.	Орієнтованість на актуальні суспільні проблеми: зміни в суспільному середовищі або вже існуючі суспільні проблеми.
Природа явища	Емоційне утворення.	Емоційне утворення.
Вибірковість	Чим актуальнішою проблема є для людини, тим більша вірогідність, що в неї сформується настрій з приводу нових відомостей стосовно неї. Орієнтованість на суб'єктивні проблеми, події.	Чим актуальнішою проблема є для групи, членом якої є індивід, тим більша вірогідність, що в нього сформується настрій з приводу нової інформації стосовно неї. Орієнтованість на більше об'єктивні проблеми, події.

Продовження табл. 1

1	2	3
Детермінанти	Змінюється у відповідь на зміну ситуації, яка зачіпає індивіда. Детермінантами настрою є органічні відчуття, фізичне почуття та відношення людини до оточуючої дійсності, до самої себе і т.д. в кожний момент часу.	Залежить від наявних знань, уявлень та змінюється за наявності нової інформації (при цьому не надає нового знання про об'єкт настроїв, лише впливає на ставлення до нього). Детермінується змінами в суспільному середовищі.
Інтенсивність прояву	Залежить від ситуації та від саморегулювання індивіда. Чим більш значимою проблема є для індивіда особисто, тим більш яскраво вираженою буде реакція.	Прямо пропорційно залежна від ступеня актуальності проблеми для суб'єкта. При цьому, актуальність визначає не лише набір суб'єктивних факторів, а більшою мірою визначається груповими цінностями, нормами, потребами тощо; проявляється як безпосередня емоційна реакція на суспільні відносини, на хід суспільного розвитку.
Регулювання	Здебільшого внутрішнє саморегулювання.	Регулюється зовнішніми чинниками, нормами в середині групи і меншою мірою за допомогою індивідуального саморегулювання членів групи.
Канали вираження	Суб'єктивні, спонтанні прояви емоцій вербального та невербального характеру.	Публічні масові акції на підтримку або в знак протесту; акції непокори, суспільні рухи і т.п. (мова йде про крайні прояви суспільних настроїв з приводу особливо гострих та важливих проблем).
Способи поширення	Передається навіюванням, "зараженням", але здебільшого є характерним для індивіда та його оточення в момент зародження та прогресування настрою; надає певну модальність усім іншим переживанням, впливає на думки, почуття суб'єкта та може бути стимулом до певних дій.	Швидко передається через навіювання, "зараження". Характеризується всеохоплюваністю – може мати вплив на різні види діяльності, відношення до того, що відбувається довкола, на ставлення до інших, що сприяє подальшому поширенню серед оточення.
Зворотній вплив	Сформовані настрої здійснюють зворотній вплив на безпосередні емоційні реакції з приводу подій, що мають місце, змінюючи відповідно напрям думок, сприйняття та мислення людини, провокують на виконання певних дій як самого носія, так і оточуючих.	У разі радикальних або масштабних, численних виявів суспільних настроїв, вони можуть впливати на суспільну реальність, викликати реакцію влади з метою владнання ситуації та заспокоєння суб'єкта настроїв шляхом приставання на його вимоги.

Закінчення табл. 1

1	2	3
Додатково	Виражає ставлення суб'єкта до чогось, реакцію на щось, відображає ставлення індивіда до життя та оточуючої дійсності; є спрямованим і регулятивним фактором для людини; стає помітним (для носія) в тих випадках, коли його позитивна або негативна модальність стає явно вираженою; виникає часто поза свідомим контролем суб'єкта.	Характеризує ставлення суб'єкта до суспільної практики, умов життя, процесу діяльності і т.д.; відзначається необ'єктивністю, нераціональністю; є усвідомлюваним але не осмисленим явищем, оскільки, в разі осмислення перетвориться на громадську думку; може бути спровокованим ззовні (маніпулювання настроями); є тривалішим за індивідуальні настрої, оскільки "живиться" настроями інших носіїв

Як бачимо, частина виділених властивостей є подібними в обох типах настроїв, за тією відмінністю, що суспільні настрої зазвичай є конкретно-предметними (предметом виступають суспільно значимі проблеми), для їх виникнення потрібно більше зовнішніх факторів, і носіями їх виступають індивіди, що є частиною певних колективних суб'єктів, через що він має більшу здатність поширюватись через зараження, до того ж суспільні настрої є більш стійкими за індивідуальні та характеризують *відношення людини до суспільної реальності*.

Як виявилось, у психології не йде мова про предметність настроїв, натомість, зазначається прив'язаність до ситуації або проблеми тощо. Зрозуміло, що своєю появою настрої завжди актуалізують для людини певну проблему, реакцією на яку вони власне і є. Але орієнтованість на певну проблему і є виявом предметності явища. В будь-якому разі, беручи до уваги те, що настрої є ситуативними та особистісними (тобто, залежать більше від особи, яка їх переживає і від її ставлення до речей) наголошуємо, що суспільні настрої характеризуються також предметністю і навіть більшою мірою, ніж попередніми властивостями.

У суспільних настроях фактор фізичного самопочуття поступається місцем суспільним факторам. Суспільні настрої зберігають у собі такі властивості індивідуального настрою як емоційний характер, імпульсивність, масовий характер, циклічність, динамічність, але є більш суспільно зумовленими за своєю природою. Суспільні настрої є продуктом усієї системи суспільних відносин. Ступінь соціальної детермінованості психіки індивіда та соціальної групи є різним. Відмінними є і ступені соціальної обумовленості індивідуального та суспільного настроїв. Як видно з вищезазначеного, суспільні настрої орієнтовані на суспільний бік життя індивідів, в той час як індивідуальні – лише на особисті переживання свого носія. Вони виступають реакцією на те, що відбувається в суспільстві, на резонансні події та мають здатність впливати на свій суб'єкт (групи, маси, суспільство), "давати" суспільною значимістю свого предмету та викликати в індивідів бажання діяти певним чином в ім'я надіндивідуальних цілей, цінностей і т.д. і механізми передання суспільних настроїв (навіювання, зараження) цьому сприяють. Можна говорити про те, що суспільні настрої є більш складним утво-

ренням, ніж настрої індивідуальні, оскільки спричинюються більшим обсягом факторів і не лише суб'єктивного характеру. Через свою властивість характеризувати загальне відношення людини до життя, через свою світоглядну функцію, суспільні настрої (як і індивідуальні) відіграють важливу роль в житті людини і впливають на різні сторони суспільного та індивідуального буття: від характеру ситуативної поведінки, цілепокладання до вибору способу та стилю життя.

Важливою особливістю суспільних настроїв є те, що вони можуть бути штучно викликані у суб'єкта, але при цьому, за своїм визначенням, суспільні настрої будуть виражати відношення суб'єкта до життя загалом та конкретного стану суспільної реальності, незалежно від того, виникли вони природньо чи були нав'язані ззовні. Цей факт ще раз підкреслює актуальність вивчення суспільних настроїв, як стану масової свідомості, оскільки наслідки прояву суспільних настроїв (як було доведено вище) можуть впливати на життя усього суспільства і маніпулювання ними може мати небезпечні наслідки.

Підсумовуючи, зазначимо, що у цій статті було окреслено підходи до визначення настроїв і особливості вивчення суспільних настроїв у галузі психологічної та соціологічної науки. Власне розбіжність у поглядах на ці питання зумовлена специфікою утворення настроїв, їх мінливістю та складнощами їх фіксації у емпіричному дослідженні.

Також можна констатувати, що характеристики індивідуального настрою та суспільних настроїв багато в чому є подібними, як ми і передбачали на початку нашого дослідження. Завдяки розгляду цих характеристик, нам вдалося виокремити сутнісні ознаки суспільних настроїв, що є дуже важливим для подальшого емпіричного їх вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Шаповал М. Загальна соціологія / М. Шаповал. – К.:Укр. Центр духов. культури, 1996. – 368 с.
2. Парыгин Б. Д. Общественное настроение / Б. Д. Парыгин. Изд-во: М.: Мысль, 1966 г. – 380с.
3. Краткий психологический словарь / ред. А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. М.: Политиздат, 1985. – 431с.
4. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин., Минск, Харвест, 1998. – 800 с.
5. Ольшанский Д.В. Массовые настроения в политике / Д. В. Ольшанский. М. : Издательство “Прин-Ди”, 1995. – 349 с.
6. Социологический справ очник / под общей ред. В. И. Воловича. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 382 с.

**INDIVIDUAL AND SOCIAL MOOD
AS A SUBJECT OF SCIENTIFIC RESEARCH
(COMPARATIVE DESCRIPTION)**

O. Vasychenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Volodymyrs'ka str. 60, Kyiv, 01033, Ukraine,
best_L@mail.ru*

The article discusses the basic properties of different types of mood: the individual and social, the differences between the sociological and psychological approaches to the research of mood.

Key words: individual mood, social mood, social and mass consciousness.

**ИНДИВИДУАЛЬНОЕ И ОБЩЕСТВЕННОЕ НАСТРОЕНИЕ
КАК ОБЪЕКТ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
(СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА)**

Е. Б. Васильченко

*Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка,
ул. Владимирская, 64, 01601, Киев, Украина,
best_L@mail.ru*

В статье рассматриваются основные свойства различных видов настроения: индивидуального и общественных; различия между ними и объясняется особенность социологического и психологического подходов к рассмотрению проблемы настроений.

Ключевые слова: индивидуальное настроение, общественные настроения, общественное и массовое сознание.

Стаття надійшла до редколегії 22.05.2011

Прийнята до друку 26.06.2011

УДК 316.334.2

ВПЛИВ РЕКЛАМИ І ЗМІ НА ФОРМУВАННЯ СПОЖИВАЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

І. З. Кучма

*Українська академія друкарства,
бул. Підголоско, 19, 79020, м. Львів, Україна,
i.kuchma1@yahoo.com*

У статті розглянуто вплив реклами та засобів масової інформації на формування споживацької поведінки молоді. Проаналізовано результати соціологічного дослідження споживацької поведінки молоді м. Львова.

Ключові слова: споживацька поведінка, реклама, ЗМІ.

Значимість інформації в сучасному суспільстві зростає. На попередніх стадіях розвитку суспільства головним ресурсом виступали матеріальні ресурси. В інформаційному суспільстві головним ресурсом є інформація. У сучасному суспільстві інформація виступає частиною соціальної системи. Вплив інформаційних технологій сприяє розвитку і становленню глобального інформаційного суспільства.

Проблема формування споживацької поведінки знайшла відображення у працях сучасних українських соціологів В. Тарасенка, О. Донченко, Ю. Пачковського, Л. Сорочіної, В. Пилипенка, С. Скибинського та ін., а також російських – В. Алешиної, Л. Ростовцевої, М. Таракановської, Е. Порецької, О. Нархова та ін.

Наша мета – дослідити вплив реклами і ЗМІ на формування споживацької поведінки молоді. Головним джерелом емпіричної інформації стали результати соціологічного опитування, проведеного нами у лютому – травні 2011 р. Загалом опитано 400 осіб, обраних за багатоступеневою територіальною цілеспрямованою квотною вибіркою. Об'єкт дослідження – населення м. Львова віком від 18 до 29 років. Опитування проведене методом стандартизованого інтерв'ю.

У загальному значенні поняття “інформація” означає деякі відомості, сукупність даних, знань. Засоби масової інформації – загальна назва різних сучасних засобів поширення інформації, адресованої практично необмеженому колу осіб. Ці засоби включають: періодику, радіо, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис. Метою ЗМІ є інформування населення і здійснення впливу (ідеологічного, політичного, психологічного) на думки, оцінку і поведінку людей. У сучасних суспільствах ЗМІ часто використовується як засоби пропаганди, реклами, а також ідейно-політичної боротьби та управління. Характер діяльності ЗМІ визначається соціальною природою конкретного суспільства [1, с. 182].

Молодь є активним користувачем різноманітних видів ЗМІ. Дослідники проблем

інформаційного суспільства і ЗМІ називають окремі інформаційні засоби векторами подальшого розвитку інформаційного суспільства: це телебачення, Інтернет і мобільна телефонія. Ці інформаційні носії завдяки розвитку технологій і своїй доступності набули великого значення і впливу на розвиток людського суспільства, змінили споживацьку поведінку в багатьох країнах.

Сучасні ЗМІ відіграють величезну роль у житті сучасного суспільства і здійснюють вплив на формування громадської думки, транслюють моделі споживацької поведінки. Вплив ЗМІ на споживацьку поведінку здійснюється головно за рахунок реклами. Реклама – інформація про особу чи товар, розповсюджена в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначена сформувати або підтримати обізнаність споживачів реклами та їхній інтерес щодо певного продукту, особи, товару, події тощо [2].

У соціальному значенні реклама розглядається як специфічна інформація, яка проводиться визначеними суспільними структурами для впливу на споживацьку поведінку визначених соціальних груп. Існують такі історичні передумови появи і розвитку індустрії реклами: необхідність виконання інформаційної функції – на ринку реклама є засобом комунікації між виробником і споживачем; реклама є наслідком існування конкуренції на ринку товарів і послуг; диференціація потреб, необхідність донесення інформації про товар вироблений для певної групи споживачів; розвиток засобів масової комунікації, що виступають рекламними носіями (телебачення, радіо, мобільний зв'язок, Інтернет) їх інтеграція в буденне життя суспільства [3, с. 83].

Рекламу можна розглядати як соціальний інститут. Це інститут формування індивідуальних, групових і суспільних уявлень про ідеальні моделі соціальної практики в сфері споживання, а також пропозиції щодо соціально схвалюваних шляхів реалізації цих моделей. Реклама, як компонент масової культури впливає на суспільство всебічно: пришвидшує введення новинок у різноманітні соціальні практики, впливає на соціальну і культурну диференціацію суспільства, впливає на розвиток різних галузей економіки. Рівень життя суспільства багато в чому залежить від рівня розвитку масового виробництва. Реклама ж забезпечує збут виробленим товарам та наданим послугам.

Сучасна реклама виконує не тільки інформаційну функцію, але і є засобом формування іміджу продукту. Імідж включає в себе набір таких якостей і характеристик, які роблять його носія привабливим для певних груп та індивідів. Особливо це можна спостерігати в рекламі, що спрямована на молодіжну аудиторію. Тут рекламується певний спосіб життя, стиль поведінки, а показані в рекламі зразки поведінки, способу життя, іміджу можливі лише через покупку рекламованого товару.

Основними показниками ефективності впливу реклами виступають: знання торгової марки, знання самої реклами, її сюжету, розуміння основного рекламного повідомлення, те, наскільки близьке по відношенню до цільової групи є це повідомлення і ситуація, що описана в рекламі, ступінь довіри до реклами.

Таблиця 1

Розподіл відповідей населення на запитання:
“Наскільки Ви згодні з твердженням: “Я довіряю рекламі”?”

Вік респондентів	Згідний повністю, %	Скоріше згідний, %	Скоріше не згідний, %	Цілком не згідний, %
Від 18 до 21 року	2,2	14,1	49,6	31,1
Від 22 до 25 років	0,9	20,2	44,7	31,6
Від 26 до 29 років	0,9	9,5	62,1	25,9

Пряме запитання про довіру рекламі є досить спірним, але відображає усвідомлене відношення до неї. З таблиці видно, що основна частина респондентів не довіряє рекламі. Але реклама має і прихований вплив на свідомість людини і це накладає відбиток на її споживацьку поведінку. Спостереження за частотою покупок, кількістю нових споживачів торгової марки, що рекламується, та співвідношення цих показників з витратами на створення та розповсюдження реклами і є свідомством ефективності рекламного впливу на споживачів.

Дані проведеного соціологічного опитування показали, що хоч молодь декларує низький ступінь довіри до реклами, але саме реклама здійснює суттєвий вплив на споживацьку поведінку. Приваблива реклама – привертає до себе увагу, викликає зацікавлення об’єктом реклами, звичайно за умови, що реклама відповідає смакам молоді – в цьому зізнались більшість опитаних (71%), а найбільшу зацікавленість проявляють наймолодші з опитаних – 74%. Приваблива реклама не викликає роздратування у більшості молоді аудиторії (67%) навіть якщо повторюється досить часто. Але, сучасна молодь не так часто знаходить в рекламі привабливі образи – тільки третина опитаних повідомили про те, що отримують задоволення від перегляду реклами на різних носіях і намагаються наслідувати її героїв. Важливо зазначити, що жінки значно частіше, ніж чоловіки, знаходять в рекламі привабливі образи, на які хотілося б бути схожими, а значить і більше схильні до сприйняття цінностей, моделей поведінки, що нав’язуються рекламою. Більше половини опитаних визнають за рекламою деякі функціональні переваги – більше половини молоді вважають, що реклама допомагає орієнтуватись в багатоманітності товарів. Реклама наділяє товари образами, які є привабливими для молодого покоління, що не може не викликати зацікавленості в рекламованих товарах і послугах, не викликати бажання їх купити.

Ринок реклами в Україні динамічно розвивається. Реклама пронизує усі сфери сучасного суспільства. Реклама – це не тільки розвинена індустрія, але і видовище, інтерес до якого зростає. Молодь виступає активною аудиторією, для якої реклама, не тільки орієнтир в багатоманітності ринкової пропозиції, але і елемент соціальної культури, а для деяких й об’єкт для наслідування. Тому важливі як державне регулювання рекламного ринку з точки зору змісту і способів донесення рекламної інформації, так і соціальна відповідальність бізнесу, як елемента соціального середовища.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій змінює традиційне уявлення про спосіб життя і несе якісні зміни, що відбиваються на різних сторонах життя суспільства. Свідомість людей знаходиться під великим впливом ЗМІ. Молоде покоління часто

виявляється нездатним набути правильних орієнтирів в потоці викривленої інформації, що транслюється різними каналами ЗМІ. Більше того, деякі види ЗМІ, в тому числі Інтернет, сприяє розвитку дистанційного спілкування й індивідуалізованих розваг. Свідомість молоді піддається високому рівню ризику маніпуляції, впливу пропаганди неправдивих ідеалів і цінностей життя.

Вплив ЗМІ має настільки всеохоплюючий характер, що від них, в багатьох випадках, залежить технологічний і соціальний прогрес суспільства і держави. В цьому сенсі ЗМІ виступають в якості одного з основних соціалізуючих інститутів, в якості найбільш доступного і найбільш впливового механізму формування особистості. За ступінню впливу на особистість, її виховання і формування її життєвої позиції, інформаційні технології і ЗМІ, найперше телебачення, можна порівняти з сім'єю в процесі соціалізації особистості.

Отже, можна говорити про ЗМІ як про інститут, який займає домінуюче місце в системі формування і забезпечення не тільки багатьох процесів і аспектів життєдіяльності сучасного суспільства, але і, в тому числі, його ціннісної структури. Однозначну оцінку ролі ЗМІ в процесі соціалізації особистості дати важко. Очевидно лише, що соціалізаційний вплив ЗМІ має як позитивні, так і негативні складові і, відповідно, має знаходитись під пильною суспільною увагою і контролем. На наш погляд, соціальна відповідальність за використання інформаційного простору передбачає низку заходів, які спрямовані на виключення маніпулювання громадською думкою для отримання економічних, політичних та інших можливих вигод. Необхідними засобами виступають: дотримання моральних й етичних принципів суспільства у всіх видах інформаційних співтовариств; недопуск стимулювання будь-якого виду ворожнечі, насилля і конфліктів на основі соціальних, національних й інших видів відмінностей між різними групами і спільнотами; недопуск викривлення інформації, неповної її подачі, інтерпретації фактів у вигідному для будь-якої соціальної групи ракурсі; заборона пропаганди образів і стереотипів поведінки, шкідливих для особистості і суспільства; недопуск пропаганди способу життя, споживання товарів і послуг, що загрожують життю і здоров'ю людини; експертиза рекламних повідомлень і будь-якого виду комерційної інформації на предмет її правомірності, правдивості і однозначності викладу; введення відповідальності ЗМІ за неправдиву рекламну або комерційну інформацію. На нашу думку, реклама як явище може містити в собі певний негативний зміст, але водночас виступає корисним ринковим інструментом впливу на попит та пропозицію, а отже і на споживацьку поведінку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Таракановская Е. В.* Потребительское поведение российской молодежи в условиях рыночных отношений : диссертация ... кандидата социологических наук : 22.00.03 / Таракановская Елена Витальевна. – М., 2007. – 202 с.
2. Закон України "Про рекламу" від 03.07.96 з наступними змінами і доповненнями.
3. Модель поведінки споживача як фактор національної продовольчої безпеки / Р. Мудрак // Економіка України. – 2008. – №8. – С.80-89
4. *Ефременко Т. О.* Типологизация социально-экономического поведения населения: методологический аспект / Т. О. Ефременко // Методология, теория та практика

соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Харків, 2003. – С. 342–346.

THE INFLUENCE OF ADVERTISING AND MASS MEDIA ON FORMING OF CONSUMER BEHAVIOR OF YOUNG PEOPLE

I. Kuchma

*Ukrainian Academy of Printing,
Pidgolosko str. 19, 79020, Lviv, Ukraine,
i.kuchma1@yahoo.com*

The influence of advertising and mass media on forming of consumer behavior of young people is considered. The results of sociological research of consumer behavior of young people of city Lviv are analysed.

Key words: consumer behavior, advertising, mass-media.

ВЛИЯНИЕ РЕКЛАМЫ И СМИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО ПОВЕДЕНИЯ МОЛОДЕЖИ

И. З. Кучма

В статье рассмотрено влияние рекламы и средств массовой информации на формирование потребительского поведения молодежи. Проанализированы результаты социологического исследования потребительского поведения молодежи г. Львова.

Ключевые слова: потребительское поведение, реклама, СМИ.

Стаття надійшла до редколегії 21.05.2011

Прийнята до друку 18.06.2011

УДК 303.4:334.012.61-022.51-055.2

“ЖІНОЧИЙ” МАЛИЙ БІЗНЕС У УКРАЇНІ В ПЕРІОД СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Т. С. Костюченко, Т. О. Марценюк

*Національний університет “Києво-Могилянська академія”,
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04655, Україна,
tetiana.kostiuchenko@yahoo.com, tarakuta@gmail.com*

У статті представлені результати пілотного етапу дослідження жінок-власниць малих бізнесів в Україні, проведеного на основі напівструктурованих глибинних інтерв'ю¹. Розглянуто ставлення респонденток до гендерних особливостей підприємництва в українському суспільстві; досліджено структуру та склад персональних мереж жінок у малому бізнесі з метою аналізу використання соціального капіталу та трансформації різних типів зв'язків на різних етапах розвитку малого бізнесу.

Ключові слова: жінки у малому бізнесі, соціальний капітал, мережевий аналіз.

В українському суспільстві в економічній сфері діяльності, особливо там, де наявна значна ієрархія посад як основа кар'єрного просування, жінки займають значно менше ключових посад, ніж чоловіки. Так, відповідно до даних Програми рівних можливостей ПРООН [1], жінки в Україні контролюють лише 5–10% економічних ресурсів. Окрім того, жінки становлять 38% усіх підприємців, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю, очолюють 26% малих підприємств, 15% середніх, 12% великих.

На жінок покладено подвійні зобов'язання, що передбачають поєднання роботи у публічному житті із домашньою працею. Маючи необхідність витратити суттєву частину часу на сім'ю, дітей, жінкам зручніше працювати за гнучким графіком. Саме підприємницька діяльність у малому бізнесі (до якого на протигагу великому чи навіть середньому бізнесу жінки мають кращий доступ) може допомогти поєднувати працю у публічній та домашній сферах. Не менш важливою мотивацією жінки відкрити власну справу є можливість самореалізуватися та розвиватися у тій сфері та тому напрямку, який подобається.

Доцільно навести правове визначення суб'єктів малої підприємницької діяльності. Згідно зі статтею 1 Закону України “Про державну підтримку малого підприємництва” “суб'єктами малого підприємництва є: фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як суб'єкти підприємницької діяльності, та юридичні особи-суб'єкти підприємницької діяльності будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний період (ка-

¹ Пілотне дослідження проводили студенти і викладачі кафедри соціології НАУКМА у травні–червні 2010 р. у рамках навчального курсу “Гендерні відносини в українському суспільстві: соціологічний аналіз” на магістерській програмі “Соціологія”.

лендарний рік) не перевищує 50 осіб та обсяг річного валового доходу не перевищує 70 млн гривень” [2]. Гендерні відносини у сфері підприємництва регулюються також Законом України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”, де у статті 19 зазначено, що “держава забезпечує жінкам і чоловікам рівні права та можливості у здійсненні підприємницької діяльності”, зауважується про заохочення позитивних дій з метою усунення дисбалансу жінок та чоловіків у сфері підприємництва [3].

У нещодавно завершеній “Державній програмі з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року” зазначено про необхідність: “забезпечити рівність прав та можливостей жінок і чоловіків у працевлаштуванні, просуванні по службі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці, провадженні підприємницької діяльності...” [4]. Натомість після аналізу тексту програми не знайдено конкретних завдань, спрямованих на покращення становища українських жінок у галузі підприємництва. У “Плані заходів з виконання у 2010 році Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні” наголошується про важливість “залучення до підприємницької діяльності інвалідів, жінок, молоді...” [5]. Однак, зазвичай права жінок у сфері українського підприємництва, будучи закріпленими на законодавчому рівні мають суто декларативний характер.

Окрім того, в Україні за останні десять років проводилися лише поодинокі соціологічні дослідження участі жінок у сфері підприємницької діяльності, зокрема у малому бізнесі [6; 7; 8]. Дослідниця української економічної структури суспільства Тетяна Журженко наголошує, що між ідеологією “вільного ринку” та реальністю перехідних посткомуністичних суспільств існувала невідповідність [6, с. 91]. У праці “Гендерні ринки України” авторка аналізує зайнятість жінок у неформальній економіці. Неоплачувані відпустки, які фактично перетворювали жінок на безробітних, низька заробітна плата або тривалі невиплати її, відсутність належних умов розвитку для малого бізнесу тощо призводило до пошуку жінками зайнятості у неформальному секторі економіки. Таким чином, як підсумовує дослідниця, найбільш активні жінки обирали для себе хоча й маргінальну, проте чи не єдину загальнодоступну форму підприємницької активності – човниковий бізнес [6, с. 91].

Тетяна Журженко в результаті опитування жінок виділила три основні типи життєвих стратегій, якими керувалися респондентки, представниці човникового бізнесу [6, с. 111–113]. Перша стратегія називається “професіоналка” і стосується домінування економічної мотивації у залученні до бізнесу, хорошої здатності адаптації до нових економічних умов, підприємливості, фаховості, задоволеності своїм соціальним статусом, показник якого – це матеріальний прибуток. Друга стратегія, яку авторка позначає як “хоби”, передбачає передусім задоволеність відповідним стилем життя, який можуть дозволити собі матеріально забезпечені жінки. І третя стратегія – “виживання” – це домінування радше економічної необхідності у залученні до підприємницької діяльності. Втрату соціального статусу респонденти, які дотримуються третьої стратегії, переживали як особисту життєву драму.

З проведених інтерв’ю ми змогли наповнити прикладами лише перші дві стратегії, адже третя стосується радше не жінок-власниць малого бізнесу, а самозайнятих, які не

потрапити до наших кейсів. Таким чином, фірму з водійської майстерності (для жінок), а також такий вид бізнесу як арт-проект доцільно віднести до такого типу життєвих стратегій жінок у малому бізнесі як *професіоналка* (саме вони будуть використані для зображення персональних мереж у вигляді графів – див. рис. 1–2). Однак, зазначимо, що відмінність між типом “професіоналка” і “хобі” не завжди просто визначити. Деякі респондентки можуть починати бізнес як *хобі*, що із часом має можливість перерости у професіоналізм:

“У мене на той час, правда, була державна посада, але мені вона не була цікава, тому я шукала самореалізації в житті, яскравих подій і вражень” (фірма з організації подій);

“Розпочалося все з того моменту, коли я закінчила університет. Я влаштувалася на роботу за фахом (в мене юридична освіта), пропрацювала 2 роки в офісі з 9 до 6 і зрозуміла, що це абсолютно не моє і я не хочу працювати на когось. Саме тоді я почала замислюватися про заснування свого бізнесу. Батьки дали мені повну свободу вибору і батько сказав, що може допомогти із приміщенням в центрі” (роздрібна торгівля одягом).

Респондентки загалом виділили такі дві основні гендерні особливості підприємницької діяльності як (1) **горизонтальну гендерну сегрегацію**: *“Продажем авто запчастин логічно буде займатись чоловік, продажем косметики – жінка”*; (2) **“подвійне навантаження”**: *“... бути підприємцем дуже складно через тиск контролюючих органів, відсутності підтримки з боку держави. Але жінці все одно складніше. Вона має не тільки вести і розвивати свій бізнес, а й робити домашню роботу, яка займає дуже багато часу, та й витрачаєш на неї багато сил”*.

Окрім того, самі ж жінки відтворюють **гендерні стереотипи щодо сфер зайнятості / розподілу ролей**:

“Нехай кожен займається своєю справою – хлопці воюють, будують будинки..., а дівчата шують гарний одяг, смачну їжу готують...”;

“...все-таки український менталітет тисне на жінок у бізнесі – твоє місце коло плити”.

Якщо аналізувати економічну діяльність, важливим елементом є вкоріненість економічних інтеракцій у мережі соціальних зв’язків [9]. Російський дослідник В. Радаєв так характеризує значущість мереж взаємодії для економічної діяльності: зв’язки можуть бути використані для транслявання інформації, економії ресурсів, взаємного засвоєння “правил гри”, формування репутації; мережі мають тенденцію до відносної замкненості – тому соціальний капітал тим більший, чим більший ступінь вкоріненості у ті чи інші мережі; важливими є розмір і щільність цих мереж, сила та інтенсивність зв’язків [10].

Отже, мережі зв’язків є структурною основою соціального капіталу і важливими, а інколи – визначальними для створення бізнесу та успішної підприємницької діяльності на різних етапах розвитку бізнесу. Мережева підтримка може мати різні форми і прояви. Перед початком дослідження ми умовно виділили такі типи підтримки, важливі на етапі започаткування бізнесу, як фінансова (стартовий капітал), психологічна (заохочення започаткування бізнесу), фізична (напр., допомога в оформленні приміщень

підприємства), які надходять від т.зв. сильних зв'язків; натомість, слабкі зв'язки є визначальними для розвитку і розширення бізнесу. “Силу слабких зв'язків” доводять результати досліджень, здійснених кілька десятиліть тому американським соціологом М. Грановеттером для перевірки важливості соціальної взаємодії для економічної активності індивідів (зокрема, для успішного пошуку роботи). За висновками Грановеттера, слабкі міжперсональні зв'язки в окремих випадках є важливішими, ніж сильні [11].

У контексті пілотного дослідження припущення про “силу слабких зв'язків” використане для аналізу успішності розвитку бізнесу, оскільки вони можуть бути використані жінками-підприємницями для поширення інформації про послуги, для розширення клієнтської бази, для вирішення проблемних моментів із державними установами тощо. Також важливим ресурсом і підтримкою для бізнесу можуть бути жіночі професійні організації, що формують і підтримують солідарність між власницями підприємств, відстоюють права жінок на ринку праці. Отже, перевірка та конкретизація припущення про важливість різних типів зв'язків була одним із дослідницьких завдань пілотного етапу. Для вирішення цього завдання було застосовано підхід, що має назву **мережевий аналіз** (social network analysis).

Методологічною особливістю мережевого аналізу є виявлення не лише окремих характеристик респондентів, але і взаємозв'язків між ними [12, с. 38–40]. Тобто, застосування мережевого аналізу є доцільним тоді, коли дослідження стосується взаємодії певних елементів (*акторів*) – індивідів, груп, організацій, та коли необхідно з'ясувати як ця взаємодія відбувається, до чого вона призводить та якою є структура зв'язків. Деякі дослідники зазначають, що також доцільно використовувати мережевий аналіз тоді, коли дослідження стосується **соціального капіталу** та **довіри у мережі** – наприклад, у тісно зв'язаних підгрупах, де більшою мірою наявні сильні зв'язки, або навпаки, коли слабкі зв'язки одного індивіда пов'язують різні підгрупи, тобто для налагодження мережевої взаємодії та обміну ресурсами є посередник [13; 14]. Іншими словами, основним вихідним припущенням мережевого аналізу є пояснення успішності підприємницької діяльності через особливості персональних зв'язків. Цей аспект феномену “жіночого підприємництва” в українських реаліях не є достатньо описаним. Є окремі випадки застосування мережевого аналізу для дослідження взаємодії політичних акторів [15; 16], але автори цієї статті не знайшли прикладів застосування мережевого аналізу для дослідження економічної активності чи підприємницької діяльності жителів України. Тож мережевий аналіз також потребує популяризації, розроблення покрокової дослідницької стратегії, включно з апробацією інструментарію, що і стало можливим завдяки проведенню пілотного дослідження.

У результаті проведених інтерв'ю ми отримали підтвердження гіпотези про важливість **сильних зв'язків** на етапі започаткування бізнесу з точки зору надання різних типів допомоги:

- фінансової (“... чоловік, він – глобальна допомога і підтримка, і фізична, ми разом і строғали, і пиляли, і фарбували, і що тільки не робили. І фінансово теж...”; “Порада, фінансова, тобто все разом. І гроші, і порада... ми радилися, коли все починали... Фінансова допомога була від друзів, досить значна Коли нам не вистачало на покупку автобуса, вона нам позичила гроші”);

“фінансова, порада, фактично все”; “Основну роль зіграли три аферистичні баришні, які закінчили інститут ... і не знали чим їм в житті займатись... двоє сестер і я”);

- фізичної (“*хто мені допомагав – це сім'я. Це мій чоловік Віктор, який працював як водій... Допомагав в основному фізично. Мій син, Дмитро, створив барменське меню, стояв деякий час на барі, навчав молодих дівчат. Донька, Яна, робила дизайн меню...*”);
- психологічної / емоційної (“*Важливу роль відіграли мій чоловік і сім'я, вони реально не бачили мене півроку, але не говорили ані слова*”).

У процесі розвитку бізнесу сильні зв'язки трансформуються – в одних випадках посилюються, в інших – послаблюються: зміцнення сильних зв'язків (“*ці роки спільної праці безумовно нас зблизили, навчили нас розуміти один одного*”); послаблення важливості сильних зв'язків (“*Чоловік продовжує відігравати безпосередньо важливу роль у розвитку нашого бізнесу. Тепер тільки порадами, фінансової допомоги ніякої, ні клієнтів*”); “*...ми не зрозуміли одне одного і я рівно через півроку “підтягла” іншого інвестора, якими перекрила витрати. А так як ті перші були друзями, то я їм трошки більше доплатила від того, що вони вклали, і ми гарно розійшлися. І до сьогодні ми “дружимо”... хоча дружбою це важко назвати*”).

Деяким респондентам довелося залучати близьких до вирішення проблем із інстанціями і службами. Такий прояв важливості неформальної взаємодії є окремим полем для дослідження феномену *блату*, що формує своєрідне поле неформальної взаємодопомоги у важких для малого бізнесу умовах у сучасному українському суспільстві: “*...один раз на мене сфабрикували справу. Нібито я маю в кафе підпільне виробництво алкоголю. Приїхали одного дня з ордером, вилучили всі документи, забрали мене у відділок. Показали скаргу якогось жителя сусіднього будинку. Якби не мій син і його знайомий в прокуратурі невідомо, чим би все закінчилося*”.

Крім того, ми отримали підтвердження припущення про важливість слабких зв'язків для таких аспектів розвитку бізнесу як розширення клієнтської бази, поширення інформації про послуги, а також – для налагодження співпраці з фірмами-партнерами на основі взаємодовіри, що також може бути окремим полем для досліджень міжорганізаційної співпраці та мереж обміну в умовах невизначеності або радикальних трансформацій, коли актори покладаються на довіру з метою зменшення ризиків та формування усталених, прийнятних, але неформалізованих “правих гри”: “*Ми обмінюємось клієнтами, замовленнями, ми всі разом в змозі обслужити дуже великі замовлення... Хороші, доброзичливі відносини з конкурентами саме у нас, перевізників, відіграють надзвичайно позитивну роль у фінансовому результаті*”; “*...була така [Маша]...Вона моя клієнтка. Після того як вона навчилася, вона зробила безкоштовну піар-акцію для мене – на умовах бартеру. І саме вона зробила найбільший резонанс – нас тоді показали усі ТВ-канали*”; “*Всі замовлення, перші, та й не тільки перші. Вони всі базувались на особистих знайомствах, особистих зв'язках...другим нашим клієнтом були наші сусіди, які потім у нас 2 чи 3 івента замовляли для своїх клієнтів*”; “*...коли ти не встигаєш заплатити і тобі терміново потрібна якась запчастина, це суттєво, якщо тобі довіряють і видадуть її наперед, скажімо, без грошей*”.

Отримані в результаті проведених інтерв'ю дані про характер і роль зв'язків у підприємницькій діяльності респонденток можна відобразити у вигляді графів – таке візуальне представлення персональних мереж використовують, з одного боку, для порівняння більш спрощених моделей мереж, а з іншого – для пошуку схожих мережевих патернів взаємодії. Візуалізацію було здійснено у пакеті *visone* [17] для двох кейсів: для власниці фірми з підвищення водійської майстерності (заснована 2008 р.) та для власниці фірми з надання арт-послуг (заснована 2005 р.).

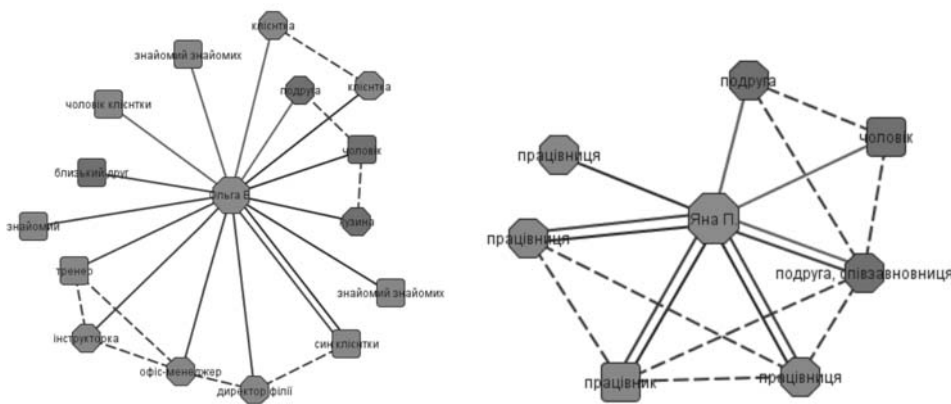

Рис. 1–2. Персональні мережі власниці фірми з підвищення водійської майстерності та власниці фірми з надання арт-послуг

Як показано на рис. 1 і 2, персональні (его-)мережі двох респонденток дещо відрізняються. Очевидно, що перша мережа значно більш розгалужена, ніж друга (вищою є щільність мережі – *network density*). Це пояснюється тим, що у першій мережі після започаткування бізнесу додалося кілька нових слабких зв'язків, які допомогли при розвитку бізнесу, але на сьогодні актуальними є інші слабкі зв'язки, які респондентка намагається підтримувати; натомість, у другій его-мережі слабкі зв'язки, що допомагали розвивати бізнес, залишилися актуальними, тобто успішно збереглися, але це не сприяло розширенню мережі респондентки.

Отже, важливі зв'язки респонденток переважно також пов'язані між собою, тобто утворюють певну мережу, але це не завжди тісна взаємодія. Започаткування бізнесу як покращувало стосунки респонденток з їхнім найближчим оточенням (родичі, друзі), так і послаблювало (у випадку, коли бізнес-партнерство з друзями було невдалим). Мережі перших клієнтів впливають на розвитку бізнесу – вони приводять своїх друзів чи знайомих і таким чином розширюють первинну клієнтську базу (тобто, розширення клієнтської бази відбувається за рахунок слабких зв'язків). Встановлення нових зв'язків з новими клієнтами, бізнес-партнерами є лише частково раціональним і стратегічно продуманим. На якомусь етапі розширення мережі слабких зв'язків, важливих для бізнесу, припиняється, а зусилля спрямовуються на її підтримку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Рівність заради демократії: інформаційний бюлетень з актуальних питань гендерних перетворень в Україні / [упоряд. текстів С. Губін]. – К.: Програма розвитку ООН в Україні, 2006. – 15 с.
2. Закон України “Про державну підтримку малого підприємництва” від 19 жовтня 2000 р. № 2063-III [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
3. Закон України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
4. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року” від 27 грудня 2006 р. № 1834 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу до джерела: <http://zakon.rada.gov.ua>
5. “Про затвердження плану заходів з виконання у 2010 році Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні” від 24 лютого 2010 р. N 274-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon.rada.gov.ua>
6. Журженко Т. Гендерные рынки Украины: политическая экономия национального строительства / Т. Журженко. – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – 256 с.
7. Лавріненко Н. Гендерный аспект розвитку малого підприємництва / Наталія Лавріненко, Олександр Рудік. – Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 3. – С. 111–135.
8. “Дослідження малого та середнього підприємництва в Україні”, Київський Міжнародний Інститут соціології, 2001 р.
9. Granovetter, M. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. / M. Granovetter. – American Journal of Sociology. – 1985. – Vol. 91. – №3. – С. 481–510
10. Радаев В.В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – №4. – С. 20–32
11. Granovetter, M. The Strength of Weak Ties. / M. Granovetter. – American Journal of Sociology. – 1973. – №78. – P. 1360–1380.
12. Scott, John. Social Network Analysis: A Handbook. / John Scott. – Sage Publications, 2000. – 208 p.
13. Lin, Nan. Building a Network Theory of Social Capital. / Nan Lin. – Connections. – 1999. – Vol. 22. – №1. – P. 28–51.
14. Burt, Ronald. The Network Structure of Social Capital / Ronald Burt –Research in Organizational Behaviour. – 2000. – № 22. – P. 345–423.
15. Горбачик А. Мережевий підхід до вивчення структури українського парламенту / А. Горбачик, О. Жулькевська. – Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №3. – С. 161–181.
16. Костюченко Т.С. Мережа української еліти: бізнес-зв’язки vs. політичні зв’язки. / Т.С.Костюченко – Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2010. – Т.109. – С.78–86.
17. Сторінка розробників пакету *visone* [Електронний ресурс] – Режим доступу до джерела: <http://visone.info/> (на 01.06.2011).

FEMALE ENTREPRENEURS IN UKRAINE DURING SOCIAL TRANSFORMATIONS

T. Kostiuchenko, T. Martsenyuk

*National University of Kyiv-Mohyla Academy,
H. Skovoroda str. 2, Kyiv, 04655, Ukraine,
tetiana.kostiuchenko@yahoo.com, tarakuta@gmail.com*

The paper contains the results of the pilot study of female entrepreneurs, owners of small businesses in Ukraine. The analysis was based on the data collected during half-structured in-depth interviews. The article suggests the analysis of respondents' attitudes towards gender particularities of entrepreneurship in Ukrainian society as well as the analysis of the structure and composition of personal networks of female entrepreneurs in order to assess the impact of social capital and to describe the network transformation on various stages of business development.

Key words: female entrepreneurship, social capital, social network analysis.

“ЖЕНСКИЙ” МАЛЫЙ БИЗНЕС В УКРАИНЕ В ПЕРИОД СОЦИАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Т. С. Костюченко, Т. О. Марценюк

*Национальный университет “Киево-Могилянская академия”,
ул. Г. Сковороды, 2, г. Киев, 04655, Украина,
tetiana.kostiuchenko@yahoo.com, tarakuta@gmail.com*

В статье представлены результаты пилотного этапа исследования женщин-владельцев малых бизнесов в Украине, проведенного на основе данных полуструктурированных глубинных интервью. Рассмотрено отношение респонденток к гендерным особенностям предпринимательства в украинском обществе; проанализированы структура и состав персональных сетей женщин в малом бизнесе с целью анализа использования социального капитала и трансформации разных типов связей на различных этапах развития малого бизнеса.

Ключевые слова: женщины в малом бизнесе, социальный капитал, сетевой анализ.

Стаття надійшла до редколегії 12.05.2011

Прийнята до друку 22.06.2011

УДК 361.614-056

ЖІНКИ З ІНВАЛІДНІСТЮ: ІДЕНТИЧНОСТІ VS СТЕРЕОТИПИ

О. О. Стрельник

*Полтавський інститут економіки і права
Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна”
вул. Котляревського 1/27, м. Полтава, 36020, Україна,
elena.strelnik@gmail.com*

Статтю присвячено проблемі гендерної ідентичності жінок з інвалідністю та з’ясуванню того, що виступає ресурсом опору соціальним стереотипам інвалідності як явища безстатевого, безтілесного та асексуального. Підкреслено значимість гендерних ідентичностей у життєвих практиках жінок з інвалідністю, особливе місце серед яких посідають репродуктивні права та реалізація права на материнство.

Ключові слова: гендер, інвалідність, гендерна ідентичність, стереотипи, репродуктивні права.

Я хочу, щоби люди зрозуміли, що я не є жінкою-невдахою... Я точнісінька така сама жінка, як і “епільовані”, “відполіровані”, моделі з журнальних обкладинок, які зробили по кілька пластичних операцій (з блогу жінки хворої на аутизм) [1].

Поряд із помітною активізацією досліджень у галузі проблем інвалідності (англ. – *disability studies*) впродовж останніх років, офіційний, науковий та повсякденний дискурс інвалідності залишаються ґрунтованими на безстатевій моделі: існує уявлення про “узагальнену особу з інвалідністю”, яке фактично виключає розмаїття життєвих практик жінок та чоловіків з інвалідністю, у яких особливе місце посідає гендер та сексуальність.

Така ситуація цілком відображає сучасні тенденції розвитку соціо-гуманітарного знання. Поряд зі збільшенням кількості публікацій з проблем гендеру, тілесності та сексуальності, значна частина вітчизняної літератури страждає, за висловом російських соціологів П. Романова та О. Ярської-Смірної, на “культурну міопію”: висвітлюються питання людини абстрактної – безстатевої та безтілесної. Такі дослідження підкорюються медичному уявленню про універсальність людських тіл, їхніх форм, досвіду та не враховують того, що кожне тіло представляє дискурсивний конструкт у системах влади [2].

Обговорення зв’язку гендеру та інвалідності наразі є достатньо екзотичною тематикою: суспільство немовби відмовляє людям з функціональними обмеженнями здоров’я у статевій приналежності, виділяючи їх лише за однією ознакою – інвалідністю.

Отже, метою нашої статті є спроба висвітлення проблеми гендерної ідентичності жінок з інвалідністю, яка може розглядатися як один із ресурсів опору соціальним стереотипам інвалідності.

Відома американська дослідниця та активістка *Лора Херші* (*Laura Hershey*) узагальнює проблеми жінок з інвалідністю. Жінки з інвалідністю часто зіштовхуються з фізичними бар'єрами або негативним ставленням, коли намагаються звернутися до служб охорони здоров'я. *Фізичні бар'єри* це недоступність транспорту, сходи та вузькі двері у клініках і кабінетах лікарів; складність сприйняття письмової інформації, наприклад, в інструкціях для пацієнтів без альтернативних форматів (шрифтом Брайля чи просто крупним шрифтом); високі столи для обстеження, якими важко скористуватися жінці – користувачці візка та ін. Ці бар'єри можна ліквідувати, підвищивши доступність медичних послуг через застосування так званого “адаптивного” медичного обладнання, наприклад, столів для обстеження, які можна підняти та опустити. Відразу відповімо на можливі скептичні зауваження щодо подібних “розкошів”, що мова йде про адаптивне середовище, яке врешті-решт підвищує якість обслуговування не тільки жінок з інвалідністю, але й решти пацієнтів. У “Конвенції про права інвалідів” йдеться серед іншого про поняття універсального дизайну, що розуміється як дизайн предметів, середовища, програм та послуг, покликаний зробити їх максимально можливою мірою придатними для використання для всіх людей без необхідності адаптації [3].

Сексуальна освіта та інформація. Через соціальну ізоляцію дівчата та жінки з інвалідністю можуть не одержувати адекватної освіти та інформації з проблем сексуальності. Відповідна віку сексуальна просвіта має бути доступною для всіх дівчат та жінок, так само як інформація про потенційний вплив різних видів інвалідності на сексуальність.

Другий різновид бар'єрів стосується *сексуального самовизначення*. Якщо жінки з інвалідністю мають доступ до ресурсів для незалежного життя, то вони можуть самі визначати свою сексуальну ідентичність, можуть вести повноцінне сексуальне життя. З іншого боку, у жінок з інвалідністю, які вимушені жити в інтернатних установах або зі своїми батьками, будь-які прояви сексуальності можуть пригнічуватися.

Бар'єри, що стосуються *образу тіла та самооцінки*. Дівчата та жінки з інвалідністю, особливо з фізичною, часто розуміють, що вони не відповідають домінуючим та/або комерційним образам жіночої вроди. Жінки, які здатні зрозуміти, проаналізувати та заперечити ці образи в результаті формують почуття власної унікальної краси. Дівчата та жінки з інвалідністю можуть потребувати психологічного консультування та інших послуг, які допоможуть їм розвинути та/або посилити образ себе як сильної та привабливої жінки.

Бар'єри, які ускладнюють *встановлення особистих стосунків*. Навіть у впевнених у собі жінок з інвалідністю можуть виникати труднощі з підтриманням сексуальних та/або романтичних стосунків. У потенційних партнерів можуть бути упередження щодо жінок з інвалідністю або вони можуть побоюватися негативного ставлення суспільства щодо їхніх стосунків з жінкою-інвалідом. Деякі жінки воліють шукати партнерів, які також мають інвалідність, оскільки вважають, що такі стосунки є більш рівноправними, оскільки пов'язані зі спільними цінностями та досвідом.

Бар'єри, пов'язані із *сексуальною активністю*. Наявність інвалідності не є перешкодою для сексуальної активності, хоча іноді потрібні спеціальні адаптації через рухові обмеження, хронічну втому, больову чутливість та інші фактор, пов'язані з інвалідністю.

Можливі бар'єри, пов'язані із *безпечним сексом та контрацепцією*. Жінки з усіма видами інвалідності мають одержувати вичерпну інформацію про ризики, пов'язані з сексуальним життям та техніки профілактики; мати доступ до такої інформації та засобів контрацепції.

Додатковим бар'єром є *негативне ставлення суспільства до жінок з інвалідністю*. Такі бар'єри містять неповагу або явний дискомфорт медичних працівників; небажання спілкуватися з жінками з порушеннями мовлення або слуху; низький рівень знань спеціалістів про різні форми інвалідності; фокусування виключно на інвалідності, коли ігноруються інші потреби здоров'я [4].

Гендерна ідентичність людини з інвалідністю: стереотипи та ресурси опору

Гендерна ідентичність як жінки, так і чоловіка з функціональними обмеженнями здоров'я, часом суперечить традиційним уявленням про "справжню жінку" та "справжнього чоловіка". Зокрема, для жінки з інвалідністю, особливо маркованою, проблематизованими виглядають такі характеристики, як сексуальність та фізична привабливість, у той час як для чоловіка з інвалідністю проблематичним є майже увесь спектр традиційних маскулітних рис та якостей, насамперед – незалежність, сила, активність (зокрема сексуальна). Стереотипні уявлення про чоловічу інвалідність вступають у протиріччя, оскільки мужність передбачає силу, фізично розвинене тіло, активність та самостійність, а інвалідність – слабкість, пасивність та залежність.

У цьому контексті цікавим є дослідження російського психолога О. Воробйової "*Гендерні аспекти соціальних атитюдів до інвалідності*", в якому вона розглядає співвідношення усталених бачень суспільством чоловіка та жінки з інвалідністю. Під час дослідження респондентам було запропоновано назвати асоціації, що виникають у них при згадуванні понять "жінка-інвалід" та "чоловік-інвалід". Результати показали, що серед асоціацій щодо жінок з обмеженими можливостями виокремлювались такі: бездітність, самотність, відсутність сім'ї, хвора, безпомічна. Перераховуючи асоціації з образом чоловіка-інваліда, більшість респондентів називали такі: безробітний, втрата працездатності, бідний, непотрібний [5].

Зазначимо, що проблема *маскулінності чоловіків-інвалідів* рідко привертає до себе увагу дослідників. Причина полягає у складності співставлення категорій інвалідності і мужності. "Інвалідність у першу чергу загрожує маскулінності, оскільки жіноча гендерна ідентичність несуперечливо пов'язується з якостями пасивності індивіда" – зазначає російський соціолог О. Ярська-Смірнова [6].

Як свідчать дані українського соціолога О. М. Дікової-Фаворської, спостерігаються значні гендерні розбіжності у сприйнятті своєї "іншості" молодими жінками та чоловіками з інвалідністю. Зокрема, серед студенток із вродженою інвалідністю вважають себе "*Іншими*" 38%, серед студентів з вродженою інвалідністю – 45% [7, с. 315].

На думку О. Ярської-Смірнової, гендерна ідентичність інваліда стає ресурсом опору існуючим стереотипам. Підкреслена жіночність у жінок (фемінний стиль одягу, привабливість) або маскулінність у чоловіків (наприклад, спортивні та інтелектуальні досягнення) – один із засобів такого опору.

У життєвих розповідях наших інформанток – жінок з маркованою інвалідністю¹, гендерна ідентичність вибудовується у традиційних площинах. Відповіді на питання “Що для Вас означає бути жінкою?” були такими:

- “Бути реалізованою у двох площинах: бути коханою, небайдужою і бути матір’ю. Ці два аспекти найголовніші для мене як для жінки”;
- “Бути гарною жінкою, господинею, матір’ю”;
- “Бути завжди, як квітка. Стежити за собою, завжди гарно виглядати”;
- “Жінка – це найперше мати. Я вважаю, що якщо жінка не має дітей, то не жінка, бо вона не має для кого жити”;
- “Перш за все, повинна за собою стежити. Чи кудись їдеш, чи щось там... постійно потрібно добре виглядати: підфарбуватися, зачіску зробити...”;
- “Жінка – це мати, дружина, дочка, сестра, подруга... Вона гарна. Повинна стежити за собою. Важливо для неї не падати духом, бути сильною. Бо, можливо, і кажуть, що чоловіки сильні. Так, можливо, фізично сильні, а жінка повинна бути сильна духом. Вона повинна робити так, щоб іншим навкруги було добре. Вдома чи на роботі вона повинна приносити радість, добро, любов...”.

Майже в усіх відповідях особливого значення надається зовнішній привабливості як необхідній складовій, що дозволяє змінити ставлення до жінки з інвалідністю: “Для мене бути жіночною – це постійно бути охайною, добре виглядати (із зачіскою, макіяжем), бути усміненою. Одним словом – бути сексуальною. *Якщо тебе не бачитимуть сексуальною, то тебе бачитимуть інвалідом...* Я завжди намагаюся бути у “формі”. Навіть син не повинен мене бачити без зачіски чи без настрою. Я завжди, як кудись іду, одягнувшись привабливо, нафарбуюсь. А як я вийду без посмішки?! ... Я посміхаюся, щоб не жаліли мене. Я найперше жінка і хочу, щоб це бачили. Для мене важливо виглядати як жінка. Адже як себе подаєш, так тебе і сприймають... Жодні стереотипи не встоять перед жінкою-інвалідом, якщо вона виглядає на рівні, а іноді і краще за інших жінок. Коли мене бачать усміненою, гарно одягнутою, підфарбованою і впевненою, вони кажуть: “Яка гарна і приємна жінка в інвалідному візку”, а не: “Це ж жінка-інвалід...”.

Репродуктивні права жінок з інвалідністю

Проблематика репродуктивних прав жінок-інвалідів, особливо права на материнство, у пострадянських суспільствах представлена вкрай обмежено.

У західній соціології та соціальній роботі *disability studies* інституціалізовані: існує значна кількість спеціальних дослідних інституцій, проводяться широкомасштабні дослідження, функціонують громадські організації з підтримки батьків з інвалідністю [8]. При цьому обговорення та соціальна підтримка спрямовані на проблеми окремих груп батьків: батьків з ментальними розладами, хворих на розсіяний склероз, жінок з ушкодженнями спинного мозку та інших [9].

Реалізація жінкою з інвалідністю права на материнство є складовою проблеми репродуктивних прав особи. У чинному законодавстві України не закріплено поняття

¹ Дослідження проводилося у 2007 році методом вільного інтерв’ю з жінками – користувачками візків у межах магістерського дослідного проекту У. Бойко під керівництвом автора.

репродуктивних прав. На міжнародному ж рівні, питанню легального закріплення репродуктивних прав людини надається суттєвого значення. Вперше поняття репродуктивних прав було закріплено в Програмі дій Міжнародної конференції по народонаселенню та розвитку (Каїр, 1994 р.). Правове закріплення цього права отримало подальший розвиток у п. 95 Платформи дій (Platform of Action), що була затверджена за результатами Четвертої Всесвітньої конференції по становищу жінок (Пекін, 1995 р.). У цьому акті зафіксовано, що репродуктивні права ґрунтуються на визнанні основного права: а) усіх подружніх пар та окремих осіб вільно приймати відповідальне рішення щодо кількості своїх дітей, інтервалів між їхнім народженням та часом їхнього народження; б) на необхідні для цього інформацію і засоби; в) на досягнення максимально високого рівня сексуального та репродуктивного здоров'я, включаючи право приймати рішення з питань, що стосуються репродуктивної поведінки в умовах відсутності дискримінації, примусу та насильства. В Україні ж на сьогодні не існує єдиного законодавчого акту, який би закріплював репродуктивні права людини та забезпечував гарантії їх здійснення [10, с. 67].

Проблема материнства жінок з інвалідністю актуалізована у низці міжнародних нормативних документів, зокрема у Конвенції ООН “Про права інвалідів”, що ратифікована Україною та набула чинності з 6 березня 2010 року. Стаття 23 Конвенції зазначає, що держави-учасниці вживають ефективних і належних заходів для усунення дискримінації стосовно інвалідів у всіх питаннях, що стосуються шлюбу, сім'ї, батьківства, материнства та особистих взаємин, нарівні з іншими, прагнучи при цьому забезпечити, щоб: визнавалося право всіх інвалідів, які досягли шлюбного віку, укладати шлюб і створювати сім'ю на підставі вільної та повної згоди тих, хто одружується; визнавалися права інвалідів на вільне й відповідальне прийняття рішень про кількість дітей та інтервали між їхнім народженням і на доступ до інформації, що відповідає їхньому вікові, та до освіти в питаннях репродуктивної поведінки та планування сім'ї, а також надавалися засоби, які дають їм змогу здійснювати ці права [3].

В іншому документі – “Стандартних правилах забезпечення рівних можливостей для інвалідів” (затвердженому ООН 1994 року) – зазначається, що державам варто сприяти зміні негативних стереотипів щодо людей з інвалідністю, особливо переборенню стереотипів щодо шлюбу інвалідів, їх статевого життя та права мати дітей, /.../ а засоби масової інформації варто заохочувати відігравати важливу роль у боротьбі з цими негативними стереотипами [11].

Реалізація репродуктивних прав жінок з інвалідністю зіштовхується наразі з опором суспільства. Теоретик фемінізму *А. Річ* (*A. Rich*) у праці “Народжена жінкою: материнство як досвід та інститут” (*Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*), виокремлює материнство як інститут (*motherhood*) та як практику (*mothering*). Інституційна складова материнства утілюється у соціальних стереотипах та суспільній (чоловічій) ідеології.

Диференціація материнства як інституту та практики є надзвичайно важливою складовою в розумінні проблеми материнства жінок з інвалідністю. Зокрема гендерний підхід у постмодерністичному варіанті спирається на думку, що материнство

та ббтьківство наражаються на дискурсивний вплив з боку соціальних інститутів та груп, наділених владою: засобів масової інформації, системи охорони здоров'я, освіти, релігійних інститутів. Ці інститути здійснюють функцію соціального контролю у визначенні материнських практик як "нормальних" чи "девіантних".

Життєві біографії жінок-інвалідів демонструють їхні надзвичайні зусилля в опорі медикалістичному дискурсу та контролю над репродуктивною свободою. На думку російського соціолога О. Ярської-Смірної, існуючі структури соціальної дискримінації жінок з інвалідністю, позбавляють їх не тільки шансів на досягнення життєвого успіху, а й на материнство. Зазначимо, що *далеко не усі захворювання, що спричинили інвалідність, супроводжуються порушеннями репродуктивної сфери та є прямим протипоказанням до народження дитини* [12]. В Україні відсутні об'єктивні дослідження щодо народження дітей жінками з інвалідністю, які б демонстрували наявні ризики ускладнень. 1997 року подібне дослідження було проведене у США (Center for research on women with disabilities), результати якого дозволили зробити висновок, що відмінність між рівнями різноманітних ускладнень вагітності у жінок з ушкодженнями спинного мозку (інфекцій, кровотеч, передчасних пологів та недостатньої ваги дитини) та у жінок без подібних захворювань є незначною [13].

Але насправді сфера медичного обслуговування, суспільство та лікарі не бачать жінку-інваліда дружиною та матір'ю. Майже усі життєві історії, зібрані соціологами, свідчать про приниження та дискримінацію жінок, які бачать створити сім'ю та народити дитину. "Я вирішила проконсультуватися, мені потрібно створити родину. Лікар різко висловилася: "Навіщо Вам потрібні діти? Ви людина незряча, вам можна труби перев'язати" (жінка-інвалід по зору). "Ви ще й народжуєте, а навіщо? Яку освіту ви дасте дитині?" [14].

"Усю вагітність Люда провела у візку. Їздила на ньому по квартирі, тягаючи за собою швабру, заїжджала в спеціально розширені двері ванної, терла неслухняними руками білизну, а потім підіймала випране бамбукової палкою до балконної стелі. *І весь час сперечалася з медиками поліклініки, які вимагали, щоб вона зробила аборт. "Такі не народжують" – переконували "спеціалісти"* [15, с. 44].

Отже, не зважаючи на вагомий поступ у розвитку соціальної моделі інвалідності, проблематика гендерної ідентичності та гендерних ролей жінок з інвалідністю досі залишається маргіальною. На рівні повсякденної свідомості суспільство фактично відмовляє інвалідам у статевої приналежності та сексуальності. У відтворенні цих уявлень, зокрема про обмеження права жінки з інвалідністю на материнство, вагому роль відіграє процес медикалізації інвалідності та лікарі як його агенти.

Поряд з цим, виникають *нові соціальні ініціативи*, спрямовані на трансформацію уявлень про непеєднуваність краси, материнства та інвалідності.

Декілька років тому бурхливу дискусію викликало встановлення на Трафальгарській площі Лондона скульптури Марка Куїнна, що зображає вагітну британську художницю Елісон Лаппер з важкою маркованою інвалідністю (від народження у неї відсутні руки та атрофовані нижні кінцівки).¹

¹ <http://www.epsilon.ru/story/1007/?lang=ru>.

Серед дискусій щодо встановлення цього зображення процитуємо думку одного із учасників Інтернет-обговорення: "... я не втомлююся захоплюватися жінкою, яка живе повним і цікавим життям, поєднує успішну кар'єру і материнство – і це не завдяки вдалому збігу обставин, а всупереч обставинам. Всупереч байдужості, страху і зневазі, всупереч спробам знівелювати її відмінності, всупереч нашому бажанню заховати геть тих, хто від нас відрізняється. Всупереч суспільству, яке вимагає щоби жінка відповідала досить жорстким параметрам "краси", ця жінка наочно демонструє нам, що краса – в очах того, хто дивиться".¹

Отже, в реальних життєвих практиках жінки та чоловіка з функціональними обмеженнями здоров'я особливе місце посідає гендерна ідентичність, що суперечить офіційному, науковому та повсякденному дискурсам інвалідності як безгендерного явища. Подолати подібні суперечності спроможні нові соціальні ініціативи, покликані деконструювати уявлення про відсутність статі та гендеру у жінки та чоловіка з інвалідністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. "Неудачная девочка": размышления о гендере и инвалидности / Живой журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела. – <http://sadcixivan.livejournal.com/135992.html#cutid1>
2. Романов П. В. Социология тела и социальной политики / П. В. Романов, Е. Р. Ярская-Смирнова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – №2. – С. 115–137.
3. Конвенція ООН про права інвалідів [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу до джерела: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_g71.
4. Херши Л. Женщины с инвалидностью: здоровье, репродукция и сексуальность / Л. Херши [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://community.livejournal.com/feministki/1128614.html>
5. Воробьёва О. Гендерные аспекты социальных атитудов к инвалидности [Електронний ресурс] / Воробьёва О. // Режим доступу до статті: http://sstu-socwork.narod.ru/files/gend_sb_www/chapter_3/o_vorobeva.htm.
6. Ярская-Смирнова Е. Р. Стигма инвалидной сексуальности / Е. Р. Ярская-Смирнова // В поисках сексуальности. Сб. статей под ред. Е. Здравомысловой и А. Темкиной. – СПб: Дмитрий Буланин, 2002. – С. 223–244.
7. Дікова-Фаворська О. М. Специфічні групи осіб з обмеженими можливостями здоров'я у фокусі соціології : монографія / О. М. Дікова-Фаворська. – Житомир : "Полісся", 2009. – 488 с.
8. Center for research on women with physical disability [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.bcm.edu/crowd/index.htm>.
9. Parents with disability on-line [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.disabledparents.net/webresources.htm>.
10. Стефанчук Р. О. Поняття, система, особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи / Р. О. Стефанчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 1–2 (9–10). – С. 66–73.
11. Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.un.org/russian/document/ecosoc/2002/r2002-26.pdf>.

¹ <http://community.livejournal.com/feministki/470378.htm>

12. Женская сексуальность, функция воспроизводства и методы контрацепции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sexology.hut.ru/invalid4.html>.
13. National Study on women with physical disabilities : Pregnancy [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.bcm.edu/crowd/national_study/PREGNANC.htm.
14. Ярская-Смирнова Е. Р. Женщины и инвалидность: испытания на прочность / Е. Р. Ярская-Смирнова, Э. К. Наберушкина // Социологические исследования. – 2009. – №5. – С. 7–76.
15. Багіров Ю. На цій землі ми люди – як усі... / Ю. Багіров // Любомира: Журнал для жінок з обмеженими фізичними можливостями та матерів дітей-інвалідів. – 1999. – №4. – С. 41–50.

WOMEN WITH DISABILITY: IDENTITIES VS STEREOTYPES

O. O. Strel'nyk

*Poltava Institute of economics and law
of Open International University of human development "Ukraine",
vul. Kotlyrevskogo, 1/27, Poltava, 36020, Ukraine,
elena.strelnik@gmail.com*

The article deals with the problem of gender identity of women with disability which comes forward one of resources of resistance to social stereotypes of disability as the sexless and asexual phenomena. It is underlined the significance of gender identities in vital practices of women with disability, the special place among which occupies the reproductive rights and right on mothering.

Key words: gender, disability, gender identity, stereotypes, reproductive rights.

ЖЕНЩИНЫ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ: ИДЕНТИЧНОСТИ VS СТЕРЕОТИПИ

Е. А. Стрельник

*Полтавский институт экономики и права
Открытого международного университета развития человека "Украина"
ул. Котляревского, 1/27, 36020, Полтава, Украина,
elena.strelnik@gmail.com*

Статья посвящена проблеме гендерной идентичности женщин с инвалидностью, которая выступает одним из ресурсов сопротивления социальным стереотипам инвалидности как явления бесполого, бестелесного и асексуального. Подчеркивается значимость гендерных идентичностей в жизненных практиках женщин с инвалидностью, особое место среди которых занимает проблема реализации репродуктивных прав и права на материнство.

Ключевые слова: гендер, инвалидность, гендерная идентичность, стереотипы, репродуктивные права.

Стаття надійшла до редколегії 13.05.2011

Прийнята до друку 19.06.2011

УДК 316.614 – 058.57

СОЦІАЛЬНА МІМІКРІЯ ЗВІЛЬНЕНИХ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК АДАПТИВНИЙ СПОСІБ ПОВЕДІНКИ

В. В. Проскура

*Національний університет “Львівська політехніка”,
вул. Квітнева, 6, м. Львів, 79044, Україна,
proskura.v@gmail.com*

У статті подано теоретичний аналіз та результати емпіричного соціологічного дослідження соціальної мімікрії осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Розглядаються закономірності, що призводять до високих показників рецидивної злочинності.

Ключові слова: соціальна мімікрія, соціальна адаптація.

Покарання у вигляді позбавлення волі було і продовжує залишатися найбільш розповсюдженим видом кримінального покарання. Станом на 01.01.2011 року в українських місцях позбавлення волі перебувало 154 027 осіб. Крім доволі незначної частки засуджених довічно, решта засуджених до позбавлення волі рано чи пізно повертається у суспільство. Принаймні частково масштаб впливу на суспільство можна оцінити зважаючи на те, що лише протягом 2010 року з установ виконання покарань звільнилося 37 227 осіб [9].

Середовище та умови перебування в установі виконання покарань спричиняють розрив соціальних зв'язків, зміни психіки, погіршення стану здоров'я, розумову та моральну деградацію. Особистість засудженого змінюється і після його повернення у суспільство; часто він має значні труднощі під час спроб інтегруватися у суспільство та не в змозі існувати в рамках закону. Ці перешкоди є важливою причиною рецидивної злочинності – з числа засуджених у 2010 році осіб раніше вже відбували покарання 55,1% [9]. Однак навіть серед тих колишніх засуджених, хто під час відбування покарання та після звільнення виявляв ознаки “виправлення” не всі успішно засвоюють цінності суспільства. Зовні соціально схвалювана поведінка у певних випадках може свідчити лише про удаване виправлення – своєрідну мімікрійну поведінку. Вивчення явища соціальної мімікрії колишніх ув'язнених допоможе виявляти таких осіб та краще впливати на них з метою повноцінної адаптації та інтеграції цих людей у суспільство, адже від ефективності згаданих процесів значною мірою залежить рівень рецидивної злочинності в державі, моральне відродження та безпека суспільства загалом.

Метою цієї статті є дослідження особливостей соціальної мімікрії колишніх ув'язнених. Для досягнення цієї мети були вивчені концептуалізації цього явища, особливості адаптивних ситуацій, з якими стикаються звільнені з місць позбавлення

волі, характеристики середовища та їхній вплив на вибір звільненим адаптивних способів поведінки.

Адаптивні ситуації, з якими стикається колишній засуджений, мають місце на трьох рівнях: мікро-, мезо- та макрорівні. Зокрема мікрорівневі адаптивні ситуації зосереджуються на інтересах окремої особи, а визначальними чинниками впливу на адаптивну поведінку звільненого є можливість чи неможливість забезпечення головних потреб – отримати їжу, одяг, притулок, медичну допомогу тощо. Мезорівень стосується інтересів соціальних груп (сім'я, колектив засуджених тощо) у їхній взаємодії з інтересами окремої особистості. Так, досить часто у звільненого виникають проблеми у спілкуванні з членами сім'ї. Макрорівнева адаптивна ситуація співвідноситься з інтересами суспільства загалом, а зміни визначаються масштабними зрушеннями [3, с. 11–12].

Адаптацію особистості забезпечують три основні групи засобів: інституційні, нормативно-регулятивні (соціокультурні) та особистісні [3, с. 12]. Адаптивна активність особи спрямовується на освоєння соціальних ролей, норм, ціннісних орієнтацій, входження у нові соціальні групи і набуття у них визначеного соціального статусу. Зважаючи на доволі низький соціальний статус звільнених з місць позбавлення волі та переважне застосування примусових нормативно-регулятивних засобів, адаптація на усіх трьох рівнях до певної міри є вимушеною, а середовище доволі агресивним.

За рівнем агресивності-сприятливості Л. Корель виділяє три види зовнішнього середовища: агресивне, нейтральне, сприятливе. За умови його агресивності виникає конфліктна ситуація, що закінчується настанням рівноваги внаслідок компромісу, знищенням однієї із сторін [4, с. 106] або обранням мімікрійних способів поведінки.

Я. Леверовська та ін. виділяють чотири стадії (рівні) адаптації особи в новому середовищі: 1) початкова стадія, коли індивід чи група усвідомлюють, як вони мають поводитися в новому соціальному середовищі, але внутрішньо не готові прийняти систему цінностей нового середовища; 2) стадія терпимості, на якій як особистість, так і її соціальне середовище виявляють взаємну терпимість до цінностей та форм поведінки; 3) акомодация, яка пов'язана із взаємними поступками – середовище також визнає деякі з цінностей свого нового члена і пристосовується до них, а не лише відсторонено толерує; 4) повне пристосування (асиміляція) відбувається, коли межа між цінностями індивіда та середовища стирається. Найчастіше при цьому індивід відмовляється від своїх колишніх цінностей [8, с. 941]. Очевидно, факт перебування індивіда на певній стадії процесу може відбивати те, наскільки він досягнув бажаної точки (у цьому випадку повного пристосування). Зважаючи на те, що звільненим часто важко розраховувати на значну терпимість з боку соціального оточення чи визнання їхніх цінностей, процес адаптації далеко не у всіх доходить до останньої четвертої стадії, а вже після першої стадії засуджений змушений виявляти мімікрійні способи поведінки.

До підвидів захисних (та вимушених) адаптацій Л. Корель поряд з компенсаторними та деприваційними відносить і мімікрійні [4, с. 140–141]. На думку А. Лобанової, у несприятливих умовах соціальна мімікрія (або псевдоадаптація) не є найоптимальнішим, проте є найприйнятнішим засобом адаптації, і, здебільшого, має вимушений характер. Особливо швидко вона поширюється в кризові періоди життя суспільства [6, с. 45–46]. Соціальна мімікрія – це тип вимушеного пристосування до макросистеми,

за якого коригування поведінки ґрунтується на маскуванні традиційних установок, а зовнішня пристосовуваність поєднується з негативним ставленням до норм цієї макросистеми і її вимог. Вона являє собою адаптивний спосіб поведінки соціальних суб'єктів, котрі в силу певних обставин незадоволені існуючою навколо них соціальною ситуацією і змушені маскувати свої справжні цінності, наміри, цілі, вдаючись до різноманітних засобів [6, с. 46]. Така адаптація супроводжується лише поверховими змінами у внутрішній структурі адаптанта, тому може призвести до швидкого повернення звільненого до “попереднього стану” з відповідними установками, та моделями поведінки [4, с. 128]. Засвоєні унаслідок пенітенціарної (та кримінальної загалом) соціалізації норми, цінності та зразки поведінки маскуються під видимими ознаками “виправлення”.

Найпоширенішими у повсякденному житті, на думку зазначеної авторки, є такі форми мімікрійної соціальної поведінки за цільовою ознакою: мімікрія-захист, мімікрія-ціледосягнення та соціальний міметизм (копіювання поведінки та образів авторитетних осіб) [7, с. 16]. На нашу думку, основною формою поведінки засуджених та звільнених є мімікрія-ціледосягнення. Конкретними цілями для засуджених можуть виступати умовно-дострокове звільнення та інші заохочення з боку адміністрації виправної установи, а для звільнених – відсутність прямого конфлікту з правоохоронними органами, дострокове зняття адміністративного нагляду чи судимості, отримання допомоги з боку соціальних служб тощо.

Варто зазначити, що важливою причиною імовірної подальшої антисоціальної та мімікрійної поведінки засудженого є тривале перебування в умовах специфічної субкультури місць позбавлення волі, що формує відповідний світогляд [1, с. 48]. Позитивні якості особистості засудженого трансформуються в негативні – прийняття вимог кримінального світу, співвіднесення своєї поведінки зі злочинськими традиціями тощо.

Рівень інтегрованості в злочинну субкультуру значною мірою визначає ставлення колишнього ув'язненого до суспільства та бажання адаптуватися до його вимог. Вказаний рівень часто залежить від виду злочину [5, с. 323]. Наприклад, більшість кишенькових злодіїв та шахраїв є “професійними злочинцями” і мають значно менше шансів ресоціалізуватися.

У сучасній системі виконання покарань досить широко практикується умовно-дострокове звільнення (УДЗ). Зокрема, протягом 2010 року з установ виконання покарань 21 237 осіб звільнено умовно-достроково, що складає 57 % від усіх звільнених [9]. Сутність УДЗ полягає в тому, що засудженого звільняють до закінчення зазначеного у вирокі терміну після досягнення цілей покарання. УДЗ носить заохочувальний характер і пов'язується з такими ознаками виправлення засудженого як правомірна поведінка, добросовісне ставлення до праці, навчання, участь у виховних заходах тощо [2, с. 136]. Зважаючи на достатньо високий рівень рецидивних злочинів серед цієї категорії звільнених, можна говорити про мімікрійну поведінку таких засуджених під час відбування покарання.

Після звільнення частина колишніх ув'язнених підлягає обов'язковому контролю з боку уповноважених структур. Зокрема кримінально-виконавча інспекція здійснює контроль за поведінкою умовно-достроково звільнених осіб, а міліція – осіб, засуджених

за злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин тощо.

З метою вивчення передумов та потенційних стратегій соціальної адаптації ми провели опитування у вітчизняних місцях позбавлення волі. Охоплено усі п'ять передбачених українським законодавством видів колоній у трьох областях України у трьох регіонах: південно-східному (Запорізька область), центральному (Київська область) та західному (Львівська область). Вибіркову сукупність становили засуджені чоловіки, старші за 18 років, які знаходилися у виправних колоніях та яких мали звільнити протягом наступних 6 місяців. Усього в дослідженні було опитано 514 респондентів чоловічої статі у віці від 18 до 62 років.

За результатами опитування з'ясувалося, що засуджені мають низку негативних передумов для соціальної адаптації: недостатня кількість та якість соціально корисних зв'язків, психологічні проблеми, низький матеріально-економічний рівень, низький професійно-кваліфікаційний рівень засуджених, незадовільний стан здоров'я, низький рівень освіти, низький рівень поінформованості про життя суспільства, брак досвіду самостійного керування своїми ресурсами тощо.

Зважаючи на низку негативних передумов, ми цікавилися як засуджені збираються діяти після звільнення. З'ясувалося, що опитані після звільнення здебільшого розраховують на власні сили (48,3%) та підтримку рідних (39,6%). Причому із підвищенням рівня безпеки колонії зменшується очікування допомоги з боку родичів та збільшується кількість переконаних у тому, що насамперед вони самі зможуть собі допомогти. Значно менше респондентів очікують на допомогу знайомих (4,0%) та підтримку з боку держави (6,3%).

Засуджені вважають, що після звільнення людина сама повинна себе забезпечити (58,8%) і майже вдвічі менше опитаних вважають, що держава повинна нести більше відповідальності за зайнятість, матеріальне становище громадян, їхнє забезпечення (32,2%). Важко відповісти на запитання було для 9,1% респондентів. Ці дані можуть свідчити як про відносно активну позицію засуджених, так і про розчарування у підтримці з боку державних структур та суспільства загалом.

Центральним у дослідженні потенційних стратегій адаптації до життя після звільнення було питання про використання при цьому протиправних шляхів (див. табл. 1). Найбільша частка опитаних (40,7%) для інтеграції буде використовувати різні засоби (включаючи протиправні) залежно від обставин, а 8,1% вважає, що за сучасних умов, для пристосування до життя придатними є будь-які шляхи. Позитивним, на нашу думку, є те, що більше третини (35,8%) засуджених вважають, що за будь-яких обставин не можна йти протиправними шляхами. Важко відповісти на це запитання було для 15,3%.

Таблиця 1

Прийняття можливості піти на протиправні дії та аморальні вчинки (обман, хитрість) заради вдалого пристосування до життя у суспільстві

Варіант відповіді	Частота	% до всіх респондентів	% тих, хто дав відповідь
За будь-яких обставин не можна йти протиправними шляхами	182	35,41	35,76
Залежно від обставин	208	40,47	40,86
За сучасних умов, для пристосування до життя придатними є будь-які шляхи	41	7,98	8,06
Важко відповісти	78	15,18	15,32
Усього дали відповідь	509	99,0 %	99,0%

Зважаючи на доволі значну частку опитаних, які припускають можливість застосування протиправних дій, а також тих, хто впевнений у необхідності цього та беручи до уваги небажання більшості засуджених повторно потрапити у місця позбавлення волі, можна говорити про майже дві третини засуджених, які можуть сформувати групу адаптантів, що будуть використовувати мімікрійні способи поведінки. Такі результати можна пояснити і вітчизняними реаліями, адже українське суспільство значною мірою характеризується ознаками аномії, яка найяскравіше виявилася у 1990-х роках.

Досягнення звільненими певного матеріального рівня та неповернення в місця позбавлення волі не можуть виступати самодостатніми ознаками успішної адаптації та засвоєння норм суспільства, а часто лише свідчать про ритуалістські або мімікрійні способи адаптації. При цьому постає питання, до яких цінностей, цілей та засобів їх досягнення потрібно адаптуватися звільненому. Адже часто порушують норми суспільства не лише пересічні громадяни, які, наприклад, приховують доходи, дають хабарі чи застосовують насильство в сімейних відносинах. Нерідко це роблять і офіційні особи, які самі вчиняють аморальні чи навіть злочинні дії. Наприклад, свідомо прискіпуючись до колишнього ув'язненого, у нього вимагають хабар за реєстрацію, відновлення документів або за менш ретельний нагляд. Знаючи про необхідність дати хабара, його розмір і даючи хабар, звільнений, з одного боку, порушує закон, а з іншого – діє згідно із неписаними правилами взаємодії сучасного українського суспільства. На нашу думку, тут спостерігається розрив між нормами поведінки на макрорівні та на мезорівні, що зумовлює додаткові труднощі для адаптанта.

Колишні ув'язнені як соціальна група є маргіналізованою спільнотою, що має чітко виражені проблеми із адаптацією та ресоціалізацією на усіх рівнях. Ці проблеми зумовлені зокрема такими характеристиками адаптаційного середовища як широке застосування дискримінаційних стигматизацій щодо звільнених з боку державних наглядових органів, загальна недовіра пересічних громадян у ставленні до колишніх ув'язнених, розрив між нормами поведінки на макро- та мезорівні. Середовище, у яке потрапляє значна частина звільнених, є до певної міри агресивним, а сама адаптація – вимушеною. Низка перешкод призводить звільнених до вчинення протиправних дій під час адаптації. Своєрідний “збій” у процесі адаптації виявляється як у рецидивній

злочинності, так і у соціальній мімікрії – вимушеному пристосуванні до макросистеми, за якого коригування поведінки звільненого ґрунтується на маскуванні традиційних установок, а зовнішня пристосовуваність поєднується з негативним ставленням до її норм і вимог.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Дубова О. Ф.* Адаптация лиц, освобожденных из мест лишения свободы / О. Ф. Дубова // Социальная работа : научно-популярный журнал. – 2007. – №1. – С. 48–53.
2. *Евтушенко И. И.* Условно-досрочное освобождение осужденных к лишению свободы и их ресоциализация : Монография / И. И. Евтушенко. – Волгоград : ВолгГТУ, 2005. – 174 с.
3. *Камбур А. В.* Соціальна адаптація особистості в суспільстві переходного типу: зміна ціннісних пріоритетів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. соц. наук / А. В. Камбур. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
4. *Корель Л. В.* Социология адаптаций: вопросы теории, методологии и методики / Л. В. Корель. – Новосибирск : Наука, 2005. – 424 с.
5. *Литвинов О. М.* Поняття і класифікація причин та умов, що сприяють вчиненню злочину / О. М. Литвинов // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 323–327.
6. *Лобанова А.* Соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності / А. Лобанова // Соціологія : теорії, методи, маркетинг. – 1999. – №2. С. 44–53.
7. *Лобанова А. С.* Соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. соц. наук / А. С. Лобанова. – К., 2004. – 36 с.
8. Социология : энциклопедия / [сост. А. А. Гринцанов и др]. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
9. Ув'язнені та засуджені в установах департаменту: статистика-2010 [Електронний ресурс] // Тюремний портал. Громадська правозахисна організація “Донецький Меморіал”. – Режим доступу до статті: <http://www.ukrprison.org.ua/index.php?id=1301842616>

**SOCIAL MIMICRY OF THE FORMER INMATES
AS THE WAY OF ADAPTATION**

V. Proskura

*Lviv Polytechnic National university,
st. Kvitneva 6, Lviv, 79044, Ukraine,
proskura.v@gmail.com*

The article deals with theoretical elaboration of the concept of social mimicry in the process of the social adaptation of former inmates. The results of empirical study and the reasons influencing the repeated crime rates are analyzed.

СОЦИАЛЬНАЯ МИМИКРИЯ ОСВОБОЖДЕННЫХ ИЗ МЕСТ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ КАК АДАПТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ

В. В. Проскура

*Национальный университет “Львовская политехника”,
ул. Квитнева, 6, г. Львов, 79044, Украина,
proskura.v@gmail.com*

В статье представлен теоретический анализ и результаты эмпирического социологического исследования социальной мимикрии освобожденных из мест лишения свободы. Рассматриваются закономерности, которые ведут к высоким показателям рецидивной преступности.

Стаття надійшла до редколегії 14.03.2011

Прийнята до друку 11.04.2011

УДК 316.365.

ЯК БЕЗДОМНІ ТВОРЯТЬ ДІМ: СОЦІАЛЬНА РЕІНТЕГРАЦІЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ЛЮДЕЙ У СПІЛЬНОТАХ МІЖНАРОДНОГО РУХУ “ЕМАУС”

М. В. Соха

*Національний університет “Львівська політехніка”,
вул. Квітнева, 6, м. Львів, 79044, Україна,
koshuchok@yahoo.com*

У статті проаналізовано концепцію бездомності та здійснено дослідження процесів соціальної реінтеграції безпритульних людей у спільнотах Міжнародного руху “Емаус”. Розглянуто такі аспекти реінтеграції, як праця, солідарність та життя у спільноті. Досліджено ефективність соціальної реінтеграції безпритульних людей у Львівській міській громадській організації “Спільнота взаємодопомоги “Оселя”.

Ключові слова: безпритульні люди, соціальна реінтеграція, Міжнародний рух “Емаус”.

*Спільнота пропонує напрямок, не вказуючи місця призначення.
Емаус, Неллі Плезанс.*

Офіційна історія соціальної роботи з бездомними в Україні на сьогодні налічує трохи більше ніж 4 роки, якщо рахувати з того моменту, коли набув чинності Закон України “Про основи соціального захисту бездомних громадян та безпритульних дітей” (1.01.2006) [1]. Завдяки цьому закону стало можливим вести облік бездомних людей на державному рівні, реєструвати їхнє переважне місцезнаходження, відкривати нові заклади. Зміст закону також свідчить про присутнє розуміння важливості поетапного повернення людини в суспільство. За даними Міністерства праці та соціальної політики, станом на 1 січня 2010 в Україні функціонували такі заклади для бездомних громадян:

- 47 центрів обліку: 44 комунальних та 3, утворених недержавними організаціями;
- 20 будинків нічного перебування: 16 комунальних та 4 недержавні;
- 16 центрів реінтеграції: 5 комунальних та 11 недержавних;
- 1 соціальний готель, утворений місцевими органами виконавчої влади у м. Києві [2].

Як свідчить і український, і закордонний досвід роботи з бездомними людьми, забезпечення базових потреб – це лише невідкладна допомога людині у кризовій ситуації для підтримання її життєдіяльності. А для того, щоб повернутися до самостійного, повноцінного життя у суспільстві після життя на вулиці, необхідна ресоціалізація – ком-

плекс заходів, спрямованих на відновлення соціального статусу особи, втрачених чи несформованих соціальних навичок, зміну соціальних орієнтацій девіанта за рахунок включення його у нові, позитивно орієнтовані відносини та види діяльності [3, с. 128]. Українське законодавство в цьому випадку послуговується терміном “реінтеграція”, під яким розуміють систему заходів, що спрямовані на повернення бездомних громадян та безпритульних дітей до самостійного повноцінного життя [1].

Пошуком найкращих методів розв’язання проблеми бездомності займаються, мабуть, так само довго, як існує саме явище бездомності. Проблема безпритульності як об’єкт наукового аналізу постає в працях дослідників різних галузей знання – філософів (С. К’єркегор, Т. Адорно, У. Еко), педагогів (М. Хусен, Б. Мадлен, С. Брoger), психологів (Е. Фромм, А. Ескола, С. Гроф) і, звісно ж, соціологів (Д. Дін, Д. Сноу, М. Барнер, А. Маркус та ін). Серед вітчизняних науковців варто відзначити Н. Кабаченко, А. Рябчук, І. Григу та ін. Через те, що проблема бездомності тільки входить у сферу зацікавлення науковців та політиків, поле для досліджень є дуже великим. Дотепер існує потреба у визначенні певних понять, розробці та вдосконаленні систем надання соціальної допомоги бездомним громадянам, аналізі успішності існуючих закладів та підходів до розв’язання проблеми. Поза увагою також залишаються центри реінтеграції, які покликані забезпечувати процес ресоціалізації чи реінтеграції бездомних громадян шляхом надання їм комплексу послуг (соціальних, психологічних, юридичних, медичних тощо) з урахуванням індивідуальних потреб. Таке бачення реінтеграції закладене в нашому законодавстві, проте існує багато підходів і бачень того, як має відбуватися процес повернення людини в суспільство.

Багато дослідників бездомності вважають, що це явище не варто розглядати як проблему відсутності житла, наголошуючи на різниці таких понять як “дім” та “житло”. Е. Стейнбок стверджує, що “дім – це не щось таке, чим ми володіємо, що можна отримати від третьої особи. Дім – це те, що ми творимо разом з іншими і досвід творення переживаємо через власну участь” [4, с. 3].

Беручи до уваги ці важливі концепції, у статті ми зосередимося на такому аспекті реінтеграції, як творення Дому людьми, у яких немає власного житла. Отже, метою статті є аналіз концепції бездомності у вітчизняній та зарубіжній науці та дослідження процесів реінтеграції бездомних людей у центрах реінтеграції, що функціонують у вигляді спільнот, на прикладі Львівської міської громадської організації “Спільнота взаємодопомоги “Оселя” та інших спільнот Міжнародного руху “Емаус”.

Перш ніж перейти до такого розгляду зауважимо, що у законодавстві термін “бездомний” описує потребу людини у місці для ночівлі, фізичну потребу мати притулок, не спати на вулиці. Своєю чергою термін “безпритульний” більше описує соціо-психологічний компонент особистості. Це визначення говорить про людину, яка, окрім відсутності помешкання, не має можливості побудувати стосунки із іншими представниками соціуму, тож залишається без зобов’язань та прав у суспільстві. У цій роботі ми зосередимося на другому вимірі проблеми.

Поняття бездомності тісно пов’язане з питанням Дому (і як помешкання і, звичайно, як середовища соціальної взаємодії та підтримки). У своєму звіті “Стратегії боротьби з бездомністю” фахівці ООН стверджують, що реакція на бездомність свідчить про те,

що у суспільстві переважає несуперечливе уявлення про дім [5, с. 15]. Концепція дому є протилежною до бездомності та того, що вона представляє. З однієї сторони, дім – це щось більше, ніж будівельна конструкція, і тому є швидше поняттям гетерогенним, ніж однорідним. Стабільність, яка асоціюється з домом, є радше мрією, ніж реальністю, бо йому більше притаманні змінність та невизначеність. З іншої сторони, дім є місцем реалізації свободи, навіть якщо це свобода приймати душ, спати та займатися сексом, чого звичайно позбавлені бездомні. Сприйняття дому як місця усамітнення, чистоти та свободи від суєти не тільки культурне, а й ідеологічне та політичне. Таким чином, від того, як людина відчуває свій дім, залежить її розуміння динаміки свободи через щоденний досвід.

Дім також можна розглядати у плані спорідненості. Дім – це конкретний простір, з яким людину пов'язують певні емоції. Гетерогенність виникає через соціальну складову – формування стосунків, сусідських відносин та щоденну рутину. Урбанізм у житті багатьох людей означає, що місцезнаходження дому може змінитися, але при тому всі інші важливі фактори залишаються незмінними. Важливими елементами відносно стабільного дому є мережа соціальних зв'язків та певний рівень автономії, який уможливить підтримку цих стосунків та розбудову далекоглядних планів [5, с. 16]. Тож дім є одночасно ідентичністю, яка збігається з громадянською ідентичністю та навіть є важливішою за неї, а також репрезентує рушійні сили влади, які визначають ідентичність.

Концепція дому включає соціальні зв'язки та активність людини і в ідеальному варіанті – свободу їх реалізувати. Дім може захистити людину фізично, емоційно, соціально і захистити її майно. Такий захист не можна порівняти з жодним притулком чи “нічліжкою”. Ба більше, у власному домі ідентичність та визнання іншими мають потенціал, щоб існувати та розвиватися. Саме тут розвиваються соціальні стосунки з родичами, друзями, сусідами, колегами, від яких можна отримати емоційну чи матеріальну підтримку. Мережа соціальних стосунків також відображає регулярну взаємодію людей, її місце та час. Для людини дім є особистим досвідом і є центром її намірів, сформованих культурно чи індивідуально. Соціальний статус та певна влада в громаді визначаються контролем людини над своєю територією.

На вулиці будь-які прояви життєдіяльності визначаються зовнішнім середовищем і завжди співставляються з тим, що є в межах допустимої поведінки, а що ні, і якщо бездомна людина в громадських місцях робить те, що інші трактують виключно як заняття, яким можна займатися лише вдома, то відразу наштовхується на громадський опір. Оскільки “нічліжки” не дозволяють зберігати своїх речей, то бездомні мусять носити їх з собою. Це зразу видає їх як бездомних. Дбати про гігієну теж важко. Не кожне місто в Україні може похвалитися “нічліжкою” чи навіть центром підтримки бездомних, де вони б могли подбати про гігієну. Зовнішність бездомних відображає їхнє нестабільне життя. Людину можуть звільнити з роботи, коли дізнаються, що вона бездомна, або взагалі не брати на роботу без прописки. Часто людина змушена виконувати роботу, яку вона не любить, щоб заробляти гроші. При такій нестабільності щоденного життя, у індивіда не може бути відчуття дому чи затишку. Розуміння проблеми бездомності завжди залежить від розуміння поняття “дім”, а саме поняття “дім” є дуже широким.

Воно включає відчуття комфорту, приналежності, ідентичності, безпеки та багато інших особистісних переживань людини. Дім можна розуміти як місце, де людина може розвивати змістовні соціальні стосунки з іншими через залучення їх у свій приватний простір, або місце, де людина може ізолюватися від небажаного оточення. Дім – це місце, де простір визначається як свій власний, а його форма та образ формуються через контроль діяльності та визначення власної приватності.

Володіння власним простором дає відчуття ідентичності і якщо людина асоціює себе з цим простором, значить, вона створила “власний дім”. У вже згаданому звіті ООН йдеться про відносну бездомність та абсолютну бездомність. Абсолютна бездомність виникає тоді, коли особа не має доступу ні до притулку, ні до будь-якого елементу дому. Відносна бездомність своєю чергою характеризує ситуацію, коли людина має притулок, але не має дому. Поняття дому визначається і культурними умовами [5, с. 15].

Відчуття дому є визначальним у самоідентифікації людини. Приналежність до певної групи чи громади є визначальним поняттям екзистенції, а її брак – ключовим елементом бездомності. І такий висновок має бути ключовим у розробленні соціальної політики щодо допомоги бездомним. Відчуття дому – це найбільша потреба безпритульних, яку можуть задовільнити не так вже й багато організацій, але на сьогодні існують успішні приклади соціальних закладів, які забезпечують соціальну реінтеграцію безпритульних громадян.

Одним із найкращих прикладів таких організацій є спільноти, що мають назву “Емаус” (їх ще називають “спільноти життя та праці”) та утворюють Міжнародний рух. Перша така спільнота виникла у Франції у 1949 році як реакція на бідність у країні після II Світової війни. Безпритульні люди, які починали разом жити, збирали від населення непотрібні речі, ремонтували їх та продавали. Це стало джерелом їхнього утримання, а також вони змогли виконувати важливу роль у громаді – відновлювати ще добрі речі та давати їм друге життя. На сьогодні таких спільнот налічується уже більше 300 у 36 країнах світу на 4 континентах. Через 20 років від заснування першої спільноти французьким священиком і депутатом Аббе П’єром була створена координаційна структура – Міжнародний рух “Емаус”, завданням якого є координація співпраці між різними спільнотами. Кожна зі спільнот функціонує як окрема організація і вид діяльності часто є різним та залежить від потреб, що існують в тій чи іншій громаді. Проте основним засадами діяльності спільнот є такі:

Спільнота є найоригінальнішою і первинною формою діяльності, яка виникла, щоб надавати притулок соціально виключеним особам, повертати їм дах над головою, безпеку, дружбу, сенс існування. Гостинно приймають усіх, незважаючи на вік, походження чи минуле.

Праця – це одна з основних вимог і одна з основних цінностей. Вона повертає виключеним із суспільства людям їхню гідність, а спільноті надає засоби для існування і забезпечує незалежність. Це повинна бути праця, яка реалізує здібності конкретної особи і яку кожен може виконувати.

Солідарність втілюється у допомозі тим, кому вона необхідна.

Основними завданнями, що ставить перед собою Міжнародний рух “Емаус”, є:

- створення спільнот взаємодопомоги;

- організація навчальних майстерень, у яких можна набути професійних навиків;
- проведення акцій солідарності з бідними та бездомними;
- пропагування ідей взаємодопомоги [6, с. 2].

Отже, первиною формою діяльності “Емаусу” є функціонування спільнот, які являють собою невелику групу людей, що разом живуть і працюють, самі заробляючи на своє утримання. На сьогодні 260 спільнот знаходяться в Європі, усього у європейських спільнотах проходять процес соціальної реінтеграції 15 000 осіб [7, с. 3].

Проживання у спільнотах є важливим через те, що людина знаходить підтримку в малій групі, яка на деякий час заміняє їй сім’ю. Соціальні працівники, які працюють у сфері надання соціальних послуг бездомним, наголошують, що найбільшою потребою безпритульних людей є потреба близьких стосунків. У спільноті, де люди разом живуть та працюють, вони починають піклуватися один про одного, як у справжній родині. Досвід показує, що саме таких умінь бракує людям, які мають великий досвід вуличного життя, є сиротами або походять з дисфункційних сімей. Їхньою проблемою є не стільки брак житла, скільки відсутність позитивного прикладу сімейного життя, моделі сім’ї та дому. Спільнота допомагає людині усвідомити і прийняти такі базові поняття та навички співжиття у суспільстві, котрі інші приймають ще від батьків. Найважливішим для таких людей є вияв довіри та поваги до них, завдяки яким людина стає активним і відповідальним учасником процесу. Багато з тих, хто шукає допомоги, неодноразово пересвідчувались, що їхні власні ініціативи та рішення ніколи не приводили до чогось доброго, а, навпаки, до поразок. Тому дуже важливо дати шанс і можливість набуття іншого життєвого досвіду. Через створення умов, в яких безпритульна людина виступає не типовим клієнтом, а активним учасником процесу власної реінтеграції, її негативне чи байдуже ставлення зменшується, і вона намагається виправдати очікування оточуючих.

Підсумки дня, розподіл праці на наступний день, вирішення конфліктів відбуваються на зустрічах спільноти, які проводить кожен із членів спільноти по черзі, що теж дає людині почуття рівності, позитивно впливає на самооцінку, навчає нормам ведення дискусій, поваги до думки інших. Спільне прийняття рішень створює відчуття приналежності, а не відкинутості. Через життя у групі люди вчаться відмовлятися від звички звинувачувати інших за власні невдачі, недоліки та нещастя, визначають межі власної відповідальності та впливів, навчаються жити згідно з суспільними нормами. Свобода вибору завжди пов’язана зі страхом перед відповідальністю, саме тому в колективі чи спільноті до цього звикати набагато легше і безпечніше. Тут люди отримують можливість проаналізувати та прийняти новий позитивний досвід і навчитись його використовувати. Так людина робить перші кроки до відповідальності за своє майбутнє, переборюючи страх та невпевненість [3, с.118].

Основною діяльністю безпритульних у спільнотах та основним джерелом їхнього утримання є збирання від населення непотрібних речей – одягу, меблів, побутової техніки тощо. Пізніше зібрані речі безпритульні люди при потребі ремонтують, одночасно отримуючи навички праці, відновлюючи трудовий ритм та самостійно заробляючи на власне утримання.

На важливості праці у процесі соціальної інтеграції безпритульних наголошують багато науковців. Тут важливо зазначити, що поняття процесу праці означає не тільки професійну діяльність, а й конкретне місце праці і пов'язані з нею доходи. Говорячи про роль праці у соціальній реінтеграції безпритульних, варто послуговуватися розширеним поняттям праці, яке означає будь-яку продуктивну активність, незалежно від того, приносить вона доходи чи ні.

Прийнято вважати, що праця є вирішальним чинником в процесі формування людської ідентичності, тобто чимось більшим, ніж тільки забезпечення умов життя. Вона змінює того, хто її виконує, створює нові навички, надає нових знань, формує нові потреби, змінює соціальні залежності, самосвідомість та ідентичність. Праця стає засобом реалізації потреб і самореалізації, а її відсутність призводить до психічних ускладнень і спричиняє кризові стани [8, с. 86].

Продуктивна праця – це необхідність, яка пов'язана не тільки з місцем праці та заробітком. У нашому культурному середовищі дуже важко зберегти власну ідентичність без зовнішніх зобов'язань, тобто у випадку безробіття. Коли праця людини не є вартісна та затребувана, людина до неї байдужіє. Що стосується реінтеграції бездомних у закладах, що не забезпечують офіційного місця праці та заробітку, то тут варто говорити про працю, яка має бути продуктивною та приносити задоволення, тобто не обов'язково виробляти матеріальні блага і послуги, а йдеться про людський потенціал у вигляді творчості, особистісного розвитку, соціальних відносин, відчуття сенсу життя та ідентичності [8, с. 89].

Праця у спільнотах “Емаус”, окрім того, що виступає джерелом утримання безпритульних та робочим місцем, має ще й власну ідеологію. Збирання від населення непотрібних речей чи речей, від яких люди свідомо відмовляються, повернення їх до другого життя через ремонт, реставрацію і подальшу реалізацію символізує також другий шанс для безпритульної людини, яку відкинуло суспільство. Одне із гасел спільнот “Емаус” – “Непотрібних речей та непотрібних людей не буває”. Крім того, збираючи від населення непотрібні речі, безпритульні також виконують важливу екологічну місію – забезпечують перероблення вторинної сировини, вберігаючи її від потрапляння на сміттєзвалище і, відповідно, від забруднення наколишнього середовища.

Солідарність є ще однією засадою функціонування спільнот “Емаус” і, водночас, є і методом соціальної реінтеграції безпритульних людей. Вона полягає в тому, що кожна людина, потрапляючи в спільноту, має обов'язок допомагати іншим людям – тим, які знаходяться у скрутнішому становищі. Коли засновника руху Аббе П'єра запитали, що таке “Емаус”, то він відповів, що це такий вид діяльності, коли бідному допомагає бідний. Солідарність спільнот може проявлятися по-різному. В одних випадках – це допомога іншим безпритульним людям, які ще живуть на вулиці (роздавання їжі, одягу), або на рівні цілого Руху – це різні гуманітарні місії – допомога та підтримка нових спільнот, які з'являються в інших країнах, допомога під час стихійних лих, так само як і діяльність на політичному рівні щодо лобіювання проблеми найбідніших людей.

Участь безпритульних людей у підготовці та проведенні благодійних акцій для бідних і бездомних відіграє важливу роль в їхній соціальній реінтеграції. Самі в недалекому минулому бездомні, допомагаючи біднішим за себе, сповнюють почуттям

відповідальності за інших та займають активну громадянську позицію. Дотримання принципу солідарності із найбільш вразливими дає змогу спільноті не бути ізольованими і не зосереджуватися занадто лише на власних проблемах.

В Україні соціальною реінтеграцією безпритульних на засадах Міжнародного руху “Емаусу” займається Львівська міська громадська організація “Спільнота взаємодопомоги “Оселя”, яка працює у Львові з 2003 року і нас сьогодні є єдиним членом “Емаусу” на пострадянських теренах. Основним видом діяльності є функціонування спільноти – центру реінтеграції бездомних громадян, де одночасно проживають 20 осіб різного віку і статі, ведуть спільне господарство, вчать планувати своє життя, разом вирішувати життєві проблеми, правильно використовувати зароблені спільною працею кошти, проходять соціальне навчання, терапію залежностей, отримують соціальний супровід, професійну психологічну підтримку в процесі реабілітації.

В організації діє майстерня з ремонту меблів, а також благодійна крамничка, де малозабезпечені громадяни за благодійну пожертву можуть придбати ношений одяг, предмети побуту, які попередньо збирають від мешканців Винник і Львова. Для бездомних людей проводять соціальне навчання, яке включає терапію залежностей та тренінги особистісного розвитку. Кожного року на Різдвяні свята і Пасху організація проводить благодійні сніданки і Святвечори для 300 безпритульних осіб, а кожного четверга мешканці спільноти готують та роздають гарячий обід у центрі міста Львова для сотні безпритульних. Крім того, соціальні працівники організації допомагають відновити втрачені документи, здійснюють соціальний супровід та скеровують у медичні заклади для обстеження та лікування. При організації також працює Осередок підтримки бездомних, куди бездомні, що живуть на вулиці, приходять помитися, постригтися, попрайти одяг, поїсти та отримати консультацію соціального працівника. 3 травня 2008 організація видає вуличний журнал “Просто неба”, створюючи можливість заробітку для безпритульних розповсюджувачів та поширюючи ідею солідарності і взаємодопомоги в суспільстві.

Отже, соціальна реінтеграція безпритульних у спільнотах Міжнародного руху “Емаус”, а конкретніше в ЛМГО “Спільнота взаємодопомоги “Оселя” забезпечується через надання низки послуг:

- соціальних (первинна консультація, супровід соціального працівника в процесі реінтеграції, допомога у відновленні втрачених зв’язків та 3-місячні курси соціального навчання, яке включає курси особистісного розвитку та навичок спілкування);
- психологічних (індивідуальні та групові заняття з психологом, терапія залежностей);
- юридичних (відновлення втрачених документів, юридичні консультації з житлових та інших питань, юридичний супровід у вирішенні різних проблем);
- медичних (первинне медичне обстеження, скерування у медичні заклади, соціальний супровід під час лікування);
- працетерапія (робота у ремонтній майстерні та благодійній крамниці, у Осередку підтримки бездомних, роздавання їжі, розповсюдження вуличного

журналу “Просто неба” та інші види роботи, утримання будинку спільноти та навколишньої території);

- арт-терапія (праця у художній майстерні, діяльність гуртків творчої самодіяльності, відвідини різних культурних заходів, що відбуваються у місті);
- громадська діяльність (проведення екологічних акцій, організація семінарів, конференцій, виставок робіт художньої майстерні, участь у міських ярмарках).

Проте, основними аспектами реінтеграції безпритульних громадян у ЛМГО “Спільнота взаємодопомоги “Оселя” є ті, які не входять в академічне чи законодавче визначення соціальної реінтеграції, а саме:

- спільна праця та проживання невеликої групи людей (спільноти), завдяки яким повертається втрачене відчуття дому та родини, зав’язують близькі стосунки з іншими людьми, чого дуже бракує безпритульним, коли вони живуть на вулиці; з’являється відчуття підтримки та стабільності, відак відповідні умови, щоб почати поступово змінювати своє життя;
- солідарність з іншими, яка проявляється у допомозі тим безпритульним людям, які ще живуть на вулиці (приготування та роздавання їжі, праця в осередку підтримки бездомних, організація святкування Великодня та Різдва, соціальне патрулювання взимку). Така діяльність привчає людей до відповідальності за інших та, насамперед, за себе, а також слугує позитивним прикладом для інших безпритульних.

Про успішність застосовуваних методів у ЛМГО “Спільнота взаємодопомоги “Оселя” говорять наступні дані. У 2009 році процес соціальної реінтеграції тут проходили 65 осіб, 40 з яких повернулися до нормального життя у суспільстві – знайшли роботу, відновили втрачені сімейні стосунки (чи створили нові), знайшли окреме помешкання. За цей рік також було надано соціальні, психологічні та юридичні консультації 350 особам. Самі ж безпритульні люди, які проходять процес реінтеграції, підготували і здійснили більше 50 роздач їжі безпритульним людям у центрі міста (для ста осіб кожного разу), надавали послуги в Осередку підтримки бездомних – у 2009 році було 2 000 візитів від 500 різних осіб, провели екологічну акцію у Карпатах та в центрі Львова, організували інші громадські заходи [9]. Загалом за 7 років діяльності організації кількість осіб, які проходили процес соціальної реінтеграції, становить приблизно 600. Діяльність на сьогоднішньому рівні стала можливою після розширення організації у 2006 році.

Семирічна діяльність організації, кількість осіб, які пройшли процес соціальної реінтеграції та майже повне фінансове утримання безпритульних людей у ЛМГО “Спільнота взаємодопомоги “Оселя”, свідчить про те, що вибрані методи є ефективними та повинні бути застосованими у роботі з бездомними на загальнодержавному рівні. “Нічліжки” у майже всіх обласних центрах України забезпечують первинні потреби безпритульних людей, але гостро постає проблема їхньої подальшої реінтеграції. Перша організація Міжнародного руху “Емаус” в Україні, а саме ЛМГО “Спільнота взаємодопомоги “Оселя”, може стати моделлю для створення та розвитку системи закладів соціальної реінтеграції безпритульних людей в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Закон України “Про основи соціального захисту бездомних громадян та безпритульних дітей” / Відомості Верховної Ради України від 30.06.2005. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2005. – 1108 с. – (Бібліотека офіційних видань).
2. Інформація щодо соціального захисту бездомних громадян та соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, у 2009 році: Міністерство праці та соціального захисту / Офіційний сайт Міністерства праці та соціальної політики України. – Режим доступу до інформації: http://mlsp.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=BBEFB826575ED2ECAD9BE4FABA983885?art_id=101200&cat_id=34941
3. *Соха М.В.* Всі люди мають потенціал: Про ідею допомоги для самопомоги / М. В. Соха, О. Я. Саноцька. – Львів: ПАІС, 2008. – 132с.
4. The Ethics of Homelessness. Philosophical perspectives / [Barral M.-R., Bryson K.A., Callaway H.G. and others]; edited by G. John M. Abarno. – Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1997. – 258 p.
5. Strategies to combat homelessness / [United Nation Centre for Human Settlement (Habitat)]. – Nairobi, 2000. – 202 p.
6. Статут ЛМГО “Спільнота взаємодопомоги “Оселя” від 26.02. 2002, № 26145055.
7. Emmaus Europe 2009 Review / [Emmaus Europe Secretariat]. – Paris, 2010. – 8 p.
8. *Vjurkue J.* Pomoc do samopomocy. Szkoia Kofoeda w Kopenhadze / Vjurkue J. –Warszawa: Wydawnictwo “Żak”, 1997. – 390с.
9. Звіт ЛМГО “Спільнота взаємодопомоги “Оселя” за 2009 рік: Офіційний сайт ЛМГО “Спільнота взаємодопомоги “Оселя” . – Режим доступу до інформації: http://emmaus-oselya.org/ua/?page_id=462

**HOW HOMELESS PEOPLE CREATE HOME:
SOCIAL REINTEGRATION OF HOMELESS PEOPLE
IN THE COMMUNITIES OF INTERNATIONAL EMMAUS
MOVEMENT**

M. Sokha

*Lviv Polytechnic National university,
st. Kvitneva 6, Lviv, 79044, Ukraine,
koshuchok@yahoo.com*

In this article the concept of homelessness is analyzed and the processes of social reintegration of homeless people in the communities of International Emmaus Movement are investigated. The main attention is paid to such aspects of reintegration as work, solidarity and community life. The effectiveness of social reintegration of homeless people in NGO “Community of mutual aid “Oselya” is investigated.

Key words: homeless people, social reintegration, International Emmaus Movement.

**КАК БЕЗДОМНЫЕ СОЗДАЮТ ДОМ:
СОЦИАЛЬНАЯ РИНТЕГРАЦИЯ БЕЗДОМНЫХ ГРАЖДАН
В ОБЩИНАХ МЕЖДУНАРОДНОГО ДВИЖЕНИЯ “ЭММАУС”**

М. В. Соха

*Национальный университет “Львовская политехника”,
ул. Квитнева, 6, г. Львов, 79044, Украина,
koshuchok@yahoo.com*

В статье проанализирована концепция бездомности и рассматриваются результаты исследования процессов социальной реинтеграции бездомных граждан в общинах Международного движения “Эммаус”. Рассматриваются такие аспекты реинтеграции, как труд, солидарность и жизнь в общине. Исследуется эффективность социальной реинтеграции бездомных граждан в Львовской городской общественной организации “Община взаимопомощи “Осэля”.

Ключевые слова: бездомные граждане, социальная реинтеграция, Международное движение “Эммаус”.

Стаття надійшла до редколегії 13.04.2011

Прийнята до друку 21.05.2011

УДК [330.341:32]:346.12

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ПОШИРЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

А. О. Ярошенко

*Національний Педагогічний Університет ім. М. П. Драгоманова
Інститут соціальної роботи та управління
вул. Освіти 6, м. Київ, 01601, Україна*

Г. В. Пермінова

*Національний Педагогічний Університет ім. М. П. Драгоманова
Інститут соціальної роботи та управління
вул. Освіти 6, м. Київ, 01601, Україна*

Автори статі, здійснюючи наукові розвідки стосовно корпоративної соціальної відповідальності окреслюють проблемне поле поширення цього феномену як за кордоном, так і в Україні. Здійснюється порівняльний аналіз американської, європейської та японської моделі корпоративної соціальної відповідальності.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність, держава, європейська, американська, японська концепції корпоративної соціальної відповідальності.

Системна криза, що стала випробуванням економічних, політичних та соціальних відносини в країні, на сьогодні визначається зміною тенденцій та різким уповільненням темпів соціально-економічних реформ. На тлі цих змін розширюється проблемне поле впровадження корпоративної соціальної відповідальності. З огляду на це, на нашу думку, саме держава має відігравати провідну роль у поширенні практик корпоративної соціальної відповідальності. З огляду на бізнесові і науково-дослідні структури, держава має забезпечувати не тільки широке вивчення, осмислення та розуміння соціально важливих питань, а й проводити вибір відповідних інституцій, які б були спроможні комплексно їх вирішувати. А це можливо здійснити тільки за умови взаємної довіри між владою, бізнесом і суспільством. З цієї позиції, в трикутнику відносин між бізнесом, владою та суспільством, на нашу думку, корпоративна соціальна відповідальність матиме найбільший розвиток. Отже, можна стверджувати, що проблема впровадження корпоративної соціальної відповідальності є актуальною і нагальною для всебічного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні українські вчені розглядають корпоративну соціальну відповідальність з погляду економічних і соціальних перетворень, що відбуваються як у суспільстві, так і в бізнесовому середовищі (С. Гончарова,

Н. Водницька, М. Дороніна, Г. Хоружий, О. Маліновська, Н. Мяснікова, О. Лазоренко та ін.). Значні досягнення з цієї проблематики є у наукових дослідженнях західних учених (М. Фрідман, Ф. Котлер, Б. Хоріган, Е. Крейн, В. Віззер, Т. Еліз та ін.). Їй приділено також увагу під час розроблення рекомендацій та положень всесвітньо відомих корпорацій та міжнародних громадських організацій.

Мета статті – розглянути наукові напрацювання вітчизняних і закордонних теорій і практик щодо проблеми впровадження корпоративної соціальної відповідальності та окреслити напрями її розв'язання.

Насамперед варто зазначити, що поняття “соціальна відповідальність” досить широко відображене в наукових працях Е. Кубка, О. Мазурик, М. Дороніної, Г. Сапожник та ін., і має тенденцію до розширення, коли мова йде про бізнес. Аналізуючи наукову літературу за цією темою, бачимо, що деякі науковці вживають також термін “корпоративна соціальна відповідальність” (О. Гирик, Л. Грицина, П. Кравченко, І. Лебедева, С. Буко, О. Лазоренко та ін.), “соціально-етична відповідальність” (Л. Хосмер, К. Левін, Г. Мінцберг, П. Козловський, С. Дмитренко та ін.), “соціальна спрямованість бізнесу” (П. Калита, О. Казьміна, В. Жуков, М. Мельник та ін.). За змістом і суттю ці поняття дуже близькі та тісно пов'язані, тому що окреслюють значення та соціальну роль бізнесу у суспільстві. Коли ж мова йде про впровадження соціальних ініціатив бізнесу, частіше використовується термін “корпоративна соціальна відповідальність”. Однак це поняття потребує більш глибокого теоретико-методологічного аналізу, осмислення, ґрунтовнішого дослідження складових, які формують корпоративну соціальну відповідальність, та більш осучасненого тлумачення.

Зауважимо, що корпоративна соціальна відповідальність має багато трактувань як у світовій, так і у вітчизняній літературі. Найвідомішим визначенням, яке вважається хронологічно першим, є визначення корпоративної соціальної відповідальності, надане економістом М. Фрідманом у праці “Капіталізм і свобода” (1962 р.). Розвиваючи теорію “корпоративного еґоїзму”, згідно з якою підприємство виступає інструментом для створення багатства, дослідник вважав, що вся корпоративна соціальна діяльність спрямована на досягнення економічних здобутків. На думку вченого, “існує тільки одна соціальна відповідальність ділового світу – використовувати свої ресурси та займатися діяльністю, спрямованою на збільшення прибутку, за умови, що додержуються правила гри, тобто береться участь у відкритій вільній конкуренції без обману та шахрайства” [11, с. 6]. Зазначений підхід набув надзвичайної популярності в останні роки. Його прихильники вважають, що максимізація прибутків у довгостроковій перспективі дає змогу об'єднати інтереси всіх зацікавлених сторін та вимагати від бізнесу певних поточних витрат на соціальні та екологічні цілі.

Розгляд основних складових та визначення корпоративної соціальної відповідальності як “ресурсу для розвитку бізнесу та суспільства в цілому” знаходимо також у розроблених нормативних документах Європейського Союзу. За визначенням Зеленої книги Європейського Союзу (2001 р.), корпоративна соціальна відповідальність – це “інтеграція соціальних та екологічних аспектів у щоденну комерційну діяльність підприємств та їхню взаємодію із зацікавленими сторонами на добровільній основі” [9, с. 15].

Найбільш влучним, на думку Т. Смовженко та А. Кузнецової, є визначення корпоративної соціальної відповідальності як “концепції ведення бізнесу, що має метою позитивний вплив на певні суспільні групи та сфери”. Але водночас таке визначення не окреслює основних ознак корпоративної соціальної відповідальності, що були складені на Міжнародному форумі лідерів бізнесу (IBLF, 2007 р.). Такими ознаками є: “сприяння відповідальній діловій практиці, яка надає переваги бізнесу та суспільству й допомагає досягти соціального, економічного, екологічного усталеного розвитку через максимальне збільшення позитивного впливу бізнесу на суспільство з одночасною мінімізацією його негативного впливу” [3, с.11].

Звернемо увагу на те, що вітчизняні та зарубіжні вчені (К. Левін, Е. Шайна, Г. Мінцберг, М. Дмитренко, Г. Боуен, Д. Дж. Фріцше, В. Зірковська, Н. Коробльова та ін.) виокремлюють як важливу ознаку морально-етичну суть корпоративної соціальної відповідальності. Вчені наголошують, що “добровільна стратегія бізнесу, яка спрямовано враховує в господарській діяльності суспільні та морально-етичні аспекти у взаємовідносинах з усіма зацікавленими сторонами” є визначальною як для держави, так і для бізнесу [8, с.72]. Ідея етичного бізнесу міститься в теоріях “універсальних прав” та “сталого розвитку” Дж. Елкінгтона. Корпоративна соціальна відповідальність, за теорією “універсальних прав”, ґрунтується на “веденні бізнесу з дотриманням морально-етичних засад, поваги до прав людини, прав працівників та суспільного оточення, а також збереження навколишнього середовища” [3, с.13].

Зазначимо, що розвиток історичних, культурних, політичних та соціальних відмінностей різних країн світу, значні географічні розбіжності у сферах прояву, об’єктах, суб’єктах та заходах породжують різноманітне трактування поняття “корпоративна соціальна відповідальність”, що унеможливорює прийняття єдиного його наукового визначення.

Аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових напрацювань щодо корпоративної соціальної відповідальності показав, що у сучасній міжнародній практиці превалюють три підходи стосовно реалізації концепції корпоративної соціальної відповідальності. Концепції мають виражену географічну ознаку: американська, європейська, японська. При цьому зауважимо, що основним критерієм розмежування цих концепцій є рівень відносин між бізнесом і державою.

Розглядаючи американську концепцію корпоративної соціальної відповідальності, бачимо закономірність, за якою бізнес надає перевагу зовнішнім проявам соціальної відповідальності, роблячи основний акцент на позиції корпорацій на ринку, побудові соціальних, культурних та економічних відносин підприємства з місцевою владою. Держава в цих відносинах наразі обмежується врегулюванням фіскальних важелів та стимулюванням пільгових соціальних програм. Більшість сфер суспільних відносин саморегульовані, тому що на етапі поширення та становлення корпоративної соціальної відповідальності держава активно бере участь у формуванні позитивної громадської думки щодо суспільнокорисних дій бізнесу.

Варто зазначити, що у США існує низка стимулюючих інструментів на законодавчому рівні, зокрема, щодо впровадження корпоративної соціальної відповідальності підприємства щодо працівників. Корпорації отримують податкові пільги у разі найму

на роботу інвалідів, пенсіонерів, молоді, ветеранів. Існує три види таких податкових пільг: пільги для малого бізнесу, що може розраховувати на щорічний кредит з метою створити додаткові робочі місця для інвалідів; пільги для підприємств, що мають право отримати певні знижки в оподаткуванні у зв'язку зі створенням сприятливого для інвалідів оточення на робочому місці; пільги для роботодавців, яким дозволено мати податковий кредит, якщо вони наймають молодь, ветеранів, пенсіонерів тощо [10].

Досить своєрідний шлях розвитку передбачає японська концепція корпоративної соціальної відповідальності. Вона суттєво відрізняється від американської та європейської, оскільки заснована на національних японських традиціях. На відміну від американської японська модель корпоративної соціальної відповідальності, пропагує “дружньо налаштований до суспільства бізнес”. Це пов'язано зі значними розбіжностями у формах та методах здійснення так званого азійського стилю корпоративного управління, тісним зв'язком та координацією державної політики з бізнес-стратегіями, довготривалим працевлаштуванням громадян тощо. Японський підхід характеризується більшим зосередженням бізнесу на своїх внутрішніх програмах, що створює в компаніях особливий мікроклімат, комфортний для працівників і їхніх сімей. Саме Японія першою у світі розвивала так званий менеджмент з “людським обличчям”, завдяки чому в рамках відповідальності, наприклад, перед своїм персоналом, компанія надає різноманітні суспільні блага (житло, сприяє розвитку та збереженню сімейних династій, здійснює навчання тощо) [6, с.38].

Заслуговує на увагу те, що європейський бізнес розглядає державу як регулятор, що впливає на правила поведінки на ринку і сприяє сталому розвитку бізнесу і суспільства, тому європейське бачення корпоративної соціальної відповідальності полягає у соціально-відповідальному способі ведення бізнесу за досить помітної ролі держави. При цьому побудовані протягом тривалого часу тісні партнерські відносини держави з бізнесом всебічно підтримуються. Наприклад, держава може володіти значними пакетами акцій, мати своїх представників в управлінні великих підприємств, брати участь у прийнятті відповідальних рішень тощо. Бізнес надає державним органам влади і суспільству різноманітну інформацію про свою діяльність, проводить консультації з питань стосовно підтримки різних програм, спрямованих на соціальну сферу.

Корпоративна соціальна відповідальність регулюється нормами, стандартами та законами європейських країн, у більшості з яких законодавчо встановлено обов'язковість медичного страхування, пенсійне регулювання та природоохоронну діяльність підприємств. У країнах, де переважає англосаксонська модель управління, принципи корпоративної соціальної відповідальності превалюють у сферах, пов'язаних з розвитком відносин з громадами та забезпеченням прав людини. Англосаксонській моделі притаманний вільноринковий підхід до збуту продукції, надання послуг, накопичення капіталів та використання робочої сили [12].

Характерною ознакою для європейських країн є сприйняття корпоративної соціальної відповідальності як частини міжнародної репутації держави, а також репутації національних компаній, які представлені за кордоном. Показово, що майже в усіх країнах Європи вже діють спеціальні урядові органи з корпоративної соціальної відповідальності і реалізуються спеціальні урядові програми [13].

Зрозуміло, що європейські держави досягли такого результату не за один рік. Відчутним поштовхом до розвитку корпоративної соціальної відповідальності стала зустріч представників влади і бізнесу Європейського союзу в Лісабоні в 2000 році. Саме на ній відбулося обговорення теми щодо налагодження партнерських відносин між владою та бізнесом. Основною ідеологією такого партнерства є спрямованість бізнесу і влади на підвищення конкурентоспроможності компаній та соціальних стандартів життя громадян на території Європейського Союзу [5, с. 6].

Розгляд наукових досліджень щодо концепцій і моделей корпоративної соціальної відповідальності бізнесу свідчить, що вони змінюються залежно від національних пріоритетів, превалювання соціальних, політичних та культурних цінностей, запровадження різноманітних форм та методів державного та корпоративного управління. Осмислюючи основні характеристики американської, європейської та японської моделей, доходимо висновку, що на даному етапі розвитку суспільства жодна з означених моделей не може бути застосована в Україні без урахування особливостей вітчизняних державних, бізнесових і соціальних реалій.

Аналізуючи сучасну суспільно-економічну ситуацію в Україні, Г. Простаков підкреслює, що “існує певна історична координата, в якій перебуває Україна, в ній зійшлися спрацьовані основні фонди (тридцяти-, іноді – п’ятдесятилітньої давності), високі ціни на енергоносії, політична невизначеність і необхідність інвестування в екологію. Все це не дає бізнесу змоги повністю відповідати очікуванням суспільства” [7, с. 37]. До того ж, за своєю суттю, на думку І. Акімової, “соціальна відповідальність не є врегульованим списком правил та приписів” в Україні [1, с. 43].

Отже, окреслене певне коло проблем, які не сприяють новітньому українському бізнесу адекватно сприймати світові стандарти корпоративної соціальної відповідальності. Нині українські підприємці ще не готові до її запровадження з різних причин, серед яких не останнє місце займає досить обмежена поінформованість про переваги корпоративної соціальної відповідальності. Водночас загальновідомо, що будь-яке нав’язування соціальної відповідальності не матиме високої результативності, тому що її дотримання бізнесом має бути добровільним, прогнозованим, вигідним як для бізнесу, так і для держави й суспільства. Досягти цього можна за умов стабільної роботи та сталого розвитку всіх складових трикутника “бізнес-державна-суспільство”.

На жаль, поточне утвердження української державності демонструє низку суперечностей щодо широкого впровадження корпоративної соціальної відповідальності, серед яких: 1) ліквідація планово-розподільчої системи, що призвело до виникнення вакууму соціальної відповідальності самої держави; 2) намагання держави перекласти всю соціальну відповідальність безпосередньо на бізнес, що не стимулює бізнесові кола до співпраці з державою; 3) існування стереотипу завищених соціальних очікувань від бізнесу, який, з точки зору суспільства, досить впевнено себе почуває навіть у кризовий період, і неготовність бізнесу активно співпрацювати з суспільством у соціальному полі; 4) відсутність системи підготовки представників бізнесових кіл до взаємодії з владою і суспільством за умов творення громадянського суспільства на основі нових гуманітарних підходів та демократизації культури соціуму; 5) обмеженість в інформуванні суспільства про участь бізнесу в розбудові соціальної інфраструктури,

спрямованої на зменшення зубожіння населення при значній наявності повідомлень про успіхи бізнесу та його надприбутки.

На думку експертів, в Україні тільки почали розмірковувати про можливу роль держави в просуванні корпоративної соціальної відповідальності. Держава ініціювала дискусію щодо опрацювання національної стратегії поширення корпоративної соціальної відповідальності. Дедалі більше учених звертаються до осмислення цієї проблеми. Наприклад, О. Маліновська стверджує, що впровадження й утвердження соціальної відповідальності бізнесу в Україні потребує, зокрема: 1) сформувати у суспільній свідомості розуміння змісту, значимості соціально відповідального бізнесу для розвитку соціально орієнтовної держави та демократії; 2) поширення у управлінських та бізнесових колах розуміння стратегічного значення соціально відповідальної позиції для зміцнення конкурентоспроможності; 3) створення на національному рівні ефективної системи комунікації соціально відповідального бізнесу, державних органів влади, ЗМІ, громадськості, експертів міжнародних організацій; 4) формування законодавчої бази, яка забезпечить зацікавленість бізнесу в конструктивній участі у здійсненні соціальних програм [4, с. 204].

На сьогодні у наукових дослідженнях з означеної проблеми закріпилася думка, що держава, як суб'єкт загальнонаціонального управління, має взяти на себе роль “локомотива сталого розвитку країни, розробивши зрозумілі правила гри”. З цим погоджуються 39% учасників V міжнародної конференції “Соціальна відповідальність бізнесу: на шляху до сталого розвитку”. Водночас 58% респондентів наголошують на потребі розробки різноманітних регулятивних актів, які б визначали рамки соціальної відповідальності в Україні [2, с. 43].

Отже, проблемне поле поширення корпоративної соціальної відповідальності в Україні досить розлоге, що потребує глибокого наукового дослідження та осмислення, розроблення необхідного інструментарію, критеріїв оцінювання, індикаторів і показників вимірювання результатів упровадження корпоративної соціальної відповідальності як для бізнесу, так і для суспільства. Вважаємо, що на часі розгляд кожної точки зору з означеної проблеми. Підлягають всебічному вивченню та усвідомленню представлені в наукових працях різні моделі застосування корпоративної соціальної відповідальності. Саме цьому будуть присвячені наші наступні розвідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Акімова І.* Соціальна відповідальність бізнесу в Україні: бар'єри, стимули та перспективи / І. Акімова, О. Осінкіна // Корпоративна соціальна відповідальність в Україні: експертна думка; [за заг.ред. О. Лазоренко] – К.: Stylos, 2007. – С. 41–44.
2. *Кандрашова С.* Соціальная миссия / С. Кандрашова // *Експерт*. – Киев, 2011. – №15–16 (301). – С. 42–43
3. *Корпоративна соціальна відповідальність* / за заг.ред. Т.С.Смовженко, А.Я. Кузнецової; – К.: УБС НБУ, 2009. – 258 с.
4. *Маліновська О. Я.* Соціальна відповідальність бізнесу в Україні: етапи становлення / О. Я. Маліновська // *Наук. вісник НТЛУ України*. – 2008, Вип. 18. 6. – С. 200–204. Режим доступу до статті: http://www.nbu.gov.ua/portal/_Malinowska_18_6.Pdf

5. Національні стратегії з КСВ інших країн. CSR Review #2, лютий 2010. [Електронний ресурс] Режим доступу до статті: http://www.csr-ukraine.org/arhiv_byuletenyu.html
6. Патрікац Л. Корпоративна соціальна відповідальність: мода, феномен чи обов'язковий елемент громадського суспільства? / Л. Патрікац // Вісник Національного банку України. Щомісячний науково-практичний журнал НБУ. №8(150). Серпень 2008 р. – С. 38–39.
7. Простаков Г. Новая домна и старый дом / Г. Простаков // Корпоративная социальная ответственность: экспертная оценка и практика в Украине. – К.: ТЭФ ОЛБИ, 2008. – С. 30–37.
8. Хоружий Г. Ф. Моральний вимір і соціальна відповідальність бізнесу / Г. Ф. Хоружий // Моральний вимір економіки: соціальна відповідальність бізнесу та економічна ефективність / за ред. Г.Ф. Хоружого. – К.: УБС НБУ, 2009. – С. 66–86.
9. Line M. Baseline study on CSR practices in the new EU Member States and candidate countries / M. Line, R. Braun // United Nations Development Programme – Warsaw, – 2007. – 81p.
10. Corporate Social Responsibility: Workforce diversity. Режим доступу до статті: <http://www.iisd.org/business/issues/sr>.
11. Friedman M. The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits / M. Friedman // The New York Times Magazine. – September 13, 1970. Режим доступу до статті: <http://www.umich.edu/~thecore/doc/Friedman.pdf>
12. Wiedmann K. P. Corporate Social responsibility, Stakeholder Alignment, and Corporate / K. P. Wiedmann // Success10th RI Conference on Reputation, Image, Identity & Competitiveness. 25-28 May, 2006. – New York, USA. Режим доступу до статті: http://www.reputationinstitute.com/members/nyc06/Wiedmann_1.pdf
13. The European business network for CSR. EU and Stakeholders dialogue. Режим доступу до статті: <http://www.csreurope.org>

THE PROBLEMATIC FIELD OF THE CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY

A. O. Yaroshenko

*National Pedagogical Dragomanov University
Institute of social work and management
Kiev, 6 Osvity str., 01601, Ukraine*

G. V. Perminova

*National Pedagogical Dragomanov University
Institute of social work and management
Kiev, 6 Osvity str., 01601, Ukraine*

The authors of this article make the research regarding the corporate social responsibility, highlighting the problematic area of expansion of this phenomenon in abroad as well as in the Ukraine. The comparative analysis of American, European and Japanese models of corporate social responsibility is provided.

Key words: corporate social responsibility; state; European, American and Japanese conception of corporate social responsibility.

ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ РАСПРОСТРАНЕНИЯ КОРПОРАТИВНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

А. А. Ярошенко

*Национальный Педагогический Университет им. М. П. Драгоманова
Институт социальной работы и управления
ул. Просвещения 6, г. Киев, 01601, Украина*

А. В. Перминова

*Национальный Педагогический Университет им. М. П. Драгоманова
Институт социальной работы и управления
ул. Просвещения 6, г. Киев, 01601, Украина*

Авторы статьи, осуществляя научную разведку относительно корпоративной социальной ответственности, определенным образом обозначает проблемное поле распространения этого феномена как за рубежом так и в Украине. Предлагается сравнительный анализ американской, европейской и японской моделей корпоративной социальной ответственности.

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность; государство; европейская, американская, японская концепции корпоративной социальной ответственности

*Стаття надійшла до редколегії 14.04.2011
Прийнята до друку 16.06.2011*

УДК 613.2:316.344.32-056.22

ЧИ Є ХАРЧУВАННЯ БІЛЬШ ОСВІЧЕНИХ УКРАЇНЦІВ ЗДОРОВІШИМ?¹

Т. І. Андрєєва

*Школи охорони здоров'я Національного університету
“Києво–Могилянська академія”,
вул. Сковороди, 2, м. Київ, 04070, Україна,
tatianandreeva@yandex.ru*

Розглянуто дані дослідження “Здоров'я та добробут в перехідних суспільствах” (2000 р.) щодо частоти вживання харчових продуктів за статтю, віком та освітою. Позитивні тенденції включають більше вживання молодшими та більш освіченими респондентами риби, фруктів, молочних продуктів та вітамінів. Серед жінок знайдено більше позитивних тенденцій, ніж серед чоловіків. З іншого боку, вище вживання вершкового масла та м'яса серед молодших та більш освічених респондентів є загрозливою тенденцією, що прогнозує подальше ускладнення ситуації з серцево-судинними захворюваннями.

Ключові слова: харчування, соціально-економічний статус, градієнт за освітою, ризик серцево-судинних захворювань.

У західних країнах вже давно встановлено, що для груп населення, які мають вищий соціально-економічний статус, характерні переваги за показниками захворюваності, смертності, а також поширеності пов'язаних зі здоров'ям видів поведінки. [12] Однак, у країнах колишнього Радянського Союзу така закономірність не завжди є очевидною [6; 7].

Певна кількість опублікованих робіт показує, що ставлення до пов'язаної зі здоров'ям поведінки відрізняється у країнах колишнього Радянського Союзу та у західних країнах. Наприклад, у дослідженні, в якому порівнювали західноєвропейських та східноєвропейських студентів, останні вели менш здоровий спосіб життя, не зовсім усвідомлювали зв'язок між факторами способу життя, такими як куріння, фізичні вправи, вживання жиру та солі, та ризиком серцево-судинних захворювань, а також частіше вважали, що їхнє здоров'я залежить від факторів, які неможливо контролювати [20].

Такі результати досліджень підштовхують до висловлення гіпотези, що за умови недостатнього інформування населення Радянського Союзу про вплив способу життя на здоров'я та за певної ізольованості суспільства за “залізною завісою”, соціального формування [15; 17; 19] навколо поведінки щодо здоров'я не відбулося в країнах колишнього Радянського Союзу таким саме чином, яке це сталося у західних країнах. Наприклад, якщо не відбувається інформування населення через ЗМІ та консульту-

¹ Автор висловлює подяку Київському міжнародному Інституту соціології, за надані бази даних емпіричних досліджень.

вання пацієнтів про те, що вживання значної кількості жиру та солі погано впливає на здоров'я, важко очікувати, що суспільство буде стратифіковано у сприйнятті цієї ідеї і застосуванні цієї поведінки.

Одна з гіпотез, що пояснюють стійкі зв'язки між соціально-економічним статусом і здоров'ям, полягає в тому, що більш благополучні люди більшою мірою здатні застосувати захисні стратегії, які є доступними на даний момент [16]. Ті види пов'язаної зі здоров'ям поведінки, які не демонструють в пострадянських країнах значного соціального градієнту, могли бути невідомими у якості захисних стратегій, якщо населення було недостатньо поінформованим про них.

Якщо така гіпотеза є правильною, і відсутність очікуваного диспаритету, або соціального градієнту, в пострадянських країнах пов'язана за недостатнім усвідомленням ролі певних видів поведінки щодо здоров'я (не лише в розумінні факторів ризику, а й в тому, як ефективно змінювати поведінку), то можна очікувати, що останніми роками таке усвідомлення мало частково потрапити до певних верств населення і більшою мірою до молодших вікових груп. Якщо так, то можна припустити, що соціальні градієнти на користь благополучніших груп будуть більшими у молодших групах населення, ніж у старших.

Мета цієї роботи полягає в тому, щоб оцінити градієнти між двома групами населення: 1) з вищою освітою та 2) середньою і середньо-спеціальною освітою і порівняти їх за віком респондентів на прикладі поведінки, що стосується харчування.

Для аналізу були застосовані дані опитування "Здоров'я і добробут в перехідних суспільствах", проведеного Київським міжнародним інститутом соціології 2000 року. В цьому аналізі розглянуто вибірку з 1723 людей (720 чоловіків та 1003 жінок), які погодились взяти участь в дослідженні і відповідали самостійно, не через родичів. Респондентів запитували про частоту вживання певних продуктів харчування, а саме: м'ясо, рибу, вершкове масло, рослинне масло, хліб, картоплю, овочі, фрукти, молочні продукти, солодощі. Запитання виглядало так: "Скільки днів протягом останнього тижня ви вживали..." Варіанти відповідей від нуля до семи були згруповані у бінарні змінні: 0–3 та 4–7 днів на тиждень. Також запитували, чи вживали респонденти останнім часом вітаміни або рослинні препарати. Інша група запитань стосувалася змін у харчуванні взагалі, зменшення вживання солі, жиру, цукру. Всі ці залежні змінні розглядалися як бінарні.

Як показник соціально-економічного стану розглянуто рівень освіти. Оскільки група людей, які мають менше, ніж середню освіту, складалася з двох непорівнюваних груп – тих людей старшого віку, які навчалися давно і не отримали середньої освіти, й людей 15–17 років, які поки ще навчаються в школі і ще не завершили середню освіту, – групу людей з освітою менше середньої з аналізу було виключено. Всіх, хто мав середню освіту або середню-спеціальну освіту, включаючи технікуми, коледжі тощо, було поєднано в одну категорію. В другу категорію було поєднано людей з вищою або неповною вищою освітою, оскільки останні переважно належали до вікової категорії молодше 30 років, тобто були на час опитування студентами. Значущість відмінностей за освітою вивчалася за критерієм χ^2 -квадрат у статевовікових групах віком 15–44 роки та 45 років і старші. Аналіз проведено у програмному забезпеченні SPSS 15.0.

Результати. Поширення харчових практик наведено в таблиці.

Таблиця

Частка респондентів за статтю, віком та освітою, які повідомили про вживання певних видів продуктів та інші види харчової поведінки.

Характеристики	Стать	Чоловіки		Жінки	
	Вік	15–44	45+	15–44	45+
	Освіта				
Кількість респондентів	ССП	232	169	294	213
	Вища	58	55	93	70
Корисна для здоров'я поведінка					
Вживання риби 4–7 днів на тиждень	ССП	4,3	0,6	3,7	0,9
	Вища	6,9	7,3	2,2	5,7
	p	0,411	0,014	0,458	0,035
Вживання молочних продуктів 4–7 днів на тиждень	ССП	34,5	22,5	29,6	29,1
	Вища	32,8	29,1	45,2	45,7
	p	0,804	0,320	0,006	0,010
Вживання овочів 4–7 днів на тиждень	ССП	79,7	74,9	76,7	71,6
	Вища	77,6	72,7	80,6	72,9
	p	0,717	0,755	0,428	0,835
Вживання фруктів 4–7 днів на тиждень	ССП	14,7	11,8	19,4	13,7
	Вища	15,5	27,3	34,4	24,3
	p	0,879	0,006	0,003	0,037
Вживання вітамінів протягом останнього часу	ССП	37,1	38,5	48,3	51,6
	Вища	43,1	47,3	63,4	60,0
	p	0,398	0,248	0,011	0,224
Вживання вершкового масла 4–7 днів на тиждень	ССП	30,2	18,3	26,5	19,2
	Вища	44,8	38,2	47,3	37,1
	p	0,034	0,002	0,000	0,002
Вживання м'яса 4–7 днів на тиждень	ССП	45,3	27,8	34,0	19,7
	Вища	43,1	36,4	41,9	28,6
	p	0,768	0,229	0,165	0,120
Вживання картоплі 4–7 днів на тиждень	ССП	90,5	86,3	88,1	86,3
	Вища	86,2	81,8	87,1	78,6
	p	0,335	0,416	0,806	0,121
Певні зміни в харчуванні протягом останнього часу	ССП	0,9	2,4	5,8	6,1
	Вища	5,2	12,7	14,0	11,4
	p	0,056	0,006	0,010	0,140
ССП – середня та середня спеціальна освіта p – величина p за критерієм Хі-квадрат					

Вживання риби 4–7 днів на тиждень зазначили 1–7% респондентів. Серед людей молодших від 45 років вживання суттєво не відрізнялося за статтю та освітою, а серед людей старших за 45 років спостерігалися значні нерівності за рівнем освіти: серед людей з вищою освітою рибу вживали 4–7 днів на тиждень 6–7%, а серед людей з середньою освітою лише менше 1%. Таким чином, поведінка щодо вживання риби поступово потрапляє до українського суспільства, і в 2000 році вже більшою мірою охоплювала молодших людей і старших з вищою освітою. Несприятливою була ситуація серед людей з середньою освітою старших вікових груп.

Вживання молочних продуктів 4–7 днів на тиждень серед чоловіків спостерігалося на рівні 23–25%, не відрізнялося за освітою і було трохи вище серед молодших чоловіків. Серед жінок, навпаки, не було відмінностей за віком, але були значні розбіжності у вживанні за освітою: серед жінок з вищою освітою 49–50% повідомляли про вживання молочних продуктів, але лише 29–30% серед менш освічених.

Про вживання фруктів 4–7 днів на тиждень повідомили 11–34% респондентів. Крім молодших чоловіків, в інших групах спостерігається тенденція більшого вживання фруктів більш освіченими і молодшими респондентами.

Не було відмінностей за освітою зі вживання овочів, хоча молодші респонденти частіше повідомляли про регулярне вживання овочів.

Зі вживання олії відмінностей майже не було, оскільки близько 90% респондентів повідомляли про регулярне її вживання. Також 99–100% респондентів повідомили про регулярне вживання хліба, лише серед жінок молодшої групи 6% не вживали хліба.

Вживання вершкового масла статистично значущо відрізнялося за освітою в усіх групах за статтю та віком: люди з вищою освітою вживали масло частіше. Відмінностей за статтю знайдено не було, але в молодших групах респондентів більша частка повідомляла про вживання масла, ніж у старших. Це означає, що масло на момент опитування вважалося корисним і важливим продуктом харчування, і його вживання збільшувалося з часом.

Подібна картина спостерігалася щодо вживання м'яса. Хоча статистично значущих відмінностей за рівнем освіти знайдено не було, але в усіх групах, крім молодших чоловіків, люди з вищою освітою в середньому частіше вживали м'ясо, ніж респонденти з середньою освітою.

Респонденти з середньою освітою частіше відповідали про вживання картоплі, ніж респонденти з вищою освітою, хоча відмінності не були статистично значущими.

На запитання стосовно вживання вітамінів позитивну відповідь дали більше жінок, ніж чоловіків, і більше людей з вищою освітою, ніж з середньою, однак такі відмінності були статистично значущими лише серед жінок молодшої групи.

На запитання про зміни харчової поведінки, зроблені останнім часом, люди з вищою освітою відповідали частіше, ніж з середньою, і деякі відмінності були статистично значущими. Але такі градієнти були відсутніми, коли респонденти відповідали на запитання, чи стосувалися ці зміни обмеження вживання солі, цукру, жиру тощо. Тобто, навіть якщо люди з вищою освітою частіше щось змінювали в харчуванні, це не обов'язково були зміни, спрямовані на його оздоровлення.

Досвід країн Східної Європи, які досягли дуже суттєвого зростання тривалості

життя у 1990–ті роки, показав, що зміни у харчуванні грали провідну роль. Наприклад, зростання тривалості життя у Польщі [23] не було пов'язано з покращенням якості медичної допомоги: бюджет системи охорони здоров'я у 1990–ті роки не збільшився, доступ до сучасних медичних технологій залишився обмеженим. З усіх можливих факторів впливу на тривалість життя, на думку експертів, найбільшу роль відіграли зміни в харчуванні: вільний ринок дав можливість постачати великі кількості овочів і фруктів навіть взимку, а скасування державних субсидій на тваринні продукти призвело до збільшення споживання рослинних жирів, риби. В країнах Балтії у 1994–2000 роках співвідношення рослинних жирів до тваринних в раціоні харчування зросло з 0,21 до 0,61, а споживання свіжих фруктів на душу населення зросло на 68% [13], що стало однією з причин зростання тривалості життя в Естонії, Латвії та Литві на 3–4 роки.

Профілактика розвитку серцево–судинних захворювань, які є першорядною проблемою охорони громадського здоров'я в Україні, [24] включає рекомендації щодо більшого вживання риби, овочів та фруктів, обмеження тваринних та трансформованих жирів, солодощів, солі. Профілактика інших хронічних неінфекційних захворювань передбачає збільшення вживання молочних продуктів й обмеження вживання м'яса.

Результати проведеного аналізу показали, що ідея вживання риби поступово потрапляє до українського суспільства: її вживання вище серед молодших та більш освічених груп населення, що може провіщати збільшення її вживання в подальші роки. Однак недостатнє вживання риби старшими людьми без вищої освіти потребує заходів, спрямованих на цю групу населення. При цьому очікувати значного впливу від інформаційних заходів немає підґрунтя.

Так само результати вказують на позитивну тенденцію поширення вживання фруктів серед українського населення. Однак, групою, виключеною з цієї тенденції, є молоді чоловіки. Раніше ми спостерігали, що студенти чоловічої статі менш схильні вживати фрукти, і навіть вважають, що з ними пов'язані певні ризики розвитку хронічних захворювань [1; 22]. Ця тенденція серед молодих українських чоловіків потребує особливої уваги і відповідних втручань.

Молочні продукти є засобом запобігання остеопорозу. Раніше на цих самих даних в нашому дослідженні [18] було показано, що люди, які вживають молочні продукти щоденно, мають меншу кількість хронічних захворювань або розладів здоров'я. Відомо, що остеопороз загрожує людям старшого віку та особливо жінкам. Проведений аналіз показує, що така інформація потрапляє до українського суспільства, оскільки жінки з вищою освітою частіше вживають молочні продукти. Однак вживання серед менш освічених жінок залишається на рівні чоловіків. Вони і старші чоловіки з середньою освітою вживають недостатньо молочних продуктів, а відтак належать до групи ризику остеопорозу і потребують спрямування на них ефективних інтервенцій.

Більше вживання вершкового масла та м'яса серед людей з вищою освітою, ніж з середньою, а також серед молодших груп порівняно зі старшими, означає, що населення України не має жодних упереджень стосовно вживання тваринних жирів, розглядає їх як корисний продукт. З одного боку, це є наслідком радянських традицій обов'язкового забезпечення протеїнами та жирами всіх організованих колективів та українських традицій вживання тваринних продуктів у тім числі сало. З іншого боку, в західних країнах

також є спостереження, що спочатку більш забезпечені групи населення вживають більше тваринних жирів, а потім вживають більше ліків (статинів), які допомагають регулювати вміст холестерину в організмі та запобігати розвитку серцево-судинних захворювань [9].

Більшість робіт, які стосуються здорового харчування, розглядають проблему або як біохімічну та фізіологічну, тобто на рівні організму, або як проблему індивідуальної поведінки, яка потребує коригування, хоча кориснішим виглядає підхід до харчування як до соціальної практики [10]. Як й інші види пов'язаної зі здоров'ям поведінки, стиль харчування залежить від факторів середовища [11]. Крім загальновідомих факторів глобального масштабу, які включають комерційне просування продуктів з надмірним вмістом жиру, солі і цукру, на харчування населення України також впливають певні фактори, які є наслідком традицій минулих років, з одного боку, і фактори трансформаційного характеру, які спостерігаються в перехідний період, з іншого.

Як вже спостерігалось раніше стосовно інших видів пов'язаної зі здоров'ям поведінки серед населення України [6; 7], відмінності за соціальним станом є менш помітними, ніж це відомо з досліджень, проведених у західних країнах. Однак принаймні частина з таких видів поведінки набуває градієнтів за освітою серед молодших груп населення, а це підтверджує гіпотезу про те, що доречність певних поведінкових практик не була очевидною в радянські роки, а зараз поступово потрапляє до українського населення [7]. Опосередковано цю гіпотезу підтверджують роботи з розвинених країн, які вивчають фактори, що визначають дотримання населенням "рекомендованого стилю життя" [8; 14], включаючи відмову від куріння, зменшення вживання алкоголю, здорове харчування, підтримання здорової ваги. Очевидно, що в розвинених країнах існують канали, що включають ЗМІ, рекомендації лікаря тощо, через які населення має отримати інформацію про такий стиль життя, а в країнах колишнього Радянського Союзу лише поступово стають задіяними деякі з каналів інформування про такі потрібні зміни. Прикладами таких видів поведінки стосовно харчування є вживання риби, фруктів, молочних продуктів, вживання вітамінів. Для всіх цих видів поведінки виявлено, що жінки активніше сприймають нову інформацію про корисні для здоров'я практики. Так само ми побачили раніше, що градієнти за освітою щодо куріння з перевагою більш освічених і молодших поступово збільшуються серед жінок, що не є таким типовим для чоловіків [3]. Швидке зниження поширеності куріння серед жінок в Україні [4; 5; 21] також стало феноменом, який потребує теоретичного опрацювання. Імовірно, що ставлення до жінки як до носія здорових цінностей притаманно українському населенню, що ми також побачили стосовно сприйняття куріння серед чоловіків та жінок [2].

Знайдена ситуація стосовно вершкового масла та м'яса, навпаки, характеризує певні особливості українського населення, а можливо, і населення колишнього Радянського Союзу загалом, яке розглядає вживання цих продуктів як ознаку добробуту.

Здорові елементи харчування, такі як вживання риби, фруктів, молочних продуктів, вітамінів, поступово потрапляють до способу життя українського населення, починаючи з більш освічених та молодших груп. Жінки активніше застосовують здорові елементи способу життя, ніж чоловіки. Такі нездорові елементи харчування, як вживання тваринних жирів, є укоріненими серед українського населення і потребують пошуку дієвих втручань.

Гіпотеза про поступове поширення знань і здорових видів поведінки серед українського населення у післярадянський період потребує подальшої перевірки на інших емпіричних даних. Нова гіпотеза про більш активне застосування жінками нових здорових практик потребує розгляду як на інших даних опитувань українського населення, так і на даних з інших країн, які знаходяться на різних рівнях розвитку. Причини стабільного позитивного ставлення населення України до м'яса та вершкового масла потребує як теоретичного опрацювання, так і розроблення дієвих втручань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Андреева Т. И.* Мужское население Украины имеет дополнительные факторы риска развития хронических неинфекционных заболеваний по сравнению с женским населением / Т. И. Андреева, Л. О. Скотаренко // Охорона здоров'я України. – 2009. – №1(33). – С. 42–43.
2. *Андреева Т.* Труднощі відмови від куріння: вплив гендерних стереотипів / Т. Андреева // Соціальна психологія. – 2011. – №3(47). – С. 98–108.
3. *Андреева Т.* Чи існує в Україні диспаритет за освітою щодо куріння? / Т. Андреева // Наукові записки. Соціологічні науки. – 2011.
4. *Андреева Т. І.* Кореляти та нещодавні зміни поширеності куріння серед дорослих в Україні / Т. І. Андреева, К. С. Красовський, Н. М. Харченко // Східноєвропейський журнал громадського здоров'я. – 2009. – №1. – С. 50–57.
5. *Красовський К. С.* Оцінка динаміки поширеності тютюнокуріння в Україні / К. С. Красовський, Т. І. Андреева, А. А. Григоренко, Н. А. Бутильська // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2009. – №2. – С. 91–99.
6. *Andreeva T.* Socially disadvantaged groups and tobacco. Summit of tobacco control leaders from Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union countries. Warsaw, Poland, April 22–24, 2008:10–12.
7. *Andreeva T.* Health behavior disparities: a universal trend or a peculiarity for the developed countries? / T. Andreeva // Tobacco Control and Public Health in Eastern Europe. – 2011. – 1. – №2. – С. 86.
8. *Burrows R.* Going against the grain: smoking and 'heavy' drinking amongst the British middle classes / R. Burrows, S. Nettleton // Sociology of Health & Illness. – 1995. – 17. – №5. – P. 668–680.
9. *Chang V. W.* Fundamental Cause Theory, Technological Innovation, and Health Disparities: The Case of Cholesterol in the Era of Statins / V. W. Chang, D. S. Lauderdale // Journal of Health and Social Behavior. – 2009. – 50. – №3. – P. 245–260.
10. *Delormier T.* Food and eating as social practice – understanding eating patterns as social phenomena and implications for public health / T. Delormier, K. L. Frohlich, L. Potvin // Sociology of Health & Illness. – 2009. – 31. – №2. – P. 215–228.
11. *French S. A.* Environmental influences on eating and physical activity / S. A. French, M. Story, R. W. Jeffery // Annual Review of Public Health. – 2001. – 22. – №1. – P. 309–335.
12. *Katainen A.* Social class differences in the accounts of smoking – striving for distinction? / A. Katainen // Sociology of Health & Illness. – 2010. – 32. – №7. – P. 1087–1101.
13. *Kesteloot H.* Dynamics of cardiovascular and all-cause mortality in Western and Eastern Europe between 1970 and 2000 / H. Kesteloot, S. Sans, D. Kromhout // European Heart Journal. – 2006. – – №27. – P. 107–113.
14. *Kozłowska K.* Patterns of healthy lifestyle and positive health attitudes in older Europeans /

- [K. Kozłowska, A. Szczecińska, W. Roszkowski and others] // *Health Aging*. – 2008. – 12. – №10. – P. 728–733.
15. *Link B. G.* Epidemiological Sociology and the Social Shaping of Population Health / B. G. Link // *Journal of Health and Social Behavior*. – 2008. – 49. – №4. – P. 367–384.
 16. *Link B. G.* Social epidemiology and the fundamental cause concept: on the structuring of effective cancer screens by socioeconomic status / B. G. Link, M. E. Northridge, J. C. Phelan, M. L. Ganz // *Milbank Q.* – 1998. – 76. – №3. – P. 375–402, 304–375.
 17. *Link B. G.* The social shaping of health and smoking / B. G. Link, J. Phelan // *Drug Alcohol Depend.* – 2009. – 104 Suppl 1. – P. 6–10.
 18. *Mustehsan H.* Life style factors and number of chronic diseases / H. Mustehsan, T. Andreeva // *Tobacco Control and Public Health in Eastern Europe*. – 2011. – 1. – № 2. – P. 88.
 19. *Pampel F. C.* Socioeconomic Disparities in Health Behaviors / F. C. Pampel, P. M. Krueger, J. T. Denney // *Annual Review of Sociology*. – 2010. – 36. – №1. – P. 349–370.
 20. *Stephoe A.* Health behaviour, risk awareness and emotional well-being in students from Eastern Europe and Western Europe / A. Steptoe, J. Wardle // *Social Science & Medicine*. – 2001. – 53. – №12. – P. 1621–1630.
 21. Ukraine Global Adult Tobacco Survey country report. – Kiev: Ministry of Health of Ukraine. – 2010. – 173 p.
 22. *Zagorodnov M.* NaUKMA students' nutrition / M. Zagorodnov, T. Andreeva // *Марістеріум. Соціальна робота і охорона здоров'я*. – 2008. – №32. – P. 56–62.
 23. *Zatonski W.* Ecological study of reasons for sharp decline in mortality from ischaemic heart disease in Poland since 1991 / W. Zatonski, A. McMichael, J. Powles // *British Medical Journal*. – 1998. – 316. – №7137. – P. 1047–1051.
 24. *Поліщук М. Є.* Зміни середньої очікуваної тривалості життя в Україні за останні 50 років як показник ефективності охорони громадського здоров'я / М. Є. Поліщук, К. С. Красовський, Т. І. Андреева // *Україна. Здоров'я нації*. – 2009. – №4(12). – P. 54–61.

ARE EATING HABITS OF HIGHER EDUCATED UKRAINIANS HEALTHIER?

T. Andreeva

*School of healthcare of the National University of Kyiv-Mohyla Academy,
H. Skovoroda str. 2, Kyiv, 04655, Ukraine,
tatianandreeva@yandex.ru*

Food frequency data from the 'Health and wellbeing in transition' survey conducted in Ukraine in 2000 was considered by gender, age and education. Positive trends include higher consumption by more educated and younger individuals of fish, fruit, dairy products, and vitamins. Social shaping is discussed as a mechanism of establishing new health behavior patterns. More positive patterns were found in women. On the other hand, higher butter and meat consumption by younger and more educated respondents is an alarming trend, which predicts further cardiovascular problems in Ukrainian population.

Key words: eating patterns, socioeconomic status, education gradient, and cardiovascular risk.

ЯВЛЯЕТСЯ ЛИ ПИТАНИЕ БОЛЕЕ ОБРАЗОВАННЫХ УКРАИНЦЕВ БОЛЕЕ ЗДОРОВЫМ?

Т. И. Андреева

*Школа здравоохранения Национального университета
“Киево-Могилянская академия”,
ул. Сковороды, 2, г. Киев, 04070, Украина,
tatianandreeva@yandex.ru*

Рассматриваются данные исследования “Здоровье и благополучие в переходных обществах” (2000 г.) касательно частоты употребления продуктов питания по полу, возрасту и образованию. Позитивные тенденции включают более высокие показатели употребления более образованными респондентами рыбы, фруктов, молочных продуктов и витаминов. Среди женщин выявлено больше позитивных тенденций чем среди мужчин. С другой стороны более высокие показатели употребления сливочного масла и мяса среди более молодых и более образованных – это опасная тенденция, которая дает основания для прогноза о дальнейшем усложнении ситуации с сердечно-сосудистыми заболеваниями.

Ключевые слова: питание, социально-экономический статус, градиент по образованию, риск сердечно-сосудистых заболеваний.

Стаття надійшла до редколегії 17.05.2011

Прийнята до друку 25.06.2011

УДК 32:796/799 (4/9)

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ СПОРТУ В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ЗМІН В ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

О. М. Кириленко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 64, 01601, Київ, Україна,
olesya.kirilenko@gmail.com*

У статті вивчено основні прояви та проблеми процесу трансформацій спорту в Україні, який проявляється в його інституціональному дрейфі від командно-адміністративної, соціалістичної до змішаної державно-ліберальної, постсоціалістичної моделі його розвитку.

Ключові слова: соціальний інститут спорту, інституціональні моделі розвитку спорту, інституціональні трансформації спорту.

Спорт як інститут сучасного суспільства динамічно розвивався упродовж ХХ століття. З самого початку свого інституціонального становлення на рубежі ХІХ–ХХ ст. спорт почав проявляти свій інтернаціональний потенціал через взаємозв'язок національного та міжнародного рівнів свого розвитку. У 50–60-ті роки розпочався етап глобального його розвитку. Сучасний спорт вищих досягнень має риси глобальної культури та глобальної організованої системи.

В Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, зміни у функціонуванні інституту спорту відбуваються у процесі макросоціальних постсоціалістичних трансформацій, які визначаються найперше, як лібералізація, плюралізація та децентралізація. На першому етапі розбудови незалежності в 90-ті роки цей процес супроводжувався значними матеріально-фінансовими та кадровими втратами у сфері спорту та фізичного виховання. Це призвело до значного скорочення кількості дітей, молоді та дорослих, залучених до спортивних занять та стало одним із факторів зниження показників здоров'я населення [1, с. 128–130; 2]. Упродовж останнього десятиліття статистичні і соціологічні дані щодо кадрового, матеріально-технічного та фінансового забезпечення спорту та показників спортивної активності в Україні вказують на прояви виходу з кризи, його адаптації до нових умов, появу нових позитивних тенденцій у розвитку спортивної сфери [3, 4]. Це відбувається на фоні відновлення попередніх та появи нових протиріч розвитку спорту, пов'язаних не тільки з труднощами перехідного періоду, а й з протиріччями у розвитку спорту наднаціонального – глобального рівня [5].

Осмислення процесів соціальних трансформацій, які переживають постсоціалістичні країни, їх вплив на розвиток світової системи перебуває в колі наукових інтересів соціологів, економістів, політологів. Проблеми сучасних змін у функціонуванні та розвит-

ку спорту досліджуються в роботах Е.Даннінга, Дж.Магуайра, С.Джексона, С.Гіуаліотті, Б.Каррінгтона, Д.Ейтзена, А.Янакіса, М.Мельник, Дж.Хебермана, В.Холіхана, Г.Пілза, Г.Слека, Н.Ейчберга, Х.Ленські, Д.Андреуса, П.Лаучсена, К.Хейнемана, С.Гуськова, В.Столярова, Л.Матвєєва, В.Платонова, Ю.Мічуди, М.Олійника, І.Мідрика, М.Дутчака, Г.Апанасенко. Проблемам розвитку інституту спорту в умовах постсоціалістичних трансформацій присвячені роботи таких українських соціологів спорту як В.Лукашук, О.Васильченко, Л.Люта, О.Кириленко.

Становлення інституціональних основ спорту пов'язане насамперед з біовітальними та соціальними потребами людей та суспільства – в руховій активності, фізичній підготовленості до різних видів діяльності, в тому числі воєнних та виробничих. Розвиток фізичних якостей, рухових навичок став важливим елементом соціалізації дітей і молоді. Фізичні дані та можливості людей завжди були та залишаються ресурсом виживання, демонстрації індивідуальних і групових переваг, а також боротьби за поліпшення своїх статусних позицій у системі соціальної ієрархії.

Поліпшення здоров'я та самопочуття засобами спортивних занять робить спорт тією сферою, в якій може практично знаходити свою реалізацію пріоритетна цінність сучасного суспільства – збереження здоров'я. Однак, *максималізація ролі високих спортивних результатів*, участі та перемог у змаганнях, встановлення рекордів сформували серйозне протиріччя між професійним та оздоровчим напрямками спорту. Це протиріччя знаходиться в полі наукового осмислення та наукової критики, стимулює пошук шляхів його розв'язання [6, 7, 8, 9, 10].

Інституціональний аналіз розвитку сучасного спорту дає змогу зробити висновок про те, він є новітнім – “*молодим*” *соціальним інститутом*, в порівнянні з такими базовими інститутами суспільства як сім'я, релігія, держава, виробництво, власність, торгівля, освіта. По своїй ролі в системі суспільного виробництва спорт є *комплементарним інститутом*, що не заважає йому активно розширювати свій соціокультурний простір, посилювати вплив на різні сфери соціального життя та поглиблювати взаємодію з базовими інститутами суспільства.

На думку низки соціологів, *процес становлення спорту як соціального інституту завершився у 30-ті роки ХХ століття* [11, 12]. Цей процес розпочався в другій половині 19 ст. у найбільш розвинених країн Європи, Америки, Азії та Океанії. В процесі інституціонального становлення спорту важливу роль відіграли спортивні організації (клуби, товариства, федерації, ліги, асоціації) та навчальні заклади. Під впливом їх діяльності формувались та вдосконалювались: система спортивного виховання дітей і молоді; більшість видів сучасного спорту; правила проведення змагань; національні та міжнародні спортивні організації, в тому числі, спортивні федерації [13, с. 208–210]. Важливою особливістю розвитку спорту в цей період було те, що *формування інституціональних моделей спорту* визначалося політичними та економічними особливостями розвитку країн – приналежністю держави до однієї зі світових систем – капіталістичної або соціалістичної [14]. Зазначимо, що одним із варіантів організації спорту стала тоталітарна модель у Німеччині в період фашизму [15]. Тоталітарні риси мала і радянська система спорту в сталінський період [16]. Це проявлялось через максимальну роль держави та армії в розвитку фізичного виховання та спорту.

На розвиток сучасного спорту впливають дві групи соціальних факторів: соціального та глобального характеру. Частина тенденцій в розвитку сучасного спорту є проявом *змін загальносоціального спрямування* – ці зміни властиві всім інститутам і суспільству загалом. До таких тенденцій розвитку спорту можна віднести:

- зростання культурного різноманіття, прискорення темпів нагромадження культурних цінностей;
- посилення інтеграції в сфері спорту (від локального, національного до міжнародного, глобального рівнів);
- зростання професіоналізму, спеціалізації;
- посилення диференціації, розвиток спортивної стратифікації;
- зростання ризиків;
- фемінізація, гендерні трансформації.

Інша група тенденцій розвитку спорту є результатом *міжінституціональної взаємодії та конвергенції* спорту з іншими сферами життя та інститутами суспільства. Ці тенденції розвитку спорту демонструють розвиток, появу нових форм міжінституціональної інтеграції та проявляються як:

- індустріалізація; технологізація;
- комерціалізація, маркетизація, конс'юмеризація;
- інформатизація, медіатизація, комп'ютеризація, віртуалізація;
- естетизація, візуалізація, зростання видовищності;
- медикалізація та фармакологізація;
- сайєнтифікація, зростання інновацій,
- бюрократизація, політизація;
- ідеологізація, героїзація.

Аналіз основних тенденцій розвитку сучасного світового спорту дає змогу зробити висновок про те, що домінуючими його трендами, незалежно від країни, виступають процеси *професіоналізації, комерціалізації, сайєнтифікації, медикалізації, маркетизації, інформатизації, медіатизації та глобалізації*. Це стосується і розвитку спорту в сучасній Україні.

У другій половині ХХ ст. спорт активно розвивався у всіх країнах світу, а міжнародний спортивний рух набув ознак глобального явища [17]. Олімпійські ігри та чемпіонати світу на прикладі футболу стали за своєю популярністю подіями всесвітнього масштабу. В такому аспекті міжнародний спорт став представляти один з факторів глобальної інтеграції, а його організаційні структури почали виконувати функції інституціональних суб'єктів глобального управління [18]. За таких умов розширився міжнародний обмін досвідом у сфері організації спорту, що відповідно стимулює процес уніфікації його інституціональних основ.

Порівняльний та узагальнюючий аналіз розвитку спорту в сучасних країнах світу дає змогу виокремити *чотири основні інституціональні моделі* його функціонування: ліберальну, державно-адміністративну та дві форми змішаного, плюралістичного типу – ліберально-державну та державно-ліберальну (див. рис. 1). Основним критерієм для такої типології виступає роль та співвідношення в управлінні спортом, його фінансуванні *двох секторів – приватно-комерційного та державно-бюджетного*.

При домінуванні першого інституціональна модель спорту має ліберальний характер, при визначній ролі державного – командно-адміністративний (державний) характер. Змішані, плюралістичні (інтегровані) моделі організації спорту виступають результатом його інституціонального дрейфу в бік *конвергованої форми*, в яких функціонування державного та комерційного секторів збалансовані між собою, при цьому, значну роль відіграють громадські спортивні організації – комітети, асоціації федерації, ліги товариства. Кожна країна має свій специфічний шлях розвитку інституціональної моделі спорту, унаслідок якого сформувались відносини між трьома основними секторами управління спортом – державними, комерційними та громадськими, спортивними організаціями. В їхньому розвитку спостерігається рух до інтеграції та узгодження інтересів. Отже, конвергована чи змішана, або плюралістична модель спорту – це трьохсекторна модель.

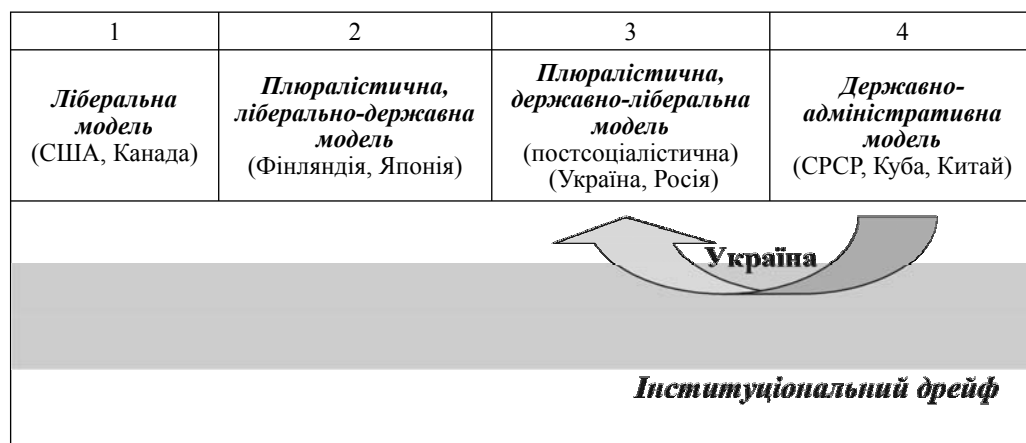

Рис.1. Інституціональні моделі національних систем спорту

У такому аспекті сучасний процес трансформації державно-адміністративної моделі українського спорту проявляється як перехід до плюралістичної, інтегрованої (змішаної) – *державно-ліберальної моделі розвитку* (рис.1). Треба зазначити, що роль держави в такій моделі розвитку спорту залишається досить значною у процесі його організації та фінансування. Певною мірою це залишається перевагою для розвитку спорту в перехідних умовах, особливо для великого спорту (в тому числі, олімпійського), дитячо-юнацького спорту та системи спортивного виховання у навчальних закладах.

Отже, перехід від державної до змішаної моделі організації та фінансування спорту в пострадянських країнах відбиває загальний вектор ліберальних трансформацій, що торкнулися всіх інститутів суспільства [19]. Змішана, плюралістична *трьохсекторна модель організації спорту, що поєднує діяльність державних, комерційних та громадських організацій*, представляє найбільш оптимальний варіант взаємодії та інтеграції різних інститутів та організацій в соціокультурному просторі спорту, дає змогу підтримувати розвиток усіх його рівнів та напрямів.

Після розпаду СРСР зміни у сфері спорту різних пострадянських країн відрізнялись за темпами та наслідками її лібералізації і децентралізації. Однак, процес становлення національних систем організації та управління спортом в цих країнах мав такі спільні риси:

- формування національних органів державного управління, спортивних федерацій, олімпійських комітетів;
- створення національної нормативно-правової бази розвитку спорту;
- формування та реалізація національних програм державної політики у сфері спорту;
- диверсифікація джерел фінансування спорту при збільшенні долі приватних (колективних та індивідуальних) джерел;
- формування та розвиток комерційних спортивних організацій, комерційного сектору спортивного ринку товарів і послуг.

Аналіз різних проявів інституціональних трансформацій спорту в постсоціалістичний період можна представити як процес, що *включає чотири основних механізми-тренди його розвитку*:

- 1) реінституалізація (інституціональна реставрація);
- 2) деінституалізація (деконструкція) невідповідних форм діяльності та організації;
- 3) інституалізація нових форм діяльності та організації відносин, (може мати дві форми – інституціональної трансплантації або інституціональної диференціації/дивергенції);
- 4) інституціональна конвергенція – процес синтезу, об'єднання різних внутрішньо інституціональних та міжінституціональних форм організації.

У табл. 1 наведені приклади проявів цих чотирьох векторів змін у сфері спорту, які представляють разом і процес, і результати його інституціонального розвитку в пострадянський період. Отже, розвиток українського спорту в сучасних умовах відбувається як шляхом використання принципів та форм організації попереднього радянського періоду (їх відновлення в нових соціально-економічних, політичних, ідеологічних, інформаційних умовах), так і на основі поширення нових форм спортивних відносин.

Реінституалізацію попередніх форм організації спорту можна пояснити з точки зору існування значної *інерції* в розвитку спорту як інституту. В іншій стороні, ці форми зберігаються в нових умовах в силу їх оптимальності та ефективності. Використання єдиної спортивної класифікації, прийнятої в СРСР у 30-ті роки, може бути оцінено неоднозначно, оскільки система спортивних розрядів та звань виступає основою організації та відбору у дитячо-юнацькому, резервному та професійному спорті та є нормуючим принципом розвитку спортивної кар'єри спортсменів. Проблема полягає в тому, що ця система орієнтує тренерів та спортсменів найперше на досягнення результатів та відкидає зазвичай таку роль спорту як фізичний розвиток для покращення здоров'я. Таким чином, ця система тісно пов'язана з процесами професіоналізації спорту, а це призводить дуже часто до *специфічної експлуатації юних спортсменів*. У західних країнах державної системи спортивної класифікації не існує, а статус спортсмена у спортивній ієрархії визначається не спортивними розрядами та званнями, а титулами учасника, члена збірної команди, фіналіста, переможця спортивних змагань різного рівня престижності (які включені в єдину спортивну класифікацію). Однак, ці відмінності не змінюють сутність

та проблеми спорту вищих досягнень, що існують незалежно від інституціональної специфіки соціального контролю по відношенню до кар'єри спортсменів.

Таблиця 1

Прояви інституціональних трансформацій спорту в Україні

<i>Форми інституціональних трансформацій спорту</i>	<i>Приклад прояву</i>
реінституалізація	<ul style="list-style-type: none"> ➤ використання норм радянської спортивної класифікації в системі спортивних розрядів та звань у формі єдиної спортивної класифікації України ➤ відновлення на національній основі системи державного управління в сфері спорту та частини спортивних громадських організацій (Спартак, Динамо, Україна, Колос) ➤ створення національних збірних спортивних команд та використання радянської системи відбору та підготовки спортсменів високого класу ➤ збереження мережі державних спортивних навчальних закладів ДЮСШ, шкіл вищої спортивної майстерності, спортивних інтернатів, дитячих та підліткових спортивних клубів ➤ проведення лотерей “Спортпрогноз”, “Спорт-ліга”.
де інституалізація (повна або часткова)	<ul style="list-style-type: none"> ➤ відміна комплексу “ГПО”; ➤ призупинення роботи більшості спортивних колективів на виробництві (руйнування виробничого спорту); ➤ призупинення діяльності частини спортивних товариств ➤ передання спортивних споруд іншим організаціям для неспортивного використання ➤ зменшення долі державного бюджетного фінансування спорту
інституалізація	<ul style="list-style-type: none"> ➤ поширення нових видів спорту та спортивно-рухової активності (фітнес-культури, йога, пілатес) ➤ розвиток мережі комерційних спортивних організацій, зокрема, спортивних клубів, фітнес-центрів (на основі платних послуг). ➤ розвиток спонсорства у сфері проведення спортивних заходів та підготовки спортсменів / спортивних команд ➤ становлення та розвиток спортивного права ➤ поширення договірних відносин між спортсменами, тренерами та спортивними організаціями ➤ розвиток букмекерських спортивних організацій (контор) ➤ створення національної мережі центрів фізичної культури та спорту інвалідів “Інваспорт” ➤ створення національної мережі центрів “Спорт для всіх” ➤ створення національних спортивних телевізійних каналів
конвергенція	<ul style="list-style-type: none"> ➤ введення оплати за тренування в державних спортивних школах, центрах, клубах, а також за участь у спортивних змаганнях ➤ створення змішаних державно-комерційних спортивних організацій ➤ поширення інтегрованої (змішаної) системи джерел фінансування та матеріального забезпечення спортивних організацій, спортивних команд та спортсменів, проведення спортивних заходів тощо.

Деінституалізація системи “ГПО” може бути оцінена як відмова від застарілої, невідповідної новій ситуації форма заохочення до спортивних занять та механізм соціального контролю в сфері масового спорту. Щодо практично повної деконструкції виробничого спорту за умов руйнування промисловості (особливо великої), то цей процес можна оцінити як значну втрату, оскільки виробничі фізкультурно-спортивні колективи відігравали важливу роль у залученні дорослих працюючих людей до спортивних занять та активного відпочинку. В розвинених країнах зараз посилюється увага до розвитку оздоровчого спорту та фізичної рекреації на виробництві, як елементу соціальних програм сучасних підприємств та фактора підвищення організаційної ефективності [20, р. 39–40].

Необхідно зауважити, що спорт на рівні вищих досягнень за умов професіоналізації, комерціалізації та зростання видовищності все більше набуває рис специфічного сегменту сучасного шоу-бізнесу [21]. При цьому, інституціональні ресурси розподіляються у сфері спорту за принципом “цент-периферія”, де великий спорт концентрує у своєму просторі домінуючу частину цих ресурсів, а оздоровчий, рекреативний спорт розвивається за остаточним принципом і представляє інституціональну периферійну зону. Такий принцип інституціональної стратифікації проявляється на всіх рівнях спортивної організації – від локального до глобального масштабу.

Інституалізація нових форм організації у сфері спорту, насамперед комерційних, також може бути оцінена як суперечливий процес, який в Україні призводить до позитивних і негативних наслідків. Професійний спорт як спорт вищих досягнень за умов комерціалізації отримує більше дивідендів порівняно з масовим, оздоровчо-рекреативним спортом, оскільки має значну підтримку з боку політичних та економічних інститутів. Показниками розвитку національного спорту на рівні вищих досягнень, виступають позиції спортсменів та спортивних команд на міжнародній спортивній арені. Українські національні команди на літніх Олімпійських іграх (Пекін, 2008 р.) в загальному заліку медалей вибороли 11–те місце, на Параолімпійських літніх (Пекін, 2008 р.) – 4 місце, та перших Юнацьких (Сінгапур, 2010 р.) Олімпійських іграх – 4 місце [22].

У 2010 році Україна мала близько 145 національних збірних команд з різних видів спорту, що представляють країну на світовій спортивній арені (42 збірні з олімпійських літніх видів спорту, 79 – з не олімпійських видів спорту, 13 – зимових видів спорту) [23]. Все це підтверджує висновок про те, що в Україні професійний спорт утримує високі позиції, що у визначальній мірі є результатом розвитку радянської системи підготовки спортсменів високого класу, використання її досвіду в пострадянський період (прояв ре інституалізації попередньої системи).

У спортивній політиці радянського періоду розвиток масового спорту мав велике значення. У сучасній Україні, на жаль, він підтримується здебільшого декларативно, ніж практично. Тому рівень залучення населення до регулярних оздоровчих спортивних занять залишається недостатнім. В Україні показник залучення населення до регулярних спортивних занять складає 13–15 %, що в 2–3 рази менше, ніж у розвинених країнах [3; 24].

Платний принцип організації спортивних занять та надання спортивних послуг виступають економічним бар’єром у залученні значної частини дітей та дорослих

людей до спорту. Тобто, несприятливим соціально-економічним фоном для спортивної активності є низький рівень життя значної частини населення України [3, с.43]. Велике значення поряд із цим має зниження ефективності системи фізичного виховання та обмеженість пропаганди (соціальна реклама) оздоровчого спорту та здорового способу життя [3, с.43]. Загалом, процес комерціалізації спорту посилює нерівність у доступі населення до спортивних занять за рахунок платної форми спортивних занять, однак, створює умови для розвитку спортивного бізнесу як перспективного сектору виробництва товарів та послуг, торгівлі (що означає збільшення зайнятості). Держава за таких умов зменшує свою фінансову та організаційну відповідальність у сфері забезпечення умов для розвитку масового спорту. Це суперечить положенням Закону України Про фізичну культуру і спорт (1993 р., нова ред. 2010 р.), в якому державою задеклароване право громадян на заняття спортом [25].

Інституалізація спортивного телебачення – спортивних каналів в Україні, на жаль, вказує на поглиблення протиріччя між професійним та оздоровчим спортом. Контент-аналіз програм українських, російських та європейських спортивних телеканалів засвідчує, що їх ефір повністю заповнений показом спортивних змагань національного та міжнародного рівнів або іншими передачами, присвяченими спорту вищих досягнень. Телевізійні передачі про оздоровчі спортивні заняття існують, однак їх мало і вони, як правило, пропонуються неспортивними каналами або каналами супутникового телебачення (доступними для невеликої аудиторії). Складається враження, що пропаганда здорового способу життя в Україні залишається чистою декларацією. Крім того, склалася парадоксальна ситуація, коли реклама слабоалкогольних напоїв підтримується відомими спортсменами (братами Кличко, А.Шевченко), або така реклама супроводжує спортивні матчі (“Футбол без пива – не футбол”). Виробники алкоголю виступають спонсорами спортивних змагань, їх телевізійної трансляції (приклад: компанія “NEMIROFF” виступає спонсором змагань з боксу та ін.).

Конвергенція у розвитку спортивних відносин може розглядатись як форма інтеграції старих та нових, власних національних та запозичених у інших країн форм організації та фінансування спорту. Конвергенція може розглядатись також як процес адаптації, сформованої в радянський період інституціональної моделі до нових соціальних умов розвитку. Наприклад, Національний Олімпійський комітет України офіційно співпрацює з комерційними організаціями, які виступають спонсорами діяльності комітету, підготовки та участі в Олімпійських іграх національних команд, участі України в міжнародній естафеті олімпійського вогню та інших заходів [22].

Можна зробити висновок про те, що подальший розвиток інституту спорту в різних країнах, має розвиватись за сценарієм не тільки ціннісного, а й структурно-організаційного розмежування професійного та оздоровчо-рекреативного спорту [9, 26]. Ідеологічною платформою такого процесу виступає необхідність та важливість здоров'я збереження. Оскільки підтримка гарного здоров'я виступає одним з елементів якості життя людини в сучасних умовах, то громадська підтримка оздоровчого напрямку спорту буде посилюватись. Отже, *інституціональний конфлікт між професійним та оздоровчим напрямами спорту*, що сформувався в останні десятиліття, може бути вирішений шляхом зміни інституціонального дизайну спорту. В такому сенсі, оздоровчий

спорт має всі шанси для організаційної інтеграції (конвергенції) з іншими сферами по збереженню здоров'я. Бурхливий розвиток за останні роки індустрії здоров'я, яка отримала назву "велнес" (від частин англ. слів – здоров'я та благополуччя), може бути одним із підтверджень перспективи інституціональної автономізації професійного та оздоровчого спорту вже у найближчий час [27,28]. У цьому процесі професійний спорт буде продовжувати свій інституціональний дрейф у сферу сучасного шоу-бізнесу національного та глобального масштабу.

Велике значення для розвитку та посилення ролі оздоровчо-рекреативного спорту мають ЗМІ, сфери науки та освіти. Пропаганда разом з широкою рекламою здорового способу життя має стати пріоритетом в діяльності управлінських спортивних структур та спортивних ЗМІ. Наукова критика ситуації в сучасному спорті та якісне посилення валеологічної освіти дітей та молоді мають створити інформаційні, соціально-психологічні, мотиваційні передумови для формування стійкого практичного інтересу населення до оздоровлення засобами регулярних спортивних занять.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Хіль С. М. Історія фізичної культури / С. М. Хіль, О. М. Худорлій, Г. В. Малка . – К., 2003. – 158 с.
2. Міжгалузева комплексна програма "Здоров'я нації" на 2002–2011 роки [Електронний ресурс]: – Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу до джерела: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=5&nreg=14-2002-%EF>
3. Звіт з фізичної культури і спорту за 2008 рік [Електронний ресурс]: – Офіційний сайт Міністерства у справах сім'ї, молоді і спорту України. – Режим доступу до джерела: http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art_id=103148&cat_id=91814
4. Звіт за результатами соціологічного дослідження на тему: "Моніторинг рівня залучення населення до спорту для всіх". – Режим доступу: <http://www.sportforall.gov.ua/articles.php?archive=0&cat=29>
5. Апанасенко Г. Л. Олимпийский спорт: расцвет или кризис? [Электронный ресурс]: медицинская газета "Здоровье Украины" / Г. Л. Апанасенко . – 2008. – Июнь. – № 73. – Режим доступу: <http://health-ua.com/articles/241.html>
6. Матвеев Л. П. Спорт для всех и спорт не для всех /Л.П. Матвеев // Спорт для Всех. – 1999. – № 1–2. – С. 15–18.
7. Мильштейн О. Теорема о пирамидах: спорт "большой" или "маленький"? / О. Мильштейн // Спорт для всех. – 1997. – № 2. – С. 11–14.
8. Ким В. В. О разделении спорта и оздоровительной физической культуры / В. В. Ким, М. М. Латыпов, Н. А. Линькова, Г. С.Хам // Теория и практика физ. культуры. – 2001. – № 3. – С. 17–21.
9. Пилоян Р. А. Модель раздельного управления спортом для всех и спортом высших результатов / Р. А. Пилоян // Теория и практика физической культуры. – 1999. – №12. – С. 39–42.
10. Хоточкин В. А. От "спорта для всех" к "спорту для каждого" / В.А. Хоточкин // Спорт для всех. – 2000. – № 3. – С. 4–7.
11. Лубышева Л. И. Социология физической культуры и спорта [Текст]: учеб. пособие / Л. И. Лубышева. – М.: Издательский центр "Академия", 2001. – 240 с.
12. Паначев В. Д. Спорт в системе физической культуры общества: институциональный

- подход: дис. ... доктора соціол. наук : 22.00.04. / Валерий Дмитриевич. – Екатеринбург, 2008. – 341 с.
13. Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта [Текст] / Л. Кун. – М.: Изд-во Радуга, 1982. – 400 с.
 14. История физической культуры и спорта / Под ред. В.В. Столбова. – М.: ФиС, 1975. – 360 с.
 15. Krüger A. Nazi Olympics: sport, politics and appeasement in the 1930s. [Text] / A. Krüger, W. Murray. – University of Illinois Press, 2003. – 260 p.
 16. Riordan J. Sport, politics, and communism [Text] / J. Riordan. – Manchester University Press ND, 1991 – 169 p.
 17. Giulianotti R. Globalization and sport [Text] / R. Giulianotti, R. Robertson. – Blackwell Publishing, 2007. – 144 p.
 18. Allison L. The global politics of sport: the role of global institutions in sport [Text] / L. Allison. – Routledge, 2005. – 194 p.
 19. Куценко О. Д. Фазы и пути системных трансформаций: подоби́я и различия в бывших странах государственного социализма // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / О. Д. Куценко. – Х., 2004. – С. 11–82.
 20. Chenoweth D. Worksite health promotion. [Text] / D. Chenoweth. – Human Kinetics, 2007. – 179 p.
 21. Козлова В. С. Спорт как социально-зрелищная сфера: формирование, функционирование, управление: дис. ... доктора социол. наук : 22.00.08, 22.00.06. / Вита Святославовна Козлова. – Орел, 2005. – 365 с.
 22. Національний Олімпійський Комітет України – Офіційний сайт. – Режим доступу до джерела: <http://www.noc-ukr.org/ua>
 23. Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту. – Офіційний сайт. – Спорт / Збірні команди. – Режим доступу до джерела: Мережа центрів “Спорт для всіх” в Україні /
 24. ISSP 2007 – Leisure Time and Sports . The International Social Survey Programme (ISSP) [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.jdsurvey.net/jds/jdsurveyAnalysis.jsp?ES_COL=127&Idioma=I&SeccionCol=05&ESID=502
 25. Закон України “Про фізичну культуру і спорт” від 24.12.1993 № 3808-XII [Електронний ресурс]: – Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу до джерела: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3808-12%20>.
 26. Апанасенко Г. Л. Збереження і зміцнення здоров'я населення: стратегія і тактика // Менеджмент охорони здоров'я. Тези науково–практичної конференції (Національний університет “Києво-Могилянська академія”, 13–14 лютого 2004 р.). – К., 2004. – С. 6–7.
 27. Greenberg J. Physical fitness and wellness: changing the way you look, feel, and perform [Text] / J. Greenberg – Human Kinetics, 2004. – 509 p.
 28. WELLNESS в массы... или изучаем философию нового времени [Электронный ресурс] // Маркетинг журнал 4p.ru. – Режим доступа до джерела: http://www.4p.ru/main/theory/17352/?sphrase_id=71654

INSTITUTIONAL MODEL OF SPORTS IN UKRAINE: THE MAIN VECTORS OF CHANGES IN THE POST-SOVIET PERIOD

O. Kirilenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Volodymyrs'ka str. 60, Kyiv, 01033, Ukraine,
olesya.kirilenko@gmail.com*

The paper examined the main manifestations of the process of transformation of sport in Ukraine, which is manifested in the institutional drift from the Soviet, socialist to a mixed public-liberal, post-socialist model of development.

Key words: social institution of sport, the institutional model of sport development, institutional transformation of sport.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ СПОРТА В УКРАИНЕ: ОСНОВНЫЕ ВЕКТОРЫ ИЗМЕНЕНИЙ В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

О. Н. Кириленко

*Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка,
ул. Владимирская, 64, 01601, Киев, Украина,
olesya.kirilenko@gmail.com*

В статье изучаются основные проявления процесса трансформаций спорта в Украине, который проявляется в институциональном дрейфе от командно-административной, социалистической к смешанной государственно-либеральной, постсоциалистической модели его развития.

Ключевые слова: социальный институт спорта, институциональные модели развития спорта, институциональные трансформации спорта.

Стаття надійшла до редколегії 22.05.2011

Прийнята до друку 26.06.2011

УДК 316.74:796

ДЕСТРУКТИВНІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ІНДУСТРІЇ СПОРТУ

В. І. Лукащук

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
м-н Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна,
Luka@e-mail.ua*

Здійснено теоретичний аналіз деструктивних факторів, пов'язаних з розвитком індустрії спорту: політизації, ідеологізації спортивної діяльності, що сприяють етноцентризму і націоналізму, розвитку конфліктних ситуацій; комерціалізації, яка стимулює надмірну конкуренцію, насильство та інші негативні явища; тривіалізації, пов'язаної з деградацією масової культури; бюрократизації, що призводить до зміни статусу, ролі та функцій спорту. Зазначено, що проблему подолання деструктивних факторів розвитку індустрії спорту неможливо вирішити без зміни моделі самого суспільства.

Ключові слова: індустрія спорту, деструктивні фактори, політизація, ідеологізація, тривіалізація, бюрократизація.

Популярність спорту, природна оцінка спортивних успіхів, порівняння їх з престижними інтересами народу, нації, держави роблять його зручним каналом для впливу на масову свідомість. Спорт давно вже зайняв одне з почесних місць у міжнародному спілкуванні. Він здатний підсилювати соціальні зв'язки і слугувати каталізатором соціальної інтеграції. Однак, зазначимо, що сучасні тенденції розвитку спорту несуть у собі не тільки позитивні, але і негативні моменти. Зокрема зростає стурбованість світової громадськості явищами насильства в спорті і, особливо, агресивності і девіантної поведінки навколоспортивної аудиторії. Ці явища здобувають характер соціально деструктивних факторів суспільного життя. Проблемність функціонування сучасного спорту викликає гостру критику в науковій літературі щодо його позитивної ролі в суспільстві [1–3]. З іншого боку, в низці робіт обговорюється гуманістичні цінності спорту [4, 5], його вплив на зміцнення здоров'я [6, 7], роль спорту в соціалізації та самореалізації особистості [8, 9] тощо. Зазначимо, що в сучасній вітчизняній соціології до цього часу немає робіт, присвячених аналізу деструктивних факторів розвитку індустрії спорту. У наявних роботах ця тема порушена лише фрагментарно. Мета цієї статті – проаналізувати деструктивні фактори розвитку індустрії спорту.

Визнаючи негативний вплив індустріалізації та урбанізації на більшість сфер соціального і культурного життя, американські соціологи відзначають, що саме ці процеси залучили велику частину населення США до спорту як однієї з форм дозвілля. Для мільйонів американців спорт став засобом ескапізму не тільки від негативних наслідків індустріалізації, але і від соціально-політичного й ідеологічного тиску. У такому середовищі він не може використовуватися в інтересах широких верств

населення. Р. Вудз [10] відзначає, що бізнес перетворив спорт, особливо американський футбол, на величезну машину і не дозволив американцям стати нацією, яка займається спортом, зробивши з них лише глядачів спортивних змагань.

Деякі автори, наприклад, К. Хейніл [11], Х. Ленк [12], стверджують, що міжнародний спорт часто використовується політичними й урядовими структурами для пропаганди націоналізму, потреб соціальної політики і політичної боротьби. На думку вчених, спочатку спорт справді був чимось таким, що дозволяло б нам говорити про нього як про глобальне гуманістичне явище. Характерною рисою для сучасних інститутів спорту і дозвілля є їх політизація. Концепції “аполітичності”, “абсолютної свободи”, що були популярні в 1950-х і 1960-х роках, цілком втратили свою значущість у 1970–1980-ті роки. Вони практично повсюдно замінені ідеологічними доктринами соціального контролю і порядку. Заяви про “спорт поза політикою” сьогодні є застарілими і не відповідають сучасним змінам у міжнародному спортивному русі. Ідея використання спорту й інших форм розваги з метою контролю невеликої групи людей над основною частиною трудящих має давню історію. Так, використання гри й ігрової діяльності у феодальних суспільствах для зміцнення відносин з позиції сили відзначається М. Вебером, який зазначав, що “потужність” різних форм ігрової діяльності в політиці придушення широких мас феодалами залежить від специфічних історичних умов [13]. Пізніше у своїх інтерпретаціях соціологи спорту перенесли ці визначення М. Вебера на сучасне суспільство, трохи модернізувавши їх. На думку А. Кьоха, доведений до максимального ступеня політизації та ідеологізації спорт увійшов до структури способу життя, перетворившись на певну константу, модель, ціннісну систему [14]. Він відбиває найконсервативніші ідеологічні, політичні, культурні та соціальні тенденції в розвитку суспільства. Е. Озер, аналізуючи вплив ідеологізації на розвиток сучасного спорту, відзначає насамперед її величезну шкоду, незалежно від того, йдеться про “націонал-соціалістичне фізичне виховання”, про марксистську “фізичну культуру” або про західні варіанти економічної ідеології суспільства успіху. Саме ідеологізація, на його думку, “призводить до настільки ж очевидних пороків розвитку спорту, якими є застосування допінгу, анаболічних стероїдів, психо-регуляції тощо” [15, с. 15].

На думку Н. Айсакса, вплив ринкових відносин на розвиток, функції і роль спорту в суспільстві має руйнівний характер. До цього призводить консерватизм і авторитаризм діяльності спортивних організацій, пов’язаних з виконанням політичної й ідеологічної функції підтримки соціального порядку. Зайвий акцент на спортивні досягнення руйнує спорт не тільки як такий, але і як процес освіти і виховання. Цілком природно, що корінних якісних змін зазнав і образ спортсмена. Все це супроводжується вкрай негативними явищами, що мають глибокі соціальні наслідки [16, с. 28].

На думку К. Леша, деградація сучасного спорту – складний і багатобічний процес, пов’язаний з еволюцією масової культури. Одним із головних результатів перетворення спорту на елемент такої культури є тривіалізація. Спортивне змагання руйнується в результаті навколишніх його умов. Саме на цьому рівні ритуал, драма і спорт дегенерують у видовище. Деградація спорту полягає не тільки в тому, що його “сприймають надто серйозно, але й у його тривіалізації” [1, с. 29].

Намагаючись визначити характерні якісні риси розвитку сучасного спорту, біль-

шість провідних спеціалістів у галузі соціології спорту сходяться на тому, що таким елементом є ускладнення його організаційної структури і політики, а це є відображенням більш широких і складних процесів розвитку сучасного суспільства, серед яких вагоме місце посідає бюрократизація [17]. Бюрократизація торкається організаційної структури індустріального суспільства і його окремих інститутів. Водночас процес бюрократизації має не тільки організаційні наслідки, він несе в собі складні соціальні й ідеологічні зміни, призводить до зміни цінностей, ідеалів, орієнтації, мотивів поведінки тих, хто залучений до організованого спорту і бере участь у виробництві його видовищної продукції. “Бюрократична раціональність” у сучасному спорті пов’язана насамперед з підтримкою соціального порядку, у цьому полягає її ідеологічний сенс як організаційної політики. Бюрократичний контроль у спорті визначає межі припустимої поведінки згідно з організаційними потребами відповідних установ. Наслідком бюрократизації для сучасного спорту є, насамперед, зміна соціального статусу, ролі та функцій спорту. Звертаючись до цих проблем, американський соціолог А. Інґхем [18] відзначає, що розвитку бюрократичного контролю в сучасному спорті сприяє “технологічна раціональність” організаційної діяльності. Такий контроль означає примус і посилення експлуатації спортсменів. З цим пов’язане ще більше поглиблення розриву між спортсменами і спортивною діяльністю. Поглиблюється відчуження спортсмена як від самої діяльності, так і від суспільства загалом. А. Інґхем відзначає, що відчуження тоді припинить існувати в спорті, коли спортсмен буде звільнений від зовнішнього примусу. Однак в умовах монополістичної економіки, що спирається на приватну власність, на засоби виробництва, таке “звільнення” є ілюзією. Відчужуючи особистість від процесу виробництва і соціальної діяльності, спорт при капіталізмі перестає бути втіленням інтересів окремого індивіда і суспільства загалом. Спортсмен однозначно стає предметом маніпуляцій і оцінюється в категоріях своєї змагальної, соціальної й економічної цінності.

Раціоналізація, стандартизація, спеціалізація і централізація (як складові частини бюрократизації) стали головними рисами тренувального процесу в сучасному спорті вищих досягнень. Тренувальний процес аналізується, розраховується і синтезується як технологічний процес виробництва. Це яскраво виявляється в методиці спортивного тренування. Досить широке застосування тут знаходять методи організації і керування, запозичені з виробничої сфери. Соціальне середовище і специфіка ринкової економіки формують новий тип тренера, який так само, як і спортсмен, є продуктом бюрократизації сучасного суспільства. Щоб досягти успіхів, тренер і спортсмен пристосовують особисту мораль до існуючих у суспільстві соціальних норм і цінностей. Навколишнє соціальне середовище створює умови для поглибленої рутинізації діяльності тренерів і адміністраторів, що зменшує невизначеність у виконанні тактичних прийомів, збільшує передбачуваність виступу і виконання тактичних прийомів. Усе це розглядається як необхідна організаційна умова для ефективності в комерційному спорті [19].

За А. Інґхемом, процеси інституціоналізації, інструменталізації та раціоналізації ігрової діяльності в умовах ринкових відносин призвели до “найвищого ступеня ігрової інституціоналізації спорту”. На його думку, інституціоналізація, інструменталізація та раціоналізація спорту можливі тільки в сучасному суспільстві типу “Gessellschaft”.

Категорія *Gesellschaft*, розроблена Ф. Теннісом [20], використовується для зображення соціальної організації, яка націлена вперед, є вільною, індивідуальною, багатоплановою, і де робота стала засобом досягнення мети. *Gemeinschaft* використовується для опису соціальної організації, пов'язаної з минулим, традиціями, яка має суспільний характер, порівняно однорідний, робота в якій виступає як життєдіяльність. Ці процеси ведуть до втрати спортом сутності гри, а разом з тим і до втрати її традиційних культурних значень. А. Інґхем [21] трактує раціоналізацію як процес, за допомогою якого ефективно виконується дія, керована на основі традиційних цінностей, і яка переходить у дію, зорієнтовану на певні цілі в атмосфері ефективності виробництва. Раціоналізація тісно пов'язана з бюрократизацією, а головне, з бюрократичними принципами капіталістичного виробництва, політичними й ідеологічними цінностями. Сучасний спорт "бюрократизований" у строгій відповідності з "раціональним" розрахунком великого бізнесу і політичної еліти. Інституціоналізація спорту проявляється в комерціалізації, орієнтації на технічну ефективність, бюрократизації. Удосконалюванню процесу виховання в спорті приділяється рівно стільки уваги, скільки це необхідно для вирішення соціально-політичних і економічних цілей суспільства. Ці раціоналістичні характеристики інституціоналізації спорту являють собою провідні соціально-економічні напрямки його розвитку в сучасному суспільстві.

Інструменталізація сприяє політизації та ідеологізації сучасного спорту; у навчальних закладах вона призводить до відмови від освітніх і рекреаційних програм на користь комерційних, сприяє економічній експлуатації вільного часу людей промисловими компаніями, що виробляють спортивний інвентар. Інструменталізація створює умови для використання спортсменів як знарядь для маніпуляції суспільним смаком [21]. На думку І. Балбус, вплив цього процесу настільки визначальний і явний, що дає підставу говорити про "перетворення" спортсмена на робітника, стадіону – на фабрику, а спортивної діяльності – на індустріальне виробництво [22].

Отже, спорт є складовою суспільства і не може розвиватися ізольовано від інших соціальних систем та суспільства загалом. А тому сучасний спорт, як і всі види діяльності, підкорюється закономірностям індустріальної цивілізації, характерними ознаками якої є орієнтація на матеріальні цінності, конкуренція і боротьба, комерціалізація всіх сфер діяльності. Осмислюючи проблеми деструктивних факторів розвитку індустрії спорту, деякі дослідники намагаються запропонувати альтернативні варіанти спортивних змагань, так звані неklasичні моделі [4, 5]. Однак, як показує практика, ці моделі не можна реалізувати в умовах сьогодення, бо вони суперечать основним принципам сучасної прагматичної цивілізації. Іншими словами, проблему подолання деструктивних факторів розвитку індустрії спорту неможливо вирішити без зміни моделі самого суспільства, яке мало б орієнтуватися на розвиток творчих здібностей особистості, а не на прагматичні інтереси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Лэш К. Вырождение спорта / К. Лэш // Логос. – 2006. – № 3 (54). – С. 23–40.
2. Эко У. Болтовня о спорте / У. Эко // Логос. – 2009. – № 6 (73). – С. 188–193.

3. Гуттман А. От ритуала к рекорду / А. Гуттман // Логос. – 2009. – № 6 (73). – С. 147–187.
4. Столяров В. И. Проблема гуманизации современного спорта и комплексная спартианская программа ее решения: российский опыт / В. И. Столяров // Спорт, духовные ценности, культура. – М.: РАО, Гуманитарный центр “СпАрт”, 1997. – Вып. 3. – С. 54–263.
5. Финдер Й. О. Гуманизация спорта высших достижений / Й. О. Финдер // Спорт, духовные ценности, культура. – М.: РАО, Гуманитарный центр “СпАрт”, 1997. – Вып. 3. – С. 40–41.
6. Давыдова Л. Й. Роль физической активности в сохранении здоровья / Л. Й. Давыдова // Молодь в умовах нової соціальної перспективи: Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції. – Житомир, 2007. – Ч. 1. – С. 200–202.
7. Лукашук В. І. Спорт і якість життя / В. І. Лукашук // Якість життя населення пострадянських країн у соціологічному вимірі: Колективна монографія / за ред В. С. Бакірова. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – С. 137–172.
8. Грошевихин И. В. Социализация и инкультурация в спорте / И. В. Грошевихин // Гуманитарные и социально-экономические науки. – 2007. – № 2. – С. 99–102.
9. Лукашук В. І. Спорт як агент соціалізації: теоретичний аналіз концепцій / В. І. Лукашук // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – Вип. 16. – С. 157–163.
10. Woods R. Social Issues in Sport / R. Woods. – Champaign, IL: Human Kinetics Books, 2006. – 384 p.
11. Heinild K. Notes on the Inter-Group Conflicts in International Sport / K. Heinild // International Review of Sport Sociology. – 1966. – Vol. 1. – № 1. – P. 31–40.
12. Lenk H. Toward a social philosophy of achievement and athletics / H. Lenk // Man and World. – 1976. – Vol. 9. – № 1. – P. 45–59.
13. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер // Избранные произведения / пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 61–135.
14. Кёх А. Пагубна ли зависимость между спортом и политикой? / А. Кёх // Проблемы международного спортивного движения: Тематическая подборка. – М.: ВНИИФК, 1981. – № 4. – С. 12–19.
15. Озер Э. Философско-этические аспекты предельных возможностей человека в спорте / Э. Озер // Международное спортивное движение: Экспресс-инф. – М.: ЦООНТИ, 1984. – Вып. 23. – С. 14–17.
16. Isaacs N. D. Jock Culture USA / N. D. Isaacs. – New York: W. W. Norton & Company Publishers, 1978. – 221 p.
17. Sage G. H. Power and ideology in American sport: A critical perspective / G. H. Sage. – Champaign, IL: Human Kinetics, 1998. – 335 p.
18. Ingham A. G. Professional Sports and Community: A Review and Exegesis / A. G. Ingham, J. Howell, T. Schilperoot // Exercise and Sport Science reviews. – 1987. – № 15. – P. 427–465.
19. Greendorfer S. L. Learning Experiences in Sociology of Sport / S. L. Greendorfer and C. A. Hasbrook. – Champaign, IL: Human Kinetics Books, 1991. – 152 p.
20. Теннис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии / Ф. Теннис – М.: Владимир Даль, 2002. – 456 с.
21. Ingham A. A Sociology of North American Sociology of Sport: Disunity in Unity / A. Ingham, P. Donnelly // Sociology of Sport Journal. – 1997. – № 14. – P. 362–418.
22. Balbus I. Politics in Sport: The Political Ascendency of the Sports Metaphor in America / I. Balbus // Monthly Review. – 1975. – № 26. – P. 26–39.

THE DESTRUCTIVE FACTORS OF SPORT DEVELOPMENT**V. I. Lukashchuk**

*V. N. Karazin National University of Kharkiv,
sq. Svobody, 4, Kharkiv, 61077, Ukraine,
Luka@e-mail.ua*

The theoretical analysis of the destructive factors connected with the development of sport industry is carried out. They are: the politization and ideologization of sport activity favour the development of nationalism and conflicts in sport; commercialization, favour the development of excessive competition, violence and other negative phenomena; trivialization, connected with the degradation of a mass culture; etc. The author emphasizes, that the problem of overcoming of the development of destructive factors in the sport industry cannot be solved without changes in the society model.

Key words: sport industry, destructive factors, politization, ideologization, trivialization.

ДЕСТРУКТИВНЫЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ СПОРТА**В. И. Лукашук**

*Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
м-н Свободы, 4, г. Харьков, 61077, Украина,
Luka@e-mail.ua*

Проведен теоретический анализ деструктивных факторов, связанных с развитием индустрии спорта: политизации, идеологизации спортивной деятельности, способствующих развитию этноцентризма и национализма, развитию конфликтных ситуаций; коммерциализации, стимулирующей чрезмерную конкуренцию, насилие и другие негативные явления; тривиализации, связанной с деградацией массовой культуры; бюрократизации, приводящей к изменению статуса, роли и функций спорта. Подчеркивается, что проблему преодоления деструктивных факторов развития индустрии спорта невозможно решить без изменения модели самого общества.

Ключевые слова: индустрия спорта, деструктивные факторы, политизация, идеологизация, тривиализация, бюрократизация.

Стаття надійшла до редколегії 27.04.2011

Прийнята до друку 21.05.2011

ВИМОГИ

до оформлення статей, які подають для опублікування у збірнику “Вісник Львівського університету. Серія соціологічна”.

Редакція “Вісника Львівського університету. Серія соціологічна” запрошує до співпраці вчених, викладачів, аспірантів, спеціалістів у галузі історії та теорії соціології, соціологічних досліджень посткомуністичних трансформацій у політичному та соціокультурному вимірах.

Статті приймають електронною поштою у файлах формату текстового редактора Microsoft Word. Обсяг матеріалу не може перевищувати 40 000 знаків (шрифт – Times New Roman, розмір – 14, інтервал – 1,5).

Кожна стаття повинна мати код “УДК”. Стаття повинна містити такі необхідні елементи, як постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного змісту дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У статті обов’язкові посилання на використані чи цитовані джерела.

Оформлення списку використаних джерел здійснюється відповідно до зразків, затверджених ВАК України (див. Бюлетень вищої атестаційної комісії України. – 2008. – № 3. – С. 9–13 та 2009. – № 5. – С. 26–30). До тексту обов’язково додаються : анотація (українською, російською та англійською мовами) обсягом до 600 знаків (кілька речень) із стислим викладом суті матеріалу та з ключовими словами; авторська довідка (ПІБ повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, вчене звання, поштова та електронна адреси, а також контактні телефони автора).

Матеріали підлягають внутрішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редакційної колегії – фахівці відповідної галузі. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена чи повернута авторові на доопрацювання. Редакційну експертизу виконують лише для внутрішнього користування. Статті друкують українською або англійською мовами. Редакція залишає за собою право редагувати, перекладати, скорочувати прийняті до опублікування матеріали (без викривлень позиції автора).

Автор не має права передавати в інші видання статтю, прийняту Редакцією та ухвалену Редакційною колегією до друку. Кожен автор опублікованого матеріалу отримує безкоштовно 1 примірник збірника.

Статті надсилати на адресу:

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії та теорії соціології, 328,
вул. Університетська, 1,
м. Львів – 79000.
sociology_chair@yahoo.com

З позначкою: “Вісник Львівського університету. Серія соціологічна”.

ЗМІСТ

ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ДЕФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

<i>Макеєв С. О.</i> Інституційні інкубуси та еволюція суспільств.....	3
<i>Сусак В. І.</i> До питання конструювання показників модерності в контексті реалій сьогочасного українського суспільства	10
<i>Савка В. Є.</i> “Желатинове суспільство”: до проблеми означення сучасного стану українського соціуму	17
<i>Телегіна К. А.</i> Електоральна соціологія як особлива соціоінженерна діяльність: функції та дослідницькі методи	24
<i>Ковязіна К. О.</i> Практичне застосування концепції соціального капіталу на пострадянському просторі.....	33

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР СУСПІЛЬСТВА: СТАЛІСТЬ ТА ЗМІНА

<i>Танчер В. В., Шевель І. П.</i> Глобальна культура в ракурсі сучасної соціології	39
<i>Маріанський Я.</i> Релігійність польської молоді в процесі змін	47
<i>Яковенко А. В.</i> Проблеми смислу соціального розвитку сучасного українського суспільства в умовах глобалізаційних трансформацій	61
<i>Захарчук К.</i> Чи Львів є відкритим для світу? Досвід і спостереження молодих іноземців у Львові.....	70
<i>Куртсеітов Р. Д.</i> Інтеграція кримськотатарського народу в українське суспільство: соціокультурні та етномовні аспекти	75
<i>Іванкова-Стецюк О. Б.</i> Застосування тактики кейс-стаді у вивченні спільнот взаємодопомоги українських трудових мігрантів	85
<i>Балановський Я. М.</i> Етносоціокультурний аспект кризового стану українського суспільства	93
<i>Щерба Г. І.</i> Стратегічні орієнтири і потенціал транскордонного співробітництва України в соціальному просторі Європи.....	105
<i>Бліхар М. П.</i> Ціннісні орієнтації студентської молоді України: соціологічний аналіз проблеми.....	116

УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ. НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ДЖЕРЕЛ

<i>Лапан Т. Д., Судин Д. Ю.</i> Формування академічної української соціології в кін. XIX – на поч. XX ст.....	126
<i>Грушевський М. С.</i> Початки громадянства (генетична соціологія).....	137

ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ: КОНСТРЮЮВАННЯ АНАЛІТИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ

<i>Сорока Ю. Г.</i> Ворог як категорія соціального сприйняття	148
<i>Лобовикова Е. М., Мельников А. С.</i> Соціальні мережі як феномен інформаційного суспільства	154
<i>Сидор І. І.</i> Регіон як предмет соціологічної рефлексії	161
<i>Мазурик О. В.</i> Соціальний контроль: базові перспективи концептуалізації соціального аудиту	169
<i>Куземська Л. Ю.</i> Публічна соціологія: оцінка реалістичності тез М. Буравого	178
<i>Петренко-Лисак А. О.</i> Соціальні звички як фактор вектору соціальних змін	188
<i>Шедловська М. В.</i> Концептуалізація поняття “екологічна свідомість” у соціогуманітарних науках	196
<i>Харченко О. І.</i> Гендерні дослідження у соціології: спроба диференціації	205
<i>Васильченко О. Б.</i> Індивідуальний та суспільний настрої як об’єкт наукового дослідження (порівняльна характеристика)	212
<i>Кучма І. З.</i> Вплив реклами і ЗМІ на формування споживацької поведінки молоді	221

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НЕРІВНОСТІ, ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА ЕКСКЛЮЗІЇ

<i>Костюченко Т. С., Марценюк Т. О.</i> «Жіночий» малий бізнес в Україні в період соціальних трансформацій	226
<i>Стрельник О. О.</i> Жінки з інвалідністю: ідентичності vs стереотипи	234
<i>Проскура В. В.</i> Соціальна мімікрія звільнених з місць позбавлення волі як адаптивний спосіб поведінки	242
<i>Соха М.В.</i> Як бездомні творять Дім: соціальна реінтеграція безпритульних людей у спільнотах Міжнародного руху «Емаус»	249
<i>Ярошенко А.О., Пермінова Г. В.</i> Проблемне поле поширення корпоративної соціальної відповідальності	259
<i>Андрєєва Т. І.</i> Чи є харчування більш освічених українців здоровішим?	266

СОЦІОЛОГІЯ СПОРТУ

<i>Кириленко О. М.</i> Інституціональна модель розвитку спорту в Україні: основні вектори змін в пострадянській період	276
<i>Лукащук В. І.</i> Деструктивні фактори розвитку індустрії спорту	287
Вимоги до оформлення статей, які подають для опублікування в збірнику “Вісник Львівського університету. Серія соціологічна”	293

CONTENTS

TRANSFORMATIONS AND DEFORMATIONS OF THE POLITICAL SPACE IN CONTEMPORARY UKRAINE

<i>Makeev S. O.</i> Institutional incubuses and societal evolution	3
<i>Susak V. I.</i> To the question of modernity indicators construction in the context of contemporary Ukrainian society realities	10
<i>Savka V. Ye.</i> “Jelly society”: to the problem of Ukrainian modern society definitions	17
<i>Telegina K. A.</i> Electoral sociology as a special socioengineering activity: functions and research methods	24
<i>Koviazina K. A.</i> Practical application of the concept of social capital in post-soviet space	33

SOCIOCULTURAL DIMENSION OF SOCIETY: STABILITY AND CHANGE

<i>Tancher V. V., Shevel I. P.</i> Global culture from the point of view of contemporary sociology	39
<i>Marian'skyy Y.</i> The religiousness of polish young people in the transformation process	47
<i>Yakovenko A. V.</i> Problems of sense of social development of modern Ukrainian society in the context of globalization transformations	61
<i>Zaharchuk K.</i> Is L`viv open for the world? Experiences of young foreigners in L`viv	70
<i>Kurtseitov R. D.</i> Crimean tatar people integration into Ukrainian society: sociocultural and ethnolanguage aspects.....	75
<i>Ivankova-Stetsyuk O. B.</i> Using the case-study tactic in studding of migrant's self-assistance communities	85
<i>Balanovskuy Ya. M.</i> Ethnosociocultural aspects of the crisis in contemporary Ukrainian society.....	93
<i>Shcherba H. I.</i> Strategic reference-points and potential of transborder collaboration of Ukraine in social space of Europe	105
<i>Blikhar M. P.</i> The values orientations of student youth of Ukraine: sociological analysis of the problem	116

SOCIOLOGY IN UKRAINE: RETURNING TO SOURCES

<i>Lapan T. D., Sudyn D. Yu.</i> Formation of academic Ukrainian sociology in the end of 19 th – beginning of 20 th centuries	126
<i>Hrushevskiy M. S.</i> The beginnings of civianness (genetical sociology).....	137

THEORETICAL SOCIOLOGY: DESIGNING THE ANALYTICAL TOOLS

<i>Soroka Yu. G.</i> Enemy as the category of social perception.....	148
<i>Lobovikova O. O., Melnikov A. S.</i> Social networks as a phenomenon of the information society	154
<i>Sydor I. I.</i> Region as a subject of sociological reflexion.....	161
<i>Mazuryk O. V.</i> Social control: the basic prospects of social audit conceptualization	169
<i>Kuzemska L. Yu.</i> Public sociology: the evaluation of feasibility of M. Burawoy's thesis.....	178
<i>Petrenko-Lysak A.O.</i> Social habits as factor of vector of social changes	188
<i>Shedlovska M. V.</i> Conceptualization of "environmental consciousness" in sociohumanitarian disciplines	196
<i>Kharchenko O. I.</i> Gender researches in sociology: attempt of differentiation	205
<i>Vasylchenko O. B.</i> Individual and social mood as a subject of scientific research (comparative description)	212
<i>Kuchma I. Z.</i> The influence of advertising and mass media on forming of consumer behavior of young people.....	221
<i>Kostiuchenko T. S., Martsenyuk T. O.</i> Social problems of inequality, discrimination and exclusion female entrepreneurs in Ukraine during social transformations.....	226
<i>Strel'nyk O. O.</i> Women with disability: identities vs stereotypes.....	234
<i>Proskura V. V.</i> Social mimicry of the former inmates as the way of adaptation.....	242
<i>Sokha M. V.</i> How homeless people create Home: social reintegration of homeless people in the communities of International Emmaus Movement	249
<i>Yaroshenko A. O., Perminova G. V.</i> The problematic field of the corporate social responsibility.....	259
<i>Andreeva T. I.</i> Are eating habits of higher educated Ukrainians healthier?.....	267

SOCIOLOGY OF SPORT

<i>Kirilenko O. M.</i> Institutional model of sports in Ukraine: the main vectors of changes in the post-soviet period.....	276
<i>Lukashchuk V. I.</i> The destructive factors of sport development.....	287
The requirements to the contributors to the "Visnyk of University of Lviv. Series Sociology"	293

ISSN 2078-144X

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія соціологічна. Випуск 5

Серія соціологічна

Випуск 5

Львівський національний
університет імені Івана Франка
2011